

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

ТЕРНОПІЛЬ
2004

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2004. – Вип. 2. – 268 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 13.12.2004 р. (протокол № 4).

Головний редактор

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Василь Балух - доктор історичних наук, професор
Валентина Борисенко - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Сергій Васюта - доктор історичних наук, професор
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Олександр Сич - доктор історичних наук, професор
Сергій Троян - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор

Відповідальний редактор:

Ірина Федорів - кандидат історичних наук

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (4) "1410": 908 (477. 83/86)

Олександр Масан

1410 РІК: ВІДЛУННЯ ГРЮНВАЛЬДА У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ТЕРЕБОВЛІ ТА ЇЇ ОКОЛИЦЯХ (ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ РИЦАРІВ З ГАЛИЧИНИ У ВЕЛИКІЙ ВІЙНІ 1409–1411 РР.)

У повідомленні розглядаються факти участі рицарів – вихідців з Галичини у війні Польщі й Литви проти Німецького ордену в Пруссії і, зокрема, Грюнвальдській битві, критично оцінюються поширені в історико-краєзнавчій літературі твердження про Бартоша з Теробовлі як визначного учасника події, аналізується зміст королівської грамоти, виданої Іванку Сушику з Романова безпосередньо на полі битви, уточнюються розташування і назви сіл, одержаних ним поблизу Теробовлі та низки сусідніх населених пунктів, згаданих у документі, що дозволило поповнити новими важливими відомостями історичне краєзнавство Теробовлянщини.

Велика війна між Німецьким орденом у Пруссії і державами Ягеллонської унії та центральна подія конфлікту – Грюнвальдська битва 15 липня 1410 р., як це не дивно, не викликала значного зацікавлення у вітчизняних істориків, хоча добре відомо, що в складі союзного польсько-литовського війська перебували численні українські хоругви (полки). І все ж ця подія досить часто згадувалася і нині згадується у контексті різних "історій", у яких, проте, нерідко висувалися твердження, не підкріплені свідченнями джерел. Такий недолік був притаманний, передусім, історико-краєзнавчим виданням, незважаючи на їхню безперечну цінність. На жаль, подібна тенденція зберігається і в наш час, мабуть, через відсутність спеціальних наукових опрацювань проблематики, пов'язаної з участю українців чи вихідців з українських земель у Великій війні.

Отже, існує потреба ретельного вивчення джерел, які досі мало використовувалися, а також уважнішого прочитання відповідних місць в "Історії Польщі" Я. Длугоша, щоб більш предметно окреслити внесок українців і вихідців з українських земель у подію, котра тривалий час мала символічне значення не лише для польського народу, але й інших народів Центрально-Східної Європи. Особливо нагальним є відтворення "олюдненої" історії нашої країни, покликане гуманізувати минуле України й показати роль українського народу і його конкретних представників у подіях і процесах, що відбувалися у Європі, зокрема, на початку XV ст.

Рамки повідомлення не дозволяють висвітлити зазначену проблематику в повному обсязі, тому далі йтиметься лише про декількох осіб – учасників Великої війни 1409–1411 рр., тією чи іншою мірою пов'язаних зі старовинною Теробовлею та навколишніми селами. Можна сподіватися, що наведені нижче матеріали стануть у пригоді місцевим краєзнавцям. Власне, мета цього повідомлення подвійна – дослідити проблему і надати конкретні історичні відомості для практичного використання в краєзнавчій і просвітницькій роботі.

В історико-краєзнавчих публікаціях, що висвітлюють минуле м. Теробовлі, зокрема, в добу середньовіччя, часто згадується місцевий уродженець Бартош Гловацький, який проявив "відвагу у Грюнвальдській битві 1410 р." [7: 64]. На основі праць польських істориків XIX ст. стверджується, що цей Бартош з Теробовлі "організував хоробрих русинів (...) і багато спричинився для перемоги над хрестоносцями під Грюнвальдом у 1410 р." [13: 17]. Як командир загону він відзначився у Грюнвальдській битві "здобуттям хоругви хрестоносців" [5: 106]. Цього діяча було достойно відзначено ще за життя, а також вшановано вдячними нащадками в Теробовлі. Отож, за виявлену відвагу Бартош Гловацький "в 1415 р. отримує дозвіл на забудову під Нове Місто лівого берега Гнізни та звільняється на 8 років від податків". Мабуть, з нагоди 500-ліття Грюнвальдської битви "на

честь загону Бартоша в 1910 р. біля будинку управління каменоломнею відкритий пам'ятник з пам'ятними плитами, на яких висічені імена всіх учасників загону Бартоша" [7: 64]. Крім того, до 1939 р. відрізок вул. Т. Шевченка від скверу Т. Шевченка до середнього мосту через Гнізну "носив ім'я Бартоша" [5: 106]. Словом, уміли поляки поцінувати своїх героїв.

Не викликає сумнівів участь Бартоша "з Трембовлі" у кампанії 1410 р., адже це ім'я згадується у головному джерелі з історії війни – "Історії" Я. Длугоша, однак жодним чином не серед командирів загонів чи учасників Грюнвальдської битви. Згадка про нього відноситься до іншої події і має точну дату – 19 вересня 1410 р. Того дня король Владислав Ягайло припинив облогу орденської столиці Марієнбурга і рушив з військом до Польщі [19: 43]. Дорогою він зупинився біля замку Штум, який ще наприкінці липня був переданий Анджею Брохоцькому [1: 123]. Гарнізон одержав завдання продовжувати бойові дії проти залоги Марієнбурга, і з цією метою король посилив його, "залишивши в поміч декількох своїх придворних, досвідчених воїнів, а саме: Ганка Холмського, Канимира з Пуховиць, Яна Голого, Пакоша Бистшановського, Петра Цебровського, Беняша Говожинського, Бартоша з Трембовлі та інших" [1: 132]. За словами Я. Длугоша, в подальшому вони діяли дуже успішно, бо завдали німецьким рицарям чималих втрат і навіть захопили 10 тис. флоринів, відправлених орденським керівництвом для виплати утримання найманцям.

З наведеного уривку випливає, що Бартош з Трембовлі належав до королівських придворних, до того ж, не першого рангу, проте вважався досвідченим воїном. Під час Грюнвальдської битви частина придворних не брала безпосередньої участі в бойових діях, а перебувала в оточенні короля, як, наприклад, Данилко з Русі, який займав посаду "носія королівських стріл" [1: 98]. Крім того, протягом 15 липня король перебував на деякій відстані від місця битви, оточений "свитою і відбірною вартою війська з охоронців і рицарів". Загін охоронців складався з 60-ти списоносців [1: 100]. Чи не було серед них і Бартоша з Трембовлі?

Якщо взяти до уваги обставини, в яких згадується цей діяч у праці Я. Длугоша, то твердження польських істориків ХІХ ст. про подвиги Бартоша на полі Грюнвальдської битви, захоплення ним прапора "хрестоносців" тощо слід вважати романтичними домислами, вельми характерними для кресової історіографії того часу. Тому не важко здогадатися, чиї імена було викарбувано на пам'ятнику, відкритому 1910 р. біля будинку управління каменоломні. "Учасники загону Бартоша" – це, швидше за все, придворні рицарі, залишені королем Владиславом Ягайлом у Штумі 19 вересня 1410 р. Однак Бартош не був їхнім командиром вже хоча б тому, що Я. Длугош в переліку рицарів згадує його останнім.

Крім того, немає вагомих підстав ототожнювати Бартоша з Трембовлі з Бартошем Гловацьким. Привілей "за відвагу в Грюнвальдській битві" міг видати лише король, проте серед досі опублікованих актів Владислава Ягайла такої грамоти немає. Власне, слід ще перевірити, на яких актових джерелах ґрунтуються відомості про діяльність Б. Гловацького як засновника Нового міста в Трембовлі в 1415 р. Наразі це питання виходить за рамки проблематики даного повідомлення.

Коли вже мова зайшла про актові джерела, то варто зацитувати уривок з нової праці визначного фахівця у галузі Грюнвальдської битви А. Надольського, який зазначив: "Варто пам'ятати, що єдиний, знаний нам за ім'ям рицар, нагороджений королем на полі Грюнвальдської битви, "в котрій кров свою пролив", був русином. Він називався Іванком Сушиком з Романова й отримав за свої заслуги два села в Галицькій землі" [20: 58]. Справді, з нагородних грамот Владислава Ягайла, укладених одразу після битви, зберігся текст лише однієї, виданої Іванкові Сушику 17 липня 1410 р. [2: 327–329]. Щоправда, її оригінал, написаний староукраїнською мовою, не дійшов до нашого часу. Зміст акту нині відомий за записом у Коронній Метриці, в яку його було внесено в перекладі польською мовою на основі трансумпту короля Стефана Баторія від 2 березня 1578 р.

Підстав для видання грамоти було декілька, що ясно видно зі змісту преамбули. Владислав Ягайло стисло перерахував заслуги Іванка Сушика, які могли мати відношення до особи самого короля (*się nam przysłużył w tej bitwie*). По-друге, під час бою

українського рицаря було поранено (*krew swoje przelał*), однак і на час видання грамоти, тобто 17 липня, він залишався у строю (*i teraz zasługować nieprzestawa*). Це дає підстави гадати, що поранення було легким й Іванко Сушик бився до кінця і, можливо, брав участь у переслідуванні ворожих недобитків, які вдалися до панічної втечі. По-третє, він виявив неабияку сміливість, подаючи приклад особистої мужності (*mężnie wodził, jak mężnemu należało*) [2: 328].

Саме нагородження відбулося, очевидно, в урочистій обстановці, перед вишикуваним військом. Адже наприкінці королівської грамоти замість переліку свідків було вміщено фразу: "*Przy czym było wszystko wojsko nasze*". Крім того, далі зазначено: "*Dan i pisan ten list w wojsku, na poboju, na polu w pruskiej ziemi u wsi Thanenbriku i Grymwaldu*" [2: 329].

Сама нагорода полягала в наданні Іванку Сушику в спадкову власність двох королівських сіл у Галицькій землі, у Тереховлянському повіті, які й нині існують поблизу Тереховлі. Це були населені пункти Боричівка (*Boruczowka*) та Вишній Зубів (*Wyżny Zubow*, нині Зубів), причому останній мав ще й другу назву – Берести (*Beresty, Beresthi*) [2: 328]. Перше село розташоване за 7 км на північний схід від райцентру й підпорядковане Тереховлянській міській раді (з 1961 р.), а друге лежить за 4 км на захід від міста і належить до Різдвянської сільської ради [11: 480, 530; 4: 298–299; 15: 402].

Щодо Боричівки в грамоті зазначено, що вона лежить на потоці Боричівці й межує з Тереховлею. До села належали три діброви: Литкова, Волосівка і Хвороща (Схвороща). Важливою статтею прибутків були мита, які стягалися "з давніх давен" за прогін чи проїзд коней та худоби влітку і взимку на трьох дорогах, які проходили боричівськими ґрунтами до королівських сіл Глібова (*droga Hliebowska*), Ілавча (*do Wilawcza*) та Лошнова (*do Loszniowa*). Митний збір становив одного польського півгрошика за кожних вола, коня, кобилу, корову, телицю та чотирьох овець.

Село Вишній Зубів, або Берести, з полем і сіножатями, що називалися Тютьків (*Tyuthkow, Tyuthkow*, нині с. Тютьків на захід від Зубова), розташовувалося поблизу "великого гостинця", який ішов із Золотників (*z Złotnik*) до Тереховлі. Поселення лежало на обох берегах ставу і "берестського млина" на р. Серет, нижче від села Різдвян (*Rostwion*) і вище від королівських сіл Зірвікаптурів (*Serwikaptury*) й Острівця (*Ostrowcza*).

В грамоті зазначалося, що Боричівку з митами і трьома дібровами та Берести, тобто Зубів, з полем, сіножатями (Тютьковим), з іншими полями, лісами, дібровами, ставами "з їхнім спуском (*z ich spusty*)", млинами "з їхніми мірками (*z ich miarkami*)", чиншами, роботами, данинами, доходами й оплатами, "всіма вжитками", "всім на все правом" король дає і дарує Іванку та його нащадкам навіки на спадковому праві. Це означало, що власник і його нащадки могли ці села "передати, подарувати, продати, обміняти і заставити" як власні спадкові володіння. Водночас, як того вимагало феодалське право, на Іванка та його спадкоємців покладался обов'язок участі в походах королівського війська "на трьох конях з рогатинами (*na trzech koniach z rohaturami*)", тобто різновидом спису – головної ударної зброї середньовічної кінноти.

Навряд чи Іванко Сушик був місцевим уродженцем. У грамоті вказано, що він був з Романова (*z Romanowa*), де, мабуть, мав маєтність. Видавці документу не змогли ідентифікувати цей населений пункт "через частість назви". На Тернопіллі немає села з такою назвою, хоча на південний захід від Тереховлі, на берегах р. Гнила Рудка, лежить с. Романівка [8: 491]. Крім того, на схід від Тернополя розташована ще одна Романівка, а поряд – Романове Село [11: 312, 541]. Ці топоніми співзвучні назві Романів, але не тотожні їй. Населений пункт з такою назвою знаходиться на південний схід від Львова (у Перемишлянському р-ні). Місцеві історики та краєзнавці вважають, що в грамоті 1410 р. згадується саме цей Романів [10: 572]. Крім того, на Львівщині зустрічаються топоніми, співзвучні прізвищу Сушик, наприклад, села Сушиця (Старосамбірський р-н) та Сушне (Радехівський р-н) [10: 638, 787]. Звичайно, питання вимагає додаткового вивчення, але надання володінь у віддаленому повіті особі, що проживала в іншому повіті, не лише не суперечить практиці короля Владислава Ягайла, а, навпаки, цілком відповідає їй.

Найближча за часом і місцем аналогія пов'язана з особою Фредра з Плешовиць [про нього див.: 21: 77–79] (нині с. Плешевичі на південь від Шегинів на Львівщині), який ще 17 серпня 1407 р. одержав від короля Владислава Ягайла с. Кадіївці, розташоване на схід від Кам'янця-Подільського, на берегах р. Жванчик [2: 270–271]. 12 листопада 1410 р. цей самий Фредро, який мужньо бився "у великій пруській битві", тобто під Грюнвальдом, і пізніше постійно виявляв свою вірність, отримав як нагороду від короля села Фридрівці (нині Залісся Перше), Суржу і Кадіївці [2: 332–334]. Ці населені пункти були і є сусідніми, причому, Суржа нині входить до складу Кадийовецької сільради Кам'янець-Подільського р-ну [12: 359–360]. За надані села "шляхетний Фредро та його законні нащадки" були зобов'язані за власний рахунок брати участь у загальних походах "з одним списом і двома арбалетниками, достойно озброєними (*cum una hasta et duobus ballistarijs decenter armatis*)" [2: 334]. Арбалет був ефективною зброєю, але складною в користуванні (особливо в заряджанні) для кіннотника, що вимагало спеціальних навичок.

Отже, Іванко Сушик з Романова та Фредро з Плешовиць завдяки королівським наданням стали рицарями "середньої руки" і повинні були з'являтися до війська на чолі тактичної одиниці – "списа", який складався щонайменше з трьох воїнів – рицаря і двох зброєносців. Різниця полягала лише в озброєнні: перший мав привести двох списоносців, а другий – двох стрільців-арбалетників. Мабуть, ця різниця залежала від можливостей кожного рицаря, адже Іванко Сушик одержав два села, тоді як Фредро – три, тому він мусив мати при собі краще навчених воїнів, здатних вправлятися з арбалетом.

Генезу військового обов'язку шляхти вичерпно висвітлив ще М. Грушевський, який слушно зазначав, що його було запроваджено в українських землях, зокрема, в Галичині Казимиром III, а на Поділлі – за Владислава Ягайла [6: 75–77, 80]. Слід погодитися з думкою вченого, що впровадження цього обов'язку як постійного феодального інституту генетично було пов'язане з поширенням німецького права. Щоправда, М. Грушевський вважав, що початково до військової служби зобов'язувалися лише війти поселень, заснованих на німецькому праві, але не польська шляхта. Не вдаючись до деталізації цього питання, слід зазначити, що великий вплив на формування правових відносин у Польщі справляла орденська Прусія, де з початку 30-х років XIII ст. набуло поширення Кульмське право, яке, з одного боку, надавало всім землевласникам виключно широкі можливості розпорядження землею, в тому числі її продажу частинами і спадкування по жіночій лінії, але, з іншого боку, передбачало їхню обов'язкову військову службу без жодних обмежень і за власний рахунок [17: 169–177, 195]. В цьому відношенні умови володіння землею за Кульмським правом і розглянуті вище умови надання помість Іванку Сушику та Фредру принципово не відрізняються, за винятком того, що в польсько-українських привілеях не передбачалося спадкування маєтностей по жіночій лінії. Тут слід вбачати вплив як місцевих звичаїв, так і Магдебурзького земського права.

Королівський акт про надання сіл Іванкові Сушику містить також важливу краєзнавчу інформацію. Адже досі вважалося, що Боричівку було знищено в XIII ст. монголотатарами й відновлено лише в XVII ст. польськими колоністами [4: 298]. Натомість матеріал грамоти засвідчує існування села на початку XV ст. не лише як поселення, але й митного пункту. Це ж відноситься до королівських сіл Глібів, Ілавче та Лошнів. Досі вважається, наприклад, що останнє село відоме з 1564 р. [5: 201]. Натомість для всіх чотирьох поселень 1410 рік можна вважати роком першої документальної згадки. До речі, вжита в грамоті форма "*do Wilawcza*" підтверджує правильність припущення, що в середньовіччі село мало назву Вилавче [18: 413; 5: 170].

Схожі висновки можна зробити й для другої групи сіл, які лежали на захід від Теробовлі. Те, що в грамоті 1410 р. Зубів позначено як Вишній, свідчить про існування у той час ще одного Зубова – Долішного. Друга назва села – Берести – може вказувати на злиття двох раніше окремих поселень в одне. Згадка про "берестський млин" на Сереті дозволяє локалізувати колишні Берести безпосередньо на березі ріки, тоді як Зубів розташовувався навколо ставу, від якого й досі зберігся топонім Стависько [15: 402]. Натомість Тютюкова як поселення ще не було, тому що в грамоті цією назвою позначено поле і сіножаті біля "великого гостинця" між Золотниками і Теробовлею.

Існування назви Золотники в 1410 р. спростовує поширене твердження, ніби вона походить від прізвища пана Михайла Золотницького, який придбав село 1459 р. [3: 398–399; 5: 247]. Поселення задовго до цієї дати називалося Золотниками, отже, це пан мусив взяти собі прізвище від топоніма, а не навпаки, що цілком логічно з філологічної точки зору.

Документ 1410 р. дозволяє також переглянути дати перших письмових згадок про Різдвяни й Острівець, бо досі для першого села чинною датою був 1564 р. [14: 486], а для другого 1471 р. [16: 473]. Залишилися, нарешті, загадкові Зірвикаптури, які лежали трохи нижче по Серету, між Зубовим та Острівцем. Безсумнівно, цю кумедну назву носило нинішнє с. Застіноче, відоме з 1471 р. [9: 391] Отже, воно існувало й раніше, проте називалося зовсім по-іншому.

Незважаючи на надзвичайну інформативність королівської грамоти, наданої мужньому рицарю Іванкові Сушику з Романова 17 липня 1410 р. на полі Грюнвальдської битви, нею не вичерпується вивчення проблеми участі українців у подіях Великої війни та інших конфліктах з Німецьким орденом, навпаки, воно лише розпочинається. Необхідно також в'яяснити, як реалізовував цей діяч свої права на одержані маєтки в Тереховлянському повіті. Існують лише непевні натяки на те, що Іванко Сушик осів у Тереховлі і пустив тут корені. Його нащадком міг бути Мартин Сушик, обраний міським радним 1594 р., під час козацько-селянського повстання під проводом С. Наливайка [7: 70; 5: 64]. Це лише гіпотеза, яка вимагає доказів, а знайти їх допоможуть майбутні дослідження, які, слід сподіватися, дадуть ще чимало нових матеріалів також з історичного краєзнавства Тереховлянщини¹.

Список використаних джерел

1. Длугош Я. Грюнвальдская битва / Изд. подготовили Г. А. Стратановский, Б. В. Казанский, Л. В. Разумовская. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 214 с. 2. Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś. – Wrocław etc.: Ossolineum, 1974. – Cz. VI: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386–1417. – 496 s. 3. Бойко В., Михайлюк М. Золотники // Історія міст і сіл Тереховлянщини / Ред. колегія: М. Смаліга (голова) та ін. – Тернопіль: Збруч, 1997. – С. 398–401. 4. Гончарук М. Боричівка // Історія міст і сіл Тереховлянщини / Ред. колегія: М. Смаліга (голова) та ін. – Тернопіль: Збруч, 1997. – С. 298–300. 5. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Тереховлі і Тереховлянщині: Історичний нарис-путівник. – Львів: Каменяр, 1998. – 294 с. 6. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т, 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 5. – 704 с. 7. Денисова Л. Тереховля у період середньовіччя. 1349–1772 рр. // Історія міст і сіл Тереховлянщини / Ред. колегія: М. Смаліга (голова) та ін. – Тернопіль: Збруч, 1997. – С. 62–105. 8. Дудар О. Романівка // Історія міст і сіл Тереховлянщини / Ред. колегія: М. Смаліга (голова) та ін. – Тернопіль: Збруч, 1997. – С. 491–495. 9. Іваницький В. Застіноче // Історія міст і сіл Тереховлянщини / Ред. колегія: М. Смаліга (голова) та ін. – Тернопіль: Збруч, 1997. – С. 391–397. 10. Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. – К.: Головна редакція УРЕ, 1968. – 979 с. 11. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. – К.: Головна редакція УРЕ, 1973. – 640 с. 12. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К.: Головна редакція УРЕ, 1971. – 706 с. 13. Куликівський А. Бібліографія і краєзнавство Тереховлянщини // Історія міст і сіл Тереховлянщини / Ред. колегія: М. Смаліга (голова) та ін. – Тернопіль: Збруч, 1997. – С. 15–22. 14. Марійовська Г. Різдвяни // Історія міст і сіл Тереховлянщини / Ред. колегія: М. Смаліга (голова) та ін. – Тернопіль: Збруч, 1997. – С. 486–491. 15. Матковський Є. Зубів // Історія міст і сіл Тереховлянщини / Ред. колегія: М. Смаліга (голова) та ін. – Тернопіль: Збруч, 1997. – С. 402–407. 16. Петріца Г. Острівець // Історія міст і сіл Тереховлянщини / Ред. колегія: М. Смаліга (голова) та ін. – Тернопіль: Збруч, 1997. – С. 473–477. 17. Рогачевский А. Л. Кульмская грамота – памятник права Пруссии XIII в. –

¹ Автор висловлює щирю вдячність кандидату історичних наук, викладачеві Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича Андрію Федоруку за безкорисливу допомогу, без якої було б неможливе написання цього повідомлення.

17. Рогачевский А. Л. Кульмская грамота – памятник права Пруссии XIII в. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2002. – 368 с. 18. Твердун Д. Ілавче // Історія міст і сіл Теревоблянщини / Ред. колегія: М. Смалига (голова) та ін. – Тернопіль: Збруч, 1997. – С. 413–416. 19. Кус М. Oblężenie twierdzy malborskiej w 1410 roku – aspekty militarne // Zapiski Historyczne. – Toruń, 2000. – Т. 65. – З. 1. – S. 25–44. 20. Nadolski A. Grunwald 1410. – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2003. – 144 s. 21. Przyboś K. Fredrowie herbu Bończa *domus antiqui moris virtutisque cultrix* // Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. – Warszawa, 1997. – Nowej serii t. III (XIV). – S. 75–116.

Oleksandr Masan

YEAR 1410: AN ECHO OF GRÜN WALD IN MEDIEVAL TEREBOVL'IA AND ITS DISTRICTS (ON THE PROBLEM OF PARTICIPATION OF KNIGHTS FROM GALYCHYNA IN THE GREAT WAR OF 1409–1411)

The article deals with the participation of knights from Ukrainian lands during the Great war of 1409–1411 and its main event – the Griunval'd battle on the 15th of July 1410. Those knights were Bartosh from Terebovl'ia and Ivanko Sushchyk from Romaniv. Ivanko Sushchyk was rewarded by king with two villages near Terebovl'ia for his courageous deeds in the battle near Grünwald. The article provides materials that let us elaborate a number of local lore aspects of the history of districts of the ancient city.

УДК 9. 477. 83

Мар'яна Долинська

СПРОБА РОЗРАХУНКУ КІЛЬКОСТІ ЧИНШІВНИКІВ НА ЛЬВІВСЬКИХ ПЕРЕДМІСТЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ.

Зроблено спробу визначити кількість чиншівників (домогосподарств) на лібертаціях/юридиках львівських передмість. Для підрахунку використано методику арифметичної пропорційності між величиною шосового податку та кількістю чиншівників.

У Центральному державному історичному архіві у Львові зберігається корпус фінансових документів львівського магістрату, серед котрих – податкових реєстрів ХVІ–ХVІІІ ст. Для методу ретроспективної історичної топографії винятково цінними є реєстри шосового податку, котрий від моменту виникнення збирався від дому (будинку, кам'яниці, халупи і т. д.) з певним доповненням від комірників, якщо такі були.

З передмість шосовий податок збирали в надзвичайних випадках, що називалися ординаціями. Цей обов'язок повинні були виконувати ландвійт із слугами. Залежно від призначення зібраної суми шос вважали і фіксували як міський або королівський.

Міський шосовий податок перетворився в усталений накінці ХVІ ст. відповідно до рішення Ради сорока мужів (Quadragesimavirat); з цього часу шос складався з двох частин – ab aerea (нараховувався від площі, котру займала житлова будівля та прилегла територія, наприклад, внутрішнє подвір'я середміської кам'яниці) і laudum (додаток, що обчислювався на обіговий капітал). Засаднича частина шосового податку залежала від величини земельної ділянки, але дослідники не розглядають його, як земельний податок у конкретному розумінні слова, і це зумовлене не тільки наявністю додатку до нього з рухомого капіталу. Основна причина полягає в тому, що з просторової моменту локації мі-

ста, значних змін зазнала сама одиниця земельного податку – агеа. Причина цього полягала в деякому перепарцелюванні первинних середньоміських наділів, зменшенні їх вимірів, появі співвласності на одну ділянку. В середині XVI ст. одиниця оподаткування агеа була замінена на одиницю Chłop (людина, особа). Спочатку її величина (в трактуванні площі ділянки) складала одну четверту попередньої одиниці. Але внаслідок різниці в реальній площі середньоміських ділянок, метод обчислення податку "z Chłopa" ускладнився і, практично, чіткого його пояснення немає. На львівських передмістях величина шосового податку залежала від будинку і зросталася при наявності в ньому комірників. Деколи розмір шосу визначали залежно від віддалі будівлі від "міста в мурах" [1: 174–181]. (Р. Зубик цитує з ординації 1634 р.: "z domow około miasta po 8 gr dupla jedna, z dakszych po gr 6, jeszcze z odleglejszych po gr 4, na ostatek uboższy i mniejszych pożytków żyjąca jeszcze mniej będą powinni dać według rozsądku i uważenia Panów Radziec... " [1: 180]).

Як впливає із збережених фіскальних документів найпізніше шосовий податок обидва львівські передмістя сплачували у 1768 р., 1770 р. та 1771 р. [2: арк. 11зв., 12зв., 14зв., 15зв., 16зв. 19зв., 20зв., 30зв. –32зв.] У всі три реєстри внесені, крім іншого, чиншівники різних фізичних і юридичних осіб. Податок накладався сумарно на таку об'єднану групу, що в правовому розумінні відповідала юридикції або лібертації. Очевидно, що величина податку повинна була залежати і від кількості чиншівників одного власника при умові, що їхні господарства були більш–менш рівноцінними. Далі зроблено спробу з'ясувати арифметичну залежність між кількістю чиншівників і одиницею податку "з Хлопа".

Із реєстру шосового податку за 1768 р. вибрані позиції, в яких вказана кількість чиншівників, умовна величина податку в "Хлопах" і розмір в золотих та грошах:

Поз. реєстру	Запис	Сума (грощ)
43	Czynszownikow 2. WW OO. Karmelitow Trzewikowych, z Cwierci Chł [opa]	4,,15
51	Czynszownikow dwoch WW. OO. Trynitarzow z Cwierci Chłopa	4,,15
74	Czynszownikow 3 do Jeym. Pani Kucharskiey na Zielonym należący, z Cwierci	4,,15
80	Czynszownikow 3 Jeym. Pani Czechuckiey z Cwierci, y puł Ch [łopa]	6,,22 ½
112	Czynszownikow 4. WW PP. Bosaczek z puł Chłopa	9
113	Czynszownikow 4. WW. OO. Teatynow z puł Chłopa	9
114	Czynszownikow 12. WW. OO. Karmelitow Bosych z pułtora Chłopa	27

Відомо, що "Хлоп" був величиною податку від земельної території, зокрема, в середмісті... До другої половини XVIII ст. суть податку трансформувалася, як оподатковувалися домоволодіння на передмістях точно невідомо, крім площі на величину податку впливало і місце розташування. Проте, повинна була бути певна залежність і між величиною податку і кількістю чиншівників, за котрих сплачував орендатор (світська чи духовна особа). Домоволодіння чиншівників теж були нерівноцінними, що впливає з різної величини податку від трьох чиншівників пані Кухарської (4 золоті і 15 грошів) та теж від трьох чиншівників пані Чехуцької (6 золотих і 22 з половиною грошів); одночасно рівний до податку з трьох чиншівників пані Кухарської платили від двох чиншівників сплачували кармеліти взуті і тринітарії – по 4

золоті і 15 грошів. Проте можна поспробувати підрахувати відповідність між величиною податку та кількістю чиншівників орендатора. Пропорційна залежність між вказаними величинами, вибрана зі всіх вказаних у реєстрі випадків, має вигляд.

0,25 – 2
0,25 – 3
0,375 – 3
0,5 – 4
1,5 – 12

Інші власники, що винаймали ділянки чиншівникам, кількість котрих в реєстрі не вказана, повинні були сплачувати податки в розрахунку "з хлопа", величиною в 0,375, 1, 1,5, 2, 2,25, 3 і 4 відповідних одиниць.

Якщо для податку розміром "з 1 хлопа" прийняти невідому величину (кількість чиншівників) за А, то пропорція має вигляд:

1 – А

Можна вирахувати кількість чиншівників для кожного з відомих попередніх випадків:

$A_1 = 2 \times 1: 0,25 = 8$
 $A_2 = 3 \times 1: 0,25 = 12$
 $A_3 = 3 \times 1: 0,375 = 8$
 $A_4 = 4 \times 1: 0,5 = 8$
 $A_5 = 12 \times 1: 1,5 = 8$

В чотирьох випадках з п'яти впливає, що коли власник сплачував за чиншівників податок "з 1 хлопа", то їх у нього було 8. Інший результат (12 чиншівників) отримано, очевидно, в тому випадку, коли останні мали дещо більшу посілість (наприклад, окрім будинку і городу, ще й поле). З даних результатів можна отримати середню величину:

$A_{сер} = (8 + 12 + 8 + 8 + 8): 5 = 44: 5 = 8,8$

Проте, оскільки арифметичний підрахунок є дуже спрощеним для соціальних процесів, замість середньої величини краще використовувати граничні, – від 8 до 12 чиншівників.

Аналогічно кількість чиншівників можна порахувати для всіх розмірів податку в перерахунку "з хлопа", якщо кількість чиншівників не вказана в реєстрі шосового податку. Так, для податку "з 4 хлопів" розрахунок має вигляд

$X_1 = 2 \times 4: 0,25 = 32$
 $X_2 = 3 \times 4: 0,25 = 48$
 $X_3 = 3 \times 4: 0,375 = 32$
 $X_4 = 4 \times 4: 0,5 = 32$
 $X_5 = 12 \times 4: 1,5 = 32$
 $X_{сер} = (32 + 48 + 32 + 32 + 32): 5 = 176: 5 = 35,2$

Власники, що сплачували податок "з 4 хлопів" мали від 32 до 48 чиншівників.

Останній результат теж показує, що величина податку щодо кількості чиншівників була прямо-пропорційною, оскільки їх кількість в 4 рази більша для величини податку "з 4 хлопів" від величини "з 1 хлопа". Отже, простим множенням кількості чиншівників (8–12), що відповідала величині податку "з 1 хлопа" на цю величину, отримується середня кількість чиншівників для інших випадків:

Чверть і пів	(0,375)	$0,375 \times 8 = 3$	3
		$0,375 \times 12 = 4,5$	4,5
Півтора	(1,5)	$1,5 \times 8 = 12$	12
		$1,5 \times 12 = 18$	18
Два	(2)	$2 \times 8 = 16$	16
		$2 \times 12 = 24$	24
Два і чверть	(2,25)	$2,25 \times 8 = 18$	18
		$2,25 \times 12 = 27$	27
Три	(3)	$3 \times 8 = 24$	24
		$3 \times 12 = 36$	36

В такому випадку таблицю розміру податків з чиншівників можна доповнити їх кількістю:

Позиція	Запис реєстру шосового податку	Сума (золоті, гроші)	К-сть чиншівників
40	Czynszownicy do Pałacu JW. Krayczego Koron [nego] należący z Chłop [ów] 2. y Cwierci	–	18–27
47	Czynszownicy Tegoż Starosty Trembowelskiego z dwóch Chłopow	36	16–24
48	Czynszownicy JW. Biskupa Ruskiego Lwow [skiego] z Chłopow 4	72	32–48
49	Czynszownicy J. O. Xięcia Jm. Nowogrod [zkiego] Woiewody z Chłopow 3	54	24–36
50	Czynszownicy do S. Marka należący z pułtora Chłopa	27	12–18
81	Czynszownicy WW PP. Omianskich z Cwierci, y puł	6,22 ½	3–5
83	Czynszownicy do JO. Xiężney Jabłonoskiej Woiewodziny Braclawskiej należący z Chłopow 4	72	32–48
102	Czynszownicy WW PP. Sakramentek z Chłopa 1	18	8–12
108	Czynszownicy WW PP. Miłosiemych z Chłopa	18	8–12

Для перевірки допущення, що розмір шосового податку залежав від кількості чиншівників на лібертації/юридиці, варто скористатися даними Йосифінської метрики львівських передмість з 1788 р., в котрій зафіксовані деякі з названих вище юридик. Простий підрахунок кількості домогосподарств, що відносилися до кожної з "юрисдикцій" названих метрикою, дає наступну картину:

Запис реєстру шосового податку	К-сть чиншівників	Формулювання юридичної належності, зафіксоване метрикою	К-сть домів	Джерело
Czynszownicy JW. Biskupa Ruskiego Lwow [skiego] z Chłopow 4	32–48	Należy do Xięcia Biskupa Ruskiego	43–48*	[4: арк. 22зв., 23зв., 25зв., 27зв., 28зв., 31зв. 32зв., 44зв.; 3: арк. 22зв., 23зв., 25зв., 27зв., 28 зв., 31зв. 32зв., 44зв]
Czynszownicy do S. Marka należący z pułtora Chłopa	12–18	Dom do S. Marka	9	[3: арк. 74зв. – 77зв]

* На 1788 р. греко-католицький єпископ відповідно до метрики мав 21 чиншівника на новоствореному Краківському передмісті, з них тільки якийсь Зеліх Порич (Zelich Porucz – Ф. 19, оп. 12, спр. 3, арк. 31зв., поз. 322) володів тільки будинком, інші чиншівники крім дому, користувалися і городами, тобто їх власність була більш-менш рівноцінною. На першій частині нового Галицького передмістя домогосподарства чиншівників цього ж єпископа за своїм складом поділялися на чотири типи: будинок і город – 16; будинок з двома городами – 2; будинок без городу – 4; город (будинок під іншою юрисдикцією) – 4, тобто всього було 26, з них – 22 повноцінні домогосподарства.

Czynszownicy WW PP. Omianskich z Owierci, y puł	3–5	w Lesie P. P. Omię.	1	[5: арк. 180]
Czynszownicy do JO. Xiężney Jabłonoskiej Woiewodziny Braclawskiej należący z Chłopow 4	32–48	na Juridyce Woiewodziny Braclawskiej	11	[3: арк. 76зв., 78зв]
Czynszownicy WW PP. Sakramentek z Chłopa 1	18	na Jur P. P. Sakr.	7	[5: арк. 176, 181]
Czynszownikow 12. WW. OO. Karmelitow Bosych z pułtora Chłopa	12	na Jur. Karmelitt. Bossych	5	[5: арк. 119, 120, 122]

З таблиці видно, що кількість домогосподарств на кожній з юридик/лібертацій зменшилася, що можна пояснити загальними суспільно–економічними змінами, що були зумовлені приєднанням західноукраїнських земель до Австрійської монархії. Збережена пропорційність в кількості чиншівників (домогосподарств), що простежується в інтервалі двадцятиліття (1768–1788 рр.) вказує, що підрахунок їх числа в залежності від величини податку є достатньо ймовірною.

Список використаних джерел

1. Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635. – Lwów, 1930.
2. Центральний державний історичний архів України у Львові (Далі – ЦДІА УЛ). – Ф. 52 (Львівський магістрат). – Оп. 2. – Спр. 811. – 684 арк.
3. ЦДІА УЛ. – Ф. 19 (Йосифінська метрика). – Оп. 12. – Спр. 2. – 49 арк.
4. ЦДІА УЛ. – Ф. 19. – Оп. 12. – Спр. 3. – 54 арк.
5. ЦДІА УЛ. – Ф. 19. – Оп. 12. – Спр. 5. – Арк. 122–200.

Maryana Dolynska

THE ATTEMPT OF CALCULATION OF THE QUALITY OF LESSEES OF LVIV'S SUBURBS DURING THE SECOND HALF OF 18 C.

The author try to calculate the quality of lessees (households) of the juridicas/lidtrtation places of Lviv's suburbs. The method of the arithmetical proportion of the dimensions of "shos" rent and the quality of lessees are employ.

УДК 94 (477)

Оксана Гомотюк

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ ДОРОБОК М. МАКСИМОВИЧА

Титанічна праця першого ректора Київського університету імені Тараса Шевченка на ниві українознавства була важливим етапом на шляху становлення національно-культурного, духовного відродження українського народу. Наукова спадщина вченого становить помітний етап в історії української самосвідомості і ще недостатньо вивчена сучасним українознавством.

Початок третього тисячоліття засвідчив, що українознавство як синтез знань про Україну та українців потребує глибшого самопізнання з позицій історичної ретроспективи, виокремлення внеску в його скарбниці усіх поколінь творців. Ще не можемо сказати, що всі крапки над "і" в історії українознавства розставлено, незважаючи на титанічні зусилля української науково-педагогічної громадськості. Однією із актуальних і недостатньо опрацьованих тем є дослідження українознавчого доробку М. Максимовича.

Прикметно, що діяльність мислителя співпала із постановням на Україні Київського університету. 15 липня 1834 року, у день св. Володимира Великого заснували цей вищий навчальний заклад. За задумом російського уряду, подія мала більше політичне значення, а ніж наукове. Університет повинен був прищепити польському юнацтву "общий дух русского народа", як згодом висловився тодішній міністр освіти гр. С. Уваров [1]. З іншого боку, Миколаївський уряд, з метою знищення польської культури, вирішує відродити старі київські культурні традиції. Після чергового польського повстання 1830–1831 рр. з'явилася потреба у наукових інституціях, котрі змогли б довести безпідставність польських претензій на Київ та Правобережну Україну. Михайлу Максимовичу довелося бути організатором цього найвизначнішого наукового осередку України. Так і ввійшов у історію українознавства Михайло Олександрович, як перший ректор, перший декан історико-філологічного факультету, котрий своїми студіями дав поштовх до розвитку наукового українознавства, що мало вплив на реставрацію національного українського життя. "На сих офіційних підвалинах з стихійною силою стали відроджуватися традиції старої української культури, соціальні й політичні змагання, перервані і придавлені – але не викорінені попередніми нагінками" [2] – зазначатиме згодом його послідовник М. Грушевський у промові на честь 100-літньої річниці виходу збірки пісень М. Максимовича.

Постать М. Максимовича в українській культурі викликає подив і шану розмаїттям таланту у багатьох сферах людського буття. Він – історик, філолог, етнограф, фольклорист, ботанік, поет, педагог. Він – учений-енциклопедист. Його праці з ботаніки, зоології, гуманітарних дисциплін зорали цілину української науки.

Що ж стало визначальним у наукових здобутках М. Максимовича на ниві українознавства? Насамперед – це вплив родинного оточення. Потомок старшинського роду, вихованець церковних традицій, логічно мав продовжувати антикварні дослідження своїх попередників. Але він пішов уперед. Визначальною для юного Максимовича виявилася опіка його дядьків Тимківських. Саме їхнє інтелектуальне середовище було добрим взірцем і стимулом. Старший з них – Ілля Федорович – доктор права і філософії став ініціатором відправки Михайла у Новгород-Сіверську гімназію. Гімназія славилася своїм серйозним ставленням до науки. О. Оглоблин зауважував, що навколо гімназії з її визначними професорськими силами росла і гуртувалася українська молодь, що глибоко цікавилася історією своєї батьківщини. З цим осередком українського автономізму О. Оглоблин пов'язував написання "Історії Русів", походження якої згодом цікавитиме і самого М. Максимовича [3]. Після закінчення гімназії, а саме там виник інтерес до ботаніки, з'явилась мрія стати московським професором ботаніки. У 1819 році М. Максимович вступив до Московського університету, де навчався на словесному та природничому відділах філософського факультету. Професор грецької та римської літератури Роман Федорович Тимківський, дослідник творчості Нестора Літописця стане опікуном на цьому етапі життя М. Максимовича. Зустріч з Єгором та Василем Тимківськими у Москві спонукала Максимовича до ґрунтовних наукових студій.

Наполегливе навчання у гімназії та університеті стало вагомим підґрунтям для майбутніх українознавчих дослідів, котрі він унікально поєднав із природознавством. Власне, шлях Михайла Максимовича як вченого розпочався із ботаніки. Після закінчення навчання він залишається в університеті для науково-академічної роботи та викладання ботаніки. Уже через рік публікує першу книгу "Главные основания зоологии, или наука о животных". Деякий час молодий учений викладав у Московській агрономічній школі, а з 1826 року завідував ботанічним садом та гербарієм Московського університету. У січні 1827 року Максимович успішно склав магістерські іспити, а в липні блискуче захистив магістерську дисертацію. У 1828–1831 роках у двох частинах вийшла книга "Основания ботаники". Окремі положення монографії у часі випереджували ідеї Чарльза Дарвіна.

Також Максимович багато зробив для популяризації природознавства. Він був одним із творців наукової ботанічної термінології, яку пропонував будувати на основі народних традицій. Максимович підготував першу книгу в Росії з природознавства для народу: "Книга Наума о великом божьем мире" (1833 р.) [4]. Його наукові праці "О системах растительного царства" (1827), "Размышления о природе" (1823) не лише стояли на рівні тогочасної науки, але й прокладали нові методологічні шляхи. Протягом 1823–1834 років ним опубліковано близько 100 праць з ботаніки, зоології, методології природознавства [4]. У той же час студії у природознавстві допомагали історико-філологічній праці мислителя. Лабораторія природознавця-дослідника спонукала до реалістичного, документального аналізу явищ і фактів людського буття.

На становлення Максимовича-гуманітарія мали вплив ідеї Шеллінга про "об'єктивний розум", що знаходили спільний знаменник для всіх наук. Захопившись німецькою ідеалістичною філософією, творчо розвинувши окремі ідеї, Максимович приходить до висновку, що історія є основною в цілій філософській системі [5]. Це зумовлює появу нового кола наукових інтересів, пов'язаних із вивченням суспільної свідомості, духу народу.

В українознавчій науці Михайло Олександрович постає прихильником романтизму і народницького напрямку. Стартовою точкою для наукового українознавства стало видання "Малороссийских песен" у 1827 році. Успіх виявився колосальним як в українському середовищі, так і в російському. Збірка містила 127 пісень історичного, побутового характеру із коментарями Михайла Олександровича. До неї підготовлено додаток "Голоса украинских песен" з мелодіями 25 народних пісень, упорядкованих за допомогою російського композитора П. Аляб'єва [6]. "Своєю безпосередньою ув'язкою з романтично-народницькою течією, з відродженським рухом, і незвичайно багатою як на свій час – першою збіркою народної поезії в різних її проявах – вони вповні переконуючо для сучасників доводили як необхідність повороту від штучних літературних канонів до безпосереднього джерела творчості – народного, так і особливу цінність з цього погляду народності української – вартої особливої уваги, дослідження і культивування. Вони були епохою!" [2: 27]. Значимість опублікованої збірки полягала у тому, що вона мала реабілітувати народну пам'ять, з'ясувати народні думки про найважливіші події українського буття, вивчити народний дух, народну філософію та національний характер. Оприлюднення пам'яток українського фольклору відкривало можливості до їх вивчення та порівняння з культурою інших народів. Народ з його фольклором ставав предметом наукового дослідження. Народна стихія зв'язувала в єдине ціле нелегкі періоди української історії. Попередні покоління істориків, правовиків, шанувальників минулого доводили права української старшини на автономію історико-правовими документами, царськими привілеями. Михайло Максимович у "Передмові" до виданої збірки заманіфестував початок нових студій – народно-романтичних. Цей підхід проходить через усі його історико-археологічні, філологічні, етнографічні дослідження.

"Малороссийские песни" започатковували українську фольклористику, що згодом стараннями М. Максимовича репрезентувала 2,5 тис. українських пісень. Учений планував видати їх у чотирьох збірках. Та вдалось реалізувати лише частину запланованого проекту. Так, у 1834 році вийшла збірка "Украинские народные песни", що містила думи і козацькі пісні. У передмові до цього видання М. Максимович звертає увагу громадськості на значення пісень як історичного джерела. "Это надгробные памятники и вместе с тем живые свидетели отжитой старины... События казацкой жизни отливались в звонкие песни, и потому они должны составить самую верную и вразумительную летопись для нового бытописателя Малороссии" [7]. У 1849 році виходить "Сборник украинских песен". Свій новий науковий інтерес М. Максимович пояснює таким чином: "Словесность необходима для каждого. Словесность для науки то же, что образованность для ума, – каждая из них сама по себе недостаточна, надлежащее развитие одной требует необходимой помощи от другой; только вместе они живут полной жизнью" [8]. Фольклорні студії давали вагомі підстави для майбутніх дослідів над особливостями і відмінностями українського народу. У цьому одна із багатьох заслуг М. Максимовича перед українством,

оскільки він перший зробив спробу охарактеризувати різницю між психікою українців та росіян.

У 1834 році завершується московський період наукової роботи М. Максимовича і розпочинається київський. У травні цього року отримано призначення на ординарного професора російської словесності у нововідкритому університеті і декана першого відділення філософського факультету. На посаді ректора М. Максимовича затвердили у жовтні 1834 року. Волею обставин, власні наукові пріоритети співпали із задумами російського уряду. Михайло Олександрович очолює не просто ще один вищий навчальний заклад в Україні, а перетворює його у "найвизначніший науковий осередок України XIX в." [2: 30]. Найбільшою заслугою М. Максимовича, підкреслює М. Грушевський, було те, що він зрозумів важливість і доленосність моменту. Михайло Олександрович став єдиним викладачем українознавства, а кафедра російської словесності під його керівництвом перетворилась у кафедру українознавства.

Будучи ректором, виношував плани щодо залучення до викладацької роботи найчільніших представників тогочасної інтелектуальної еліти. Найперше, це Тараса Шевченка, роль і значення котрого для українства досить швидко оцінив М. Максимович. Згодом, уже після завершення ректорської кар'єри, М. Максимович налагодить тісні стосунки із Кирило-Мефодіївським братством, активним учасником якого був Т. Шевченко. Також їх об'єднувала спільна праця у Археографічній комісії. У планах Михайла Олександровича було й запрошення до співпраці М. Костомарова та М. Гоголя. Загалом, задуми М. Максимовича були грандіозними, як і ідеї, що він висловлював у працях. Недаремно М. Драгоманов, упорядник ще однієї збірки історичних пісень українського народу, твердив: "...некогда Пушкин сказал о Ломоносове, что он был первым русским университетом – М. А. Максимович был для Киевской Руси целым ученым историко-филологическим учреждением, и вместе с тем – живым народным человеком" [2: 30]. Це зрозуміла досить швидко російська влада. Під тиском реакційних сил і, зважаючи на здоров'я, у 1845 році М. Максимович подав у відставку. З цього часу він зосереджується лише на науковій роботі.

Наукові дослідження стосувались історії, фольклору, археології, етнографії, філології, мовознавства, археографії. Широта наукового пошуку, новаторство авторських підходів вказують на те, що М. Максимович належав до найвизначніших подвижників науки. Визнанням його наукових та громадських заслуг стало обрання дійсним членом Імператорського Московського товариства дослідників природи (1829), Московського товариства любителів російської словесності (1833), Російського товариства любителів історії та старожитностей російських (1834), Комітету з розшуку і збереження старожитностей у Києві (1855), Одеського товариства історії та старожитностей (1839), комітетів акліматизації тварин і рослин при Московському товаристві сільського господарства (1858), Московського археологічного товариства (1865). Поряд з цим, він обраний дійсним членом Імператорського товариства любителів і шанувальників природознавства, антропології та етнографії (1870), Київської духовної академії та Університету св. Володимира (1869). На честь 50-літнього ювілею літературної та наукової діяльності став доктором слов'яноруської філології та почесним членом Київського товариства дослідників природи, Московського та Новоросійського університетів. За службову діяльність нагороджено у 1839 році орденом св. Володимира 4-го ступеня. З 1833 року професор Московського університету, член-кореспондент Петербурзької Академії наук з 1871 року [9].

Російська ідеологічна машина постаралась стерти з лиця землі минуле українства. Тому пошук історичної правди і її обґрунтування стало актуальною справою для українських інтелектуалів. У зв'язку з цим, головним у студіях М. Максимовича постає народ та доказ безперервності його історичної традиції. Перше, з чим вела боротьбу українська еліта – це теорією "общерусскости". Акцент ставився на те, що окремого українського народу не існувало. Українство позбавлялося права на давньоруську спадщину. Підкреслювалось, що українське плем'я було знищене татарами. Та й взагалі, українці, їх мова – це польська або австрійська вигадка. Український народ вважався малоросійським племенем. Одночасно все робилося для того, щоб вселити в українців російську психологію та мораль, російську ментальність, позбавляючи таким чином народ національної

свідомості, національної гідності, честі. У розвінчуванні цих антинаукових теорій велика заслуга М. Максимовича. Глибоко вивчаючи історію української мови, Михайло Олександрович, виділив її особливості у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. Полемізуючи з російським істориком М. Погодіним, що твердив про проживання на території Київської Русі до XIII століття одних лише великоросів, Максимович аналізував мову літописів XIV ст. і встановив наявність ознак української мови, що характерна для першоджерел Київської Русі. Праця "История древней русской словесности" (1839) проводить ґрунтовний аналіз джерел київської доби до XIV ст. М. Максимович був переконаний, що до кінця XII століття Руссю називалась лише Київська земля або Україна. У 1838 році оприлюднено короткий проспект "Кратко-историческое исследование в русском языке", де усі слов'янські мови поділено на дві частини: східну і західну. Назва східно-слов'янська є родовою стосовно південно-руської (української), великоруської та білоруської. Хоча Михайло Олександрович був прихильником спільності походження української, російської та білоруської мов, важливим у цьому дослідженні стала теза про те, що поділ на гліки відбувався не у добу середньовіччя, а у давні часи. Також М. Максимович підкреслив, що назва "руський" вживається на Західній Україні і спочатку належала київській добі в історії України. Південноросійська або українська мова розрізняє лише два "наріччя" – східне – українське (малоросійське), і західне – галицьке. Ця відзнака єдності служить запорукою того, вважав М. Максимович, що вона є давньою і утворилась не у середні часи, і не від змішування російської і польської [10]. Протягом 1856–1863 рр. Михайло Олександрович опублікував листи-відповіді М. Погодіну про давність української мови. Це – "Філологічні листи до М. Погодіна", "Листи – відповіді Погодіну", "Нові листи до М. Погодіна про давність української мови". Ґрунтовні відповіді продовжували тези, поставлені попередніми працями. Максимович стверджував, що організаційним центром української мови було українське, Київське Подніпров'я, його культурний і соціально-політичний процес X, XI, XII століть. Київські літературні пам'ятки цього часу в церковно-слов'янському виконанні ілюструють ознаки не північних, російських традицій, як прагнув довести Погодін, а південних, українських. Михайло Олександрович резюмує, що культура доби Київської Русі належить українському народу і ним творилась, а не російському, як твердила великодержавна історіографія.

Ряд інших праць М. Максимовича продовжують реставрувати українську традицію. У розвідці "О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ея ново-пришлым народом" (1857) вчений констатує неперервний зв'язок українського розселення домонгольської та післямонгольської доби, єдність культурної традиції. Глибоким аналізом наявних пам'яток стверджує, що татарське лихоліття не знищило українців і не вигнало їх з осель.

Ще протягом майже вісімдесяти років будуть вестися дебати з приводу переселення російського племені після монголо-татарської навали з Києва на Північний Схід, щоб довести право росіян на давньоруську історію. Але заслугою М. Максимовича стало те, що вперше ці теорії оголошені антинауковими і доводилася їх неправочинність.

Важливою проблемою, яка цікавила вченого, було походження Давньоруської держави. Її розробка розпочалася дослідженнями "Откуда идет Русская земля, по сказаниям русским" (1837), "О происхождении варяго-русов" (1841), "О древней епархии Переяславской" (1858). Михайло Олександрович висловив свій погляд на існуючу норманську проблему. Вчений і тут доводив автохтонність східних слов'ян та їх вищу господарську культуру у порівнянні із варягами. Висновки М. Максимовича зводились до заперечення факту запрошення варягів та їх позитивної ролі в історії Давньоруської держави.

Ролі Києва в історії Київської Русі присвячені окремі статті. У їх числі "Об участии и значении Киева в общей жизни России" (1837), "Очерк Киева" (1847), "Топографические заметки киевлянина" (1841), "Объяснительные параграфы о Киеве" (1840). Михайло Олександрович реставрує значення Києва в національному житті українців. Мислитель подав ідею киевоцентризму на противагу москвоцентризму. Ідеї "Москва – третій Рим" протиставлено, відоме з часів Йова Борецького та Івана Мазепи як "Київ – другий Єрусалим". Таким чином, М. Максимович дав життя тезі про центральну роль Києва, що згодом буде підхоплено та розвинуто наступниками.

Окремі роботи дають історико-топографічний нарис славної столиці. Стаття "Обозрение старого Киева" прослідковує історію давніх слов'янських святинь. Інші розвідки подають інформацію про долю урочищ, старовинних будинків, церков, монастирів: Андріївської церкви, Софіївського собору, тощо.

Михайло Олександрович розробив детальну періодизацію історії слов'янської словесності, що досить часто використовувалася як схема українського історичного процесу. У статті "Нечто о земле Киевской" звертає увагу на різні періоди національної історії. З 864р. по 1240 р. існувала Київська держава. Часи 1240–1320 рр. – під татарською владою. Період після татарської навали до XVIII століття розглядався як середній в українській історії. З 1320 р. по 1569 р., з нашествия Гедиміна на Київ, українські землі протягом 249 років складали частину Великого Литовського князівства. 1569–1654 рр. – унаслідок Люблінської унії українські землі переходять до Польщі. Протягом 1654–1764 рр. Київські та Переяславські землі й Запоріжжя перебувають у складі Росії, залишивши за собою автономію. Від 1764 року ліквідовано Малоросійську Гетьманщину (Київщина, Чернігівщина, Брацлавщина), створену Богданом Хмельницьким. Найважливішою проблемою середнього періоду для М. Максимовича було співвідношення українського та литовського елементів. Вчений виокремлює етап, на котрому Україна мала автономні права і була недоступною для поляків – до смерті останнього князя Семена Олександровича або Омельковича [11].

Сучасні історики сходяться на тому, що М. Максимович був творцем першої наукової історії козацтва [12]. Головні ідеї висловлено у "Филологических письмах" (1856), "Ответных письмах к Погодину" (1857), "Бубновская сотня" (1848), "Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого" (1856), "О причинах временного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке" (1857), "Исследования о гетмане Петре Конашевиче – Сагайдачном" (1834), "Письма о Богдане Хмельницком" (1857), "Исторические письма о казаках приднепровских" (1863–1865), "Заметки о козацких гетманах" (1859). Постійні набіги Кримської Орди на українські землі та соціальні, національні наступи Литви і Польщі зумовили появу не тільки Запорізької Січі, вважає вчений, але й козацтва як особливого військового стану. М. Максимович виводить появу цієї верстви із народного елементу у XVI столітті. Українське походження новоутвореного стану пояснюється через детальний аналіз устрою Запорізької Січі. М. Максимович виділяє значення козацтва для української історії. "Разливаясь с XIV века по Южной Руси, призвело в ней обновление целой жизни народной, разлило по ней козацкий дух свой", "блюдя свою... волю, честь и славу, блюло с тем вместе и общественную жизнь Украины, веру и волю народную" [13].

Важливо, що козащина тісно ув'язується з попередніми віхами українського історичного процесу. Власне, Максимович подав вперше на новому, науковому рівні тезу про тяглість української історії від княжих до козацьких часів. Кругом відчутне "замилування в історичнім процесі як цілості і непереривности, що не дає приголомшити себе недоречностями й неув'язками соціальних відносин настільки, щоб недобачати в тім усім також позитивних проявів живої і конструктивної народної стихії" [2: 35] – підкреслював М. Грушевський. Майже культом для М. Максимовича стали такі постаті: Б. Хмельницький, П. Сагайдачний. Вчений відзначає силу меча Богдана, котрий звільнив Україну. Славному Богдану присвячено декілька праць. У "Письмах о Богдане Хмельницком" об'єктивно відтворюється постать славетного гетьмана як народного улюбленця. Показано вплив козацького середовища на формування політичного портрету Б. Хмельницького. Глибоко аналізує М. Максимович причини національної революції XVII століття. Вперше показана роль козацької старшини у революційних подіях. Об'єктивно розкривається весь спектр причин, що привели до національної боротьби. На основі великого масиву джерел подається картина військово-територіального устрою козацької України періоду Хмельниччини, започаткувавши тим самим вивчення проблеми розвитку козацької державності за часів гетьманщини. Особливо цінними були думки щодо значення ще однієї форми державності – Запорізької Січі. Загалом, М. Максимовичу вдалося виділити будівничий, конструктивний елемент в українській іс-

торії, "його благородну відпорність проти насильства, ... самовідречення в громадських справах" [2: 35] – зауважував М. Грушевський.

Ще одна постать, що викликає захоплення своєю військовою могутністю і державною мудрістю – Сагайдачний з його прагненням захистити православну віру. Власне, релігійні мотиви, вважає М. Максимович, були причиною багатьох козацьких виступів. У гайдамацькому русі XVIII століття вчений прослідковує також релігійні причини. "Сказание о Колиивщине" досліджує народні рухи на Правобережній Україні. У центрі уваги вченого – Гайдамаччина. Народному виступу під проводом Залізняка приділено особливу увагу. Глибоко проаналізовано соціальні, національні, релігійні умови повстання 1768 року.

Великий інтерес у Михайла Олександровича викликали літературні пам'ятки старовини. "Слову о полку Ігоревім" присвячено ряд статей і воно зайняло центральне місце у прочитаному в університеті курсі старої літератури. Цей твір, на думку вченого, тісно пов'язаний із минулою українською літературою і також з українською народною поезією. Важливо було заманіфестувати зв'язок "Слова" – твору доби Давньоруської держави із почуваннями, думками української народної поезії. Це мало не лише наукове значення, а й політичне. Михайло Олександрович здійснив віршований переклад "Слова" на нову українську мову та російську. У передмові до українського видання підкреслено, що це народна мова Малоросії і творець "Слова" належить до неї.

Оборона давності, органічності й самостійності української мови логічно викликала думку про окремішність українського етнічного типу. Це спонукає М. Максимовича до етнографічних дослідів. "Дни и месяцы украинского селянина" мали змалювати широку картину побуту та життя українського селянина. Перша частина підготовлена у 1856 році під назвою "Весна". Друга – "Лето" залишилась у рукописному варіанті. "Осень" і "Зима" залишилися у проекті. Увага вченого концентрується і на обрядах річного циклу, пов'язаних із церковно-православним календарем. Серед них святий вечір – "Кутя", Різдво – "Роздво", Богоявлення – "Хрещення", "Трійця" – Трійця, тощо.

Велика заслуга Максимовича і в започаткуванні української археографії. Він видає "Повісті минулих літ", "Руської правди", багатьох інших унікальних пам'яток: грамот, універсалів, актових документів. Максимович був активним учасником в організації та роботі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. За його редакцією було видано ряд "Пам'яток" Комісії.

Вченому належить ряд археологічних досліджень. "Українські стріли найдавніших часів" (1868) – перша в Україні археологічна праця із застосуванням типологічного методу. Також ним опубліковано "Археологічні записи про Київ та околиці". Археологічну науку вчений розглядав як складову історичної.

М. Максимович був засновником кількох літературно-публіцистичних альманахів: "Денниця", "Киевлянин", "Украинец". Значну роль у справі розвитку археографічних досліджень відіграв альманах "Киевлянин" (1840–1841 рр.). Уже назва цього видання промовляє за те, що акцент зроблено на висвітлення історії міста Києва та його округи. Вчені Київського університету одержали підтримку від цивільного губернатора І. Фундуклея, котрий згодом видав "Обозрение Киева в отношении к древностям" (1847) та "Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии" (1848).

Він уклав також етимологічний словник українського правопису "максимовичівка". Михайло Олександрович автор низки віршів, зокрема присвячених зустрічам із Т. Г. Шевченком – "Ой, як дуже за Тобою тужила Вкраїна" (1840), "Украинец" (1859, 1864).

Аналіз життя та наукової і громадської діяльності дає підстави віднести М. Максимовича до найвизначніших діячів на ниві українознавства. Зрозуміло, що Михайло Олександрович залежав від матеріалу, яким тодішнє українознавство розпоряджало і можливостей тогочасних наук, а також матеріального становища. З огляду на це, частину питань, пов'язаних з українським буттям, об'єктивно не міг розглянути. Наприклад, Західна Україна зовсім не була об'єктом його наукового дослідження. Та все ж таки, виходячи із реальних можливостей, він "влучав в питання найбільш актуальні, ... і так солідно і методично, для свого часу," прокладаючи дорогу до їх майбутнього наукового розв'язання [2: 36]. Найбільшим його подвигом, підкреслював М. Грушевський, було з'ясування народної

основи української історії, її тяглості і неперервності, і укріплення "на сім великого тисячолітнього діла української історії і одвічного господаря Української землі, политої його потом і кров'ю" [2: 37].

Список використаної літератури

1. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., 2001. – С. 254.
2. Грушевський М. "Малоросійські пісні" Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 5–6. – С. 30.
3. Оглоблин О. "Історія Русів" – вічна книга України // Український історик – 2000. – № 1–3 (144–146) – С. 62–65.
4. Томенко М. Михайло Максимович: "Не покину, поки згину мою Україну..." // Віче. – 1994. – № 5–8. – С. 94.
5. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ: Кембридж, 1991. – С. 8.
6. Джерелознавство історії України. – К., 1998. – С. 184.
7. Максимович М. А. Собр. соч. – Киев, 1877. – Т. II. – С. 453–454.
8. Московский вестник. – 1830. – № 4. – С. 421–422.
9. Короткий В. "Старий українець" Михайло Максимович. У кн.: Максимович Михайло. У пошуках омріяної України. Вибрані українознавчі твори. К., 2003. – С. 18.
10. Максимович М. История древней русской словесности. Собр. соч. – К., 1880. – Т. III. – С. 409.
11. Максимович М. Нечто о земле Киевской. – Українець. – 1864. – № 1. – С. 5.
12. Мельник Л. Г. М. О. Максимович – творець першої наукової історії козацтва // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – Київ, 1997. – Вип. II. – С. 58.
13. Максимович М. Собр. соч. – Киев, 1880. – Т. I. – С. 336, 337.
14. Історія Київського університету. – К., 1968. – 222 с.
15. Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX століття. – Чернівці, 2000. – 423 с.

Oksana Gomotyuk

OUTPUT OF M. MAKSYMOVYCH IN UKRAINE STUDY

Conceptual problem of the history of ukrainoznavstvo in Maksumovych works are analyzed in the article.

УДК 94 (477)

Вадим Ореховський

ХОЛМСЬКЕ "ВОЗ'ЄДНАННЯ" 1875 Р. ЯК ЗНАРЯДДЯ "ПОЛІТИЧНОЇ БОРотьБИ ЗА ДУШІ НАСЕЛЕННЯ"

У статті висвітлюються проблеми міжконфесійних конфліктів у Російській імперії (друга половина XIX ст.) і релігійна політика уряду цієї країни.

На зламі XVIII–XIX ст. українські землі переживають один із найбільш складних періодів своєї історії. Розподіл між російською, австрійською та пруською монархіями колишніх територій Речі Посполитої означав включення населення останньої до нових політичних, економічних та культурних світів. Процес інкорпорації величезного масиву населення, що два століття жило в принципово інших умовах був надзвичайно складним. Особливо це стосувалося тих українських і білоруських земель, що ввійшли до складу Російської імперії. Адже перебування у складі Польщі ґрунтовно вплинуло на світогляд, цінності, психологію місцевого населення.

Одними з відмінностей, що довелося вирішувати Росії на вищому державному рівні були відмінності віросповідні. Більше 1,5 млн. українців та білорусів на приєднаних землях належали до греко-католицької (уніатської) церкви.

Саме їх доля протягом ХІХ ст. може служити прикладом того, як релігійно-церковну проблему можна використовувати для вирішення політичних питань. На алтар "вищих державних інтересів" були принесені свобода совісті мільйонів і звичайне право людини бути вільною у своїх переконаннях.

Одним із багатьох епізодів трагічного для "інаковірних" процесу "воз'єднання" їх із "первенствующою" церквою стала холмська трагедія 1875 р.

Здається, що подія ця, майже 130-річної давності, має значення тільки дослідників-істориків. (Поява в останній період цілої низки праць, автори яких прагнуть позбутися конфесійної упередженості і наскільки можливо об'єктивно досліджувати релігійні конфлікти є зайвим підтвердженням цього) [3; 4; 8; 10]. Але це не так. Адже і сьогодні світ з його політичною, економічною і культурною багатополлярністю не позбавлений конфліктів. Правда, вони, на щастя, не набувають характеру жорстоких релігійних воєн минулого, але можливість використати міжконфесійні конфлікти як ширму для вирішення далеких від релігійного світобачення проблем дуже спокуслива.

Отже, в такій ситуації теза про те, що не пам'ятаючий своєї історії змушений повторювати свої помилки втрачає банальне звучання, набуваючи знову актуальності. Тому події, тепер вже позаминого ХІХ ст. придатні не тільки для того, щоб бути занотованими у підручниках та монографіях, але, можливо, допоможуть тим, хто їх читає не допустити повторення подібного.

Ну а тепер варто повернутися до початку ХІХ ст., коли саме закладалися основи пізніших гонінь уніатського населення Холмщини та Підляшшя.

Після першого розподілу Польщі Холмщина опинилася під владою Австрії. У 1809 р. при укладенні Шенбрунського миру Холмську єпархію приєднали до Варшавського герцогства (було створене французьким імператором Наполеоном І у 1807 р.), а з 1815 р. вона була у складі Царства Польського, яке в свою чергу, було приєднане до Російської імперії [3: 246; 4: 313; 8: 6].

У 1830 р. Холмське єпископство за вимогою російського імператора Миколи І, від'єднали від Галицької митрополії (до складу якої воно входило) і підпорядкували безпосередньо Риму. Причиною цього були політичні міркування. Цар не бажав, аби холмський єпископ був залежний від закордонного митрополита. Протести холмського духовенства проти цих дій були безуспішними [5: 127; 8: 7].

За століття існування на Холмщині греко-католицька церква пустила глибоке коріння у свідомості місцевого населення. Високого ступеня досягла латинізація та полонізація церковного життя у цій єпархії. Інтер'єр церков теж був наближений до "костельного типу", в багатьох храмах був відсутній іконостас, проте встановлювали орган. Греко-католицьке духовенство своїм одягом та способом життя нагадувало римсько-католицьких священиків, хоча і не у всьому (так, наприклад, celibat (обітниця безшлюбності), обов'язковий для латинського кліру був майже відсутній між священиками Холмської єпархії) [8: 11].

Уніфікаційні процеси, які проводила центральна російська влада на протязі ХІХ ст. мала на меті злиття населення "національних окраїн" із "великорусами" центральних губерній імперії. А складовою частиною цього біла і релігійна уніфікація.

Першим етапом цієї політики стало приєднання 1,5 млн. уніатів Правобережної України та Волині у 1839 р., яке надихнуло владу на нові активні адміністративно-силові заходи по відношенню до населення Холмщини та Підляшшя – останнього значного осередку греко-католицизму на теренах імперії.

Велике значення у цьому процесі відіграло польське повстання 1863–64 рр., яке підтримувало не тільки католицьке, але і частина уніатського духовенства. Російське самодержавство, придушивши повстання, значно посилило русифікацію регіону. З цією метою були здійснені адміністративні заходи – Царство Польське перетворили у Привіслінський край. Одночасно, для того щоб послабити польські впливи на населення було ви-

рішено об'єднати уніатську Холмську єпархію із Російською православною церквою [4: 314].

Спочатку боротьба велася шляхом призначення на холмську кафедру єпископів-кандидатів, то польсько-католицьких, то проросійсько-православних сил.

У 1863 р. із згоди Риму та Петербургу Холмським єпископом став Іван Калинський (1799–1866), постать досить маловідома: священник-удовець, без вищої освіти, батько тринадцяти дітей. Спочатку російська влада розраховувала на його прихильність, але новий владика почав чинити опір намаганням уряду "відполячити" церковне життя за що йому і довелося закінчити своє життя з царською пенсією у російському місті В'ятка [1: 305; 3: 247; 5: 128–129; 6: 359; 8: 16–17; 10: 276].

Після заслання єпископа Калинського управляти Холмською єпархією став о. Йосиф Войціцький. За два роки свого управління він встиг багато зробити для запланованого "воз'єднання": заборонив використовувати польську мову у проповідях та діловодстві; в тих храмах, де були органи, наказав їх демонтувати й продати, а за отримані кошти облаштувати церкви у "чисто східному" обрядовому стилі [5: 129; 10: 176–277].

Такі дії викликали стурбованість папського престолу. Папа Пій IX у своїй енцикліці від 17 жовтня 1867 р. висловив стурбованість долею єпархії, засудивши вчинки Войціцького і назвавши його "священником підозрілої віри" [8: 19–20].

Розпочалися пошуки нового кандидата, який влаштував би як російський уряд, так і римського первосвященника. Після довгих переговорів вибір пав на галицького митрополита (з 1859 р.) о. Михайла Куземського. Під час свого управління єпархією він намагався дотримуватися "золотої середини". У церковній політиці він проводив послідовний антилатинський і антипольський курси, але, водночас, "не хотів стати другим Семашком" (греко-католицький священник, пізніше – православний митрополит, один з найбільш активних діячів унії 1839 р.), виступаючи проти "воз'єднання" на кшталт того, що було проведено в тісній співпраці з державною владою і Російською православною церквою на українських і білоруських землях у 1839 р. Таке ставлення до справи навернення у православ'я уніатів Холмщини та Підляшшя різко змінило відношення російського уряду до єпископа. У 1871 р. М. Куземський змушений був залишити єпархію [1: 305; 4: 314; 5: 129–130; 8: 21–25; 10: 277].

Після цієї події справа "воз'єднання" вступила у свою завершальну стадію. У 1871 р. адміністратором Холмської уніатської єпархії було призначено Марка Попеля, випускника богословського факультету університету у Відні, автора підручника з літургії, твердого москвофіла, який рішуче повів боротьбу із польсько-католицькими впливами. Виходячи з того, що "латино-польські зміни в обрядах порушують головні умови прийняття унії в 1596 р.", Холмська духовна консисторія зажадала від парафіяльного духовенства з 1 січня 1874 р. здійснювати богослужіння за канонами східного обряду, вилучивши з них "латино-польські" додатки [1: 306; 2: 222–224; 3: 247–248; 5: 130; 6: 359; 8: 26; 10: 277].

Очищення обрядів викликало опір населення у 26 парафіях (вважається, що ці дані занижені) [3: 248]. Особливо криваві події розгорнулися у двох подільських селах Сідлецької губернії: Дрельові (17 січня 1874 р.) та Пратуліні (26 січня 1874 р.), де військовими командами було вбито більше двох десятків селян [6: 359; 8: 27–30].

Одночасно довелося усунути з парафій 74 священників, яких було "вивезено в глибинні області Росії", а ще 66 священників самі залишили свої парафії та виїхали до Галичини [4: 316].

Після цього розпочалася копітка робота в кожній з 266 уніатських парафій щодо їх "воз'єднання" [4: 317].

Події на Холмщині стали причиною спеціальної енцикліки Пія IX, виданій у травні 1874 р., в якій обряд православної церкви називався "схизматським", таким, що не має сили, а М. Попель – "несправедливим правителем" церковної влади, якому "ніхто не ввіряв" [2: 224–225].

18 лютого 1875 року духовенство Холмської уніатської консисторії і кафедрального собору на чолі з М. Попелем постановило скласти "Акт про воз'єднання Холмської греко-уніатської Церкви з Православною Російською церквою" і просити імператорський дозвіл на це. 28 березня 1875 р. Синод постановив приєднати Холмську уніатську єпархію до

Варшавської, найменувавши нову збільшену єпархію Холмсько-Варшавською. Очолити її було доручено вікарному єпископу Люблінському (ним став М. Попель) [4: 317; 5: 131; 6: 359–360].

Офіційно вважалися воз'єднаними 236 парафій, що знаходилися на території Люблінської і Сідлецької губерній з 234 тисячами греко-католиків [7: 377].

Однак, це була офіційна статистика. Значна частина віруючих так і залишилася при своїх переконаннях. Були парафії, де близько 90 % віруючих бойкотували православ'я, а церкви тут стояли пустими [3: 250].

За словами відомого російського юриста та громадського діяча А. Ф. Коні весь процес "воз'єднання" носив характер "адміністративного марева". За словами все того ж Коні, який розглядав у 1887 р. касаційні справи щодо уніатів: "гмінні рішення були складені не тільки не добровільно, але явилися результатом наполегливого тиску і всілякого впливу, до погроз включно, з боку найближчого поліцейського начальства" (офіційна версія твердила, що ініціатором об'єднання було місцеве населення) [7: 377].

Наполягання Коні на припиненні переслідування вже "приєднаних" уніатів, що опиралися такому насильницькому приєднанню, викликали невдоволення з боку обер-прокурора Синода К. П. Побєдоносцева. В одній з бесід останній заявив: "Помилуйте, що ви хочете зробити, ми з такими труднощами влаштували церковну справу у Польщі, а ваш Сенат збирається нам в колеса палки вставляти...". Однак, найбільш свавільні дії місцевих судових органів стосовно греко-католиків були припинені [7: 377].

Таким чином, "приєднання" останніх великих груп уніатів у Польщі виявилось міфом. Не змогли підсолодити гірку пілюлю і пишні офіційні свята 1889 р., пов'язані із 50-річчям воз'єднання уніатської церкви у Західній Україні та Білорусії (1839 р.). Мало того, чим більше ставав тиск влади тим впертіше населення не бажало йти до православної церкви. Після проголошення у Росії свободи релігій у 1905 р. виявилось таких у краї близько 200 тис чоловік. Поширеним явищем став перехід з православ'я та уніатства до католицизму. У тому ж 1905 р. понад 100 тис "упорствующих" перейшли до римсько-католицької церкви та ополячилися [8: 37].

Отже, Холмська трагедія стала ще одним прикладом зловживання релігією для вирішення суто політичних справ. Репресивні заходи царської адміністрації стосовно уніатського духовенства, ченців та віруючих, що не погоджувалися на приєднання до православної церкви маскувалися пишними фразами про "державну користь", необхідність "спасіння" уніатів "матінкою-Росією".

Однак несправедливо було б звинувачувати у всіх бідах місцевого населення лише російських урядовців, адже і польська сторона, яка бажала перетягти до католицизму холмських уніатів дивилася на них як на ще один козир у політичній грі, не особливо добираючи засобів боротьби за душі віруючих. За словами відомого історика І. Власовського: "...жертвою цієї політичної боротьби за душі населення і був український народ Холмщини та Підляшшя, який жив своєю вірою і своєю церквою, як вірою в Бога, а не як знаряддям тієї чи іншої політики" [3: 249].

Таким чином, Холмське "воз'єднання" уніатів 1875 р. ніби поєдналося мостом жорстокості, свавілля, нехтуванням інтересами багатьох заради вищої державної цілі із "наверненням" православних в унію в XV–XVIII ст.

Список використаних джерел

1. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861–1966). – Львів: Каменяр, 1996. – 568 с.
2. Зноско К. Исторический очерк церковной унии. – М.: Мартис, 1993. – 443 с.
3. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Ред-кол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Укр. центр духов. культури, 1996–2002. Т. 3: Українське православ'я / За ред. П. Яроцького. – 1999. – 560 с.
4. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Ред-кол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Укр. центр духов. культури, 1996–2002. Т. 4: Католицизм // За ред. П. Яроцького. – К., 2001. – 598 с.
5. Панас К. Історія Української церкви. – Львів: НВП "Трансінтех", 1992. – 160 с.
6. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2. – 606 с.
7. Русское православие: Вехи истории. – М.: Политиздат, 1989. – 720 с.
8. Сивіцький П. Блажені Підляські мученики з Пратулина. Історичний нарис. Б. м., 1999. – 76 с.
- 9.

Суттнер Э. Христианство Востока и Запада. – М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2004. – 320 с. 10. о. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. – Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу, Видавничий відділ "Свічадо", 2001. – 364 с.

Vadym Orexovskiy

CHOLM REUNITE 1875 AS INSTRUMENT OF POLITICAL STRUGGLE FOR PEOPLE SOUL

The article deals with problems of inter-church conflicts in Russian Empire (the second half XIX century) and religious policy of the government of this country.

УДК 94 (477)

Іван Воротняк

ВПЛИВ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ЗЕМЛЕРОБСЬКІ ЗАНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)

Автор статті використовує велику кількість історичних, географічних і етнографічних матеріалів, які відображають вплив природних та географічних умов на сільськогосподарську діяльність населення Буковини в кінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Основні напрями і результати розвитку землеробства будь-якого етносу пов'язані з різноманітними причинами і факторами. Серед них велике значення мають соціально-економічні і природні (екологічні) умови. Їх схожість чи відмінність неминує приводить до формування в багатьох відношеннях певних спільних рис у землеробській культурі того чи іншого етносу. Натомість, відмінності в природно-кліматичних характеристиках окремих районів зумовлюють специфічні риси в агротехніці не лише конкретного етносу, але й окремих його груп.

Питання впливу географічних умов на загальний історичний процес у цілому і на господарські заняття етносів зокрема досить ґрунтовно розглянуте в науковій літературі [8: 215–233; 15: 104–115 та ін.]. В окремих монографічних дослідженнях, присвячених безпосередньо агротехніці, також містяться виклади щодо означеної тематики [11: 9–14; 13: 13; 32: 9]. Однак щодо Буковини кінця ХІХ – початку ХХ ст. ця проблема вивчена недостатньо, зокрема оказіональні відомості щодо впливу природно-кліматичних умов на землеробські заняття населення краю містяться в працях істориків ХІХ ст., таких як: В. Будзиновського [6], Г. Купчанка [21], Е. Байєра [33]. Те ж саме стосується і сучасних досліджень, зокрема дотичною є інформація у працях Г. Кожолянка [17] та С. Пивоварова [28]. Однак в усіх випадках авторами лише частково розкрито питання впливу географічного фактора на агротехніку населення краю, оскільки при написанні своїх робіт автори, очевидно, не ставили мету спеціально висвітлити вплив географічних умов на господарські заняття населення краю. Тому, використовуючи досвід своїх попередників та дані історії, етнографії й географії, автор даного дослідження ставить за мету комплексне вивчення даного питання.

Великі природні рубежі, наприклад, гірські хребти і ріки, що ускладнювали спілкування людей, могли відігравати помітну етнорозділювальну роль [18: 10]. Так, високе розташування гірських долин лише малою мірою дозволяло вести землеробство; незначні вузькі сідловини гірських хребтів перешкоджали розвитку розгалуженого сполучення. То ж тут могли підтримувати своє існування тільки пастухи, житла яких склалися з да-

леко розкиданих по всіх горах садиб. Тісно пов'язані населені пункти могли розвиватися лише в глибоко врізаних долинах [34: 13].

Розвиток землеробства на території краю був можливий лише за наявності сприятливих природно-географічних умов. Останні мало змінилися з I–II тис. до н. е., на них лише позначився вплив антропогенного фактора [19: 11–12]. Не зазнав значних змін і клімат. Встановлено, що за останні 800–900 років суттєвих кліматичних змін не спостерігалось, а тільки відбувалися незначні коливання [20: 6]. В зв'язку з цим, на думку С. Пивоварова, варто акцентувати увагу на місцевому географічному положенні, рельєфі, кліматі та ґрунтах регіону, позаяк вони впливали й досі впливають на вибір, розміщення сільськогосподарських культур, диференціацію землеробських знарядь, агротехніку тощо [28: 98].

В газеті "Русска правда" подано таку кліматичну характеристику Австрійської імперії: "Клімат для землі, для плодів, для збіжжя в нашому Австро-угорському краї взагалі дуже добрий, але найкращий клімат для плодів землі в південних районах Австро-Угорщини, між 42 і 46°, де ростуть жито, кукурудза, вино та інші південні (полудневі) плоди. В середніх сторонах Австро-Угорщини між 46 і 49° родяться всілякі роди збіжжя, вино, кукурудза і т. д. У північних сторонах Австро-Угорщини, за 49°, не родиться ні кукурудза, ні вино, а тільки жито, пшениця, овес, ячмінь, коноплі, льон" [5, 188. – 1 серп.]. Герцогство Буковина знаходилося в північній помірній зоні і мало, як і зараз, "континентальний клімат, з довгою, до п'яти місяців зимою, коротким переходом від весни до літа, і досить спекотним літом, а також довгою і теплою осінню" [36: 27]. Як відзначав свого часу Е. Байер, ґрунтові і кліматичні умови Буковини в першу чергу придатні для сільського господарства [33: 3].

Географічне положення позначилося на радіаційному, гідротермічному і термічному режимах. З південного заходу на північ і північний схід відбувається збільшення середньої температури повітря (від 3° до 8°) та зменшення кількості опадів (від 600 мм до 1000 мм). Такими кліматичними умовами зумовлюється значний розвиток землеробства у ландшафтах північної частини регіону, де сума активних температур становить 2600–2800°, що є достатнім для вирощування багатьох сільськогосподарських культур. Ця обставина була однією з причин давнішого освоєння землі на півночі регіону [9: 39].

В м'якому кліматі Європи ландшафтні відмінності дещо приховані, а в умовах континентального клімату виступають різко [12: 179]. На території Буковини поєднання природних умов утворювало три чітко виражені географічні зони: 1) рівнинну, що охоплює Пруто-Дністровське межиріччя; 2) передгірну або Передкарпаття, розташовану між річкою Прут і краєм Карпат; 3) гірську, або Карпатську [24: 44]. До низовинної зони, яку ще називають Буковинським Поділлям [17: 79], входили: Чернівці, Кіцмань, Садгора, Станівці, Сучава, Серет, Заставна, Селятин; північна частина Радівців (19 %), північна Гура-Гумори (34 %), північно-східна Сторожинця (34 %) і декілька громад східної частини Вижниці (20 %); до передгір'я: Солка і більші частини повітів: Сторожинець (66 %), Радівці (81 %) і Вижниця (80 %); гірський район охоплював такі населені пункти: Дорну, Кімполунг, Путилу і більшу частину Гура-Гумори (66 %) [6: 39]. Як писав про Буковину російський мандрівник Є. Вітте, "на площі 190 географічних миль, що займає Буковина, ми зустрічаємо найрізноманітнішу природу: від рівнинного, оксамитово-зеленого степу й закінчуючи голими скелями і хвойними лісами. З усієї площі, навряд чи набереться п'ять миль землі з таким ґрунтом, який можна назвати неродючим" [10: 388]. Кожна з цих природних зон відрізнялася певною висотою над рівнем моря, специфічним рельєфом, характером ґрунтоутворюючих порід, кліматичними умовами, рослинним покривом. Усі ці природні умови складали у своїй сукупності комплекси факторів ґрунтоутворення, різні для кожної зони.

Рівнинна зона. Клімат на рівнині, як писав Г. Сплени, "м'який, хоча морози тут суворіші та триваліші, ніж в Угорщині та Австрії" [31: 15]. В цілому, в Пруто-Дністровському межиріччі найсприятливіші термічні умови. Це, зокрема, проявляється в найбільш ранньому початку і найпізнішому закінченні теплового періоду в краї, загальному періоді вегетації, а також періодах активної та інтенсивної вегетації [30: 95], який тривав 240–250

днів [27: 14]. Тривалість періоду з температурою 10° становить 165 днів. Період з температурою вище 15° триває в середньому 15 днів [24: 4].

Різноманітністю в складі ґрунту різних частин рівнини з неоднаковою рослинністю визначались особливості народного господарства, вироблялись місцеві економічні типи, в залежності від того, на якій смузі, лісовій чи степовій, зосереджувалась основна маса населення [16: 54]. В Пруто-Дністровському межиріччі сформувались опідзолені чорноземи, світло-сірі і темно-сірі опідзолені ґрунти, які становлять основний фон ґрунтового покриву регіону [7: 48]. Наявність гумусу і глинистого ґрунту у поєднанні зі сприятливими кліматичними умовами впливали на успішний розвиток землеробства в Пруто-Дністровському межиріччі [33: 3]. Крім сприятливих ґрунтово-кліматичних умов даного регіону, слід також зазначити, що тут зосереджувалась найбільша частина землі, придатної для використання поля (луків). Це підтверджується даними кадастрових описів общин. Зокрема, в с. Шубранець площа такої землі складала 709 йохів [3: арк. 1], в с. Бабин площа придатної землі становила 3427 йохів [3: арк. 1], в Боянах площа такої землі становила 127757 йохів [3: арк. 2]. Якщо говорити про родючість окремих злакових культур у різних регіонах, то це видно з такої таблиці [6: 42].

Урожайність зернових культур на Буковині, у відповідності до природних умов

Населений пункт	Урожайність зернових культур (ц/га)			
	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес
Рівнинна зона				
Заставна	9,6	8,6	15,3	11
Кіцмань	10,7	9,6	15,5	4,5
Садгора	11,6	10,5	15,6	11,7
Чернівці	11,1	9,9	15,6	11
Серет	9,3	7,8	13,6	9
Станівці	11,6	10,6	15,6	11,9
Сучава	11	10,1	16	11
Передгірна зона				
Вашківці і Вижниця	11,4	8,9	14,7	9,5
Радівці	9,8	9,6	14,1	10,6
Солка	7,7	6,5	11,2	8,8
Сторожинець	8,2	7,3	11,7	10,2
Гірська зона				
Гура-Гумора	8,2	8	12,1	8,9
Дорна-Ватра	–	4,6	9,3	6,4
Кимполунг	5	4,6	9,3	6,4
Усть-Путила	4,9	5	9,6	7,2
Селятин	5	4,9	9	6,4

Як видно з даних таблиці, саме в Пруто-Дністровському межиріччі врожайність зернових культур була найвищою.

Зона передгір'я. Клімат передгірної зони помірно-прохолодний, вологий. Ця місцевість була доступною для суворих північних і північно-західних вітрів, тому досить частими в цьому районі були бурі. Зима була суворою, літо дощовим, із змінними спекотними днями і прохолодними ночами. Після кожного дощу траплялося сильне похолодання повітря [36: 25]. Ґрунтоутворюючими процесами тут виступають підзолистий, дерновий і

болотяний. Останній, як правило, поєднується з першими двома, а підзолистий процес – із дерновим [22: 15]. За умовами зволоження передгірна зона є зоною надмірного зволоження. За період з середньою добовою температурою вище 10° випадає 425–460 мм опадів, за рік – 575–780 мм. Це зумовило в ґрунтах промивний водний режим, при якому значна частина доступних рослинам поживних речовин виноситься з ґрунту водою. Надмірне зволоження сприяло утворенню заболочених і болотяних ґрунтів [24: 9]. Підтвердженням цього є назви поля, які зустрічалися на початку ХХ ст.: "чурилівка" (мочар), "чуркачик" (болото) [4: арк. 7], "глинниці" (Вашківці над Черемошем) [4: арк. 10], "багна" (Берегомет над Серетом) [4: арк. 12] тощо. Найбільш придатними для сільськогосподарського виробництва були землі розташовані в низинних місцях, у долинах річок Сірет, Міхідра, Коровія, Кам'янка та інших [17: 81].

У південному передгір'ї краю вегетаційний період складав 200–300 днів [26: 14]. Активний ріст більшості культур починається при більш високих температурах (10° і вище). Кількість днів з температурою 10° С і вище є періодом найвищого росту рослин. Тривалість активного росту рослин складає 160–180 днів [25: 26]. Таким чином, суми річного тепла в передгір'ї, як і в рівнинній частині краю, достатні для нормального розвитку всіх сільськогосподарських культур помірних широт.

Як зазначалося в книзі "Населення Буковини", природне прагнення людини поселятися в низинах зумовило те, що представники гірського населення весь час йшли в пошуках хліба до пагористого краю, де існували умови для землеробства. Широкі річкові долини сприяли виникненню поселень, для яких розміщений у долинах ґрунт був родючим, а місцевість – легкопрохідною. Тож що могло бути природнішим за те, що тут влаштовувалися, засновувалися постійні місця проживання й займалися землеробством, а також тваринництвом? [34: 15]. Підтвердженням цих слів є дані ситуаційного плану течії р. Черемош у районі с. Банилів Руський, які вказують на те, що поля і пасовища знаходились по обидва боки річки [1: арк. 6].

Пагориста місцевість Буковини заселена щільно і рівномірно, гори, навпаки, дуже рідко і нерівномірно. Отже, це також служить наочним підтвердженням закону, що клімат, густота населення і культурний рівень території знаходяться у найтіснішій залежності. Пологі, розпростерті площі горбистої місцевості зумовлюють майже непомітні коливання клімату. Спосіб добування засобів харчування і разом з цим й спосіб життя є аналогічним, тому щільність населення і культурний розвиток цього району рівномірні [34: 19].

Гірська зона. В західній частині краю, в горах переважав високогірний клімат. Середньорічна температура сягала 5,5° С [37: 27]. Як писав з цього приводу барон Г. фон Спенні, "у високих горах так холодно і так довго тримаються морози, що там майже неможливе землеробство, навіть овес часто не може визріти" [31: 15]. На півночі і північному сході краю бувала сувора зима і холодна весна [21: 23]. Тривалість вегетаційного періоду в горах становить 190–170 днів [25: 26]. Найбільша кількість опадів випадала у червні-липні (818–876 мм в районі річок Черемош і Верхня Бистриця) [37: 27]. Гірський південь і південний захід Буковини вкриті незайманим лісом. Тут були сприятливі умови для лісоводства, однак надмірно вологий гірський клімат не сприяв розвитку сільського господарства [33: 3]. Весняні заморозки, як правило, тривали до травня, перехід до літа був досить коротким. Переважала сира погода. Зміни температури дуже швидкі [36: 25]. Середньомісячна температура сягає тут 5° при середньомісячній температурі січня –5,6° і липня +16,5° [24: 9], вегетаційний період у горах становить 95 днів [25: 26]. Стосовно ґрунтів гірської зони, К. Шмедес свого часу зазначив: "В гірських округах ґрунт значною мірою кам'янистий і мало родючий, однак, тим не менше, врожай задовільняє повсякденні потреби жителів, які є досить невибагливі" [32: 44]. Це підтверджується даними сучасних досліджень: у даному регіоні простежуються два ґрунтоутворюючих процеси: дерновий і підзолистий [22: 11]. Під травянистою рослинністю – на полонинах, а також на низьких терасах гірських річок розвинуті буроземно-дернові ґрунти, під ліською рослинністю – буроземно-підзолисті, в різній мірі опідзолені ґрунти гірських схилів [22: 11]. Крім буроземно-дернових і буроземно-підзолистих ґрунтів, у гірській зоні зустрічаються і дер-

ново-підзолисті і підзолисті ґрунти (гірсько-підзолисті), а також гірсько-дернові: всі вони розповсюджені невеликими ділянками в найбільш високій частині Карпат [22: 13].

У гірській зоні для землеробства придатні переважно долини рік. Головні ріки гірської зони – Черемош, Путилка, Сірет. Поперечні долини, утворені цими річками здавна були освоєні для землеробства [17: 80]. У гірських районах вирощували пшеницю, посіви якої зосереджувалися в основному у Вижницькому окрузі, а в Путильському окрузі майже всі площі під зернові були зайняті вівсом, ячменем і кукурудзою. Овес і ячмінь не вибагливі до ґрунтових і кліматичних умов і мають коротший вегетаційний період. Тому в горах вони давали непоганий урожай [2: арк. 21].

Найбільш сприятливими в північних повітах краю були природні умови для вирощування тютюну, тоді як під цією культурою у 90-х рр. ХІХ ст. було засіяно не більше 12 га, тобто 0,004 % ріллі. З цієї площі було зібрано 108 ц тютюну (9 ц з 1 га) далеко не першої якості, тоді як у Галичині врожай тютюну становив 17,5 ц з 1 га. Буковинська земля, як писав В. Будзиновський, "більш придатна для вирощування цієї культури, ніж в Галичині. Майже всю землю, на якій знаходилися посіви кукурудзи, можна було використовувати для вирощування тютюну. Якщо б $\frac{1}{4}$ цієї площі використати для посіву тютюну, то посівна площа збільшилася б до 18,638 га, при врожайності 326,165 ц, відповідно прибуток за збут тютюну становив 12 млн. зр. (золотих рейнських)" [6: 45].

Гірський південь і південний захід Буковини були вкриті лісом, значна площа якого (43,38 % від загальної площі краю, до речі, за площею лісів Буковина займала 2-ге місце серед 14-ти австрійських провінцій після Штірії [37: 78]) сприяла, на нашу думку, застосуванню у землеробстві протягом тривалого часу різновиду борони – суковатки (матеріалом для її виготовлення служили стовбури дерев з обрізаними гілками), застосування якої впливає з природно-географічних умов та наявності хвойних порід дерев [29: 117]. За даними молдавського вченого-етнографа М. Демченка, такий інструмент спусування зораної землі був відомий майже всім землеробським народам. Сам термін – албанського походження, звідки його запозичили молдавани й румуни, а вже від них його перейняло українське населення Буковини й Закарпаття [13: 96].

Специфіка рельєфу гірської частини Буковини, як й інших районів Карпат, дає підстави вважати, що на території краю використовувався так званий "зворотний" плуг з перекладною полицею. Ним розорювали круті схили, проходячи в обидва боки так, щоб скиба лягала одна біля одної. Для цього перекладали полицю [27: 47]. Характерною особливістю виготовлення плуга є вигнутість його гряділя. Вигнутість гряділя уліво пояснюється саме пристосованістю для оранки на нерівному місці [11: 66]. Даний тип плуга був поширений також в середньовічній Буковині, зокрема в південній її частині [14: 218]. В умовах значної лісистості краю спостерігається переважання серпа над косою, оскільки серед чагарників і лісів косою не можна розмахнутися так, як, наприклад, на прострах Лісостепу [11: 80].

Отже, з трьох природно-географічних зон, з яких складається Буковина, найбільш розвиненим землеробським районом в означений період була рівнинна зона (Пруто-Дністровське межиріччя), кліматичні і ґрунтові умови якої сприяли активному веденню сільського господарства. Найменш сприятливими були природні умови в гірській зоні краю. Специфіка рельєфу, клімату, наявність водних ресурсів визначала й специфіку розвитку агротехніки населення краю. Однак, все ж таки значною мірою розвиток господарювання залежав від самих людей. Тому слід говорити не про те, що природа не впливає на процес розвитку суспільства, а про те, що природа не визначає закономірності його розвитку суспільства, які складають головну особливість людства. Відповідно, роль природних факторів не є вирішальною в загальному прогресі матеріальної культури етносу.

Список використаних джерел

1. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 3. 2. ДАЧО. – Ф. 4; 3. ДАЧО. – Ф. 979. 4. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 61. 5. Русска правда. – 1888. 6. Будзиновський В. Рільнича продукція у Східній Галичині і на Буковині. – Чернівці: Руська рада, 1896. – 48 с. 7. Ващенко А. Т. Природні умови і ресурси Радянських Карпат // Географический сборник Львовского госу-

дарственного университета. – 1956. – Вып. 3. – Т. 39. – С. 34–49. 8. Величко А. А. Природный фактор в истории первобытного общества // Взаимодействие природы и общества. – М., 1973. – С. 215–233; 9. Веприк Н. П. Зміни ландшафтів Північної Буковини у кінці XVIII – на початку XX ст. Дис. на здоб. наук. ступеня канд. геогр. наук. – Чернівці, 2002. – 292 с. 10. Витте Е. Буковина и русины. Письма с дороги. – СПб. б. р. – С. 388–404. 11. Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. – К.: Наукова думка, 1971. – 162 с. 12. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Айрис пресс, 2003. – 556 с. 13. Демченко Н. Д. Земледельческие орудия молдаван XVIII – начала XX вв. – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1967. – 162 с. 14. Демченко Н. А. Связь традиционных форм пахотных орудий Молдавии и стран балкано-карпатского региона // Проблемы истории и культуры. – М.: Наука, 1976. – С. 216–223. 15. Доскач А. Г., Трусков Ю. П., Фаддеев Е. Т. Проблема взаимодействия природы и общества и современная география // Вопросы философии. – 1965. – № 4. – С. 104–115. 16. Ключевский В. О. Курс русской истории. – Ч. 1. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 394 с. 17. Кожоляно Г. К. Етнографія Буковини. Т. 1. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 384 с. 18. Козлов В. И., Покшишевский В. В. Этнография и география // СЭ. – 1973. – № 1. – С. 3–12. 19. Коржик В. П. Антропогенные изменения ландшафтов Северной Буковины и актуальные задачи рационального природопользования. Научный доклад на соискание степени к. г. н. – К., 1992. – 24 с. 20. Коробушкина Т. Н. Земледелие на территории Белоруссии X–XIII вв. – Минск: Наука и техника, 1979. – 118 с. 21. Купчанко Г. Нькаторыя историко-географіческие сведения о Буковине. – К., 1875. – 314 с. 22. Кучинский П. А. Краткий очерк геологии, почвообразующих пород и почвенного покрова природных зон Черновицкой области // Труды Каменец-Подольского сельскохозяйственного института. – Т. XVI. – Каменец-Подольский, 1970. – С. 9–22. 23. Кучинский П. А. Некоторые особенности почвенного покрова Черновицкой области // Природа, население и хозяйство Юго-Западного экономического района. – Черновцы, 1973. – С. 44–48. 24. Научно обоснованная система земледелия Черновицкой области. – Черновцы: Облполиграфиздат, 1983. – 243 с. 25. Оникиенко В. В., Осейко Т. П. Климатический очерк Карпатских областей УССР. – К., 1958. – 61 с. 26. Онікієнко В. В. Чернівецька область (географічний нарис). – К.: Радянська школа, 1960. – 128 с. 27. Павлюк С. П. Генезис знарядь обробітку ґрунту Українських Карпат // НТЕ. – 1985. – № 2. – С. 43–48. 28. Пивоваров С. В. Землеробство середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра // ПССІАЕ. – Т. 2 (16). – Чернівці: Прут, 2003. – С. 97–109. 29. Полесье. Материальная культура. – К.: Наукова думка, 1988. – 445 с. 30. Природа українських Карпат. – Львів: В-во держуніверситету, 1968. – 262 с. 31. Сплєні Г. Опис Буковини / Переклад з німецької, передмова і коментар О. Д. Огуя і М. М. Сайка. – Чернівці: Рута, 1995. – 109 с. 32. Шмедес К. Географическое и статистическое описание Галиции и Буковины. – СПб.: Типогр. Тов-ва "Общественная польза", 1870. – 147 с. 33. Baier E. Fünzig Jahre Viehrucht in der Bukowina. – Czernowitz, 1900. – 22 s. 34. Bevölkerung der Bukowina / Населення Буковини. – Чернівці: Зелена Буковина, 2000. – 159 с. 35. Denarowski K. Commentar zur sanitàtskarte der Bukowina. – Wien, 1880. – 210 s. 36. Kozak S., Fisher E. Heimatskunde der Bukowina. – Czernowitz, 1900. – 112 s. 37. Kurzer geographisch-statistischer ueberblick über die Bukowina. – Lemberg, 1892. – 112 s.

Ivan Vorotnyak

**INFLUENCE OF NATURAL ENVIRONMENT ON AGRICULTURAL
OCCUPATIONS OF THE POPULATION BUCOVINA (END OF XIX –BEGINNING
OF XX CENTURIES)**

The author of the article uses a rich database of historical, geographical and ethnographical materials to show the influence of natural and geographical conditions

upon the agricultural occupations of bucovinian population since the end of XIX till the beginning of XX centuries.

УДК 94 (477)

Оксана Валіон

РОЛЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО В РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ГАЛИЧИНІ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)

У статті автор аналізує вплив М. Грушевського на культурно-освітнє життя українського народу в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Особливу увагу сконцентровано на внесок вченого в розбудову українського шкільництва, організацію та участь діяча в педагогічних товариствах Галичини.

Серед учених кінця ХІХ – початку ХХ ст. постать Михайла Грушевського виділяється своєю універсальністю. Його плідна праця на ниві культурно-духовного відродження охоплювала різні ділянки розвитку українства, підносячи та утверджуючи національну самосвідомість. Не стояв він осторонь і від освітніх проблем. Це цілком закономірно, оскільки людина, яка все своє життя присвятила українській справі, шлях до духовного відродження української нації, формування її національної ідеології тісно вбачала в за-своєнні української мови, поширенні освіти, створенні національної школи, вихованні національно свідомої інтелігенції. Як історик М. Грушевський витворив та науково обґрунтував спільну для роз'єданого українського народу національну ідею ("Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства"), яка озброїла його наймогутнішою інтелектуальною зброєю – законним історичним правом на власну мову, історію, культуру, освіту та державність. Тому, бачимо, що проблеми освіти були нерозривними із питаннями культури, науки, політики, в комплексі формуючи культурне обличчя української нації. Доробок Грушевського-патріота, Грушевського-громадянина, Грушевського-педагога, є своєрідним продовженням творчої спадщини Грушевського-вченого. Сучасні дослідники називають його не тільки "... великим мислителем, а й великим просвітителем свого народу, в якомусь сенсі може – тим "апостолом правди і науки", якого чекав і провіщав Т. Шевченко" [1: 230].

Вістря культурно-освітньої діяльності М. Грушевського у галицьку добу життя (1894–1914) постійно було спрямоване, з одного боку, на пропаганду національної ідеї, з другого, на прищеплення національної самосвідомості серед широких верств українського населення. У цьому контексті червоною ниткою проходила боротьба вченого за відродження національної школи та інших освітніх установ в Галичині. Кожна нація, на його думку, повинна ставити й вирішувати питання націоналізації системи освіти. Позитивне розв'язання цієї проблеми забезпечує здоровий розвиток усіх природних даних, усіх своєрідних прикмет і особливостей, забезпечує її майбутнє.

Ці думки та ідеї й, що важливо, наполегливе і послідовне втілення їх у життя, набагато пережили свій час. Вони є актуальними й сьогодні, адже розбудова та зміцнення сучасної української держави, її національно-культурне відродження, виховання національно свідомих та високоінтелектуальних громадян потребує постійного вдосконалення системи освіти в Україні. Саме тому значення вивчення досвіду культурно-освітньої діяльності М. Грушевського визначається вагомою практичною цінністю та наявністю широких можливостей його використання на сучасному етапі модернізації української освітньої сфери.

Виходячи з основної мети дослідження – з'ясувати вплив М. Грушевського на культурно-освітнє життя українського народу в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., у ході написання статті автор окреслив наступні завдання – проаналізувати внесок діяча в розбудову

українського шкільництва та висвітлити участь вченого в педагогічних товариствах Галичини.

Культурно-освітня діяльність М. Грушевського не знайшла належного висвітлення в українській історичній літературі. Окремі її аспекти відображені у статтях А. Белоусенко "На общественном посту (М. С. Грушевский как общественный деятель)" [2] та О. Терлецького "Історія Учительської Громади (1908–1933)" [3]. В контексті розуміння загальних освітніх процесів на західноукраїнських землях, важливе значення мають праці С. Томашівського "З історії державної середньої школи в Галичині" [4] та Л. Ясінчука "50 літ Рідної школи (1881–1931)" [5]. Цінними в методологічному плані для розробки досліджуваної теми стали розвідки Л. Винара [6], І. Дзюби [1], О. Добржанського [7] та Л. Шологон [8].

Державний устрій Австро-Угорщини відкривав можливості для ведення легальної політичної боротьби за розширення та реалізацію національних прав того чи іншого народу. Прийняття прогресивних законів про шкільництво в багатонаціональній державі мало важливе значення для українців. Саме від цього у великій мірі залежало, чи вдасться їм зберегти власні традиції, мову та збільшити число національно свідомої інтелігенції. Основний закон держави та ряд загальнодержавних правових документів, прийнятих в 60-х рр. XIX ст. стали вагомою передумовою для позитивного вирішення освітніх питань. Проте певна декларативність та відсутність механізмів введення в дію цих законодавчих актів вимагали від громадян Австро-Угорщини, в тому числі й галицьких українців, проявити наполегливість у забезпеченні собі права на повноцінну освіту. Це спонукало провідних діячів національного руху, зокрема, одного з ініціаторів та ідеологів українського культурно-духовного відродження кінця XIX – початку XX ст. Михайла Грушевського стати на захист національної школи та її педагогів. Українець-демократ, який базував свою національну роботу насамперед на культурному прогресі та самосвідомості широких народних мас, вважав шкільне питання справою "... забезпечення свого національного існування, удержання в національній цілісності й одності своїх частей і переведення їх із становища етнографічної статистики в динаміку національного розвитку й життя" [9: 1].

Елементи національної школи в українських землях Австрії, на думку М. Грушевського, були такими, які "... далеко не відповідають потребам української народності, її нумеричній силі й культурним вимогам, але все таки існують і вимагають тільки свого розширення, поглиблення, очищення, перетворення цих відокремлених елементів в одну цілісну систему національної школи від низин до верхів" [9: 4].

Учений прагнув спільними зусиллями української інтелігенції за активної підтримки громадськості відродити українську національну школу. Однак в цьому питанні він зустрівся з рішучим опором з боку поляків. Від часу введення у життя Краєвої Шкільної Ради (1868 р.) на основі Краєвого закону від 1867 р. під її управу підпало все галицьке народне й серед шкільництво. Відтоді полонізація краю, заселеного на 2/3 українською людністю, пішла швидким темпом. Віце-президент Краєвої Шкільної Ради М. Бобжинський висловився, що вбачає своє завдання в тому, щоб сім мільйонів галичан (лише половина з них – поляки) відчули себе справжніми поляками.

Прагнучи не допустити засилля поляків в українському шкільництві М. Грушевський висловився про гостру потребу в заснуванні нових середніх шкіл з українською мовою викладання, зокрема, гімназій. Варто зауважити, що майже впродовж чверті століття це було змістом домагань української парламентарної та сеймової репрезентації. Про невідкладність такої національної політики в культурній царині свідчили реальні факти: в період із 1867 до 1909 р. в Галичині було створено 45 середніх державних шкіл із польською мовою викладання, і лише 4 україномовні гімназії одержали українці, при цьому вони не мали жодної державної реальної гімназії чи вчительської семінарії [4: 16].

Підняти національну самосвідомість та виступити проти шкідливої для українського народу шкільної політики можна було лише завдяки активній організації просвітньої діяльності. "Одиною дорогою до поправи того стану може бути лише закладання приватних шкіл, – писав М. Грушевський. – ... Та дуже несміло й невміло бралася наша суспільність за другий рід шкіл, яких призначене було би вирівняти ту прогалину в нашій на-

роднім життю, яку становить брак наших народних і всякого рода середніх шкіл" [10: 195]. Учений був переконаний, що тільки шляхом заснування приватних гімназій можна побудувати школу, значною мірою вільну від посягань галицьких шкільних властей, залучити до праці найкращих українських педагогів, забезпечити новий напрямок виховання.

У 1908 р. постали приватні українські гімназії в Копичинцях і Яворові, у 1909 р. – в Рогатині й Городенці, а за ними – в різних містах краю. "Заводячи свої власні приватні школи, – писав славетний професор, – ми ставимо справді нерукотворний пам'ятник, скріплюємо себе яко народ, виховуємо для себе свою власну інтелігенцію, глядимо відважніше в будучність" [10: 197]. Таким чином, у 1908–1914 рр. у Галичині зусиллями української інтелігенції за підтримки громадськості було здійснено широкомасштабну кампанію організації приватних навчальних закладів різних типів: гімназій, учительських семінарій, початкових шкіл, що мало велике значення для розбудови національного життя українців.

Поляки, бачучи, що українці можуть так виховати відповідну кількість інтелігенції, почали засновувати в тих самих містах, і то в чисто українських повітах (Кути, Борщів, Чортків, Рогатин, Яворів), свої приватні гімназії й надавати цим школам права державних шкіл ("право прилюдности"). Натомість українським приватним гімназіям було дуже тяжко домогтися "права прилюдности", оскільки відчувалася нестача учительських сил. Краєва Шкільна Рада опікувалася польськими приватними гімназіями і забезпечувала їх учителями й управителями, що прискорювало удержавлення цих закладів. Однак, як зазначав М. Грушевський: "Як би всі польські приватні гімназії мали ті вимоги, що українські, то вони були би взірцевими заведеннями" [10: 197]. Віра в те, що в школі – будучність народу, запевнила суспільність у тому, що "... існування своїх приватних шкіл є можливе, нарід складає фонди, жертвує свій гріш, молоде покоління учителів йде зложити свої сили й своє знанє на службу в своїй приватній школі" [10: 197–198].

Слід зазначити, що в 1910 р. у Галичині діяла мережа українських навчальних закладів, яка налічувала 15 інституцій різного типу і серед них 6 гімназій [11: 55].

Однак, українських учительських державних семінарій не було зовсім. Існували тільки польські або так звані "утраквістичні", де українською мовою викладали один-два предмети, а решту – польською. Саме тому кількість української молоді в учительських семінаріях зменшувалася з року в рік, внаслідок чого зменшувалася і кількість учительських кандидатів. Щоб бодай частково поліпшити такий стан, було засновано у різних містах Галичини 4 приватні вчительські семінарії.

М. Грушевський розумів, що відсутність українського університету, недостатня кількість навчальних закладів середнього рівня та відповідних підручників для української молоді, застаріла службова прагматика не сприяли ефективній праці педагогів середньої школи. Тому потрібно було окреме національне товариство, яке б займалося цими справами. Таким осередком стала "Учительська Громада" – товариство українських педагогів середніх та вищих шкіл. Його очолив у 1908 р. М. Грушевський. Це товариство ставило собі за мету: "а) підтримати всі справи, що мають на меті розвій і добро вищих шкіл, виховання і добро шкільної молодіжи, добро учителів і їх родин; б) взаємне познайомлюванне з новітніми здобутками науки, взаємне подаванне собі помічень і досвідів з обсягу учительської діяльності; в) познайомлюванне загалу суспільності зі справою вищих шкіл і здобутками науки" [12: арк. 5]. До Товариства увійшли такі відомі діячі української культури: Ю. Стефанович, С. Юрик, К. Студинський, С. Томашівський, В. Щурат та ін. Усього Учительська Громада нараховувала 296 осіб.

Як голова Товариства М. Грушевський організаційну діяльність спрямував на створення філій у галицьких містах, де гуртувалися осередки середньошкільних учителів. Філії виконували роль цементуючої ланки свідомого культурного життя, в якому жевріли національна ідея, тяга до знань і освіти. У 1909 р. були створені філії в Бережанах, Коломиї, Тернополі, Перемишлі, Станиславові, в 1910 р. – у Стрию, Сокалі й Рогатині. До 1914 р. Товариство нараховувало 11 філій. Найдіяльнішими серед них були філії в Коломиї, Станиславові, Тернополі, Перемишлі, Рогатині, Стрию, Бережанах [13: 67–68].

Завдяки можливості створювати філії Товариство виросло в одну з найбільших українських культурно-освітніх інституцій, яка охопила сферою впливу віддалені місцевості

Східної Галичини, будучи сильною формою боротьби проти польської експансії в українському шкільництві.

Поряд із розширенням сфери свого впливу Учительська Громада під головуванням М. Грушевського займалася важливими для національного розвитку українського народу справами: організацією акцій на захист прав української мови, створенням українських державних гімназій у більших містах Галичини, зрівнянням у правах реальних шкіл з гімназіями, призначенням окремого референта для українських шкіл при міністерстві освіти, українізацією утраквістичних гімназій, підготовкою нових навчальних планів, різноманітної навчально-методичної літератури, видавничої діяльності тощо. Товариство у 1909 р. стало членом "Державного союзу вчителів середніх шкіл". Воно надсило до цієї організації свої зауваження щодо службового законодавства педагогів навчальних закладів середнього рівня, а також двічі брало участь у з'їздах "Союзу", посилаючи своїх представників до Відня та Кракова у 1912 та 1914 рр. [14: арк. 7].

Чимало уваги приділяла Учительська Громада навчанню в школах української мови й письменства. У 1909 р. за підписом голови М. Грушевського та секретаря І. Раковського видано "Меморіал Головного Віділу Товариства "Учительська Громада" у Львові, внесений до Галицького Союму у справі утраквізму" [15: 10–16]. У документі докладно проаналізовано мовне питання в школах і спеціальних гімназіях. Так, у гімназії в Бережанах і Стрию польська і українська мова тоді були обов'язковими предметами, але українську мову вчили 2 години, а польську – 3. Урядова мова – польська. Згаданий утраквізм, тобто навчання в школі в подвійній мові, мав на меті, на думку М. Грушевського, "... довести до законодавчого унеможливлення закладання нових, а може й існування закладених уже українських гімназій" [15: 10].

Відтак у меморіалі зазначено: "Головний Віділ Товариства "Учительська Громада" у Львові заявляє, що все українське учительство є противне утраквізмові та просить уклінно:

Високий Сойм зволить ласкаво:

Не піддержувати на дальше утраквізму в ніяких школах Галичини;

Ухвалити перемену існуючих вже рівнорядних утраквістичних клас при гімназіях у Бережанах і Стрию на самостійні гімназії з українською мовою для всіх предметів вже з біжучим шкільним роком 1909/10;

Ухвалити перемену всіх утраквістичних учительських семінарій у Галичині на семінарії з українською викладавкою мовою для всіх предметів вже з шкільним роком 1909/10" [15: 16].

Отже, М. Грушевський як співавтор даного документу, вважав, що в українських школах потрібно навчати української мови, а будь-який утраквізм неприйнятний для шкільного процесу. Школа має бути українською, і лише тоді вона служитиме своєму народові у боротьбі за його національну ідею.

Вирішальну роль національної школи М. Грушевський обґрунтував у своїй статті, яка відкрила перший номер науково-педагогічного журналу "Наша школа" – видавничого органу Учительської Громади. Автор прагнув переконати читачів у тому, що шкільна справа безпосередньо стосується до "спеціальних справ дня", оскільки вона "... одна з найбільш важливих і пекучих проблем сучасного життя" [9: 1]. Він висловив сподівання, що вчительство і вся українська громадськість допоможуть розв'язати проблеми, які порушила Учительська Громада. Часопис виступив своєрідним зв'язковим із народом, постійно писав про виховання моралі в школах, прищеплення учням інтересу до предметів, які викладають, зокрема до давньої історії; про життя учнів, організацію їхнього харчування тощо. Тут аналізували підручники, подавали огляди зарубіжних педагогічних часописів, статистичні дані про кількість учнів у галицьких школах, матеріали про національне виховання в школі, обговорювали український правопис. Серед авторів статей були вчителі-практики, відомі вчені та діячі культури: І. Франко, О. Маковей, І. Раковський, С. Дністровський, Д. Лукіянович, І. Сітницький, О. Тисовський, С. Томашівський, І. Крип'якевич, І. Копач, А. Крушельницький, М. Кордуба та багато інших [16: 144–146].

Таким чином, журнал "Наша школа" відіграв важливу роль у культурно-духовному відродженні нашого народу, оскільки згуртував чимало свідомих спільних ідеалів україн-

ців, пропагуючи рідну мову, поширюючи освітні знання та піднімаючи нашу націю на високий рівень самоідентифікації. Велика заслуга в цьому М. Грушевського, який систематично порушував на сторінках журналу проблему національного самовизначення та створення необхідних для цього передумов. Його статті були наскрізь пронизані українською національною ідеєю, випромінюючи конкретне на той час гасло, що актуальне й сьогодні: "В школі наша будучність!" [10: 196].

У боротьбі за національну школу 4 березня 1910 р. за активної участі Учительської Громади, Наукового товариства ім. Шевченка, Просвіти, Руського Товариства Педагогічного, Дністра засновано Краєвий Шкільний Союз – центральну організацію, що займалася справами національного шкільництва. Його головними завданнями були: створення фондів для утримання українського шкільництва і розвиток його мережі, організація навчальних закладів, заснування при польських школах паралельних українських класів, відкриття нових шкіл, забезпечення українських шкіл національними кадрами, виплати стипендій на підготовку вчителів, різноманітною літературою тощо.

Головою Краєвого Шкільного Союзу, з моменту його створення, обрали М. Грушевського, якому доручили "... призадуматися, як забезпечити учителям їх існування в приватних школах, він (*Краєвий Шкільний Союз – О. В.*) мусить зорганізувати увесь край в поодинокі комітети, яких цілком було би збирати фонди на приватні школи, він має зоставляти ся, де і в яким місці належало би поставити яку нову школу, він не сміє обмежитися лише до гімназій, але засновувати школи реальні, торговельні, рільничі, гірничі, промислові, взагалі, всі ті заведення, які наріз мусить мати, а яких ми не можемо добитися за наш тяжко запрацьований гріш в формі податку, не може допроситися в Соїмі, ані в Раді Шкільній, ані в Міністерстві" [10: 198].

Краєвий Шкільний Союз мав авторитет найвищої влади українського приватного шкільництва. Це природно, з огляду на вже поважну кількість приватних шкіл, для яких потрібний був центральний орган, котрий дбав про їх матеріальну підтримку та одноцільність навчання. Таким своєрідним міністерством народної освіти для галицьких українців став Краєвий Шкільний Союз, який боровся за розвиток українського шкільництва та формування в краї національної інтелігенції.

Поряд із матеріальним забезпеченням існуючих приватних гімназій Краєвий Шкільний Союз займався відкриттям нових приватних навчальних закладів. Так, у 1910/11 шкільних роках було засновано три приватні середні школи: гімназію в Збаражі, реальну гімназію в Буську і приватну чоловічу семінарію в Рогатині. "За три роки заснували галицькі русини аж сім українських середніх шкіл, – писав М. Грушевський, – удержуваних з приватних фондів, тоді, коли за 43 літ помимо неустанних наших домагань і очевидної пекучої потреби зложено для нас ледви пять публичних гімназій" [10: 199].

Отже, Краєвий Шкільний Союз паралельно до офіційної Краєвої Шкільної Ради, зосереджував у своїх руках усю справу приватної школи, об'єднав діяльність товариств і окремих осіб у цій сфері діяльності. Про результати, яких він досягнув, можна судити з того, що до 1914 року Союз утримував уже 8 середніх навчальних закладів, у тому числі 6 з правами державних шкіл, матеріально допомагав двом приватним вчительським семінаріям, утримував кілька народних училищ вищого типу [2: 20–21].

Очолюючи Учительську Громаду та Краєвий Шкільний Союз, М. Грушевський спричинився до створення організацій, які сферою свого впливу охопили найвіддаленіші куточки Східної Галичини, вирішуючи завдання культурного відродження шляхом організації шкіл, приватних гімназій, училищ, підготовки учительських сил для формування українського народу в єдину структуру з чітко визначеною програмою дій.

Розбудова українського шкільництва, співпраця М. Грушевського з педагогічними організаціями Галичини – це лише окрема складова частина культурно-освітньої діяльності вченого у галицьку добу його життя. Поряд із цими здобутками, особливе місце займає активна участь діяча в боротьбі галицького суспільства за відкриття українського університету у Львові, проведення всеукраїнських курсів з питань українознавства для молоді з Наддніпрянщини і Галичини, створення належних умов для науково-освітньої праці українського студентства, пропаганда широкої просвітницької діяльності, розбудова ді-

лянок національної культури, а також низка інших важливих заходів українського професора в контексті реалізації насущних завдань культурно-духовного відродження.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що чітка й послідовна шкільна політика, розвиток видавничої справи, цілеспрямована освітньо-організаційна праця М. Грушевського відіграли провідну і визначальну роль в утвердженні національної самосвідомості українства. Завдяки цьому український народ досяг значного поступу в культурно-освітньому розвитку, формуючи націю, духовно відроджуючи її менталітет і самобутність, тим самим сприяючи створенню передумов для соборності та державності України.

Список використаних джерел

1. Дзюба І. Михайло Грушевський – провідний будівничий української культури // Український історик. Ювілейне видання / Під загальною редакцією Л. Винара: Українське Історичне Товариство, Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен – 1996. – № 4. – С. 228–235.
2. Белоусенко А. (Лотоцький О.) На общественном посту (М. С. Грушевский как общественный деятель) // Украинская жизнь. – 1916. – № 12. – С. 17–29.
3. Терлецький О. Історія Учительської Громади (1908–1933) // Двадцятьп'ятьліття товариства Учительська Громада: Ювілейний науковий збірник. – Львів, 1935. – С. 5–21.
4. Томашівський С. З історії державної середньої школи в Галичині // Наша школа. – Львів, 1910. – Кн. I. – С. 15–19.
5. Ясінчук Л. 50 літ Рідної Школи (1881–1931). – Львів, 1931. – 267 с.
6. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 304 с.
7. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Чернівці: Золоті Литаври, 1999. – 574 с.
8. Шологон Л. Боротьба українських педагогічних організацій Галичини та Буковини за поліпшення матеріального становища вчителів в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2002. – Вип. 5. – С. 15–26.
9. Грушевський М. Наша школа // Наша школа. – Львів, 1909. – Кн. I–II. – С. 1–5.
10. Грушевський М. Українські приватні гімназії // Календар "Просвіти" за 1911 р. – Львів, 1910. – С. 195–207.
11. Хроніка шкільного життя // Наша школа. – 1910. – №1. – С. 55–59.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові). – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 875.
13. Філії Учительської Громади // Наша школа. – Львів, 1910. – Кн. III. – С. 67–68.
14. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 3649.
15. Меморіал Учительської Громади // Наша школа. – Львів, 1909. – Кн. III. – С. 10–16.
16. З товариства Учительської Громади // Наша школа. – Львів, 1914. – Кн. II–III. – С. 144–146.

Oksana Valion

M. HRUSHEVSKY'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN SCHOOLING IN HALYCHYNA (THE END OF THE XIX – BEGINNING OF THE XXTH CENTURY)

The author gives an analysis of M. Hrushevsky's influence on cultural and educational life of the Ukrainians at the end of the XIX – the beginnins of the XX century. The particular attention is concentrated on the development of the Ukrainian schooling, his participation in the pedagogical societies of Halychyna.

УДК 94 (477)

Андрій Кліш

**ФОРМУВАННЯ К. СТУДИНСЬКОГО ЯК ОСОБИСТОСТІ, НАУКОВЦЯ
ТА ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА**

У статті автор простежує основні етапи життя і діяльності академіка Кирила Студинського, зосереджує увагу на процесі становлення його національно-патріотичних поглядів та ролі в українському суспільно-національному та науковому процесах кінця XIX – перших десятиліть XX ст.

Життєвий шлях Кирила Студинського позначений багатогранною науковою і громадсько-політичною діяльністю. Він – фольклорист, етнограф, мовознавець, літературознавець, історик, філософ, публіцист, активний громадський діяч і визначний організатор української науки. Кирило Студинський настільки різнобічна і могутня постать в українському суспільно-національному та науковому процесах кінця XIX – перших десятиліть XX ст., що вивчення його творчості вказує не лише на важливе значення цієї особистості в історії нашого народу, а й дає змогу глибше зрозуміти обставини відродження західноукраїнських земель у той час, з'ясувати причини і характер подій, що відбувалися в Україні взагалі.

Розглядаючи часи й події, що передували виходу Кирила Студинського на арену національно-політичної думки України, варто пригадати історичні факти, що були предтечею епохи національного відродження на західноукраїнських землях. Так, потрапивши в кінці XVIII ст. до складу Австро-Угорщини, Галичина опинилася під подвійним гнітом – державницьким та національним. "Весна народів" 1848 року принесла відміну кріпацтва та свободу слова, але Галичина залишалась економічно відсталим краєм з низькими темпами індустріалізації та урбанізації. Однак швидко зростаюча мережа народних товариств, кредитних спілок, кооперативного руху призвела до посилення почуття людської та національної гідності серед громадянства.

Трагічним в історії галичан став 1860 рік. Політична влада над краєм перейшла до поляків, котрі робили все, аби загальмувати прогрес української спільноти, насамперед, на рівні вищої освіти. Державна служба та судочинство були польськими. Виборча система надавала перевагу полякам, а українське представництво було позбавлене політичної ваги [3: 121–122].

Зростання польських впливів дало поштовх частині українства шукати підтримки в Росії, що призвело до заперечення існування українського народу і його культури, до проголошення "єдиной, неделимой русской народности" [8: 3–4]. На чолі цього руху, який отримав назву москвофільського (русофільського), виступив професор історії Московського університету Михайло Погодін, автор концепції етнічної і мовної єдності "Галицької Руси з Великоросією".

Під впливом творчості М. Шашкевича, М. Костомарова, Т. Шевченка, П. Куліша, на початку 60-х рр. серед молодшого покоління галицької інтелігенції виник народівський рух. На чолі руху стали Д. Тячків, О. Партицький, брати Володимир та Олександр Барвінські. Це "було перше покоління галицько-української світської інтелігенції" [15: 430]. Рятуючи народ від темноти, народівська молодь виступила з ідеєю "просвіти народу". З цією метою було створене у 1868 р. громадське культурно-освітнє товариство "Просвіта", а згодом при матеріальній підтримці наддніпрянських українців літературне Товариство ім. Т. Шевченка (1873) [6: 200–201].

У 1890 р. виникла "нова ера" – курс, взятий народівцями на об'єднання парламентських фракцій з консервативними польськими колами, який активізував громадську думку і привів до перегрупування політичних сил. Народівство перетворилось у форми но-

вітніх політичних партій: – перша "Русько-українська радикальна партія" – виникла у 1890 р. з народовців, які не визнали курсу "нової ери", в 1899 р. її ліве крило створило "Соціал-демократичну партію". Більшість народовців у 1899 р. оформилась у "Національно-демократичну партію" [15: 439].

Політичному розвитку сприяла й така обставина: конституційний устрій Австрійської монархії надавав змогу українцям користуватися певними громадянськими правами – видавати книжки, утворювати різноманітні товариства. Відкрите політичне життя забезпечувало "вишкіл провідників, які набували майстерності в організаційних справах і парламентських процедурах" [15: 477]. Саме тоді у провідних колах наддніпрянської та галицької інтелігенції зародилась ідея про те, що Галичина мала відіграти роль українського П'ємонт у визвольному русі.

Останнім часом з'явилася тенденція до певної ідеалізації суспільних і національно-культурних відносин в Австро-Угорщині. Достатньо зваженої і обґрунтованої точки зору з цієї проблеми притримується Добржанський О. В., наголошуючи, що "Австро-Угорщина – величезна імперія, де під скіпетром проживали десятки народів Європи. Це примушувало її правителів постійно тримати у полі зору складні і надзвичайно заплутані проблеми міжнаціональних відносин. Було зроблено чимало позитивного, такого, чого не знали інші держави. Започатковано оригінальні і прогресивні на той час форми співжиття народів. Відкрито легальний шлях для розвитку національних еліт, національної ідеології, національної свідомості. В політичному житті національні проблеми стали звичайним явищем. Австрійській демократії було досить, щоб послідовно забезпечувати процеси націотворення, консолідації етнічних груп на засадах національної ідеології.

З іншого боку, в державі діяли потужні політичні сили, які тяжіли до утвердження німецького духу, онімечення всього громадсько-політичного життя" [10: 113].

Однак конституційний лад австрійської частини Габсбурзької монархії дав змогу викристалізуватися українській національній свідомості й розвинутися організованим формам громадського життя [9: 188].

Такі політичні і соціально-економічні обставини в Галичині зумовили появу нової генерації українських національних провідників. Серед них чільне місце посідає Кирило Студинський.

Народився К. Студинський 4 жовтня 1868 р. в с. Кип'ячці, нині Тернопільського району в сім'ї священика.

Його мати була дочкою відомого культурного діяча та політика о. Степана Качали – одного з фундаторів та засновників Наукового товариства імені Шевченка у Львові. "Парох, посол державної ради у Відні, публіцист (...) з життя роздав багато грошей на народні цілі, а умираючи, заповів теж майже цілий маєток (16. 500 гульденів) на різні українські товариства (...). Був Степан Качала виїмковим на свій час чоловіком. Коли в Галичині ширилося русофільство, коли поневіряно народну мову, він мав відвагу у "Слові" і "Меті" запротестувати проти такої течії, а те саме зробив він у галицькому сеймі. Був основником "Просвіти", часопису "Діла". Був теж членом-основником товариства імені Шевченка і не раз вигоджував йому в час фінансової скрути" [19: 4].

Студинський віднайшов у своєму роду душпастирів, зауваживши: "З цього перегляду видно теж, як широко споріднювалися із собою наші священичі роди, а якби ми мали більше вісток із життя духовенства, його дружин і дітей, ми могли би зробити підсумок з їх заслуг".

Брат батька – Володимир захистив диплом хіміка в Петербурзі, заснував в Києві фабрику мінеральних вод, "з часом вибився на першорядне місце між підприємцями цукроварства (...). Мав він прекрасну кам'яницю при вулиці Володимирській під №45 (...), мали свою власну алектровню. Вона й освітлювала частину міста, докиль київська дума не завела своєї власної (...)" [19: 4]. Звідси бере початок російська лінія Трескіних, з якими на початку ХХ століття Кирило Студинський підтримував дружні стосунки, поки родина та не загубилася на еміграції.

Рід Студинських мав також і польське відгалуження. "Знаменитий віртуоз (...) Вінцент Студинський як соліст театрального оркестру захоплював краківську публіку чудовим тоном і чутливою грою (на скрипці)". Він автор 29 краков'яків, які від середини ХІХ

століття "кружили голови" в шляхетських салонах. Кароль Студинський, молодший брат Вінцента, "переїхав до Варшави і здобув там поважне становище як композитор, педагог і організатор хорів". Наймолодший Петро "був викладачем (Краківської) музичної школи (...), посів почесне місце органіста Вавильської кафедри". Загальною улюбленецею була Вікторія Студинська – "оздоба Краківської опери (...). Пізніше виїхала до Варшави, триумфально виступала як оперна примадонна". Шаленого успіху здобула Вікторія в Кракові, де 27 листопада 1844 року відбулася прем'єра комічної опери Доніцетті "Дочка полку". Протягом місяця при стовпотворенні публіки її давали шість разів, і головною атракцією був спів Студинської (...). Її надзвичайний успіх у ролі Марії у цій опері "обезсмертив ім'я Студинської в літописі польської сцени", – так захоплено говорить про неї Кароль Естрайхер у своїй епохальній історії польських театрів".

Одна тітка Кирила Студинського – Герміна – була дружиною видатного етнографа, дослідника Гуцульщини В. Шухевича, інша – Євгенія – вийшла за громадського діяча О. Барвінського [19: 4].

Але найцікавішим є те, що далеким родичем К. Студинського був Папа Пій IX. На одному з балів у Барселоні сестра майбутнього папи – Марія Доротія графиня Фаретті познайомилася з ротмістром наполеонівських військ Іваном Стрільбицьким (мати Студинського з роду Стрільбицьких), після чого невдовзі вони одружилися. Ось як описує це сам Кирило Студинський: "В часі наполеонівських воєн, польських повстань з року 1831, а навіть 1863 чимало галицьких українців боролися в ім'я Польщі на французьких і польських побойовищах. Національна свідомість була у них польською. За Польщу проливали вони кров, покутували по в'язницях Куфштайну і Шпільбергу. Були між ними люди світські і священники (...). До тих людей, що в ім'я Польщі боролися у французькій армії, належав згаданий Іван Стрільбицький (...)" [25: арк. 5].

Слід погодитися з думкою дослідників О. Рузанова та П. Романюка про те, що мережива старих галицьких родів становлять інтерес для історії українського, польського, австрійського, німецького, російського та інших народів, утвердженню яких значною мірою прислужилися [19: 4].

Дитячі роки майбутнього науковця та суспільно-політичного діяча пройшли у рідному селі. Ось як згадував про своє дитинство Кирило Студинський: "Мої дитячі спомини тісно пов'язані з селом Кип'ячкою. Тут я учився в школі, де учителем був Йосиф Хоминський, що своєю мирною вдачею мав на мене великий вплив. Замітне, що він ніколи не розгнівався у школі, не ударив ніколи дитини, хоч для постраху мав при собі тростину. Він любив природу, йому здавалося, що з ним розмовляють дерева, що для нього цвітуть квіти та що для нього співають птахи. Під його оком та під доглядом моєї доброї, дорогої матері минуло мені сім літ життя. За спонукою Хоминського віддав мене батько осінню 1875 р. до другої класи народної школи в Тернополі" [25: арк. 1].

У 1878–1883 рр. К. Студинський навчався у 1–4 класах Тернопільської гімназії з польською мовою викладання. Вчителями юного гімназиста, які мали офіційні титули "професорів", були Лев Сілецький (директор і вчитель старогрецької мови), історик та географ Лев Рудницький, Петро Левицький (українська мова та література), власник великої бібліотеки, катехит Василь Копитчак та інші.

Серед близьких друзів-гімназистів К. Студинського були Станіслав Дністрянський – згодом академік-правовик, брат співачки Соломії Крушельницької Антон – диригент і збирач фольклору та Володимир Садовський – згодом диригент і музичний критик [16: 2].

Про Тернопільську гімназію Кирило Студинський згадував у мемуарах: "З товаришами жили ми гарно, національних суперечок між нами не було, а що ми, українці, мали прегарний хор, то тут ми сильно визначилися. Ані один гімназійний або заупокійне богослужіння, навіть у костелі, не могло обійтися без нашого не раз дійсно мистецького співу. Нашим хором опікувався проф. Лев Рудницький... Національні почуття росли у нашої молоді під впливом учня Якова Турина, що визначався як добрий організатор і палкий промовець" [21: 189].

Початок 1880-х рр. став переломним і новим етапом у культурному житті Тернополя у зв'язку з приїздом до міста педагога місцевої учительської семінарії Олександра Бар-

вінського та його дружини Євгенії, яка була тіткою К. Студинського і з його родиною у приміському селі Кип'ячці підтримувала найближчі стосунки. Сімейство Барвінських розгорнуло діяльність навколо новоорганізованого товариства "Просвіта".

Однак не тільки позитивні моменти із свого учнівського життя у Тернополі згадував К. Студинський: "Життя серед маломістечкових відносин для професорів гімназії було важке й через те, що кращі сили старались з Тернополя видобутись і впродовж кількох літ персонал змінювався до не пізнання.

Привичка, що в деяких професорів можна було за гроші дістати промоцію, деморалізувала молодь" [21: 190]. Нарешті батько Студинського послухався проф. Рудницького і перевів його до Української гімназії у Львові.

У Львові його вчителями і вихователями були відомі діячі української науки, культури і письменства – історик та письменник Василь Ільницький (директор, вчив пропедевтику), письменники Іван Гушалеви́ч (катехит) і Григорій Цеглинський (українська і польська мови та літератури), історик Михайло Полянський, автор підручників з географії та німецької мови Омелян Калитовський, композитор і вчитель спі́ву Анатоль Вахнянин та інші.

Серед його однокласників були майбутні письменники В'ячеслав Будзиновський, Л. Лопатинський і О. Маковей, педагоги і дириґенти І. Левицький й П. Нижанківський, а вище на один клас – композитор та цитрист Є. Купчинський, піаніст і автор музичних творів Д. Леонтович, брат академіка-географа С. Рудницького юрист А. Рудницький. Про гімназійне товариство видав книжку-спогади "Історія однієї громади" О. Маковей [16: 2].

Навчання у Львові припало на час, коли 1883 р. у віденській "Січі" вперше виринула думка влаштувати в пору літніх канікул мандрівки молоді по Галичині [11: 91]. У серпні 1885 р. студентське товариство "Академічна громада" влаштувало літературно-музичні т. зв. "дванадцятки" по Поділлю за маршрутом Тернопіль–Прошова–Микулинці–Теребовля–Заліщики аж до Чернівців, де зустрілися з Юрієм Федьковичем. Мандрівники виступали з концертами, читали лекції про освіту, результати скасування панщини, про творчість Т. Шевченка та М. Шашкевича. До участі в мандрівці були запрошені І. Франко, літератор В. Коцовський, композитор О. Нижанківський, художники К. Устинович і М. Івасюк, співак Є. Гушалеви́ч, поет Павло Дума́ка, гімназисти К. Студинський і В. Охримович, селянський чоловічий хор Й. Вітошинського з Денисова, а також гості з Наддніпрянщини – Кость Абажин і київські студенти Катря Мельникова та Олена Доброграївна [16: 2], на чолі з професором В. Антоновичем [11: 91]. Ось як сам К. Студинський згадував про цю мандрівку: "Я мав тоді сімнадцятий рік. Був я по шостій гімназійній класі. Комітет радо прийняв мене до гурту, бо співав я не зле, а танцював таки добре і завзято" [27: арк. 7]. Цю концертну мандрівку широко висвітлювали у тодішній львівській газеті "Діло", короткі спогади про неї залишив і К. Студинський.

У 1887 р. К. Студинський склав іспит зрілості у Львівській гімназії і на запрошення свого дядька Володимира Качали поїхав до Києва, де перед ним відкрився новий духовний світ. Він зустрічається з такими визначними діячами української культури, як Павло Житецький, Микола Лисенко, Олександр Кониський.

Після закінчення Львівської гімназії К. Студинський продовжив навчання на філософських факультетах Львівського та Віденського університетів.

У Відні, в славнозвісного професора В. Ягіча, академіка Петербурзької Академії наук, три роки (1891–1893) студював філологічні дисципліни, зокрема літературознавство, текстологію та фольклористику. Під керівництвом визначного вченого-славіста у 1893 р. написав першу важливу наукову працю – "Огляд української літератури XVI–XVII ст." з спеціальним оглядом календарної справи. На жаль, праця не була надрукована. Та вона визначила головний напрямок діяльності Студинського – літературознавство [5: 2]. У Відні він брав також активну участь у заснуванні товариства "Громада".

17 лютого 1894 р. здобув титул доктора філософії. Потім на власні кошти поглиблював знання в Берліні і як стипендіат Міністерства освіти – у Києві та Петербурзі. Там "працював, – писав він у листі 7 серпня 1896 р. до відомого бібліографа І. Левицького, – через цілий рік по бібліотеках і архівах. У Києві слухав я (за дозволом ректорату університету) викладів проф. Антоновича, Голубєва, Владімірова" [12: 144–145].

1894 р. був для К. Студинського важливим не тільки з уваги на закінчення студій. Цього року він одружився з Леонтиною Вахнянин – дочкою відомого діяча української культури Анатолія Вахнянина, який мав великий вплив на формування молодого вченого і громадянина.

Уже тоді К. Студинський їздив до Кракова, щоб викладати польську мову в жіночій учительській семінарії. Там у 1896 р. отримав посаду доцента. А з 1897 р. викладав у Ягеллонському університеті. 17 жовтня 1899 р. його було обрано там професором української мови та літератури. Перебуваючи тривалий час у Кракові, професор не поривав зв'язків зі Львовом – у 1899 р. став дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка й цим здобув найпочесніше наукове звання в тогочасній Україні [5: 2].

Кінець XIX і перші два десятиліття XX ст. – це період становлення й утвердження К. Студинського як педагога, вченого і надзвичайно активного, багатогранного суспільного діяча.

На початок згаданого періоду припадає знайомство і тісна співпраця К. Студинського з М. Грушевським, яка тривала впродовж усього життя вчених.

Саме з переїздом у 1894 р. до Львова М. Грушевського розпочався найінтенсивніший розвиток НТШ. Цього ж року він очолив замість А. Вахнянина історико-філософську секцію НТШ, тоді на пропозицію М. Грушевського було засновано Археографічну комісію НТШ, яку він же і очолив. Формально її було засновано 15 січня 1896 р., заступником став І. Франко, а секретарем К. Студинський. До комісії також належали О. Борковський, О. Колесса, В. Коцовський, К. Левицький [7: 172–173].

1 червня 1899 р. К. Студинського обрали дійсним членом НТШ у Львові. Тепер він мав право брати участь у наукових засіданнях [2: 175].

Активну діяльність К. Студинський розвинув на момент виникнення у 1901 р. в Кракові "Слов'янського Клубу" ("Klub Słowiański"), який був утворений з ініціативи професора філософії Ягеллонського університету М. Здзеховського. Засноване товариство проповідувало слов'янську ідею з виразним панславистичним спрямуванням. Його метою було інформувати польське суспільство про культурне життя всіх слов'янських народів, а в широкому аспекті – об'єднати їх до боротьби з великодержавним російським шовінізмом. Актуальним на той час стало питання порозуміння з українцями, оскільки Україну почали розглядати як можливий терен війни Австро-Угорщини та Німеччини з Росією. Враховуючи гостроту українсько-польських взаємин, перед засновниками клубу постало "подвійне завдання: перемогти опортуністичні тенденції власного суспільства і донести ідею співпраці на українське середовище" [29: 49].

Клуб об'єднав багатьох представників польської інтелектуальної еліти Кракова, серед активних членів товариства були Ф. Конечний, Т. Грабовський, А. Гжимала-Седлецький, Л. Василевський, Ф. Моравський, Я. Лось, Ф. Равіта-Гавронський, С. Грабовський, К. Ніч та ін. До співпрацівників клубу, а згодом – його друкованого органу належали відомі вчені з-за кордону Ж. Будуен-де-Куртене, О. Бальцер, Ф. Буяк, Ф. Чермак, Й. Горбачевський [1: 221]. З українського боку до співпраці у клубі окрім Студинського запросили Б. Лепкого, О. Колессу, а також депутата до сейму О. Барвінського.

Кирило Студинський разом іншими українськими професорами М. Грушевським та С. Дністрянським були присутніми на студентському вічі 8 жовтня 1901 р., де постановлено за мету домагатися іменування українських екзаменаторів для всіх державних іспитів та заведення для українців українських друків – вписових карт, індексів, легітимацій і т. п. [14: 352].

13 березня 1907 р. він поруч з Іваном Бартошевським, Михайлом Грушевським, Станіславом Дністрянським, Осипом Комарницьким, Олексою Колессою, Титом Мишковським, Петром Стебельським заявив в сенаті, що домагаються виділення існуючих українських кафедр в окреме автономне тіло в цілі утворення українського університету у Львові [20: 571–572].

З 1919 року під польською окупацією опинилися 125, 7 тис. км² земель Східної Галичини та Західної Волині, що становило майже третину земель усієї площі тодішньої Польської держави [4: 429]. Польські панівні кола для зміцнення одержаної після Першої

світової війни державності обрали вкрай небезпечний шлях асиміляції національних меншин. Міжнародні відносини внаслідок цього різко загострилися.

Першим кроком польської влади на території Галичини була ліквідація тих інституцій, котрі забезпечували її статус як окремої адміністративної одиниці. Галицький сейм було розпущено, а саме поняття "Східна Галичина" офіційно замінили терміном "Східна Малопольща" [9: 190].

У цей важкий період Кирило Студинський бере активну участь у суспільно-політичному житті Галичини. Він входив до Української Національної Ради ЗУНР–ЗОУНР 1918–1919 рр. Шість місяців у 1919 р. К. Студинський був інтернований у Барановичах і Домб'є. Громадянську мужність К. Студинського підкреслює і М. Грушевський: "Коли з початком 1919 р. польські власті зажадали від него присяги на вірність Польщі, котрій не признано тоді галицької землі, – він відказався від зложення присяги, за що його двічі ув'язнено та інтерновано в Паранові і Домб'ю під Краковом, де просидів півроку, відібрано платню і счеркнено з професорських каталогів" [23: арк. 5–6].

Дуже вплинула на формування Кирила Студинського як суспільно-політичного діяча та науковця дружба з земляком – академіком Володимиром Гнатюком. Впродовж усіх років з того часу, як у 1898 році Володимир Гнатюк став вченим секретарем НТШ у Львові і до останніх днів життя він плідно співпрацював з Кирилом Студинським у цій науковій інституції.

Кирило Студинський та Володимир Гнатюк написали разом некролог "Август Дermalь" ("Хроніка НТШ", 1922, №65–66, вип. 1, с. 60–62) з приводу смерті службовця Наукового товариства імені Шевченка.

Після смерті 6 жовтня 1926 року Володимира Гнатюка Кирило Студинський багато зробив для вшанування пам'яті та увіковічення імені Володимира Гнатюка [28: 16].

60-річчя і 35-річчя наукової діяльності – восени 1928 року – Кирило Студинський зустрів в ореолі наукової слави. На адресу ювіляра надходять вітання від ВУАН, Академії Наук Польщі, Югославії, Болгарії, Саксонії, Баварії, Австрії, Американської Академії Мистецтва і науки (Бостон), університетів Києва, Харкова, Львова, Владивостока, Кракова, Праги, Відня, Білгорода, Софії, Сорбонни, Мічигана, Наукових товариств з Львова, Харкова, Одеса, Дніпропетровська, Москви Ленінграда, Саратова, Праги, Товариства Слов'янської співдружності (Софія і Білгород), Союзу революційних письменників "Західна Україна", Товариства письменників і журналістів ім. Івана Франка, Польського історичного товариства (Львів), редакції журналу "Славія" (Прага) та інших організацій. Особисті вітання надіслали Будуен де Куртене, посол Радянського Союзу в Польщі Д. Богомолів, письменниця Ольга Кобилянська, академіки ВУАН М. Грушевський, А. Кримський, В. Левицький, М. Василенко, М. Корчак-Чепурківський, І. Горбачевський, С. Смаль-Стоцький, дійсні члени Товариства імені Т. Шевченка Ф. Колесса, М. Возняк, В. Щурат, І. Крип'якевич, І. Свенціцький, десятки інших вчених і громадських діячів. З наведеного переліку можна зробити висновок про визначну роль академіка Студинського в тодішньому суспільному житті [19: 4].

Попри всі прикри обставини власного життя, К. Студинський намагався підтримувати контакти з науковими колами УСРР, в окремих випадках порушував клопотання перед знайомими урядовцями про перегляд справ репресованих українських учених. Так, 28 грудня 1932 р. він листовно просив свого давнього знайомого Ю. Войцехівського, тоді впливового секретаря ВУЦВКу, допомогти у звільненні з ув'язнення колишнього помічника М. Грушевського Ф. Савченка, 6 січня 1933 р. Ю. Войцехівський відповів львівському науковцеві: "Шановний Кирило Йосипович!... Обізнавшись зі справою Ф. Я. Савченка, я переконався в тому, що вирока застосовано цілком правильно, й тому у мене немає ніяких підстав вживати заходів не тільки до його звільнення, а й навіть пом'якшення його стану" [18: 165–166]. Відповідь ця була формальною відпискою, оскільки за лічені дні між отриманням листа й відповіддю на нього навряд чи можна було ґрунтовно ознайомитися зі "справою" Савченка [18: 166].

У листі до Сергія Шелухіна К. Студинський гостро критикує петлюрівщину за втручання в науку за кордоном: "Персонально обрано в Члени Комітету Академічного: О. Шульгина, А. Яковлева, М. Славінського і О. Лотоцького. Все співробітники "Тризуба",

члени варшавського самозваного уряду і люде чужі науці! В Українському Унів. в Празі і в Педаг. Інст. не знайшлося, бачите, людей, які мали б хоч би рівну достойність наукову з ними, а всі гірші! Чотири нулі в науці попали в постійні представники української науки за кордоном, бо Академич. Комітет тільки маскується назвою Академичним, а є політичним. Як большевики, наповнюючи своїми по політичному принципу і по релігії комунізму, знищили Петерб. Акад. Наук і Всеукр. Акад. Наук, так петлюровщина нищить нас за кордоном" [23: арк. 15].

Далі він подає свої думки на рахунок постаті Мазепи в історії України: "Я сам своїми ушима чув, як на Херсонщині та Катеринославщині нащадки запоріжців та втікачів з України од мазепинського панства лаються Мазепою... Це голос народу про Мазепу за його відношення і порабобительську політику... Про ці діла славословці Петлюри мовлять, щоб не виявити правди, однаково не вигідної для Мазепи і для Петлюри. Мазепа нищив запоріжжя, народну свободу і народні стремління, а служив собі, панам, попам, але не народові. Народ не пішов за Мазепою, хоч Петро і був катом, народ не пішов і за Петлюрою, хоч і большевики Ленін, Троцький, Сталін і ін. такіж кати, як і Петро, а то й ще гірші" [23: арк. 16].

4 жовтня 1933 р. на засіданні Президії ВУАН було розглянуто питання про академіків із Галичини, в результаті якого К. Студинського виключили з цієї організації [18: 169–170].

Ця постанова призупинила культурні зв'язки між Радянською Україною та Галичиною, ідеологом яких був Кирило Студинський.

Новий злет К. Студинського як громадсько-політичного діяча припадає на кінець 1930-х років.

У кінці жовтня 1939 р. К. Студинський головував на т. зв. Народних зборах Західної України.

9 грудня 1939 р. К. Студинського поновлено у званні академіка.

23 березня 1940 р. він обраний депутатом Верховної Ради СРСР.

В умовах, коли виконавчі структури повністю домінували над представницькими, а штатний апарат – над депутатським корпусом, функції останнього обмежувалися переважно його присутністю на сесіях, участю в обговоренні окремих питань і схваленням попередньо підготовлених рішень. Водночас не можна погодитися з тим, що всі депутати виконували лише декоративну роль, створюючи видимість демократії і приховуючи панування партократії. Такий погляд дещо спрощує складний механізм, який діяв того часу. Так, депутати Верховної Ради СРСР і УРСР, використовуючи свій високий суспільний статус, мали змогу за певних обставин вносити деякі корективи в політику режиму, головним чином його місцевих структур, щодо окремих груп населення, допомагати у вирішенні особистих та збірних проблем життя виборців.

Чимало зусиль для позитивного налагодження справ покривджених владою земляків доклав депутат Верховної Ради СРСР, академік К. Студинський. Декому він допоміг зберегти будинки і майно від насильницької націоналізації, іншим посприяв в одержанні роботи чи пенсії. Після заяв академіка Президія Верховної Ради СРСР кільканадцяти членам антирадянського підпілля – учасникам судового "процесу-59", який НКВС організувала на початку 1941 р., замінила смертну кару на тривалий термін ув'язнення [22: 680–696].

Наприкінці червня 1941 р. Кирила Студинського разом із сином Івана Франка Петром примусово вивезли радянські спецслужби. Подальша його доля невідома.

Цікавими, на наш погляд, є спогади Микити Хрущова: "Пам'ятаю з їхнього числа два прізвища: Студинський і Колесса. Це були авторитетні серед інтелігенції люди, причому Колесса більше як учений, а Студинський – як суспільний діяч і гарний оратор. Він, виступаючи в польській пресі, зарекомендував себе як антипольська фігура, налаштована прорадянськи і проукраїнськи. Однак, коли ми з ним у 1939 р. зустрілися, з'ясувалося, що він був у політичних питаннях без міцних переконань" [17: 90–91]. Далі ми дізнаємося про долю Комуністичної партії Західної України: "КПЗУ була розгромлена, а її кадри, до яких дотяглася наша рука, були знищені як "провокатори, зрадники й агенти Пілсудсько-

го", уже померлого" [17: 97]. І хоча Студинський ніколи не був членом КПЗУ, не виключено, що він був прирівняний до них.

Таким чином, формуванню Кирила Студинського як особистості і науковця та його національно-патріотичних і наукових поглядів слугували: закладена змалку любов до рідного слова і рідного народу та його творчості, а також уміння ставитися до цієї творчості, як до чогось святого; навчання з його своєрідною внутрішньою атмосферою і глибокими народними традиціями; оточення у Науковому товаристві ім. Шевченка, приклад самовідданої і титанічної праці своїх старших колег; високопатріотичне розуміння К. Студинським необхідності створення власної національної науки.

Список використаних джерел

1. Sołak Z. Marian Zdziechowski i Klub Słowiański // *Studia historyczne*. – W., Kraków. – 1987. – Z. 2 (117). – R. XXX. – S. 219–239.
2. Алексієвець М. М., Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 1999. – 188 с.
3. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. – Львів, 1996. – 173 с.
4. Бойко О. Д. Історія України: Посібник. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – 656 с.
5. Веретюк О. Огонь життя, принесений на жертвник рідної землі // *Русалка Дністрова*. – 1993. – № 18 (жовт.).
6. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ, 1996. – 448 с.
7. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги. – 1995. – 304 с.
8. Гіжовський Б. Звідки взялися москвофіли. – Львів, 1907. – 32 с.
9. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
10. Добржанський О. В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.
11. Єдлінська У. Суспільно-громадська та наукова діяльність академіка Кирила Студинського / Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження: Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. – Львів, 1992. – С. 90–97.
12. Заслужений перед українством // Качкан В. Українське народознавство в іменах. У 2 ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 144–152.
13. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX – 1939 р.). – Івано-Франківськ: Чернівецька обласна друкарня, 1993. – 199 с.
14. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1917. – Львів, 1926.
15. Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. I. – С. 430.
16. Медведик П. І фольклор, і музика, і театр // *Русалка Дністрова*. – 1993. – № 18 (жовт.).
17. Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // *Вопросы истории*. – 1990. – № 7. – С. 90–91, 97.
18. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки XX ст. – К.: Наук. думка, 1994. – 349 с.
19. Рузанов О., Романюк П. Кирило Студинський // *Культура і життя*. – 1990. – № 4. – 28 січня. – С. 4.
20. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
21. Студинський К. Из днів моєї юності: [Спогади] // Ювілейна книга української гімназії в Тернополі 1898–1998: До сторіччя заснування / За ред. С. Яреми. – Тернопіль; Львів, 1998. – С. 189.
22. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К.: Наук. думка, 1993. – 765 с.
23. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України) – Ф. 3695 (Шелухін С. П.). – Оп. 1. – Спр. 245 (Листування Кирила Студинського з С. Шелухіним) – 138 арк.
24. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 7453. – Арк. 5–6.
25. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
26. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 362 (Студинський К. – академік). – Оп. 1. – Спр. 9 (Розвідка Студинського К. "Мій рід"). – арк. 1–15.
27. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 362. (Студинський Кирило) – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 7.
28. Черемшинський О. Дружба академіків-земляків: [В. Гнатюка і К. Студинського] // *Русалка Дністрова*. – 1998. – № 21–22 (лип.).
29. Сивіцький М. Богдан Лепкий: життя і творчість. – К.: Дніпро, 1993. – 354 с.

Andriy Klish

FORMATION OF K. STUDYNSKYI AS A PERSONALITY, SCIENTIST AND PUBLIC FIGURE

In the paper there has been presented the analysis of the main stages of life and activity of academician Kyrylo Studynskyy. The author concentrates his attention on the evolution of Studynskyy's national-and-patriotic viewpoints and his role in the Ukrainian social-and-political as well as scientific processes at the end of the 19th – the first decades of the 20th century.

УДК 94 (477)

Наталія Григорук

РОЛЬ МИКОЛИ ЧУБАТОГО У СТАНОВЛЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

У статті розкрито роль М. Чубатого у становленні історії українського права. Авторка підкреслює потрійну заслугу М. Чубатого як основоположника системи історії українського права, як викладача та автора першого підручника з цього предмету. Значну увагу приділено правничо-історичним працям М. Чубатого.

Постать Миколи Чубатого – визначного українського вченого, історика України, права та церкви, педагога, публіциста, редактора і громадсько-політичного діяча ще не знайшла належного відображення в історіографії. Серед багатьох аспектів його наукової діяльності, особливої уваги заслуговує праця щодо становлення нової науки – історії українського права. Тому основною метою даної статті є науковий аналіз внеску М. Чубатого в розробку історії українського права.

Слід зауважити, що в сучасній українській історіографії відсутні спеціальні наукові дослідження про діяльність професора М. Чубатого в історії українського права. Висвітлюючи його багатогранну наукову спадщину вчені з української діаспори М. Ждан [1; 2], В. Ленцик [3], О. Кравченюк [4] та сучасні українські автори Б. Мельничук [5; 6], О. Полянський [7; 8] та інші тільки частково згадують в контексті інших питань про М. Чубатого як історика права. Тільки Я. Падох у своїх статтях цьому аспекту діяльності визначного ученого приділив більше уваги [9; 10; 11; 12].

Тому авторка поставила перед собою завдання визначити роль М. Чубатого у становленні історії українського права.

Отже, спробуємо з'ясувати дуже цінний і величезний внесок М. Чубатого у скарбницю української історичної науки для, мабуть, наймолодшої ще повністю не сформованої на той час науки – історії українського права. З цієї галузі він обрав тему для своєї габілітаційної праці, а саме: "Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в." [13]. М. Чубатого було запрошено в Український (таємний) університет у Львові доцентом історії українського права, де він викладав тричі на тиждень й окремо вів семінар майже п'ять років. У цей час учений створив першу схему і перший підручник з історії українського права, тобто був творцем системи науки історії українського права і саме йому випала велика честь викладати історію українського права в українському університеті. За інформацією секретаря університету В. Мудрого, восени 1920 р. при українських студентських організаціях Львова створено систематичні нелегальні університетські курси, які швидко перетворилися у 1921 р. в університет з трьома факультетами. На факультеті права й суспільних наук утворено кафедру історії українського права, керівником якої став М. Чубатий [14: 59]. На правничому факультеті було

22 кафедри, якими завідували 23 викладачі. На цьому факультеті вчилася 608 студентів, а всіх студентів в університеті було 1258. Більшість професури було членами Наукового товариства ім. Шевченка або колишніми професорами Львівського університету [14: 36].

Була це важка праця, бо кожна година викладів була новою цеглинкою, вкладеною в будову системи нової українознавчої науки. "Ця праця все таки давала велике душевне задоволення, бо на тих тайних лекціях творилось щось нове, що необхідно заповнювало прогалину в галузі українознавчих наук", – писав історик [15: 145].

У становленні університету активну участь взяли академічні установи, НТШ і Товариство наукових викладів ім. Петра Могили, Організація Українських Націоналістів. Викладачі працювали за невеличку символічну платню з університетської каси, яка зміцнювалася за рахунок всенародних пожертвувань [15: 146]. Тобто умови навчання і праці в УТУ були далеко не ідеальні. "Той ентузіазм переносився також на слухачів, що склалися на 50 % із старшин бувших українських військових формацій. Тому нерідко слухачі були того ж віку, що й професор", – відзначав М. Чубатий [15: 145].

Інформація про існування Українського університету швидко поширилася в сусідніх університетах Австрії і Чехословаччини, особливо після того, коли окремі студенти з'явилися там з витягами про прослухані курси у Львові. Проявом симпатії для української переслідуваної науки було те, що дипломи й студії визнавали всі університети Австрії і Чехословаччини.

У своїх спогадах професор М. Чубатий згадував: "Складений мною на доручення Сенату Університету, до якого я входив як представник Правного Відділу, диплом звучав: "В імени української народної республіки... ми з волі українського народу ректор та сенат українського університету..." [15: 146].

Курс історії українського права в УТУ охоплював перші дві доби української історії, а саме княжу чи земську й литовсько-білорусько-українську. Відбувалося викладання історії джерел права і державне право першої та другої доби, а також Великого Князівства Литовського з особливим розглядом державного права українських земель. У межах тієї доби окремо й докладно розглядалось право "доби руського права" в Галичині.

М. Чубатий відзначав: "Я був абсолютно свідомий недосконалості моєї системи історії українського права і тому постійно її коригував та доповнював" [15: 145]. Зі спогадів М. Чубатого знаємо, що він, готуючи курс, користувався університетськими підручниками Владімірського-Буданова, Сергієвича, Дяконова та інших російських істориків права. Зокрема, багато користувався працями свого професора М. Грушевського, за історичною схемою якого пішов в розробці свого курсу. Використовував він також польську історично-правову літературу, особливо польського історика права С. Кутшеби.

Надзвичайність професора М. Чубатого, як викладача історії українського права, полягає в тому, що він перший визначив не тільки предмет історії українського права і методику його дослідження, але й перший, не без великих труднощів і вагань початківця, підготував лекції з цієї ділянки й закріпив їх у своєму підручнику. "Вповні зайнятому працею в середній школі та в університеті, було мені не під силу, – писав він в спогадах, – літературно опрацювати мої виклади, читані виключно з записок. Але студенти потребували скриптів для підготовки до іспитів. Тому, хоч і недосконало, вони вже в 1921 році випустили першу частину моїх викладів п. н. "Начерк історії українського права: Княжий період", а в 1922 р. новий наклад цих записок з побільшеним додатком "Історії джерел українського права та державного права Литовсько-Руської, тобто другої доби". На прохання студентів я погодився перевірити цей новий скрипт та виправити принаймні явні помилки. Нового нічого я не додав. Новий скрипт мав назву: "Начерк історії українського права, ч. 1–2 (Із записок викладів проф. Миколи Чубатого)". Цей скрипт в 1947 р. перевидав Український Вільний Університет у Мюнхені і до сьогодні його вживається як підручник до іспитів з історії українського права в УВУ. Проф. Лев Окіншевич дописав ще третю частину: "Історія права Козацької доби" [15: 147]. "Курс проф. Чубатого був добре прийнятий, як студентами, які користуються ним вже понад 60-ть років, так і викладачами історії українського права на УВУ", – писав Я. Падох [12: 105].

У праці "Як народжувалася наука історія українського права" М. Чубатий відзначав: "Незабаром (мабуть, в 1922 році) введено виклади історії українського права в Українсь-

кім Вільнім Університеті в Празі, де виклади з цієї галузі мав проф. Р. Лащенко" [15: 147]. Як відомо, дві частини курсу Р. Лащенка, які називалися "Лекції з історії українського права" були надруковані в Празі у 1923 і 1924 рр. [16; 17], а це означає, що праця проф. М. Чубатого на два роки була надрукована раніше. Нам вдалося віднайти у фондах відділу україніки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника ще одну працю М. Чубатого з ділянки історії українського права "Українське право" після стенограми В. Мартинця, текст якої машинописний, датована вона 1921 р. і займає 95 сторінок [18]. Вона не включена навіть у докладну бібліографію праць М. Чубатого, підготовлену Я. Падохом і Д. Штогрином з 215 позицій [19: 51–62]. Її не використовували інші історики, описуючи праці М. Чубатого з цього питання.

В. Заїкін читав відповідний курс у Варшаві на два роки пізніше. Які курси викладались на Придніпрянщині, невідомо. Проте професор М. Василенко згадував у 1925 р., що історія західньо-руського і українського права викладалася в деяких університетах України [20: III]. До цього закликав академік О. Малиновський у журналі "Червоне Право": "Конечно потрібно викладати курс історії українського права в ВУЗах. Конче потрібно включати історію українського права в програму ВУЗів" [21: 770].

Таким чином і тут першість належить М. Чубатому і в цьому немає жодного сумніву. Підтверджують це і висловлювання його учня, біографа Я. Падоха, який зазначав: "Про інші друковані курси історії українського права нам невідомо. Нам відомі інші виклади, як українською, так і чужою мовами. Тому сміємо твердити, що професор Чубатий був першим викладачем історії українського давнього права та автором першого систематичного друкованого курсу цього предмету" [12: 103].

М. Чубатий у вступі до свого курсу так визначав предмет цієї науки: "Історія українського права – це наука, яка висвітлює постання і безперервний розвиток правних норм серед українського народу" [22: 3]. З його визначенням в принципі погоджувався автор курсу історії державного права доби Гетьманщини Л. Окіншевич, але із застереженням щодо обмеження діяння норм українського права лише "серед українського народу". На його думку, це обмеження не зовсім правильне, бо українське право відноситься однаково до українського й інших народів, які були в різні періоди часу в межах української державної зверхності. У княжій добі в межах України-Руси знаходилися російська й білоруська території, а також інші, не українські племена, а на півночі Гетьманщини було білоруське населення. Тому Л. Окіншевич вважав, що основний "наголос" треба ставити не на те, що наука українського права вивчає право українського народу, а на те, що вивчає право державних організацій, що їх утворював український народ. Виходячи з цього, Л. Окіншевич визначав "історію українського права, як дослідження постання і розвитку відносин і правил поведінки в суспільних організованих союзах, що їх на протязі своєї історії творив український народ на опанованій ним території" [23: 5].

Ця дискусія торкається основного елемента, який М. Чубатий поставив у свою дефініцію науки історії українського права. Він відкидав з історії українського права те, що нав'язане завойовниками України і допускав дослідження того права настільки, наскільки це право призводило до применшення місцевого права, або наскільки давнє українське право впливало на чуже право і утворювало нові правові інститути. Необхідно додати, що дефініція М. Чубатого ширша за дефініцію Л. Окіншевича, який обмежував науку історії українського права до права державних організацій, які створили український народ на своїй території. Професор М. Чубатий зараховував до українського права також право, яке утворив український народ у періодах бездержавних й з обмеженою державністю.

З предмета історії українського права є ще таке твердження професора Л. Окіншевича, що "завданням науки історії українського державного права є досліджування, вивчення правних джерел лише тих земель, що на них жили племена, які потім об'єдналися в українську націю" [24: 107].

Заслуговує на увагу погляд академіка О. Малиновського, який закликав Комісію історії українського права негайно скласти систематичний курс дисципліни і відстоював думку, що в межах курсу повинно знайти право, яким в усіх умовах користувався українсь-

кий народ, і тому пропонував назвати курс: історія права українського народу [25: 382–394; 21: 767–770].

Визначивши предмет історії українського права, М. Чубатий з'ясував методику викладу курсу. Він з'ясував дилему щодо порядку викладу внутрішньої історії свого курсу: хронологічного, тобто за історичними добами, або систематичного, за поодинокими інститутами права, які описуються від їх виникнення, розвитку й завершення, без звернення уваги на доби, в яких це діялося. Після цього він відзначав: "При обговоренні державного права в наших викладах будемо триматися порядку хронологічного, бо розвиток цієї ділянки права більше, ніж інших залежить від політичних подій, прим. чужого завоювання" [22: 5]. Якого порядку буде автор дотримуватися при викладі інших частин права, він не подав. Можна думати, що систематичного, але це лиш здогад, бо курс М. Чубатого, на жаль, обмежений тільки до державного права.

Навколо періодизації української історії, а зокрема історії українського права, розвинулася активна дискусія. М. Грушевський дотримався хронологічного порядку й з'ясував історію України за добами: князівсько-земською, литовсько-руською, і гетьманською. За ними й пішла більшість істориків права, починаючи від М. Чубатого, який дотримувався поділу на три доби: земську або княжу до половини XIV ст.; козацьку XVII–XVIII ст. та добу відновленої держави з 1917 р. [22: 5]. Р. Лашенко ділив історію українського права на чотири, а то й п'ять діб, а саме: земську або князівську від половини IX ст. до половини XIV ст., литовсько-польську з другої половини XIV ст. до половини XVII ст. (повстання Хмельницького), окремо виділяючи литовський період центральних українських земель до 1569 р. (Люблінська унія); гетьманську від половини XVII ст. до другої половини XVIII ст. до 1917 р., тобто до відновлення української держави, яка розпочала п'яту добу. У четверту добу виокремлювався час австрійського панування над Галичиною й Буковиною з 70-х років XVIII ст. до 1918 р. [16: 26–27]. В. Новицький пішов за поглядами згаданих істориків, але вимагав поділу "єдиної штучної" князівської доби" двох державностей староукраїнських – київської X–XII (та частково XIII-го) ст. та галицько-волинської XII–XIV ст. [19: 6–7]. Свій погляд автор мотивував спираючись на твердження М. Грушевського про перехід київської держави в галицько-волинську з відокремленням та відмінностями політично-соціального ладу, зокрема наявності в другій державі рис феодального характеру (хоч Новицький не заперечував певних тенденцій феодалізму в Київській державі) тощо. У зв'язку з цим він дорікав М. Чубатому й Р. Лашенкові за те, що вони присвятили Галицько-Волинській державі замало уваги й трактували її як частину Київської держави, замість того, щоб виділити в окрему добу історії української державності. В. Новицький критикував М. Чубатого за докладний огляд "доби руського права" в Галичині, за те, що він не виділив її з Литовсько-руської доби й не прилучив до окремої Галицько-Волинської держави [26: 10–12].

Л. Окіншевич був незгідний з поглядами на вищеподану періодизацію. Він прихильник соціологічної методики дослідження права взагалі і його інститутів зокрема, а тому вказував на обов'язковість звертати увагу на економічні й соціальні відносини, які стоять за цими нормами. Друга вимога, яку він ставив до істориків "молодої науки історії українського права", – це потреба вживати в дослідженнях і курсах історично-порівняльну методику [24: 105]. У своїй історії українського державного права Гетьманської доби, яка продовжувала курс М. Чубатого, закінчений 1569 р., Л. Окіншевич заперечував основу дотеперішньої періодизації історії України та її права виключно залежно від наявності чи відсутності української державної організації. Не заперечуючи значення державності в житті народу, зокрема в його праві, він вважав, що цей принцип поділу повинен мати тільки підрядне значення. Він вимагав, щоб шлях розвитку українського права визначати за основними періодами розвитку історії українського народу, так само як і інших європейських народів [23: 12].

Дотримуючись цих принципів, Л. Окіншевич пропонував таку нову періодизацію історії українського права: період початкової, чи дофеодальної державної організації, який можна б закінчити X століттям; період феодальний з поділом на добу раннього феодалізму (X–XIII ст.); добу розвинутого феодалізму на Україні (XIV – початок XVI ст.). Сюди входила б доба "руського права" під Польщею в Галичині та доба перебування в складі

Великого Князівства Литовського Придніпрянської України. Період станової держави, який умовно можна б розпочати з Люблінської унії 1569 р. й закінчити в половині XIX століття. Беручи до уваги факт існування української держави, Л. Окіншевич готовий був поділити добу станової держави на добу від 1569 р. до 1648 р., коли Україна була польською провінцією, на добу Гетьманської держави (1648–1781) та добу, коли Україна стала провінцією Російської і Австрійської імперій (до середини XIX ст.). Після цієї доби приходить період модерної держави, який знову умовно можна б рахувати від скасування панщини, отже, в Галичині від 1848 р., а на Придніпрянщині від 1861 р. Цю добу, за пропозицією Л. Окіншевича, необхідно поділити на добу перебування України в межах обох згаданих імперій та добу визвольних змагань і поновлення на певний час української державності. Дотримуючись цієї періодизації, професор Л. Окіншевич розпочав свій курс державного права з доби станової держави [23: 12–15]. Потрібно відзначити, що Л. Окіншевич, крім цієї системи, підготував свій огляд державного права "для вигоди викладання", за загальною системою, а саме за періодами: 1) князівсько-земський; 2) литовський; 3) польський; 4) гетьманський; 5) імператорський [24: 106].

Щодо системи професора М. Чубатого, необхідно відзначити, що вона є часово першою і найбільш суцільною порівняно з дуже загальною дефініцією автора другого курсу історії права, професора Р. Лащенка, який відзначав, що це "наука, яка викладає історію національного українського правного розвитку" [16: 15].

Розкриваючи роль М. Чубатого у становленні нової ділянки українознавства – історії українського права, необхідно розглянути його велику спадщину з цієї галузі історичної науки.

Як активний учасник визвольних змагань в Галичині і високий урядовець в Секретаріаті ЗОУНР, М. Чубатий мав нагоду наочно спостерігати за розбудовою та стабілізацією державного ладу. У зв'язку з цим він написав працю "Державний лад на Західній Області Української Народньої Республіки" (1921 р.) [27]. Ця праця була надрукована у Львові в "Альманасу Просвіти". Вона цінна тим, що література відновлення української державності Західних земель, після майже 600-літнього періоду недержавності дуже скромна. Для майбутніх істориків цієї доби вона є одним з найцінніших джерел тому, що доля інших джерел до історії визвольних змагань – невідома.

У ній подано характеристику міжнародного становища республіки, її території, населення, описується її законодавча, виконавча, судова влада, а також труднощі, які виникли при становленні молодої держави.

"Треба собі признати, – писав у праці вчений, що на загал велике діло державного будівництва сповнили ми надсподівано успішно. З тими технічними засобами, з тим нечисленним урядовництвом, з нефаховим офіцирством, з зовсім порожніми касами ніякий нарід красше не був би вивязався із сеї задачі й то в часі, коли на границях розгорілася безпощадна війна. Та хоч молода Західно-Українська Республіка вже по семи місяцях під напором таки з Заходу висланих ворожих сил хвилево улягла, ми свідомі того, що по довгих віках була се вповні наша, українська держава, здвигнена на нашій землі в поті чола нашими руками" [27: 4].

Недовго проіснувала ЗОУНР і професор М. Чубатий зробив такі висновки: "Проти перемоги ми неостоялися. Диктатура зі західно-українською армією опинилася за Збручем; влада на Західній Області У. Н. Республіки знайшлася не в наших руках. Не значить се, що наша держава перестала існувати; виконання її влади тут лише припинене. Ми зате маємо тепер нагоду глибоко продумати, що ми зробили, а чого занедбали, що нам треба ще зробити, а чого більше не робити, щоби в слушний час ми могли почати будову своєї держави дальше повести, закінчити і закріпити" [27: 40].

Отже, він хотів бачити Україну могутньою вільною незалежною державою.

Чимало уваги істориків притягує одна з перших праць, а саме "Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в." [13]. Ця праця мала стати основою для габілітації у Львівському університеті, але у зв'язку з військовими подіями цього не сталося і праця появилася друком тільки у 1924–1926 рр. Основну рецензію на цю працю написав професор Л. Окіншевич [28: 432–438]. Давши деякі критичні зауваження, він привітав працю М. Чубатого й дав їй високу оцінку. "У цілому, – писав

він, – треба визнати монографію М. Чубатого за дуже й дуже визначне явище в науці історії українського права, а ґрунтовне ознайомлення з нею за цілком необхідне для її дослідників. Треба чекати, – додав критик, – на нові роботи М. Чубатого та сподіватися, що ними покладе наш учений солідну вкладку в загальні здобутки молодого української науки" [28: 436]. Найслабшою стороною праці вважав рецензент є питання літератури. Він назвав довгу низку праць, які прямо відносяться до монографії, яких не подав М. Чубатий.

Про важливе значення цієї праці свідчить факт, що видатний російський історик В. Пашуто у своєму творі "Образование Литовского государства" (1959 р.) [29], полемізуючи з тезами автора, лояльно помістив її у списку літератури до тієї теми, її цитував також В. Пичета в праці "Белоруссия и Литва XV–XVI вв." [30].

З історії українського права необхідно також виокремити працю М. Чубатого "Про правне становище церкви в козацькій державі", надруковану у кварталнику "Богословія" (1925 р.) [31]. Ця праця отримала дві серйозні рецензії найвизначніших знавців предмета: голови згаданої вже "Комісії для виучування історії українського права", академіка М. Василенка [28: 461–463] і її секретаря, професора Л. Окіншевича [32: 192–195]. М. Василенко, в "Працях" своєї Комісії (1927 р.), окрім суворої критики автора за написання праці нашвидку й без використання основної літератури, що, за словами критика, "з наукового боку – велика хиба" і за зайве збільшення кількості назв Лівобережної України за Гетьманщини назвою "козацька держава", дав добру оцінку досі маловідомому авторові, зазначив, що "статтю д-ра М. Чубатого написано талановито" [28: 462]. Критик сподівався, що автор повернеться до своєї теми, яка заслуговує на більшу увагу, ніж це було досі й додав: "А коли цю увагу зверне на неї такий талановитий автор, яким виявляє себе в своїх працях д-р Чубатий, історично-правнича наука збагатиться на новий цінний досвід" [28: 463].

На серйозну увагу заслуговують дві праці професора М. Чубатого німецькою мовою. Одна – це "Literatur der Ukrainischen Rechtsgeschichte in den jahreh 1919–1929, надрукована в "Przewodnik historyczno-prawny", Львів (1930 р.) [33] та "Gegenstand der Geschichte des Ukrainischen Rechtes", виголошена на VII Міжнародному конгресі історичної науки у Варшаві, який відбувся 21–28 серпня 1933 р. й надрукована в тому ж році в окремому виданні НТШ [34]. Перша праця дає ґрунтовний і не менш талановито поданий огляд літератури, виданої в 30-их роках насамперед київськими вченими, з дослідження історії українського права, які й на ділі утворили цю нову ділянку українознавчої науки. Без цього огляду не обійдеться жоден дослідник цих питань, незалежно від того, якій добі він не присвячував би свої праці.

Друга була надрукована НТШ у Львові (1933 р.) у збірнику доповідей, виголошених на VII Міжнародному конгресі історичних наук. У конгресі взяли участь 12 українських науковців, з них п'ять членів НТШ: М. Чубатий, М. Кордуба, о. Й. Скрутень, Я. Пастернак і Р. Зубик. Вісім науковців виступили з доповідями. Резюме доповідей були надруковані в окремому офіційному виданні [12: 115].

Доповідь М. Чубатого познайомила істориків світу з фактом існування дисципліни історії українського права, з її предметом і схемою. Спираючись на загальну історичну періодизацію, запропоновану М. Грушевським, М. Чубатий з'ясував схему історії українського права. Свою доповідь, яка за словами професора М. Кордуби, викликала велику дискусію [35: 773–774], він закінчив такими висновками: "1. Українська історія права є самостійною дисципліною про національне право українського народу; 2. До предмету історії українського права слід зарахувати тільки право, яке постало на українській національній території; 3. Право, накинене українському народові чужою владою можна зарахувати до історії українського права тільки тоді, коли воно відносилось тільки до української території, або коли воно асимілювалось з місцевим правом; 4. Історія українського права поділяється на п'ять періодів: князівський; литовсько-український; польсько-український; козацької держави і період панування Росії і Австро-Угорщини" [12: 116].

До цієї ж групи праць М. Чубатого необхідно зарахувати його статтю "До історії адвокатури на Україні" [36]. Її призначенням було наблизити сучасну, дуже важливу з національного погляду, українську адвокатуру до традицій адвокатури державних періодів.

Автор подав короткий опис заступництва в судах за звичаєвим та державним правом, від "добрих людей" до професійної адвокатури, спираючись на висловлювання Владімірського-Буданова, Демченка, Тарановського, Борисенка, Кистяковського. Професійна адвокатура утворилася за литовсько-руської доби, в містах за магдебурзьким правом, а згодом у загальних публічних судах. В добі Гетьманської держави судові заступники виконують свою професію на основі окремого морально-професійного кодексу [12: 117].

Джерелами дослідження історії української адвокатури є, перш за все, судові книги із записами процесів. За навмисні дії на шкоду клієнта адвоката чекала сувора кара до позбавлення професії, грошової чи тілесної кари, та, навіть відрізання язика [37: 131–148].

До правової літератури необхідно віднести працю М. Чубатого "Історично-правні основи актів самостійності та соборності України 1918–1919 рр.", в якій юридичний підхід переважає над історичним [38]. У цій невеликій, але важливій статті автор з'ясував стародавнє право України і його значення для з'ясування проблеми відновлення державності. М. Чубатий обговорює історично-правові основи Західно-Української республіки і висвітлює правничо-історичні претензії України на Буковину і Закарпаття на чотири державно-правові акти, які довели до об'єднання обох українських держав у дусі історично-правової єдності з часів київської України-Руси [12: 119].

Останньою працею з цієї галузі можна вважати мемуарну статтю "Як народжувалася наука історії українського права" у Збірнику на пошану І. Мірчука (1891–1961), що виданий Українським вільним університетом у Мюнхені (1974 р.) [15]. Вона доповнила вище обговорені праці спогадами "людини, яка була батьком новонародженої дисципліни, або щонайменше стояла при її колисці", – писав професор Я. Падох [11: 111]. У ній можна почерпнути чимало біографічних даних, які доповнюють автобіографію ученого. М. Чубатий подав умови творення системи українського права на фоні загальної історії України та її державних форм. Стаття є дуже цінним документом про процес побудови нової ділянки українознавчої науки – історії українського права.

Отже, саме професор М. Чубатий є одним з перших українських істориків, який усвідомив важливість та потребу вивчення історії права, щоб правильно зрозуміти її роль у формуванні долі нації. Як бачимо, цій темі він присвятив багато уваги та низку поважних праць, виходячи з положення, що національне право більш, ніж інші ділянки культури народу, пов'язане з його незалежним, державним життям.

Список використаних джерел та літератури

1. Ждан М. Микола Чубатий (3 нагоди 80-ліття). Українське історичне товариство. Серія: Українські вчені. – Ч. 2. – Мюнхен–Нью-Йорк, 1970. – 21 с. 2. Ждан М. Микола Чубатий // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 47–62. 3. Lencyk W. Prof. Nicholas Chubaty – Ukrainian Historian and Scholar. // The Ukrainian Quarterly. Vol. XXXI. No. 3. – P. 284–293.
4. Кравченко О. Микола Чубатий (1889–1975) // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний Історично-Мемуарний Збірник. – Філадельфія, ПА., ЗАС, 1983. – Т. 3. – С. 585–587. 5. Мельничук Б. Маємо змогу доповнити "Березіль", або Слово про Миколу Чубатого // Тернопіль вечірній. – 1994. – 13 липня. 6. Мельничук Б. Микола Чубатий – невідомий і відомий // Березіль. – 1994. – № 9–10. – С. 167–168. 7. Історія Миколи Чубатого: (Життя та діяльність громадського діяча) // Полянський О. Історичні силуети. – Тернопіль, 1998. – С. 107–110. 8. Полянський О. Був учнем Михайла Грушевського // Тернопілля'95: Регіон. річник. – Тернопіль, 1995. – С. 358–359. 9. Падох Я. Історична заслуга проф. Миколи Чубатого // Свобода. – 1975. – 24 вересня. – Ч. 179. – С. 2–3. 10. Падох Я. Микола Чубатий. 1889–1975. Українське Історичне Товариство. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1976. – 15 с. 11. Падох Я. Микола Чубатий, 1889–1975 // Український історик. – 1975. – № 3–4. – С. 100–111. 12. Падох Я. Піонерські заслуги Миколи Чубатого в науці історії українського права // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 83–121. – (Записки НТШ. – Т. 205. Історично-філософська секція. Правнична комісія; Ч. 2.). 13. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в. // Записки НТШ. – Т. 134–135. – Львів, 1924. – С. 19–65; Т. 144–145. – Львів, 1926. – С. 1–108. 14. Мудрий

В. Український Університет у Львові у 1921–25. – Нюнберг: Видавництво "Час", 1948. – 60 с. 15. Як народжувалася наука історія українського права // Науковий збірник Українського Вільного Університету на пошану Івана Мірчука (1891–1961). – Т. VIII. – Мюнхен–Нью-Йорк–Париж–Вінніпег, 1974. – С. 140–148. 16. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Частина перша: княжа доба. – Прага, 1923. – 146 с. 17. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Частина друга: Литовсько польська доба. – Прага, 1924. – 78 с. 18. Українське право: Після стенограми В. Мартинця. – Львів, 1921. – 95 с. 19. Падох Я., Штогрин Д. Бібліографія праць Миколи Чубатого // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 51–62. – (Записки НТШ. – Т. 205. Історично-філософічна секція. Правнична комісія; Ч. 2.). 20. Василенко М. Передмова // Праці Комісії для виучування історії – "західньо-руського та вкраїнського права". Збірник Соціально-Економічного відділу. Ч. 3. – УАН. – Київ. – 1925. – Вип. 1. – С. III–XII. 21. Купчинський О. Дещо про форми та напрями наукової і науково-видавничої діяльності Наукового товариства ім. Шевченка. 1892–1940 роки // З історії Наукового товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів: НТШ, 1998. – Т. 10. – С. 16–23. 22. Чубатий М. Огляд історії українського права: Історія джерел та державного права. – 4-те видання, УВУ. – Мюнхен, 1976. – 321 с. 23. Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. – Мюнхен, 1947. – С. 20. 24. Окіншевич Л. Наука історії українського права. Право державне // Україна. Кн. I–II. УАН. – Київ – 1927. – 107 с. 25. Малиновський О. Курс історії права українського народу. Праці Комісії для виучування історії західньо-"руського та вкраїнського права". – УАН. – Київ – 1927. – Вип. 3. – С. 382–394. 26. Новицький В. Державне минуле України як предмет науки // Україна. – Київ. – 1929. – № 9. – С. 3–17. 27. Державний лад на Західній Області Української Народньої Республіки. – Львів, 1921. – 40 с. 28. Чубатий М. Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права. – УАН. – Київ. – Вип. 3. – 1927. – 438 с. 29. Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. – М., Изд-во Акад. Наук СССР, 1959. – 531 с. 30. Пічета В. І. Белорусия и Литва XV–XVI вв. – М., Изд-во Акад. Наук СССР, – 1961. – 815 с. 31. Чубатий М. Про правне становище Церкви в козацькій державі. Богословія. – Т. 3. – Львів, 1925. – Ч. 1. – С. 19–53; Ч. 2. – С. 181–202. 32. Окіншевич Л. Микола Чубатий. Про правне становище Церкви в козацькій державі // Україна. – 1927. – № 4. – С. 192–195. 33. Czubyty M. Literatur der Ukrainischer Rechtsgeschichte in den Jahren 1919–1929 // Przewodnik historyczno-prawny, 1930. No. 2–4. Also Abdruck, Lemberq, 1931. – 63 S. 34. Czubyty M. Gegenstana der Geschichte der Ukrainischen Rechtes // Contributio a L'histoire de L'Ukraine au VII-e Congres international des sciences historiques, Varsovie aout 1933. – Leopold: Societe Scientifique an nom de Sevceuko, 1933. – P. 69–93.

Nataliya Hryhoruk

THE ROLE OF MYKOLA CHUBATY IN THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN LAW HISTORY

M. Chubyty role in the development of Ukrainian law is revealed in the article. The author underlines the triple merit of Chubyty as the founder of the system of history of Ukrainian lam, as the first teacher and author of the first manual on this subject. Considerable attention is given to Chubyty law – historical works.

УДК 356. 13 (477)

Микола Кабачинський

ОКРЕМИЙ КОРПУС ПРИКОРДОННОЇ СТРАЖІ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті визначається місце і роль підрозділів Окремого корпусу прикордонної стражі в охороні кордону України напередодні Першої світової війни, досліджуються його завдання і аналізується службово-бойова діяльність.

На початку ХХ ст. Україна продовжувала залишатись колонією двох великих імперій – Росії і Австро-Угорщини. Ці держави, визискуючи український народ та нещадно експлуатуючи його багатства, не полишали й думки про те, що така ситуація продовжуватиметься вічно. А для цього робили все можливе, щоб утримати Україну в своєму складі, а також не дати можливості комусь іншому скористатись награваним ними добром.

Одним із завдань спрямованих на вирішення даного питання була організація дієвих прикордонних структур, які б здійснювали політичну, військову та економічну охорону державного кордону і до ХХ ст., на основі досвіду, активних теоретичних і практичних пошуків в імперіях були створені досить досконалі прикордонні формування. Для висвітлення цієї сторони історичного знання, нам необхідно знати як вони створювались, функціонували, наскільки результативною була їх діяльність, особливо в періоди особливих загострень ситуації на кордоні, яким безумовно був і момент підготовки і початку Першої світової війни. А для удосконалення оперативно-службової діяльності сучасних прикордонників, питання місця тодішніх прикордонних структур в мобілізаційних планах на випадок військових дій, форм і методів їх діяльності в переддень війни мають не тільки пізнавальне, але й прикладне значення.

Історична доля нашої Батьківщини склалась так, що прикордонні структури, які існували в Україні впродовж ХХ ст. й існують до сьогодні, є спадкоємцями прикордонників Російської імперії, тому в даній статті ми розглянемо один з періодів службово-бойової діяльності Окремого корпусу прикордонної стражі (далі – ОКПС), створеного для охорони кордонів Росії у 1893 р. [1: 567]. Його підрозділи вартували південно-західні кордони і прийняли на себе перші удари ворога у Першій світовій війні.

Останнім часом кількість наукових досліджень по ОКПС збільшується і у них всебічно аналізується його діяльність. Першим дослідником історії корпусу вважається М. П. Чернушевич [2]. В Україні питаннями організації та службово-бойової діяльності ОКПС займалися Л. Бородич [3], І. Іванченко та Б. Моця [4: 48–60], М. Кабачинський [5], автори роботи Державна прикордонна служба України: історія та сучасність [6]. Активний пошук ведуть російські науковці. Так, В. Боярський розглядає структуру ОКПС [7], Є. Єжуків його розвиток при імператорах Олександрі III і Миколі II [8: 9], Н. Лєпешкін аналізує професійну підготовку прикордонників [10], Ф. Мошков досліджує Флотилію ОКПС [11], а автори монографії "На страже границь Отчества. Пограничные войска России в войнах и вооруженных конфликтах XX в." участь корпусу в Російсько-Японській та Першій світовій війнах [12]. Найбільш всебічною працею є історичний нарис Олександра та Андрія Плеханових, в якому окремий розділ присвячений участі прикордонників у I світовій війні [13]. Однак, як показав аналіз наукової літератури, в Україні окремого дослідження службово-бойової діяльності округів ОКПС які охороняли її кордони напередодні Першої світової не проводилось.

Метою статті є визначення місця та ролі підрозділів ОКПС в охороні кордону Російської імперії і, зокрема, України напередодні Першої світової війни, аналіз його завдань та службово-бойової діяльності в разі початку військового конфлікту.

Влітку 1914 р. загострення міжімперіалістичних протиріч дійшло до фатальної межі і світ опинився у полум'ї війни. Її причиною стало протистояння між двома групами вели-

ких європейських держав Росією, Англією, Францією (Антанта), з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією (Троїстий союз), з іншого. Їх, суперництво було центральним чинником даного періоду історії і неминуче повинно було привести до збройного протистояння.

Війна розпочалась влітку 1914 р., коли протягом 15–24 липня всі основні дійові особи оголосили про початок військових дій. У результаті вибухнув перший в історії військовий конфлікт, що розрісся до світового масштабу. У бойові дії було залучено 38 держав із населенням понад 1,5 млрд. чоловік (три чверті населення планети). Ця найбільша війна початку ХХ ст. увійшла в історію як Перша світова.

Ця війна безпосередньо стосувалася і України, території якої входили до складу сторін, що потистояли одна одній. Так Російська імперія володіла біля 75 % українських територій, Австро-Угорська, відповідно – 25 %. Кордон між цими країнами проходив по етнічній території України, залишаючи у складі Австро-Угорщини Галичину, Буковину й Закарпаття, по річках Прут і Дунай з Румунією. Небезпеку становив і морський кордон, який також підлягав охороні [14: 1].

Вступ Росії у війну спричинив собою зростання ролі тих інститутів держави, які відповідали за державну безпеку. У повній мірі це відносилось і до частин ОКПС. Підпорядковувався він міністру фінансів (травень 1914 – лютий 1917 – П. Л. Барк), який був шефом ОКПС. Командував корпусом генерал від інфантерії Н. А. Пихачов.

Перед початком війни корпус складався з управління і штабу, восьми округів, тридцяти однієї бригади, двох особливих відділів (Біломорського й Керченського), флотилії. П'ять округів знаходилося на західному кордоні імперії, два – на південному, а Заамурський дислокувався на території Китаю. На чолі округів стояли начальники у чині генерала, які підпорядковувалися командирі корпусу. На чолі бригад стояли командири. Бригади поділялися на відділи (від трьох до п'яти в кожній), якими командували штаб-офіцери на правах командирів батальйонів. Відділи ділилися на загони (від трьох до шести), якими командували обер-офіцери на правах ескадронних командирів. Загони складалися з варт.

Північна ділянка європейського кордону Росії і узбережжя Фінської і Ботнічної затоки Балтики охороняв 1-й Санкт-Петербурзький прикордонний округ, до складу якого входило три бригади і особливий Біломорський відділ. Частину північно-західного кордону оберігав 2-й Віленський округ (п'ять бригад). На західному кордоні імперії стояв 3-й Варшавський округ (сім бригад). Південно-західний напрям охороняв 4-й Київський округ, що складався з п'яти бригад: Сандомирської, Тамошевської, Волинської, Волочеської і Хотинської. 5-й Одеський округ в складі Скулянської, Ізмаїльської, Одеської, Чорноморської, Кримської бригад і Особливого Керченського відділу, здійснював нагляд за південною ділянкою кордону з боку Чорного моря. У Закавказзі дислокувався 6-й Тифліський округ (п'ять бригад). Середньоазіатський кордон від Каспію до Паміру прикривав 7-й Ташкентський округ (дві бригади) [13: 269–274].

Усього напередодні війни в ОКПС, за винятком Заамурського прикордонного округу, який був на особливих правах, було 118 відділів, 564 загони і 1982 варті, в тому числі 52 літніх [15: 1, 2, 8].

У складі приморських бригад знаходилися парові, парусні й веслові судна флотилії ОКПС. На початку ХХ ст. в корпусній флотилії нараховувалося 15 парових суден (як морських, так і річкових) і 655 парусних і гребних [12: 57].

Напередодні війни в списках ОКПС (без заамурців) перебувало 18 генералів, генерал флоту й генерал військово-судового відомства; 202 штаб-офіцера і 849 обер-офіцерів, не рахуючи офіцерів флоту і військово-судового відомства; 71 медичний і ветеринарний лікар; 26 класних медичних фельдшерів; 19 цивільних чиновників; 14 священників; 36 095 нижчих чинів при 12 334 стройових казенних конях; 212 джигітів. З урахуванням Заамурського округу в рядах ОКПС нараховувалося понад 60 тис. офіцерів, чиновників і нижчих чинів. Корпус у цей період охороняв 13898,75 версти (14827,186 км (верста = 1,0668 км) державного кордону [16: арк. 32зв.]. Але протяжність ділянок, що охоронялись округами, а відповідно й бригадами була різною. Це залежало від завдань, що перед ними ставились, а також від активності порушників кордону.

На озброєнні стражників і об'їзників ОКПС нараховувалося 34 965 тририсних гвинтівків і 17 647 шабель [17: 55].

Його керівництво у передвоєнний час особливу увагу приділяло підготовці військ до дій в умовах можливої війни в складі діючої армії. Місце прикордонників у складі збройних сил було закріплене в ряді державних законодавчих і підзаконних актів. До перших передусім відносилися "Правила про ОКПС" (1910), "Інструкція служби чинів ОКПС" (1912) і затверджені 10 липня 1899 р. і 21 липня 1901 р. "Положення про організацію й уживання прикордонної варти у разі війни" [18]. Також були створені суто відомчі інструкції і постанови, що визначали і уточнювали порядок дій військ корпусу у військовий час.

Сутність поглядів на підготовку і застосування військ ОКПС у можливій війні викладена в одному з особливих журналів Ради Міністрів Росії від 8 травня 1907 р. У ньому, зокрема, записано: "Зазначений корпус нічим не відрізняється по своєму внутрішньому влаштуванню від інших військових частин, входить в загальний план мобілізації й у разі війни повинен... виставляти вірно організовані бойові частини". При цьому уряд вимагав, щоб корпус "у всьому, що стосується військового влаштування, служби, навчання тощо", керувався "узаконеннями і положеннями, що видаються для військових частин, з необхідними в них змінами й доповненнями" [19].

У пункті 1629 "Інструкції служби чинів ОКПС" передбачалось: "З оголошенням мобілізації частина військ і судна флотилії прикордонної варти передаються, на основі встановлених для цього правил, в розпорядження: перші – Військового, а другі – Морського відомства" [20: 274].

Отже, ОКПС входив у загальний план мобілізації у разі війни. У зв'язку з цим щорічно в кожному військовому окрузі при складанні й уточненні мобілізаційних планів певна роль відводилася частинам відповідних прикордонних округів. При цьому між штабами військових і прикордонних округів існував найтісніший взаємозв'язок при вирішальній ролі штабів військових округів. На основі їх вказівок в прикордонних округах готувалися і уточнювалися мобілізаційні плани, які включали мобілізаційну записку, відомості про чисельність і бойову готовність, ряд додатків, а також різні папери, вимоги й інструкції, що підлягали при оголошенні мобілізації відправленню або видачі. У всіх мобілізаційних планах передбачалося, що з початком війни прикордонні бригади перейдуть у підлеглість Військового міністерства, оскільки будуть розгорнуті стосовно до загальноармійських штатів військового часу і утворять кінні й піші частини і підрозділи.

Прикордонні бригади також повинні були розробляти мобілізаційні записки на зразок "мобілізація й війна", суворо дотримуючись вимоги про те, що "мотивом на початок військових дій з боку Росії без оголошення мобілізації потрібно було вважати кожний випадок самовільного переходу на територію імперії через кордон озброєної військової частини австрійської або німецької армії". Крім того прикордонні бригади зобов'язані були знайти "негайну протидію, як при оголошенні війни", і "розпочати військові дії, не чекаючи особливого наказу, негайно доповідаючи про це по команді командувачу військами округу, сусіднім прикордонним бригадам й начальнику тієї військової частини, якій бригада була підлегла" [21: 5, 8 зв.].

У прикордонних округах також готувалися "Міркування про дії бригад округів ОКПС у разі війни", які підписували начальники округів і штабів військових округів. Відповідно до них складалися мобілізаційні записки бригад. Усе це було направлене на досягнення злагоджених, високоефективних і рішучих дій військ ОКПС на самому початку війни. При цьому командувачі військами військових округів покладали на бригади корпусу досить різноманітні задачі [22: 1–11зв.].

Так, прикордонникам потрібно було посилити охорону кордону, щоб перешкодити проникненню на територію імперії "вивідувачів", розвідки і диверсійних груп ворога, не допустити виведення зі своєї території коней. Для більш ефективних дій прикордонна варта, отримавши сповіщення про мобілізацію ворога, повинна була розташовуватися безпосередньо на кордоні. Більше того, вона повинна була поліпшити своє розташування, "випрямити" його, вийти з лісистих і болотистих районів, зайняти вигідні для спо-

стерезення за ворогом пункти, скоротити лінію спостереження за кордоном. При цьому допускалося заняття ворожої території без заходу в її глибину.

На ОКПС покладалася охорона залізниць, а також "найважливіших у військовому відношенні пунктів", і, насамперед, різних складів.

Прикордонна варта була зобов'язана максимально уповільнити хід мобілізації військ противника і по можливості припинити всілякий рух на його залізницях, що вели до кордонів. Для цього в усіх бригадах передбачалось створення трьох-чотирьох летючих роз'їздів, в кожен з котрих від загонів планувалося виділяти 1–2-х офіцерів, 1–5-х унтер-офіцерів і від 27 до 61-го кінного нижчого чина. Їм вказувалась конкретна мета дій на ворожій території.

Отже, у випадку оголошення війни Росії, уже через 2–3 години після отримання команди про збір, роз'їзди повинні були перейти державний кордон і, рухаючись по визначеному маршруту вздовж рік, залізниць і шосе, приступити до рішучого знищення телеграфів, телефонних ліній, різних складів, до руйнування залізничної сітки і споруд, потягів, а також мостів, паромів, човнів, млинів тощо. Особлива увага зверталась на необхідність захоплення ворожих кур'єрів і всіх телеграм. Зауважимо, що летючі заго-ни повинні були діяти не всліпу, для них були підготовлені точні описи об'єктів, котрі потрібно було б знищити, маршрути руху до них, їх можлива охорона, тощо. На ворожій території роз'їздам передбачалось діяти протягом двох діб, а деколи і "до полудня четвертого дня мобілізації у ворога, до виконання всіх поставлених завдань" чи "до сильного натиску супротивника". А на зворотньому шляху завдавати максимальних збитків ворогу і знищувати "все, що могло б служити його користі", – від населених пунктів до перевізних засобів.

Перед летючими роз'їздами ставилися задачі стрімко знищувати жандармські пости супротивника, переважно вночі нападати на збірні пункти запасних нижчих чинів ландверу, захоплювати або розганяти коней. Крім того, потрібно було уживати всіх заходів щодо поширення паніки серед прикордонного населення на суміжній території. Для цього наказувалося "розвивати в самих широких розмірах дії малої війни на території ворога шляхом підпалу й знищення сіл, населених пунктів, казенних будівель і всіляких запасів". Усе це, на погляд військового керівництва, повинно було сповільнити хід мобілізації противника.

Перед прикордонниками була також поставлена задача проведення всебічної розвідки супротивника. Вона не була новою, оскільки, починаючи з кінця 1908 р., вони вели розвідку на суміжній стороні відповідно до "Інструкції чинам ОКПС для роботи їх щодо розвідки в прикордонних іноземних державах", затвердженій шефом ОКПС 23 жовтня 1908 р. [23: 5, 6, 21, 22]. З початком війни вирішувати цю задачу повинні були летючі роз'їзди при поверненні в межі імперії та летючі роз'їзди другої черги [24: 50].

Для найбільш ефективного і оперативного використання розвідвідомостей ставилася задача забезпечення безперервного зв'язку між летючими роз'їздами і передовими підрозділами ОКПС (особливо тими, що перебували на суміжній ворожій території), а також з польовими військами й гарнізонами фортець. Такий зв'язок забезпечувався за допомогою "ліній летючої пошти". Бригади прикордонної варти повинні були організувати від кордону в глибину країни від трьох до п'яти подібних ліній. Кожна лінія включала від трьох до семи варт. У її складі знаходилося від 25 до 50 кінних нижчих чинів (об'їзників). Протяжність ліній була від 25 до 50 верст (а іноді і до 75) [25: 1, 3].

Також, окремим бригадам ОКПС на початковому етапі війни ставилось завдання охорони в містах банківських установ, казначейств, поштово-телеграфних контор. Разом з тим всі бригади прикордонної варти були зобов'язані виділяти наряди на охорону митних установ і для конвоювання їх кас із залізничних станцій, або інших пунктів у безпечні місця.

Для координації дій командири сусідніх прикордонних бригад повинні були налагодити між собою безперебійний зв'язок по ріках (баркасами, човнами, плотами) і суші (роз'їздами) [26: 1, 6, 11зв.].

Всім бригадам ОКПС на даному етапі ставилися ще й задачі щодо виділення команд для отримання і реквізиції коней, возів, комплектів зброї, підвід під вивіз на залізничні станції для відправки з міст цінного майна, а також для звозу хворих у шпиталі або в цивільні лікувальні заклади.

Деяко змінювався характер дій бригад ОКПС і їх підрозділів, відповідно до планів того часу, з оголошенням мобілізації на території Російської імперії [27: 3–25]. У цьому випадку охорона західного кордону практично не передбачалась. Штаби прикордонних округів були зобов'язані негайно повідомити командирам бригад про оголошення мобілізації, а ті у свою чергу передати цей наказ "вздовж кордону до варті включно". Крім телеграфу і телефону для передачі використовувалися спеціально призначені "роз'їздні вздовж кордону", які на вказаній ділянці кордону зобов'язані були вручити кожному начальнику варті червоний конверт із телеграмою щодо мобілізації. З цього моменту начальники варт діяли відповідно до "Інструкцій начальнику варті з переліком його обов'язків із початком мобілізації".

З оголошенням мобілізації розформовувались штаби округів і бригад ОКПС. Офіцери повинні були відправлятися в прикордонні кінні і піші сотні, що формувалися, у вказані пункти, місця й терміни прибуття. Командири бригад і начальники округів відповідно повинні були доповідати протягом одного – трьох днів про завершення розформування.

Бригади ОКПС західного кордону під час мобілізації були зобов'язані сформувати по чотири піші і чотири кінні сотні з подальшою передачею їх у підпорядкування Військового відомства. Порядок формування був наступним. Отримуючи червоний конверт, начальники варт знімали об'їзників і стражників з охорони кордону і направляли їх на загонний пункт збору (за винятком тих постів або об'їзників, які відбували на пункти збору летючих роз'їздів). Таким чином, передбачалося "забезпечити найшвидше надходження нижчих чинів під фактичне й особисте командування офіцерів". Завершити збір у більшості округів планувалося протягом дня. Потім, відразу ж, без розквартирування, потрібно було висунути підрозділи на суворо обумовлені збірні пункти сотень, де планувалося протягом одного-двох днів провести сформування і злагодження. При цьому на тих ділянках, де військові дії ще не почалися, передбачалося проведення стройових сотенних навчань до "особливих указівок начальства Військового відомства про поновлення охорони кордону".

Разом із тим, згідно планів вищого командування, прикордонники повинні були, по можливості, довше залишатися на кордоні або бути якомога ближче до нього. І лише під загрозою явного натиску перевершуючих сил супротивника відступати в глибину країни "із знищенням продовольчих запасів, корму, населених пунктів, перевізних коштів, із псуванням залізничних споруд, шляхів, мостів і, навіть, тунелів". Це повинно було, з одного боку, сповільнити наступ ворога, а з іншого – дозволити своєму військовому командуванню завершити відмобілізування армії.

Прикордонній варті, під час відступу, потрібно було вести розвідку і об'єднуватися з частинами певних польових військ або входити до складу гарнізонів фортець. У цих випадках планувалося створювати з сотень піші й кінні прикордонні полки, об'єднуючи їх, при необхідності, в більші прикордонні (іноді особливі) загони. Після цього прикордонники спільно з частинами і з'єднаннями діючої армії під командуванням їх командирів і начальників повинні були брати участь у бойових діях [28].

До бойових дій прикордонники теж готувались досить ґрунтовно, про що свідчать документальні дані передвоєнного часу. Зокрема, у приблизному розкладі занять, що наводиться в посібнику керівнику навчальних зборів прикордонного взводу, більше половини часу відводиться заняттям з стрільби, тактичних навчань, саперної справи тощо [29: 68–69]. На заняттях з прикордонниками обговорювали: "Наказ нижчим чинам про закони і звичаї війни", "Повчання воїну перед боєм" [29: 283–286], велику кількість інших інструкцій і пам'яток.

Отже, перед початком Першої світової війни склад ОКПС і його структура були приведені в стан, що забезпечував швидке включення його військ у ряди збройних сил країни для надання рішучої відсічі ворогу. Тепер перед військами ОКПС на відміну від попе-

редніх часів ставилися принципово нові, різносторонні задачі, які офіційно поділялися на бойові й небойові. Перші полягали, головним чином, в проведенні на території противника широкомасштабної розвідувально-диверсійної діяльності, направленої на зрив його планів мобілізації й забезпечення своїх. Одночасно ці задачі включали посилену охорону залізниць і залізничних споруд з подальшим їх руйнуванням у разі відступу. У період мобілізації охорона державного кордону припинялася, а прикордонники в складі піших і кінних підрозділів і частин поступали в підпорядкування командування діючої армії. У цьому і полягали принципово нові доктринальні установки на використання військ ОКПС у ході війни вищого державного і військового керівництва.

Доцільним напрямком продовження дослідження є питання службово-бойової діяльності ОКПС на початку Першої світової війни та участь прикордонників у бойових діях.

Список використаних джерел

1. Полн. собр. законов Российской империи. Собр. 3-е. – СПб., 1897. – Т. 13. № 9975.
2. Чернушевич М. П. Материалы к истории пограничной стражи. Ч. 1–2. СПб., 1900–1910.
3. Бородич Л. В. Внутрішні і прикордонні війська в Україні у 1917–1941 роках (історико-правовий аспект): Дис.. канд. юр. наук / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків. 1999. – 164 арк.
4. Іванченко І. Г., Моця Б. О. Охорона кордонів України в складі Російської імперії // Прикордонні війська України: історія і сучасність. – Хмельницький: Видавництво Академії ПВУ, 1997. – 292 с.
5. Кабачинський М. І. Історія кордонів та прикордонних військ України: Монографія. – Хмельницький: Вид-во Хмельницької міської друкарні, 2000. – 216 с.
6. Державна прикордонна служба України: історія та сучасність / За заг. ред. М. М. Литвина. – К.: "ПРИНТ-ЕКСПРЕС", 2004. – 240 с.
7. Боярский В. И. На стороже Руси стоять. – М.: Граница, 1992. – 168 с.
8. Ежуков Е. Александр III и охрана границ Российской империи // Пограничник. – 1999. – № 7. – С. 58–63.
9. Ежуков Е. Николай II и охрана границ Российской империи // Пограничник. – 1999. – № 8. – С. 68–73.
10. Лелешкин Н. Граница ждет профессионалов // Вестник границы России. – 2003. – № 1–2. – С. 12–37.
11. Мошков Ф. А. Морская пограничная охрана России: от Петра I до наших дней: Исторический очерк. – М.: Граница, 2003. – 328 с.
12. На страже границ Отечества. Пограничные войска России в войнах и вооруженных конфликтах XX в. Т. 3. – М.: Граница, 2000. – 504 с.
13. Плеханов А. А., Плеханов А. М. Отдельный корпус пограничной стражи Императорской России (1893–1917): Исторический очерк. – М.: Граница, 2003. – 287 с.
14. Атлас з історії України (1914–1939 рр. – К.: Інститут передових технологій, 2000. – 16 с.
15. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 4888. – Оп. 2. – Спр. 4.
16. РДВІА. – Ф. 4888. – Оп. 13. – Спр. 4.
17. Там само. – Ф. 4916. – Оп. 1. – Спр. 2.
18. Там само. – Ф. 4888. – Оп. 13. – Спр. 4. – Арк. 32 зв.; Ф. 4890. – Оп. 1. – Спр. 430. – Арк. 217 зв.
19. Там само. – Оп. 13. – Д. 4. – Арк. 32 зв.; Арк. 93 зв.
20. Инструкция службы чинов Отдельного корпуса пограничной стражи. – СПб., 1912. – 314 с.
21. РДВІА. – Ф. 4890. – Оп. 1. – Спр. 20.
22. Там само. – Спр. 440.
23. Там само. – Спр. 437.
24. Там само. – Спр. 430.
25. Там само. – Спр. 440.
26. Там само. – Ф. 4899. – Оп. 1. – Спр. 440.
27. Там само. – Ф. 4890. – Оп. 1. – Спр. 44.
28. Там само. – Спр. 440. – Арк. 1 зв. – 11 зв.; Спр. 44 – Арк. 23–24 зв.
29. Кононов Н. К. Пограничный взвод в учебных сборах: Пособие руководителю сборов. 2-е изд. – СПб., 1914. – 324 с.

Mykola Kabachyns'kiy

THE SPECIAL CORPS OF THE BORDER GUARD BEFORE THE 1-ST WORLD WAR

The article defines the place and the role of the units of the Special Corps of the Border Guard in protecting the state border of Ukraine before the 1-st World War. It investigates its task and analyses service-combat activity.

УДК 94 (477)

Григорій Кучеров

ЖЕНИШКІВСЬКА "ПРОСВІТА": СТОРІНКИ ІСТОРІЇ (1918–1919 РР.)

У статті автор досліджує діяльність культурно-освітнього товариства "Просвіта" с. Женишківцево Летичівського повіту Подільської губернії у 1918–1919 рр.

Початок ХХ століття ознаменувався посиленням українського національного руху. Прямим його проявом була поява культурно-освітніх товариств "Просвіта". У 1917 р. просвітницькі осередки стали масово виникати у Подільській губернії, в тому числі і в Летичівському повіті.

У сучасних умовах розбудови державності перед українським суспільством постала актуальна проблема детального вивчення і глибокого осмислення свого минулого, адже тривалий час радянська історична наука замовчувала позитивну роль просвітницьких товариств або піддавала її діяльність різкій критиці. У ХХ ст. за кордоном було опубліковано цікаві спогади на цю тему, серед яких наукову вартість мають роботи В. Приходька [1] і Н. Григорієва [2], котрі брали участь у роботі Подільської "Просвіти". Найбільш конкретно діяльність подільських просвітян описав В. Приходько, розповівши про важкі умови, в яких доводилося їм працювати.

Більш змістовно історію "Просвіт" Подільської губернії висвітлили у своїх роботах сучасні дослідники. Серед них слід відзначити праці В. С. Лозового [3], В. А. Нестеренка [4], О. М. Германа [5], М. В. Мошака [6], С. Я. Фарини [7], О. В. Лисенка [8], та інших. Об'єктивне вивчення ними проблем просвітницьких товариств стало можливим із проголошенням незалежності України. При цьому сучасні історики спираються на нові архівні матеріали, історичні документи, які раніше були не доступні, а також на спогади очевидців тих подій. Аналізуючи праці цих вчених, слід зазначити, що в них ґрунтовно висвітлюються питання становлення, розвитку, форм діяльності просвітницьких товариств, звертається увага на роль "Просвіт" в українському національно-культурницькому русі, відзначається значення цих громадських організацій у період української національно-демократичної революції. Проте головний акцент історики роблять на дослідженні великих просвітницьких осередків, які функціонували в Києві, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Житомирі, Катеринославі тощо. Це і зрозуміло, адже більшість відомих архівних матеріалів, історичних документів дають нам інформацію саме про такі "Просвіти". І практично ми не маємо досліджень як щодо діяльності сільських товариств загалом, так й історії товариства "Просвіта" с. Женишківцево Летичівського повіту Подільської губернії зокрема. Цим пояснюється значний науковий інтерес і актуальність цієї теми.

За джерельну базу дослідження взято журнали: "Село" і "Освіта", які видавалися Подільською губернською народною управою. У цих періодичних виданнях визначаються проблеми виникнення та діяльності багатьох сільських товариств Подільської губернії у 1918–1919 рр., в тому числі Летичівського повіту. Так, на сторінках часопису "Село" систематично подавалася рубрика "З життя "Просвіт" на Поділлі", де з'ясовувалися різні аспекти праці місцевих просвітян. З огляду на це, вказані джерела мають важливе наукове та пізнавальне значення. Виходячи з вищесказаного, метою нашої публікації є аналіз діяльності товариства "Просвіта" с. Женишківцево у 1918–1919 рр.

Загальновідомо, що внаслідок перевороту 29 квітня 1918 р. в Україні до влади прийшов гетьман П. П. Скоропадський. Його оточення складалося з помірковано-консервативних чиновників, громадських діячів, а також військових, які були пов'язані з Україною ще із дореволюційних часів. Переважна більшість з них була за походженням українцями, хоч і зрусифікованими. Розвиток відносин між гетьманською адміністрацією та осередками "Просвіти" можна простежити на прикладі товариства с. Женишківцево Летичівського повіту Подільської губернії.

Женишківське просвітницьке товариство було створено 27 квітня 1918 р. гуртком молоді, що складався переважно із селян. На перших загальних зборах товариства було присутньо 26 членів [9: 43].

У період становлення перед молодим товариством постали доволі значні проблеми. У першу чергу потрібно було придбати відповідну літературу і орендувати приміщення. Із членських внесків та добровільних пожертв просвітяни зібрали невелику суму, на яку закупили книжки і передплатили газети та журнали. Тимчасово, з дозволу місцевої шкільної адміністрації, "Просвіта" зайняла в школі одну кімнату під книгозбірню-читальню і зал, який використовувався під час вистав й прилюдних читань.

Аналізуючи діяльність товариства в перші місяці існування, треба відзначити, що його членам доводилось працювати у важких умовах. Це і нерозуміння, а то й пряма ворожнеча до просвітницької справи з боку несвідомого селянства; це і перешкоди з боку місцевого чиновництва, погане матеріально-технічне забезпечення. Але головною перешкодою в справі зміцнення товариства була відсутність на перших порах в його розпорядженні необхідних коштів. Неодноразово рада "Просвіти" зверталась по допомогу до різних організацій та приватних осіб, але їй постійно відмовляли. З великими труднощами просвітяни склали свої останні гроші і заснували фонд у 890 крб. [9: 43]. Частину цих грошей вони витратили на закупівлю книг та газет, а іншу – на влаштування театральної сцени як єдиного джерела для збільшення коштів товариства. З цього приводу голова товариства Володимир Фадійович Плінський писав: "всі щиро допомагали успішному розвитку просвітньої справи, – хто грішми, а хто власним трудом" [10: 2].

У ході своєї діяльності женишківські просвітяни створили книгозбірню-читальню, у якій на кінець літа 1918 р. нарахувалось близько 400 книг на загальну суму 489 крб. Передплачувались такі газети та журнали: "Нова Рада", "Відродження", "Киевская Мысль", "Наше село", "Село", "Шлях" та інші. Книгозбірня працювала щоденно. Літературою користувались переважно члени товариства, які радо брали читати книжки і газети. Найбільш популярною була література, написана українською мовою. Щонеділі у селі влаштовувались масові читання та бесіди. Місцеве населення збиралось у невеликі гурти, розмовляло, обговорювало прочитане. Понад усе селяни цікавились історичними творами та "смішними оповіданнями" [11: 43]. Крім цього, книгозбірню відвідували діти. Підняття освітнього рівня селян сприяли також створені вечірні курси з української мови.

Як свідчать архівні джерела, найбільш плідно працювало товариство у перші місяці свого існування. За цей період, незважаючи на польові роботи, було зроблено наступне: утворено драматичний, співочий та дитячий гуртки, струнний оркестр; поставлено 6 вистав, 2 безкоштовних дитячих вечора, 1 народну гулянку, 1 національне свято, 3 лекції, 4 танцювальних вечірки. Чисельність просвітян збільшилась до 120 чоловік. У "Просвіту" записувались "і малі, і великі". Особливо ефективною була діяльність товариства навесні та влітку 1918 року. Її голова В. Ф. Плінський [12: 46] (прим. авт. – з квітня 1918 р. по квітень 1919 р.) докладав максимум зусиль для того, щоб поширювати серед місцевих людей національну свідомість, розвивати любов до рідного краю, піднімати значення української мови. Не шкодуючи себе, він постійно працював на користь рідного селянства. Велику допомогу в цьому йому надавав артистичний гурток. Більшість селян, особливо літніх, які дивились на вистави, як на зло і розпутство, спочатку поставилися до його діяльності вороже. Через це часто лунали заклики "розбити" сцену, "розігнати" "Просвіту". Такі заклики, як правило, лунали напередодні вистав. Були випадки, коли п'яний гурт уривався до школи, намагаючись учинити погром на сцені. І тільки добре слово й роз'яснення авторитетних членів товариства допомагало уникати сутичок. Під час першої вистави (6 травня), були вибиті вікна, лунали викрики, свист. Однак, у міру того, як селянство усвідомлювало позитивне значення діяльності товариства, наступні вистави проходили більш мирно [11: 43].

Вистави та вечірки, які відбувались в Женишківцях, позитивно впливали на всіх людей і особливо на молодь. У селі все менше можна було почути вульгарні пісні, зменшилось пияцтво і бешкети. Незважаючи на складні трудові будні селян, вистави проходили при повному аншлагу. Театр став єдиним місцем, де після праці селянин міг знайти "корисну розвагу" й відвести душу. Проте просвітяни не тільки формально ставили п'єси,

але й намагались дати зрозуміти темному селянству, що вистава не та "кумедія", де просто смішно чи цікаво. Члени артистичного гуртка намагались показати місцевому населенню громадське життя таким чином, щоб люди побачили свої гарні й погані риси. Репертуар підбирався відповідно до проблем, котрі цікавили кожного: "По ревізії", "На перші гулі", "Бувальщина", "Кум Мирошник або сатана у бочці" тощо. 28 серпня "Просвіта" влаштувала 13-ту виставу за час свого існування. Артистичним гуртком поставлено відому п'єсу Г. Квітки-Основ'яненка "Сватання на Гончарівці". Акомпанував співам власний оркестр [13: 91]. У театральних заходах брали участь аматори – люди, які поєднували свої основні заняття із роботою на сцені.

З метою покриття витрат на влаштування вистав та отримання прибутку вони були здебільшого платними. Для місцевого товариства це було одним із головних джерел фінансування. Проте така обставина не відлякувала людей, і театральні зали були переповнені. Більше того, часто до женишківців приходили мешканці з сусідніх сіл та містечок. Одним словом, селянське життя кипіло, населення прокидалось від довгої "спячки" і бралось за просвітницьку роботу. З'явилась величезна завзятість та енергія.

Авторитет товариства значно виріс. Добра слава про женишківську "Просвіту" розносилася на весь Летичівський повіт. Ворожість селян до членів товариства і його діяльності зменшилась настільки, що вони визнали її на волосних зборах і прийняли представника від товариства "в волосні земські гласні" [12: 46]. Крім цього, у заходах "Просвіти" брало участь майже все місцеве населення. Своїм гарним прикладом і справами просвітяни "розбудили" людей в інших селах і містечках, зокрема нові просвітницькі товариства були засновані в селах Божиківці, Дашківці та в містечку Віньківці.

У зв'язку із погіршенням суспільно-політичного становища за гетьманату, погіршувались справи і в просвітницькому товаристві. Керівництвом місцевої управи було докладено багато зусиль для гальмування роботи "Просвіти". Так, Летичівська повітова земська управа категорично заборонила "Просвіті" знаходитись у школі і проводити культурно-просвітницьку діяльність. 28 вересня 1918 року голова повітової управи Дем'яновський віддав розпорядження завідувачому женишківської школи Івану Джозі замкнути навчальний заклад і не допускати в ньому в майбутньому "читань і вистав". Водночас зазнавали гонінь і учасники просвітницького руху. "Учителів Женишківської Початкової школи Самуїла Мазура і Петра Луцкевича переведено: першого – в с. Божиківці, другого – в с. Лисівку, через те тільки, що вони члени і співробітники "Просвіти" [14: 21]. І це при тому, що у С. Мазура були важкі матеріальні проблеми. Перед вчителями, які хотіли працювати у сільській школі, ставилась умова – не брати участь у діяльності товариства. Тому освітяни села, щоб не втратити свої посади, стали виписуватись із "Просвіти". Голова Летичівської повітової управи навіть відверто заявив, "що він є ворогом "Просвіти" і вживатиме заходів "к упраздненню" всіх "Просвіт" повіту" [15: 114]. Відповідно до цього, місцева влада нацьковувала на "Просвіту" "державну варту" (поліцію), яка погрожувала та залякувала членів товариства і змушувала їх припинити свою діяльність [16: 30]. Таким чином, заходи, які планували просвітяни на майбутнє, а саме: відкриття вечірніх курсів для дорослого населення, розширення книгозбірні-читальні, частіше влаштовувати лекції, прилюдні читання, вистави, концерти тощо, за нових обставин були неможливими. Проблемою для товариства було й те, що сільська інтелігенція дивилась на "Просвіту", як на "мужицьку" організацію, а тому ставилась до просвітян вороже.

У зв'язку із такими обставинами з "Просвіти" почали виписуватись, побоюючись репресій з боку адміністрації повітової управи. У місцевих установах почали глумитися з тих, хто розмовляв українською мовою. Повітова управа заповонила українські школи російською документацією, а вчителів зроблено "внушення" вживати тільки російську мову [11: 2]. Мали місце спроби підбурювання селян і вживались різноманітні заходи для закриття товариства. Проте навіть за таких умов "Просвіта" відіграла важливу політичну роль, надаючи селянам порівняно об'єктивну інформацію про становище гетьманського режиму, і це при тому, що місцева адміністрація чинила перешкоди надходженню у повіт повідомлень зі столиці.

Після скасування гетьманщини наприкінці 1918 р., у зв'язку із приходом до влади Директорії УНР з'явилися нові можливості для активізації просвітницької справи в краї.

За ініціативою сільських просвітян у волості була створена демократична народна управа. Всі події свідчили про те, що почата у 1918 р. справа не загине і отримає новий поштовх. Так, 3 лютого при "Просвіті" був заснований хор, у якому брали активну участь "всі вчителі вищої й нижчих початкових шкіл" [17: 158]. На кінець березня 1919 р. до нього записалось 38 чоловік. Однак ситуація на фронтах для української влади погіршувалась. Через це була проведена мобілізація до армії УНР. Виконуючи свій громадянський обов'язок, голова товариства В. Плінський вступив до українського війська і зайняв посаду помічника летичівського повітового коменданта та керував сотнею, яку було сформовано з женишківських просвітян і козаків. У зв'язку з цим він не міг приділяти належної уваги просвітницьким справам, як це було раніше. За висловом члена "Просвіти" Богдана Дубового, невдовзі "усе стало занепадати" [12: 46]. Причиною цього було те, що на В. Плінському лежав основний тягар просвітницьких справ і його відсутність привела до згортання діяльності осередку. Навіть не було кому зібрати загальні збори для роз'яснення людям сучасного політичного становища. Селяни знову замкнулись у собі замість того, щоб бути єдиним монолітним гуртом. За таких умов у квітні 1919 р. в село прийшли більшовики, які розпочали репресії проти просвітян. Володимир Фадійович знаходить час, щоб приїхати довідатись про справи й становище "Просвіти". Більшовики оточили школу, де він у той час знаходився, і мали намір захопити відомого просвітянина. Проте В. Плінському вдалось утекти. Він мав намір попередити свого брата Адольфа – активного просвітницького діяча – про небезпеку. Але той вже був заарештований. Прийшовши у будинок брата, В. Плінський потрапив у засідку. Він виконав своє слово – ніколи живим у руки більшовиків не потрапляти, і, побачивши марність опору, "випалом із револьвера прикоротив собі життя" [18: 62]. Адольф був застрілений за те, що не хотів розмовляти російською мовою і був одягнутий в український одяг. Очевидці згадували, що обох братів волочили за ноги до місця, де їх було закопано. Через три з половиною місяці в Женишківці прийшла Українська Галицька армія, військові якої викопали тіла просвітян і з почестями перевезли в рідне село. У неділю 4 серпня їх було перепоховано. При цьому співав хор старшин-січовиків [19: 62]. Після трагічної загибелі Володимира та Адольфа Плінських діяльність товариства практично припинилась.

Були періоди активізації роботи просвітян у другій половині 1919 р., особливо це стосується кінця літа. У суботу 3 серпня артистичним гуртком була поставлена драма І. Карпенка-Карого "Бондарівна" на 5 дій. Вистава пройшла гарно, дякуючи січовикам-галичанам, які сприяли організації постановки. Прибутку було отримано 4062 крб. [19: 62]. Проте просвітницька діяльність у цей час суттєво обмежувалась через постійні бойові дії, епідемію тифу та польові роботи.

Підсумовуючи, хотілося б наголосити, що у зазначений період женишківське товариство "Просвіта" проходило доволі важкий етап свого становлення. Просвітяни відіграли помітну роль у піднятті національної свідомості населення краю, росту його культурно-освітнього рівня. Незважаючи на значні перешкоди з боку більшовицької, гетьманської влади, активісти просвітницького руху на селі намагались проводити культурно-освітні заходи серед місцевого населення та поширювати ідеї національного самовизначення Української держави.

З'ясувавши функціонування женишківського товариства "Просвіта" в 1918–1919 рр., не варто на цьому зупинятись. Перспективним продовженням цього дослідження є проведення порівняльного аналізу діяльності просвітян с. Женишківцево із сільськими просвітницькими осередками інших повітів Подільської губернії.

Список використаних джерел

1. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Ч. 1. – Вид. 4. – Нью-Йорк, Мюнхен: Криниця, 1967. – 184 с.
2. Григорій Н. Спогади Руїника. – Львів, 1938. – С. 7–81.
3. Лозовий В. С. Діяльність Подільської "Просвіти" в 1906–1914 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам'янець–Подільський, 1996. – С. 6–27.
4. Нестеренко В. А. "Просвіта" на Кам'яничині в 1921–1923 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). Кам'янець–Подільський, 1996. – С. 41–56.
5. Герман О. М. Діяльність товариства "Просвіта" на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 1995. – 24 с.
6. Мошак М. В. Вогник духовності у

Кам'янці // Кам'янець–Подільський Вісник. – 1992. – 27 травня. 7. Фарина С. Я. Роль "Просвіт" в українському національно–культурному русі на початку ХХ століття. – Кременчук, 1993. – 233 с. 8. Лисенко О. В. "Просвіти" у суспільно–політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.). – К., 1998. – 169 с. 9. Плінський В. Товариство "Просвіта" в селі Женишківцях // Село (журнал Подільської губернської народної управи). – Кам'янець–Подільський, 1918. – 28 серпня. – № 28–29. – С. 43. 10. Плінський В. Допис // Село (газета Подільської губернської народної управи) – 1918. – 29 листопада. – № 7. – С. 2. 11. Плінський В. Товариство "Просвіта" в селі Женишківцях // Село (журнал...). – 1918. – 28 серпня. – № 28–29. – С. 43. 12. Дубовий Б. З життя "Просвіт" на Поділлі // Село (журнал...). – 1919. – 12 вересня. – № 17. – С. 46. 13. З життя "Просвіт" на Поділлі // Село (журнал...). – 1918. – 19 вересня. – № 34–35. – С. 91. 14. Мазур С. С. Женишківці // Освіта (Двотижневий педагогічний журнал Подільської губернської народної управи). – 1918. – 1 грудня. – № 2. – С. 21–22. 15. Кучеров Г. Г. З історії сільської "Просвіти" на Поділлі в 1918 р. // Наукові праці Кам'янець–Подільського державного університету: Зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Вип. 2. – В 2-х томах. – Т. 1. – Кам'янець–Подільський: Кам'янець–Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2003. – С. 113–115. 16. Лозовий В. С., Нестеренко В. А. "Просвіта" на Поділлі в добу національно–визвольних змагань (1917–1920 рр.) // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам'янець–Подільський. – 1996. – С. 28–40. 17. З життя "Просвіт" на Поділлі // Село (журнал...). – 1919. – 30 березня. – № 12. – С. 158. 18. Мазур С. С. Женишківці, Лятичівського повіту // Село (журнал...). – 1919. – 20 вересня – № 18. – С. 62. 19. Мазур О. С. Женишківці, Лятичівського повіту // Село (журнал...). – 1919. – 20 вересня – № 18. – С. 62.

Grygoriy Kucherov

RZENYSHKIV "PROSVITA": HISTORIC PAGES (1918–1919 YEARS)

In the article the autor investigates activity of the cultural educational society "Prosvita" of the village Rzenykovets of the Letychivskyu district of Podilya region in 1918–1919 years.

УДК 94 (477)

Богдан Трофим'як

ПРОФЕСОР ІВАН БОБЕРСЬКИЙ (4. 08. 1873 – 17. 08. 1947) – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ, ДЕРЖАВНИЙ ТА ВІЙСЬКОВИЙ ДІЯЧ

*"Кріпи свої сили, бо як ти слабкий, то світ скрутить тобі карк. Не плачем а мечем. Нероба стає рабом"
(Із гасел Івана Боберського)*

В статті на основі нових віднайдених унікальних матеріалів архівів І. Боберського, української діаспори у Вінніпезі (Канада), вітчизняних історичних документів, розкрито багатогранну діяльність професора щодо виховання нової генерації української молоді, створення підґрунтя націодержавницьких засад в роки перебування І. Боберського в уряді ЗУНР, на посаді "Батька" Українського Сокольства – Товари-

тва "Сокола-Батька", творця теоретико-ідеологічних, організаційних, методологічних засад національної фізичної культури, початків Збойних сил України.

Іван Боберський усе своє життя, починаючи з приїзду в 1901 році до Львова, після студій у вищих школах Європи, на педагогічну роботу до 1919 р. в Українській академічній гімназії, а потім в еміграції присвятив невпинній, послідовній, жертовній боротьбі за самостійну, соборну Україну, консолідації української нації на основі національно-визвольних ідей, започаткованих Ф. Яном (Німеччина), М. Тиршом (Чехія). Перебуваючи з 1919 р. в еміграції, І. Боберський ніколи не поривав зв'язків з галицьким українством, старшиною тов. "Сокола-Батька". У листуванні з ними Він надавав слушні поради для подальшого поступу сокільського життя краю, допомагає матеріально коштами для викупу "Українського городу" – спортплощі "Сокола-Батька". Його ім'я золотими літерами вписано до пантеону Української слави.

Він перший засіяв визвольні ідеї всеслов'янського сокільства на теренах благодатної галицької землі, які дали відчутні всходи серед поневоленого українського народу. Українська академічна гімназія, галицьке сокільство, спортивний рух стали для молодого ентузіаста, реформатора-педагога і його однодумців стартовим майданчиком відродження, створення у першій половині ХХ ст. української держави для національного, духовного, фізичного загартування української молоді, підготовки майбутніх старшинських кадрів, ідейно зрілих борців за побудову Української незалежної держави.

В цьому контексті колишній гімназист, вихованець проф. І. Боберського, чемпіон гімназії з кічки (вид індивідуального спорту), майбутній Провідник українського національно-визвольного руху, полковник Є. Коновалець гідно оцінив особистість професора, як вихователя нової національно свідомої української еліти, його творчу новаторську педагогічну діяльність в УАГ Львова й Галицького краю, спілкування з прогресивним українством Наддніпрянської України – М. Міхновським, І. Луценком, М. Єрем'євим, М. Грушевським, М. Коцюбинським та ін. для консолідації української нації Заходу і Сходу на основі сокільства.

"Він мав на мене найбільший вплив... три найважливіші моменти моєї молодості вкарбувалися в мою пам'ять: професор І. Боберський, акт М. Січинського та спілкування з наддніпрянською еміграцією" – наголошував пізніше у своїх спогадах полковник Є. Коновалець [1: 347; 350–352].

Однак на початковому етапі відродження української історіографії політичної біографії Івана Боберського ще не створено. Після довгих десятиліть цілеспрямованої фальсифікації історії України, заборони досліджень переважної більшості історичних тем, зокрема відомих постатей національної історичної науки, яка проводилася радянською ідеологічною машиною, ми ще довго будемо по крупинках збирати факти про наше правдиве минуле, очищати зерно від полови, антинаукових інтерпретацій, прагнучи будувати на їх основі сучасні історіографічні концепції. І ще довго увагу вітчизняних істориків будуть привертати яскраві особистості, їх погляди і вчинки. А також трагізм того покоління: – адже воно опинилося в таборі переможених, як і вся Україна, зазнавши величезних людських і матеріальних втрат і державну незалежність. У той же час сусіди України по Східній і Центральній Європі – поляки, чехи і словаки, фіни, литовці, латиші, естонці – зуміли зберегти національну ідентичність.

Після часу осмислення, пошуків помилок нащадки ставили питання: чому так сталося. Наскільки адекватні історичній ситуації були дії національної еліти? Її шанси на перемогу, місце і роль українського політичного діяча в передреволюційних і революційних подіях. В цьому контексті вони проявляються, коли мова заходить про аналіз суспільно-політичного, педагогічного, життєвого шляху проф. Івана Боберського – видатної постаті в історії України – героя нашої статті.

Перша стаття про І. Боберського була опублікована на честь його 20-ти річчя вступу в члени Сокола (1901 р.) в часописі "Український вісник" (Львів), 1921 р., 4 верес. проф. Степаном Гайдучком та його ж за назвою "Відвідини з Канади", коли І. Боберський гостював у Львові зимою 1928 р. Були опубліковані статті за кордоном й належали його однодумцям і сучасникам галицьких національно-визвольних змагань до 1919 року, що

опинилася в еміграції. Це обширна публікація док. біологічних наук, проф. Едварда Жарського та куратора Українських Музеїв у Детройті Романа Дацка (Іван Боберський (1873–1947) – педагог, організатор сокільського руху у Західній Україні) [2: 36, 37, 40–52]. В брошурі "Огляд діяльності Спортивного товариства "Україна" в Торонті, Канада. За роки 1948–1949". – Торонто, 1950. Е. Жарський публікує матеріал про проф. Івана Боберського як творця і батька українського тіловиховання [3: 37–43]. Автор магістерської праці, вчений секретар Українського Вільного Університету В. Леник подає коротку біографію проф. Івана Боберського [4: 143–144].

Сучасні вітчизняні історики мають вже кращі умови для дослідження політичного портрету, біографії Івана Боберського. У їх розпорядженні – архівосховища, рукописні фонди, бібліотеки на основі яких окремі дослідники роблять спроби визначити роль і місце І. Боберського в українському національно-визвольному русі України. На жаль багато матеріалів з архівів Професора ще їм не доступні, оскільки знаходяться у книгозбірнях Канади та інших країн. Тому їх вітчизняні дослідники ще вийшли за рамки коментування праць І. Боберського, спроб знайти місце його ідей, концепцій доби, комплексну оцінку в соціально-політичному контексті ХХ ст., що приводить до певної міри одностороннього й неповного його життєвого і творчого шляху.

В роки незалежності України чотири статті про життєвий, творчий шлях професора написані автором цієї статті [5: 350–352; 34–40; 87–95; 145] та Оксаною Вацебою [6: 30, 31, 32]. Автор п'ятої статті, використовуючи нові документи, поставив мету ширше дослідити роль Івана Боберського, як історичної постаті в українському національно-визвольному русі ХХ ст.

Народився Іван Боберський у с. Доброгостів Дрогобицького повіту на Львівщині в сім'ї священика. Ця священна Самбірська земля дала українському народові такі історичні постаті, як П. Конашевич-Сагайдачний, брати Кульчицькі, доктора філософії й філології, відомого сокільського теоретика, односторонця і ровесника І. Боберського, професори Івана Копача. Життєвий, професійний, громадсько-політичний шлях І. Боберського, І. Копача був тісно пов'язаний з Тернополем, Бережанами та с. Купчинці [7: 6, 7, 125, 126].

Завершивши вищі студії університетів Львова, Відня й Граца, здавши успішно іспит на викладача фізичної культури, І. Боберський здійснив науково-практичні подорожі до Німеччини, Швеції, Чехії, Франції, де звернув увагу на роль гімнастики в пробудженні національної свідомості, єдності, змагань до свободи в контексті сокільства як основного чинника національно-визвольної боротьби пригноблених народів Європи проти імперських режимів.

На час приїзду І. Боберського 1901 р. як професора німецької, польської мов, класичної філології та викладача фізичної культури до Української академічної гімназії Львова, переважна більшість українського старшого громадянства ставилась до фізичної культури і спорту недоброзичливо, тим більше не усвідомлювала їх ролі як націотворчого чинника, які вже достатньо дієво використовували провідники пригноблених народів Східної, центральної Європи – чехи, словаки, німці, серби, болгари та ін. Галицьке старше проавстрійське українство вважало, що ставати в лави й триматися просто – це нищче нашої людської гідності, – і що всякі такі витребеньки – це ярмо, накладене на свободну людину, а публічні спортивні виступи "з голими колінами" – це "непотрібні" речі [8].

Повернувшись на рідну землю, повний нових ідей, запалу до праці на службу своєму народові, І. Боберський знаходить благодатний ґрунт для здійснення своїх задумів у першій Українській академічній гімназії та львівському товаристві "Сокіл" (1901–1908), потім очолювану ним Централю "Сокіл-Батько" (1908–1914), яким віддає все своє життя, творчу енергію, матеріальні кошти. Як знаменитий педагог, реформатор навчальної та виховної роботи, вимагав від учнів солідності, совісності, пильності у навчанні. Його метою було виробити в гімназистів характер, гармонію душі і тіла. "Кріпи свої сили, бо як ти слабкий, то світ скрутить тобі карк", "Де сила – там воля вітає", "Виховання тіла – шлях до виховання Духа", – наголошував проф. І. Боберський, на протипагу модному тоді серед старшого українства антимілітаризму. Не випадково чимало його учнів стали до перших лав борців за самостійну Українську державу у 1917–1922 рр. української революції.

Однак багатогранна 18-річна діяльність І. Боберського на терені галицького українства не обмежувалася межами Львова. Він виходить за рамки гімназійного кола, прагне перенести свій досвід і знання не лише на всю підавстрійську, а й підмосковську Україну.

Як головний творець сокільсько-січового, гімназійного-спортивного руху на початку ХХ ст. на Галичині, І. Боберський організує перші сокільські товариства, величаві Здвиги, спортивні товариства, змагання в окремих куточках подільського краю. Не випадково в с. Купчинці на Тернопіллі було засновано 28. 06. 1891 р. перше сільське сокільське товариство "протипожежної сторожі та плекання руханки". Адаже в селі частими гостями "хлопського" поета, фундатора першої політичної "Русько-української радикальної партії" Павла Думки були прихильники сокільської визвольної ідеї І. Франко, чеський сокільський діяч, етнограф і фольклорист Ф. Ржегорж, його колега В. Шухевич та І. Боберський. Завдяки діяльності Товариства у боротьбі з пияцтвом в селі припинило антиморальну роботу п'ять з восьми корчм [9: 76, 89].

Попри те, професор І. Боберський виводить на нову, національну дорогу фізичне виховання не лише у гімназії Львова, а й у гімназіях Тернополя, Бережан, Перемишля та інших міст краю. З 1901 р. він, дбаючи забезпечити вчителями руханки українські гімназії, організує і очолює гурток з підготовки вчителів, який закінчили П. Зимак, Т. Остап'юк – вчителі Тернопільської гімназії, організований ним 1905 року при Львівській гімназії "Український спортивний кружок", потім з 1911 р. СТ "Україна", який в першу чергу пропагує футбол, підтримує постійні зв'язки з гімназіями краю.

У 1908 р. І. Боберський приїжджає до Тернополя з львівською гімназійною футбольною дружиною, виступає перед учнями гімназії з лекцією "Про основи гри в копаного м'яча" та проводить навчально-показовий матч з командою місцевої гімназії за правилами гри. До цього часу ігри проводилися без форми і правил.

Футбольні змагання викликали велике пожвавлення в спортивному житті не лише учнів гімназії, які започаткували відому потім футбольну команду під назвою "Поділля", а й всієї громадськості міста. Як піонер ініціатор лещатарського спорту дає поштовх до його розвитку у Тернополі з 1910 р. під керівництвом проф. І. Дигдалевича. Попри то, українське галичанство, тернополяни користуються методичними посібниками "Копаний м'яч" (1906), підручниками, правилами змагань, щомісячним гімнастичним часописом "Сокільські Вісти" (1907), потім "Вісти з Запорожжя" (1910) та 20-ма іншими виданнями авторства і редагування Професора спільно з редактором часопису "Руслан" С. Гораком до 1919 р.

Польська шляхта, поміщики, приближені урядовці до державних адміністрацій на місцях, полонізуючи українське громадянство на "східних кресах", вели тут постійну вперту шовіністичну боротьбу за завоювання чорноземних земель Поділля, за його "столицю" – Тернопіль, в якому з 35 тис населення до Першої світової війни проживало майже 80 % поляків і євреїв, щоб переконати міжнародну, світову громадськість, що це польське місто. Однак українське сокільство під орудою Старшини "Сокола-Батька" І. Боберського, Л. Цегельського, М. Волошина, С. Гайдучка, спільно з засновниками Товариства (1903 р.), місцевою інтелігенцією Тернополя Станіславом Чикалюком, Сидором Голубовичем, Іваном Дигдалевичем, Володимиром Чубатим організували відчутний спротив польським шовіністам. Вони організували в Тернополі 26 червня 1910 р. перший окружний величавий сокільський Здвиг, який отримав відчутний резонанс у всіх куточках краю, оскільки в ньому взяло участь 1516 соколів і січовиків з далеких повітів краю, під супровід українських маршів чотирьох оркестрів. Здивовані поляки під час параду через вікна вигукували: "Русини ідуть!". Перелякані поляки не випадково боялися вийти на вулиці. Адаже з величезних афіш-відозв, розклеєних ще за вісім днів до Здвигу на будинках міст Галичини: Львова, Станіслава, Стрия, Коломиї, Золочева та ін. закликалося: "Столиця українського Поділля кличе нас до себе... показати ворогам, що не дамо видерти собі з рук кров'ю зрошених окраїн нашої прадідівської землі. Покажімо свою силу і своїм, і чужим!"

Величаве сокільсько-січове свято під безпосереднім керівництвом І. Боберського вдалося на славу. Львівські часописи "Діло", "Руслан", "Вісти з Запорожжя" упродовж 27, 28, 29 червня висвітлювали його із захопленням, а щоденник О. Барвінського "Руслан"

наголошував: "Тернопіль – Русь", а передовсім "Сокіл" можуть бути задоволені з вчорашнього сокільського свята, яке підняло на душі Русинів...".

Однак попри значний зовнішній, публічний резонанс Здвигу, який завершився спільним обідом в павільйоні Старого парку т. з. "Побараковій площі" "Січовий Батько" К. Трильовський не дав згоди на об'єднавчі, доленосні, стратегічні пропозиції, виголошені в промовах-тостах "Батька Сокілства" І. Боберського, його заступника Л. Цегельського про злиття вже сформованих потужних національних молодіжних сил двох організацій "Соколів" і "Січей" в єдину сильну національну армію під спільним малиновим стягом. "Батько Тріль" залишився вірним амбіційності свого характеру, "фанфароманії", загумінковій галицькій політиці, відкинувши, так потрібну на той довоєнний час, історичну ідею злуки [10: 27, 28, 29. – IV. 1910].

З вибухом Першої світової війни Боберський – один з організаторів Легіону Українських Січових Стрільців, член Бойової Управи, Головної Української Ради. З проголошенням Західно-Української Народної Республіки – член Секретаріату військових справ ЗУНР, один з її міністрів, очолює відділ пропаганди, видавництво "Вісника Державного Секретаріату військових справ".

Повернувся І. Боберський до Тернополя 22 листопада 1918 року, куди після "здобуття" поляками Львова переїхала українська влада – Уряд ЗУНРу, де перебував до 2 січня 1919 року, часу переїзду Уряду до Станіслава. В Тернополі 30 листопада 1918р. кравець пришиває І. Боберському до ковніра зірки четаря, ступеня, якого він тут отримав 27 листопада 1918 р. Спілкується із тернополянами отаманом Н. Гірняком, старшиною І. Дигдалевичем, четарем Девосером, комісаром міста, членом уряду ЗУНР проф. Семеном Сидораком, колишнім засновником товариства "Сокіл" (1903) Левком Лепким та іншими. Професор розробив проект однострою та відзнак Української Галицької Армії, який був схвалений міністерством оборони. Впродовж 13 років (1905–1918) до виїзду за кордон опублікував у Львові до 20-ти праць, якими користувалися до 1939 року [11: 97–100]. У 1911 році І. Боберський проголосив гасло "Добудьмо для себе самі українську площу у Львові, купівлю т. з. "Українського Городу" – для спорудження стадіону товариства "Сокіл-Батько". Задум було втілено в життя, але Львівське воєводство насильно підпорядкувало площу 27. 03. 1939 р. військовому відомству для "оборони" Польської держави [12: 20, 23; 180; 11].

Влітку 1919 року на доручення уряду ЗУНР він виїхав до США, а з 1922 р. – секретар представництва ЗУНР у Канаді. Після поразки УНР та ЗУНР Боберський мусив надовго затриматись за океаном, але в цей час постійно підтримує зв'язки з рідним краєм, у 1928 році приїздить на 20-річний ювілей "Сокола-Батька" до Львова. Перебуваючи в Канаді (1922–1931), зібрав велику бібліотеку-архів, яку було названо його іменем, де налічується понад 50 тис. документів і книг, є предметом окремого дослідження.

Унікальною знахідкою є виданий "Щоденник" 1918–1919 рр. Івана Боберського Видавничим домом "КМ Академія", 2003. – 260 с.; Упорядник о. Юрій Мицик, д-р іст. наук, професор КМ Академії. Перебуваючи на науковому стажуванні в Канаді у 1999 р., в Українському осередку у Вінніпезі, де зберігаються цінні архівні матеріали української еміграції в Канаді групі науковців Ю. А. Мицика вдалося віднайти в рештках архіву І. Боберського найціннішу його пам'ятку – щоденник ("Дневник"), де детально описано події польсько-української війни 1918–1919 рр., проголошення ЗУНР, краху Австро-Угорщини, атмосферу кінця Першої світової війни, творення нових незалежних держав.

Попри те автор "Щоденника" чи не перший з учасників тих героїчних і трагічних сторінок національно-визвольних змагань українського народу робить спробу аналізу, оцінки українського політикуму щодо причин прорахунків, неудач, поразки в українсько-польській війні, ролі на цьому тлі у ці буремні дні і ночі політичної еліти, історичних постатей краю. Автор цілком слушно, об'єктивно змальовує у своїх спогадах недостатню роль української інтелігенції, яка не змогла до кінця виконати свій священний обов'язок в очолюваній нею боротьбі за здобуття державної незалежності. І. Боберський протиставляє українству польський відчайдушний шовіністичний патріотизм, вихований в парамілітарних спортивних організаціях Галичини як "Zwionzek Stszeleuf", "Harcezstwa", "Pogoń", "Cezni" та ін.

З 1931 р. й до кінця життя Іван Боберський жив у невеличкому містечку Тржич (Тирлжич) у Словенії. Там він і похований.

Великий патріот України, подвижник помер далеко від рідного краю, але ніколи тут не згаснуть його ідеї, які не втратили своєї актуальності й нині. Маємо на увазі проблеми здобуття й розбудови самостійної Української держави, пробудження в душі кожного українця патріотичних почуттів, готовності віддати навіть своє життя за Україну. І сьогодні із історичної столітньої дистанції ми повинні дати і присвятити цій постаті на тлі ХХ століття широкомасштабне вивчення і системний підхід, створивши його політичну біографію. Адже Іван Боберський прагнув незалежної України, всебічного розвитку українського народу, його консолідації, розквіту національної культури, використовуючи набутий досвід поневолених європейських народів, переносючи його на родючу ниву Сходу й Заходу України.

Список використаних джерел

1. Д-р Грицай Остап. Євген Коновалець // Пробоєм. – Прага, 1941. – С. 347; Трофим'як Богдан. Іван Боберський – вихователь нової генерації української молоді // Матеріали I-ої республіканської конференції міністерства освіти України. – Волинський державний університет ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1994. – С. 350–352.
2. Альманах "Сокіл-Батько" – спортивно-руханкова товариство у Львові (1894–1994). – Львів: РВО "Основа", 1996. – 257 с.
3. Огляд діяльності Спортивного Товариства "Україна" в Торонті, Канада. За роки 1948–1949. – Торонто, 1950. – 43 с.
4. Леник Володимир. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.). – Мюнхен-Львів, 1994. – 181 с.
5. Трофим'як Богдан. Іван Боберський – вихователь нової генерації української молоді // Матеріали I-ої республіканської конференції міністерства освіти України. – Волинський державний університет ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1994. – 515 с.; Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з поч. 30-х років ХІХ ст. до 1939 р.). Навчальний посібник МО України. – К., 1997. – 420 с.; Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ ст. – пер. пол. ХХ ст.). – Тернопіль: "Економічна думка" монографія, 2001. – 694 с.; Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: "Збруч", 2004. – Т. 1. А–Й. – 696 с.
6. Вацеба Оксана. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. – Івано-Франківськ: "Лілея-НВ", 1997. – 230 с.
7. Др. Іван Копач. З моїх сокільських споминів. (На 40-літній ювілей українського "Сокола". – У Львові 1934. Накладом Сокільських Вістей. – 17 с.; Др. Іван Копач. 1868–1908. – "Січ". Альманах в пам'ять 40-х роковин основання "Січ" у Відні. – Зібрали і видали: Зенон Кузеля і Микола Чайківський. У Львові 1908. – 126 с.
8. Чайківський Андрій. – "Діло", Львів, 16. ХІІ. 1912 р.
9. Трофим'як Богдан. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ ст. – пер. пол. ХХ ст.). – Тернопіль: "Економічна думка", 2001. – 694 с.
10. Часописи: "Руслан", "Діло", "Вісти з Запорожжя". – 27–29. VI. – 1910 р. Львів.
11. Боберський Іван. Щоденник, 1918–1919 рр. / Упоряд. Ю. А. Мицик. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2003. – 250 с.; Український спорт: Показчик книжкових видань з фізичного виховання та спорту в Україні (1922–1941) // Уклад. та автор передм. О. Вацеба. – Львів: Видавничий центр ЛНБ ім. І. Франка, 2002. – 120 с. (Нова серія; Ч. 2).
12. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІАУ у Львові). – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 20, 23; Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 491. – Арк. 180.; ж. "Українське юнацтво". – 1935, січень. – С. 11.; "Новий час". – 1938, 8. 08.

Bohdan Trofymyak

PROFESSOR IVAN BOBERSKYU (AUGUST 04, 1873 – AUGUST 17, 1947), A PROMINENT UKRAINIAN MILITARY, SOCIAL AND POLITICAL STATESMAN

In the article based on new unique materials from archives of Ivan Boberskyu, archives of Ukrainian diaspora in Winnipeg, Canada and domestic archival materials there was elucidated his many-sized activity in upbringing of a new generation of

Ukrainian youth and in creating of the basis for national state establishment during his being a Member of the Government of the West Ukrainian People's Republic and being a "father" of Ukrainian youth movement Sokil, called Association of Sokil Father. Also, in the article showed a role of professor Ivan Bobersky in the creation of organizational, methodological, theoretical and ideological bases for development of national physical culture as a precondition of the formation of the armed forces of Ukraine.

УДК 94 (477)

Любомир Білинський

СПРОБИ КОНСОЛІДАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИМ ОБ'ЄДНАННЯМ (1925–1939 РР.)

У статті проаналізовано спроби консолідації національних сил Українським національно-демократичним об'єднанням, з'ясовано спектр його впливів і відносин з іншими політичними партіями.

Утворення суверенної демократичної української держави, партійно-політична структуризація українського суспільства на засадах демократії та плюралізму активізували дослідження національно-політичних процесів історичного минулого нашого народу, особливостей їх протікання в окремих регіонах країни. Значний науковий, суспільно-політичний та пізнавальний інтерес становить історичний досвід національно-демократичного руху в Західній Україні, яка була насильно відірвана від інших українських земель і поневолена Польщею. Актуальним на сьогоднішній день залишається дослідження ролі і місця західноукраїнської націонал-демократії в суспільно-політичному житті українського народу, у формуванні його як нації, розвитку національно-політичної свідомості, утвердженні державотворчої ідеології.

Комплексне вивчення історичного досвіду націонал-демократії стосовно формування передумов консолідації різноманітних політичних сил навколо національної ідеї є особливо важливим в умовах реформування економічних та суспільних відносин на сучасному етапі, коли творення нових політичних структур, утвердження громадянського суспільства відбувається на фоні погіршення соціально-економічних умов існування народних мас. У цьому контексті дослідження історії Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) як провідної політичної організації західноукраїнського суспільства займає особливе місце.

Політична діяльність Українського національно-демократичного об'єднання в 1925–1939 рр. досі ще не стала предметом окремого комплексного наукового дослідження, хоча ця проблема цікавила багатьох вітчизняних та зарубіжних учених.

Історія західноукраїнської націонал-демократії стала предметом вивчення ще в міжвоєнний період. Однак переважна більшість опублікованих у той час праць мала партійно-полемічний характер.

Класово-партійна методологія радянської історіографії відводила УНДО роль "класового прислужника" польського і німецького імперіалізму, натомість всіляко перебільшувалася роль і значення комуністичного руху. Попри офіційну спрямованість радянської історіографії автори опосередковано розкривали ідейно-політичні засади УНДО, окремі аспекти діяльності, справжню роль у політичному житті краю.

Українські історики в діаспорі більшість своїх досліджень присвятили історії націоналістичного руху. Лише деякі торкалися обставин, що спричинили конфронтацію між УНДО і ОУН.

Принципово новий етап у науковому висвітленні історії західноукраїнської націонал-демократії започатковано в умовах незалежної України. Нові методологічні та концепту-

альні засади аналізу історичного процесу відкрили шлях до об'єктивного і всебічного вивчення аспектів діяльності УНДО. Дослідники отримали доступ до архівних документів. Як результат, за останні 13 років з'явилося чимало праць, автори яких із нових наукових позицій підійшли до висвітлення проблем національно-політичного руху в Україні. Перші опубліковані праці з історії УНДО відзначаються різноманітністю джерельної бази, ґрунтовністю фактологічного та аналітичного викладу матеріалу. З точки зору досліджуваної теми особливу зацікавленість представляють праці М. Кугутяка, І. Соляра, М. Швагуляка, О. Зайцевої, І. Бурковської, О. Павлюка, В. Кондратюка та ін.

Історіографічний огляд доводить, що дослідники провели значну роботу з вивчення партійно-політичної історії краю, у тому числі окремих аспектів діяльності УНДО, а також свідчить про значну зацікавленість учених багатьма проблемами досліджуваної теми, дискусійний характер та недостатність її вивчення.

Українське національно-демократичне об'єднання, яке було утворене 11 липня 1925 р. у Львові на з'їзді Української народно-трудової партії, Української партії національної роботи та національної групи Української парламентської репрезентації з часом стало найвпливовішою політичною силою в краї [3: 54].

Особливий інтерес становила Політична Платформа об'єднання. У її преамбулі зазначалося, що всі суб'єкти об'єднання "зливаються в одну партію, беручи за основу організаційні установи УНТП, пристосовуючи програму, тактику і організаційний статут до сучасних політичних умов" [2: 9].

Програма нової партії базувалася на ідеології соборності і державності. Ставилось завдання створити в майбутньому самостійну Українську державу.

У зверненні ЦК УНДО до населення вказувалося, що "партія не може дати офіційного схвалення на існуючий на радянській Україні диктаторський режим і однокласовий устрій, однак визнає Радянську Україну поважним і далекосяжним етапом державності українського народу та вірить, що під напором свідомих українських мас та своєрідна державна організація завершиться здійсненням універсальних змагань української нації" [3: 44].

Найвищим органом УНДО був Народний з'їзд (скликався раз на два роки), який обирав Центральний (Народний) комітет. На місцях обиралися повітові народні комітети, у селян – мужі довір'я.

УНДО являло собою не стільки політичну організацію, скільки широкий національний рух без точної реєстрації своїх членів, членських внесків (за винятком Львова), але з досить строгою партійною дисципліною і взаємною лояльністю між керівництвом організації та місцевими осередками.

З часу утворення з різкими нападами на УНДО виступила лівоцентристська Українська соціалістично-радикальна партія, яка утворилася 14 лютого 1926 р. у результаті об'єднання галицьких радикалів з волинськими есерами. У своїй програмі УСРП проголосила себе національною і класовою організацією. Відштовхуючись від ідейно-політичних засад, соціалісти-радикали заперечували загальнонаціональний характер УНДО, звинувачували її у буржуазності, словесному патріотизмі, угодовстві. Попри те, що УСРП виступила з національно-державницьких позицій, вона відкидала можливість співпраці з УНДО, лише в окремих акціях погоджувалася на координацію дій. У цьому плані радикали дотримувалися тактики "йти окремо, а оборонятися разом". Це не могло не позначитися на розвиткові національно-політичного руху в краї.

З огляду на тривалу організаційно-політичну кризу в таборі націонал-демократів радикали активізували свою діяльність у масах, маючи на меті перехопити лідерство в західноукраїнському політичному русі. Значного розмаху боротьба за впливи набрала на Прикарпатті. Стурбований таким розвитком подій, ЦК УНДО у вересні 1925 р. звернув увагу членів партії на активізацію діяльності саме серед селян та робітників. У тих повітах Станіславського воєводства, де УСРП мала переважаючі впливи, ундовці намагалися порозумітися з радикалами і виступати в окремих акціях спільно.

Виходячи з програмних ідейно-політичних засад, УНДО як партія, що стояла на "становищі національної єдності всього українського народу" неодноразово зверталася до УСРП із закликом створити єдиний національний фронт. У тодішніх політичних умо-

вах УСРП була єдиною з політичних партій краю, яку УНДО закликала до політичної співпраці. Ця тема не сходила з порядку денного засідань керівних органів УНДО та її преси. Однак, соціалісти-радикали у своїх виданнях, як і в практичній діяльності, відмежовувалися від УНДО як ворожої "буржуазної" партії.

З усього західноукраїнського суспільно-політичного спектру лише Українська християнська організація (УХО), утворена 4 серпня 1925 р., виявляла лояльність і навіть підтримку політики УНДО. Окремі засновники УХО із числа греко-католицького духовенства були одночасно активними діячами УНДО.

На виборах до органів місцевого самоврядування у червні 1927 р. єдиному фронту польських політичних партій УНДО прагнула протиставити єдиний український фронт. З цією метою ЦК УНДО звернувся до Головної Управи Української соціалістично-радикальної партії (УСРП) із запрошенням до співпраці у виборчій акції. Однак провід УСРП офіційно заявив, що "з ЦК УНДО є для УСРП співпраця неможлива". Проте на місцях ундовці і соціалісти-радикали часто виступали спільним блоком, особливо це стосується Станіславського воєводства, де позиції УНДО були слабшими.

Не меншим випробуванням для УНДО стали вибори 1928 р. до польського сейму і сенату. Ухвала ЦК УНДО від 12 листопада 1927 р. поставила перед партією у зв'язку з виборами два важливі завдання: 1) домогтися внутрішнього порозуміння із всіма українськими партіями, що стоять на національній ґрунті і 2) порозуміння в питанні виборчої акції з іншими національними меншинами: білорусами, німцями і литовцями. Однак спроби УНДО утворити блок національно-державницьких сил не мали успіху. Як умову до створення такого блоку УСРП вимагала від УНДО усунути від керівництва партії "угодовців", а також згорнути контакти з відповідними політичними партіями національних меншин. Ундовці на такі вимоги погодитися не могли.

На виборах до польського парламенту УНДО здобуло 26 мандатів до сейму (із 40 всіх українських) і 9 до сенату (з 11). В обох законодавчих палатах польського парламенту партія мала свої клуби, а в президії сейму й сенату – представництва [1: 114].

Після березневих виборів 1928 р. центр легальної боротьби за українські інтереси перемістився до польських законодавчих органів. У зв'язку з цим керівництво УНДО активно виступило за створення спільного українського парламентського клубу. Для цього на засіданні ЦК УНДО 17 березня 1928 р. у Львові, після попереднього обговорення на зборах ундовських послів і senatorів 16 березня, було прийнято рішення звернутися офіційно до всіх українських політичних партій, що мають своїх представників у польському парламенті, з пропозицією про утворення єдиного українського парламентського клубу. Найбільші сподівання лідери УНДО пов'язували з УСРП. 24–25 березня 1928 р. у Львові відбулася спільна конференція послів і senatorів УНДО і УСРП, на якій націонал-демократи висунули три можливі варіанти співпраці в польському парламенті: 1) утворення спільного клубу УНДО і УСРП; 2) створення союзу двох клубів, кожен з яких мав би цілковиту внутрішню автономію; 3) погодження дій при виборах керівних органів до сейму і сенату. Однак сподівання націонал-демократів не виправдалися. Посли від УСРП постановили утворити окремий посольський клуб.

Нові суспільно-політичні умови існування українського народу в кінці 20-х – початку 30-х рр. актуалізували проблему консолідації західноукраїнського національно-політичного табору. УНДО приділяло їй неослабну увагу. Після виборів 1928 р. ЦК партії неодноразово звертався до УСРП із пропозиціями щодо згуртування національних сил. Однак такі ініціативи не знаходили підтримки з боку керівництва УСРП. Звернення III з'їзду УНДО стосовно усунення внутрішніх суперечностей у національному таборі, погодженості дій у господарській і культурно-освітній сферах породили серед націонал-демократів певні сподівання, хоча створений у грудні 1928 р. спільний культурно-економічний комітет, до якого увійшли представники всіх національно-політичних груп, із вини соціалістів-радикалів так і не розпочав свою діяльність. XXXI з'їзд УСРП 2–3 лютого 1929 р. постановив не співпрацювати з УНДО і вести політику самостійно. Це привело до чергового загострення відносин між двома провідними західноукраїнськими партіями. Боротьба розгорілася за впливи в громадських культурно-освітніх і господарських організаціях, переможцем з якої вийшло УНДО. Соціалісти-радикали були цілковито усунені

з керівництва "Просвіти", "Рідної Школи", РСУК та інших організацій. ЦК УНДО ініціювало заходи, спрямовані на консолідацію національних сил, про що свідчила відозва "До українського громадянства" від 5 жовтня 1929 р. На цей раз акція УНДО мала більший успіх.

На виборах до польського сейму і сенату в листопаді 1930 р. ініціатором створення виборчого блоку виступила УНДО. На засіданні Президії ЦК партії 30 серпня 1930 р. було прийнято рішення взяти участь у виборах до польського сейму і сенату, а також з огляду на внутрішнє і міжнародне становище українського народу звернутися до УСРП і УСДП з пропозицією утворити спільний виборчий блок. ЦК УНДО на засіданні 5 вересня 1930 р. схвалив попереднє рішення Президії щодо спільного виборчого фронту політичних партій, що "... стоять на національній і демократичній платформі", і надав Президії для цього відповідні повноваження.

У ході переговорів між УНДО і УСРП було узгоджено політичні й організаційні аспекти виборчого блоку. 6 вересня 1930 р. Головна Управа УСРП прийняла рішення про створення з УНДО виборчого блоку. 18 вересня 1930 р. представники обох партій підписали умови створення спільного виборчого блоку, а 30 вересня 1930 р. до нього приєдналася УСДП. Досягнення виборчого порозуміння з УСРП і УСДП було, безумовно, важливим політичним здобутком УНДО. Вперше після 1923 р. соціалісти-радикали приступили до співпраці з націонал-демократами, перекреслюючи тим самим свою програмову ухвалу від лютого 1925 р., яка виключала можливість будь-якої співпраці з "буржуазними" партіями. Значення міжпартійного порозуміння виходило за межі виборчої кампанії, впливало на загальний уклад політичних відносин у західноукраїнському суспільстві.

Керівництво УНДО намагаючись нормалізувати українсько-польські відносини, пішло на укладення компромісної угоди з польським урядом. Політика "нормалізації" викликала невдоволення серед населення і спричинила гостру кризу в партії. В 1935 р. Д. Левицький склав із себе обов'язки голови, і партію очолив редактор газети "Діло" В. Мудрий. В УНДО сформувалася внутрішня опозиція, що об'єднувалася навколо "Діла" і опозиція жіночої організації "Дружина княгині Ольги" на чолі з М. Рудницькою. Проти політичної лінії розпочала активну кампанію ОУН. Відмова В. Мудрого від політики "нормалізації" дещо стабілізувала внутрішньопартійну ситуацію, але не зупинила падіння впливу УНДО серед українського населення Галичини та посилення авторитету ОУН [5: 29].

Під кінець літа 1939 року в середовищі українських політичних кіл активізувалися інтеграційні процеси. 26 серпня 1939 року у Львові відбулося засідання Народного Комітету УНДО з участю всіх членів ЦК, голів і секретарів повітових організацій, членів УПР, головних редакторів партійних органів. У прийнятій резолюції вказувалося, що найважливішою вимогою часу є об'єднання українського народу, створення єдиного національного проводу. Заходи УНДО, спрямовані на невідкладну організацію єдиного політичного центру, знайшли підтримку інших українських політичних партій. 31 серпня 1939 року на засіданні представників УНДО, УСРП, УСДП, УНО і ФНЄ було вирішено створити Український національний провід, підготовлено його маніфест і установчі документи, які мали бути прийняті на Конгресі українських громадян 4 вересня 1939 року.

Українські політичні партії після тривалого періоду міжпартійної конфронтації доходили висновку про необхідність консолідації зусиль задля національного визволення та відбудови української державності. Значною мірою це стало можливим у зв'язку з поступовим відходом УНДО від політики "нормалізації", загостренням політичної тактики. З іншого боку, це допомогло подолати внутріпартійну кризу, створювало умови консолідації національних сил. Однак подальші консолідаційні заходи були перекреслені початком Другої світової війни [4: 58].

Таким чином, протягом 14 років діяльності УНДО було найвпливовішою політичною партією на західноукраїнських землях, займало провідне місце в суспільно-політичному, культурно-освітньому та господарському житті краю. Її політична платформа, тактика і стратегія дали змогу згуртувати основну масу українського суспільства навколо ідеї боротьби за національно-політичне визволення українського народу, відродження національної державності. В умовах кризи парламентсько-демократичної системи західноукраїнська націонал-демократія вела повсякденну боротьбу за національні права населення краю. Вона зберегла провідну політичну традицію українського народу, була пози-

тивним контрастом на фоні наростання тоталітарних тенденцій. Разом з тим не всі політичні концепції УНДО були адекватні обставинам, що з усією силою проявилось напередодні Другої світової війни.

Війна застала західноукраїнське суспільство у стані ідеологічного і партійно-політичного поділу. Неодноразові спроби політичної консолідації так і не завершилися створенням впливового державно-політичного центру. Партійнокорпоративні інтереси взяли гору над загальнонаціональними. У такому стані українство не могло істотно впливати на перебіг політичних подій, а, значить, і на вирішення власної долі.

На політичних концепціях західноукраїнських організованих політичних сил позначилися уявлення та ілюзії Першої світової війни – пов'язувати корінні інтереси українського народу зі стратегічними планами тих чи інших європейських країн. Не конструктивними виявились багатолітні концепції орієнтації національно-демократичних сил на Польщу, а націоналістів – на Німеччину. Наслідком такої політики було політичне розмежування сил, деконсолідація західноукраїнського суспільства, недооцінка власних національних сил.

Все це не могло не позначитись на перебігу воєнно-політичних подій в Україні в цілому і в Галичині зокрема в роки Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нариси суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ: 1993. – 200 с.
2. Кедрин І. Як повстало й розвивалося УНДО? – Львів: 1936. – 16 с.
3. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 70 с.
4. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблематика політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939 рр.) // Сучасність. – 1994. – №2. – С. 62–72.
5. Бурковська І. Проблема польсько-українського політичного компромісу в діяльності УНДО (1925–1935) // Розбудова держави. – 1997. – № 1. – С. 26–32.

Lyubomyr Bilynskyu

ATTEMPTS OF CONSOLIDATION OF NATIONAL FORCES TO UKRAINIAN NATIONAL-DEMOCRATIC ALLIANCES (1925–1939)

Attempts of consolidation of national forces to Ukrainian national-democratic alliances are analysed in this article, spectrum of their influences and relations with other political parties are described.

УДК 947 (477): 323. 248

Володимир Окаринський

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СКАУТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ДО 1944 РОКУ)

У статті робиться спроба узагальнення особливостей процесу формування української національної еліти у контексті виховної діяльності Пласту та інших організацій скаутського типу. З'ясовуються методи та масштаби формування еліти в середовищі молодіжних організацій.

Важко переоцінити роль еліти у побудові і функціонуванні стабільного процвітаючого суспільства. Без неї неможливе утворення модерної нації і національної держави. Тому теорії еліт є популярними в політології, еліти вивчають історики. Але бракує в нашій історіографії досліджень щодо формування еліт, чинників, які сприяють чи перешкоджають цьому. Історичний досвід і сучасні реалії розбудови держави висувають потребу з'ясування якими рисами повинна володіти національна еліта, її структуру, проблеми, можливі недоліки та їх подолання. Це дозволить відповісти на цілу низку пекучих питань українського державотворення і взагалі різних сфер українського суспільного життя у історичному вимірі.

Отже, модерна національна еліта є невід'ємною і одною із головних складових формування національної держави, модерного збалансованого суспільства. Спробуємо з'ясувати важливі аспекти процесу формування української національної еліти в практиці українського молодіжного руху ХХ століття – віку організованої молоді, з усіма плюсами і мінусами цієї особливості новітньої доби. Можна вважати цю статтю і першою спробою, відправною точкою дослідження історії українського молодіжного руху у контексті складного процесу формування національної еліти. Початок обраної нами проблематики ми вбачаємо у розвідках В. Яніва і наших авторських дослідженнях про громадську роль (суспільну функцію) скаутських об'єднань у міжвоєнний період історії України [1; 2].

У першій половині ХХ століття, яку розглядаємо, скаутський чинник безумовно був одним із головних у організованому молодіжному русі. Виходячи із спостереження, що значна частина видатних людей, яких зарахують до національної еліти (так само й у світовому контексті) були виховані в середовищі скаутських організацій, ми зробили спробу дальшого узагальнення і першої оцінки обсягів впливу скаутських об'єднань на формування української національної еліти.

За одним із сучасних визначень, еліта – це сукупність людей, які вирізняються в суспільному середовищі своїм авторитетом, моральністю, інтелектом, а тому визначаються як найкращі представники суспільства. Головною функцією еліти є управління суспільством, в якому члени еліти посідають переважно стратегічні позиції в різних державних, публічних і приватних інституціях та організаціях і мають найвищий статус у системі стратифікації сучасного суспільства [3: 124]. Різні автори виділяють такі основні складові еліти: інтелектуальна, політична, владна, військова, духовна, релігійна, господарська, наукова, культурна, мистецька, освітянська, журналістська, ділова або бізнес-еліта, професійна. Так, політична еліта – це меншість суспільства, що становить собою достатньою мірою самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, соціальними і політичними якостями, яка бере безпосередню участь у прийнятті і здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади та впливом на неї [4: 117]. Ми спробуємо дослідити виховання представників різних частин національної еліти у скаутингу.

Саме молодіжні організації досягли найбільше успіхів у процесі формування національної еліти шляхом цілеспрямованого впливу на особистість з раннього віку через систему специфічних форм і методів роботи. Причому в українському скаутингу (на прикладі найкраще організаційно розбудованого Пласту) вікові межі учасників руху розширювалися як за рахунок зменшення, так і підвищення. Застосовувалися й методики виховання дорослих у старших вікових групах. Наприклад, система самовиховання для дорослих німецького педагога і психолога Пельмана (Poehlmann), який у 1894 р. заснував "Школу плекання духа" (Poehlmann's Geistesschulung).

Виокремимо ті риси скаутської організації, які у їх сукупності, відрізняють її від інших типів організацій (як ідеологічні, спортивні, військові, фахові) і дозволяють їй успішно займатися вихованням національної еліти:

1. Цілеспрямований вплив на молодь у малих групах (гурток, ланка) та більших об'єднаннях (курінь або дружина, полк, кіш) під наглядом дорослих-виховників.

2. Гармонійність виховання, яке було спрямовано в першу чергу на формування сильного характеру, а також фізичного здоров'я, професійних вмінь та суспільного служіння, при значній увазі до життя серед природи.

3. Передові методи виховання, запозичені у світовому скаутингу.

4. Постійний відбір (селекція) членства з різних прошарків суспільства, через систему іспитів-проб, дотримання ідеологічних засад (наприклад, Скаутський Закон), які накладали певні обмеження, а також змагальний принцип на всіх рівнях.

5. Сама система обмежень, які накладалися на молодь через добровільно взяту на себе присягу (урочисту обіцянку).

6. Самоврядування у виховних групах під наглядом старших. Займання виборних посад на всіх рівнях і пов'язане з цим дотримання певних вимог та виховання відповідальності на зайнятій посаді (вимога Пластового Закону "пластун – карний").

7. Ідеалістична спрямованість, поєднання високих ідей, відображених у присязі та законах (зокрема, три Головні Обов'язки скаута) із практичними вміннями та навиками.

8. Навчання різноманітних навиків, основ різноманітних професій (через "вмілості", "фахи"), що давали фахову базу і орієнтували молодь у різних професіях.

9. Аполітичність, заборона займатися політичною діяльністю в межах організації та її членам до 21-річного віку. Лише після цього старші пластуни робили свій свідомий вибір на користь різних політичних сил (від націонал-демократичних до ультра-лівих і націоналістичних). Коли порушувався принцип аполітичності, що звичайно траплялося на практиці, порушувалися й основоположні принципи скаутської системи, ставилася під сумнів ефективність виховання загальнонаціональної еліти, відповідно до поставлених перед нею завдань.

10. Усвідомлення свого тісного зв'язку з народом, країною, вивчення їх історії, культури, звичаїв тощо.

11. Активне служіння (наприклад, через скаутську традицію щоденного доброго діла) своєму народові. Добрі діла під час мандрівок, таборів, інших заходів. І звідси усвідомлення, свого суспільного служіння як члена скаутської організації та національної спільноти [5].

12. Протиставлення себе суспільству з його негативним впливом, перевагою матеріального чинника. Натомість, висунення духовної противаги пріоритету матеріального інтересу.

13. Усвідомлення своєї відповідальності, місії і навіть, при потребі, пожертви на користь громади, батьківщини (слова з пластового обіту, що співалися під час присяги "... промірю тернисті шляхи України, на щастя вітчизну свою поведу" [6: 104–107]). Звідси факт активної участі скаутів-пластунів у визвольних змаганнях. Відомий мартиролог із близько 480 пластунів, полеглих за волю України, з них список біля 300 осіб, зібраний у процесі наукового дослідження, автором статті [7: 227–257; 8].

Ці ознаки дозволяють нам зачислити скаутські організації до організацій елітного типу і погодитися зі словами іспанського мислителя Хосе Ортеґи-і-Гасета: "Основною характеристикою еліти не є походження, майно чи освіта, а глибока внутрішня потреба вимагати від себе більше, як пересічна людина" [9: 17]. А видатний громадський і плас-

товий діяч, прем'єр уряду УНР в екзилі Атанас Фіголь висловився: "Велика користь для одиниці з приналежності до середовищ елітарного типу, зокрема в час великих криз і життєвих зломів" [9: 18].

Про участь українських скаутських організацій у процесі формування національної еліти свідчить таке представництво їх вихованців у різних групах національної еліти:

I. Інтелектуальна еліта (наука, культура, мистецтво, журналістика, інформаційна сфера):

а) наука: Б. Гаврилишин, А. Животко, П. Зленко, Р. Зубик, В. Ісаїв, П. Ісаїв, О. Кандиба, І. Карпинець, В. Кархут, М. Косаківський, Л. Коць-Григорчук, Б. Кравців, В. Кучабський, Ю. Липа, І. Лоський, Л. Маслов (Маслів), С. Пастернак, Є.-Ю. Пеленський, В. Плющ, Я. Рудницький, Ю. Старосольський, О. Степанів, А. Фіголь, Я. Цурковський, Л. Шанковський, В. Янів, С. Янів.

б) література: Ірина Вільде (Д. Макогон), О. Ольжич (О. Кандиба), О. Гаврилук, Р. Гут-Кульчицький, Р. Драган, М. Дяченко (Марко Боєслав), В. Кархут, Я. Кондра, Ю. Косач, Б. Кравців, Т. Крушельницький, Ю. Липа, І. Рошко-Ірлявський, Я. Цурковський, В. Янів.

в) журналістика та публіцистика: Андрієвський, М. Бажанський, К.-А. Березовський, Л. Беч, О. Бойків, О. Вахнянин, Р. Волошин, Ф. Гайович, А. Животко, П. Зленко, Д. Козицький, Б. Корчинський, Б. Кравців, О. Кучерішка, І. Лизанівський, Ю. Липа, Л. Маслів, І. Мітрінга, С. Охримович, Ю. Охримович, Р. Паладійчук, В. Постригач, Ж. Процишин, Р. Рибачек, І. Рогач, В. Сеμεць, С. Сірополко, О. Штуль-Жданович, О. Яремченко.

г) мистецтво: М. Григорієв, Ю. Дорош, Я. Коваль, Е. Козак, М. Колесса*, Д. Кривавич, С. Луцик, А. Малюца, М. Мороз, Ю. П'ясецький, А. Річинський, В. Савчак, Ю. Шереґій, Д. Фіголь.

II. Духовна еліта (духовне життя, релігія, церква, ідеологія):

а) священики і проповідники: УГКЦ – о. Михайло Блозовський, о. Степан Венгринович, о. Іван Гриньох, о. Михайло Грицишин, о. Петро Козицький, о. Софрон Коліда, о. Роман Лиско, о. Олександр Малиновський, о. Андрій Радьо, о. Степан Сулик, о. Григорій Трух, о. Роман Хомин, о. Осип-Іван Яхимович; протестантизм – Т. Довгалюк, Т. Семенюк, В. Боровський.

б) мирянські діячі: І. Бабій, Б. Ганчерюк, В. Глібовицький, М. Грушкевич, Р. Данилевич, Р. Дурбак, Л. Дяків, П. Ісаїв.

III. Бізнес-еліта (кооперація, банки, підприємства):

Атанас Мілянч, Андрій Сербин, Кекилія (Цьопа) Паліїв, Є. Врецьона, М. Горбовий, В. Кашицький, К. Коберський, Д. Колодницький, Г. Кухар, Р. Мармаш, Р. Мацюрак, Р. Мицик, Р. Рогожа, Ю. Сабат, Р. Файгель, М. Шевчик, Р. Шухевич, С. Щуровський.

IV. Адміністративна еліта (державне управління, дипломатія, молодіжні, студентські, просвітницькі та інші громадські організації, військо):

Члени Центральної Ради І. Лизанівський та Ю. Охримович; екзильного уряду УНР М. Плав'юк, Я. Рудницький, А. Фіголь; уряду Карпатської України Ю. Ревай; Української Національної Ради в Києві і Львові К. Паньківський, І. Рогач, Я. Гайвас; Українського Державного Правління у Львові І. Климів, А. П'ясецький, Л. Ребет, Я. Старух, Д. Яців; УГВР Є. Врецьона, о. І. Гриньох, М. Прокоп, Л. Шанковський, Р. Шухевич; дипломати Б. Гвоздецький, В. Стахів, Л. Гузар.

Крім того, громадські і військові діячі Я. Барановський, О. Бойків, П. Войновський, В. Врецьона, В. Глібовицький, о. І. Гриньох, М. Демкович-Добрянський, Р. Зубик, Ю. Каменецький, І. Костюк, Б. Кравців, О. Курчаба, Є. Макарушка, Л. Макарушка, Р. Мармаш, В. Масляк, Р. Мацюрак, С. Ніклевич, А. Охримович, С. Охримович, В. Плющ, О. Попович, Г. Пришляк, С. Росоха, Ю. Старосольський, Я. Старух, Р. Сушко, Ю. Цегельський, М. Ценко, Ю. і Є. Шереґії, В. Янів.

V. Політична еліта (політичні партії, організації, рухи).

1. Провідні діячі політичних партій та організацій: ЦК УПСР – І. Лизанівський, Ю. Охримович, О. Попович; УНДО – Л. Макарушка; Фронт Національної Єдності – о.

* Знаменитий композитор, який минулого року відсвяткував свій 100-літній ювілей.

М. Блозовський, Л. Савойка, Українська радикальна партія – О. Коберський; ОУН (Провід та Крайова езекутива) – С. Бандера, Я. Барановський, Є. Врецьона, О. Гасин, Д. Грицай, О. Кандиба-О. Ольжич, І. Климів, Б. Кордюк, З. Коссак, Б. Кравців, Д. Мирон, С. Охримович, О. Пашкевич, М. Плав'юк, Л. Ребет, В. Тимчій, О. Штуль-Жданович, Р. Шухевич; ЗУНР – О. Думін, Р. Волощак.

2. Ідеологи: М. Дяченко, В. Кучабський, Д. Мирон-Орлик, Я. Старух.

VI. Фахова еліта.

Правники: Р. Волошин, Б. Гвоздецький, Г. Кухар, Ю. Матвіїв, В. Мисяк, Ю. Старосольський, З. Тершаковець. М. Тураш; лікарі (медицина): В. Кархут, Ю. Липа, В. Плющ, А. Річинський; інженери: Я. Весоловський, Ю. Воробкевич, Т. Галема, Т. Грушкевич, І. Зубенко, С. Курилович, Л. Маслов (Маслів), В. Маркусь, Р. Мацюрак, А. Охримович, Б. Павлюк, О. Пашкевич, Ю. та А. П'ясецькі, М. Раковський, І. Сидорів, Д. Скоропадський, Р. Шухевич; сфера торгівлі: Д. Бандусяк, О. Басараб, Л. Зацний, І. Кедюлич, М. Руцук.

Чимало людей (це видно навіть з вищеперечислених прізвищ) можна віднести до різних груп еліти. Тут існує проблема пошуку представників національної еліти, вихованих у скаутських формуваннях. Досить часто, факти приналежності цих людей до скаутських об'єднань маловідомі, або й зовсім невідомі для громадськості, в т. ч. й наукової. Так, нами з'ясовано, що пластуном гуртка "Бобер" у курені ім. князя Св. Володимира при Державній Духовній Семінарії у Кременці був, згідно списку від 18 листопада 1927 року відомий у майбутньому діяч Олег Штуль (Жданович) – одна з ключових постатей національно-визвольного руху 40–60-х років в Україні та на еміграції [10: арк. 7–8]. Отже, з'ясування скаутської біографії представників української еліти дозволить краще зрозуміти ефективність діяльності скаутських організацій загалом та тих їхніх форм і методів, які максимально сприяють вихованню національної еліти.

Представниками еліти, причетними до Пласту та інших скаутських об'єднань були і діячі зі старшого покоління, які теж піддавалися цілеспрямованому формуючому впливу скаутингу. Серед них вчені: С. Русова, О. Тисовський, Л. Бачинський, П. Франко, О. Степанів, письменники та митці В. Бірчак, С. Черкасенко, П. Богацький, Р. Лісовський, журналісти і громадські діячі Є. Вировий, І. Галущинський, Н. Гірняк, М. Горбовий, М. Саєвич, С. Тисовський, І. Чепига, О. Вахнянин, О. Басараб, О. Левицький та інші.

Варто сказати, що скаутська діяльність давала перші початки наукового пошуку чи фахових вмінь, часто велася в тісній співпраці з професіоналами. Так, скаути київського загону "Оесген" (загін скаутів гімназії Науменка), який існував у 1915–1926 роках, робили спільні проекти з вченими, допомагали їм у пошуковій діяльності. Так, здійснювалася допомога зоологам з розшуку біологічних реліктів, відкрито нові ареали рідкісних видів метеликів, знайдено місця гніздування рідкісних видів птахів тощо. Певні наукові та професійні спеціалізації, які обирали собі скаутські патрулі (гуртки) цього загону, стали заняттям на усе життя для цих дітей і юнаків. Багато хто з них згодом стали відомими, як видатні біологи, інженери тощо [11].

Таким чином, діяльність організацій скаутського типу з виховання національної еліти велася цілеспрямовано. Вважаємо її чи не головним завданням організацій скаутського типу. За два десятиліття існування (від 1910-х років) у скаутингу були виховані сотні представників національної еліти, роль яких у цей та пізніші періоди була провідною або значною у процесах національно-державного відродження, науці, культурі, мистецтві, професійній сфері.

Список використаних джерел

1. Янів В. Суспільна функція Лісових Чортів у міжвоєнну добу // Лісові Чорти: Їх життя і буття, 1922–1945 рр. Ювілейний історично-мемуарний збірник у їх 60-річчя. – Вашингтон – Нью-Йорк – Торонто, 1983. – С. 20–63.
2. Окаринський В. Громадська роль Пласту у міжвоєнний період // Мандрівець. – 1999. – № 2 (19). – С. 35–41.
3. Ручка А. Еліта // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища шк., 2002. – С. 124–127.
4. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997.
5. Охримович С. Пластова й громадянська робота // Пластовий шлях. – Львів, 1930. – ч. 1. – С. 7.
6. Тисовський О. Життя в Пласті: Посібник для пластового юнацтва. – 2-ге, випр. видання. – Нью-Йорк – Торонто, 1961. –

541 с. 7. Окаринський В. Український скаутський рух (1911–1944 рр.). – Дис... к. і. н. – К., 2001. – 258 с. 8. Гривул Т., Мороз В., Муравський В., Окаринський В. Матеріали до пластового мартиролога / Передмова О. Сича. – Львів, 2003. – 120 с. 9. Фіголь А. Думки // Пластовий Шлях. – 1950. – № 1 (4). – С. 17. 10. ЦДІА у Львові. – Ф. 389 (Верховна Пластова Команда Українського Пластового Уладу). – Оп. 1. – Спр. 260. – Арк. 1–8 (Штуль). 11. Музиченко О. Скавтизм у Києві // Пластовий листок. – 1966. – Ч. 2/102 [3/103]. – серпень. – С. 31–36.

Volodymyr Okarynskyi

FEATURES OF FORMING THE UKRAINIAN NATIONAL ELITE IN CONTEXT OF ACTIVITY OF THE UKRAINIAN SCOUTING ORGANIZATIONS (TO THE 1944 YEAR)

An attempt of generalization of features of process of forming the Ukrainian national elite in context of educational activity of the "Plast" organization and other organizations of scouting type is done in article. The methods and scales of the elite forming in environment of youth organizations are elucidated.

УДК 94+008 (477. 43/. 8 (092))

Лев Баженов

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ПОДІЛЛЯ, ВОЛИНІ Й ПРИКАРПАТТЯ У ПРАЦЯХ ОЛЕКСАНДРА ПРУСЕВИЧА

У статті розглядається життєвий і творчий шлях краєзнавця, етнографа, музеолога Олександра Прусевича (1878–1944) на тлі дослідження історії та культури Поділля, Волині і Прикарпаття України.

У 2004 році минає 60-та річниця від дня смерті відомого краєзнавця, етнографа, музеолога Олександра Миколайовича Прусевича (1878–1944). Він належить до когорти відомих подвижників на тлі дослідження минулого й культури Поділля, Волині й Львівщини першої половини ХХ ст., таких як Є. Сіцінський, В. Отамановський, В. Геринович, О. Фонтинський, О. Цинкаловський та інші. З одного боку, він виступає як представник польської наукової україністики даного періоду, оскільки головні його праці видрукувані польською, а з другого, – він причетний до української історіографії, як людина, що народилася в Україні, тут виросла і до останніх днів працювала й вивчала її терени і писала українською мовою. Проте в силу об'єктивних причин його ім'я в радянську добу було "забуто", як особи, що мешкала тоді за кордоном у західноукраїнських землях. Історична справедливість щодо О. Прусевича була відновлена в середині 60-х рр. ХХ ст. зусиллями подільського краєзнавця А. Паравійчука, який уперше зробив спробу скласти бібліографію його праць і ввів їх у науковий обіг [1: 131–132]. Проте лише в 1990-ті роки і на початку ХХІ ст. з'явилися стислі публікації про життєпис Прусевича з історіографічним аналізом ряду його творів, які здійснили спочатку автор даної статті [2: 39, 227–228], згодом волинські дослідники О. Ошуркевич [3: 8; 202], Є. Ковальчук [4: 71–73] та ін. Хоча нині ні один науковець чи краєзнавець, який вивчає історію Поділля, Волині й Прикарпаття від доби середньовіччя і до першої третини ХХ ст., не обходиться без використання праць О. Прусевича, однак ні його діяльність, ні творча спадщина не стали об'єктом спеціальних наукових, монографічних і дисертаційних досліджень.

Джерельну базу досліджень життя і творчості О. Прусевича складають його опублікована автобіографічна праця "На шляху до Кам'янця" [5: 30–34], а, головне, матеріали

його особистого фонду, що зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, який налічує 1500 аркушів неопублікованих праць, листів та різного роду начерків цього науковця [6].

Народився Олександр Прусевич 21 лютого 1878 року у селі Окопи на Збручі при впадінні у р. Дністер, тепер Борщівського району Тернопільської області, в дрібношляхетській сім'ї. Після закінчення реального училища у 1900–1905 рр. студював як вільний слухач природничо-історичного факультету Московського університету, а щоб бути ближче до дому, виробничу геологічну практику проходив у Подільській губернії і, дякуючи цьому, близько пізнав і полюбив даний край, що, зрештою, й визначило місце його подальшої роботи. Проте Олександр зі шкільних літ мав потяг до гуманітарних наук. Тому під час навчання в Московському університеті ретельно відвідував лекції професора В. О. Ключевського і під його впливом захопився історією, перейшов на історико-філологічний факультет цього закладу. Після здобуття вищої освіти прибув на роботу до м. Кам'янця-Подільського, однак став працювати не геологом за фахом, а, зблизившись на ґрунті етнографічного вивчення краю з Є. Й. Сіцінським, у 1907–1915 роки був головним охоронцем фондів єпархіального Давньосховища старожитностей (історичного музею) у місті над Смотричем. Одночасно він став дійсним членом Подільського церковного історико-археологічного товариства. В 1911 році О. Прусевич спільно з професором П. М. Бучинським виступив фундатором у Кам'янці Товариства подільських природодослідників і любителів природи, яке функціонувало до 1920 року і відновило свою діяльність у 90-ті роки ХХ ст. У цьому товаристві Олександр Миколайович завідував науковою бібліотекою і брав участь у підготовці до видання його Трудів, був організатором природничих наукових експедицій і екскурсій по Дністру у 1913–1915 роки. Крім того, в народних школах і чоловічій гімназії викладав історію і географію. У зв'язку політичною нестабільністю в Кам'янці на Поділлі в роки національної революції і громадянської війни він змушений був 1919 року виїхати назавжди з цього міста на постійне проживання в Західну Україну спочатку до Львова, а в 1921 році до м. Луцька. Останній переїзд Прусевич у своїй автобіографії пояснив такою причиною: "У Львові мені не вдалося отримати обіцяного місця охоронця в Промисловому музеї... так як міські пліткарі оголосили мене більшовиком. Так що повинен був у 1921 р. прийняти посаду інспектора кустарних промислів Волині" [7]. За рішенням Товариства краєзнавців і охорони пам'яток минулого Прусевич був призначений директором новоствореного у Луцьку 16 червня 1929 року Волинського музею. Проте на базі виробничих стосунків незабаром загострилися суперечності між Прусевичем і Товариством краєзнавців. Зрештою, це спричинилося до того, що 9 листопада 1932 року він був звільнений з посади директора краєзнавчого музею. Він знову повернувся до Львова. Протягом тривалого часу не зміг знайти постійного місця роботи і користався випадковими заробітками. Водночас знаходив час збирати матеріали і колекції з Галицького Прикарпаття для заснування у Львові етнографічного музею. З 1939 по 1941 роки працював науковим співробітником створеного музею у надзвичайно важких умовах нової влади. Тривожного 1944 року у Львові після тривалої хвороби обірвався життєвий шлях Олександра Прусевича. Такі є основні віхи біографії цього подвижника, в якій присутні ще не розкриті "білі плями" особливо останнього львівського періоду життя і творчості.

Роки життя і творчості так званого "*кам'янецького періоду*" (1906–1919), за визнанням О. Прусевича і за дійсним станом речей, були для нього найщасливішими і найпліднішими, сформували його як талановитого історика, етнографа, бібліографа, музеєзнавця, природознавця на тлі краєзнавчого дослідження Поділля.

Ще студіюючи в Московському університеті, і беручи участь у геологічних розвідках по Товтрах Подільської губернії, Олександр Прусевич не тільки захопився історією краю, його пам'ятками історії та культури, але й став систематизувати зібраний краєзнавчий матеріал і дописувати до місцевих часописів. Так, у 1904 році він опублікував одну з перших своїх історико-краєзнавчих статей російською мовою у подільських єпархіальних "Ведомостях" "Історичний нарис укріплень м. Кам'янця-Подільського" [8], в якій детально описав особливості середньовічної фортифікації Старого міста. Наступного року в цьому ж часописі оприлюднив статтю "Історико-археологічні і етнографічні нотатки про м. Зінь-

ків Летичівського повіту" [9: 14–15], фактичний матеріал якої не втратив свого значення й сьогодні. Не втратили також своєї актуальності й на початку XXI ст. його стаття "Нарис історії місцевого самоуправління на Поділлі" (1915) [10: 9–10] та інші історико-краєзнавчі публікації. Головним досягненням О. Прусевича в даному напрямку досліджень стала його монографія польською мовою "Кам'янець-Подільський. Історико-топографічний нарис", яка побачила світ 1915 року [11] і витримала кілька перевидань, з котрих останнє було здійснене у 2004 році [12]. Ця монографія була своєрідним продовженням відомої книги Є. Й. Сіцінського "Город Каменец-Подольский" (1895), доповнювала її деяким новим фактичним матеріалом з історії міста, а також висвітлювала його життя за період з 1895 по 1915 роки. Дослідження Прусевича складається з екскурсу з історії міста над Смотричем, з основного розділу "Опис міста", в якому детально подаються відомості про історію майданів і вулиць, будинків і храмів, фортеці і оборонних споруд, соціально-економічного розвитку Старого міста з XIV і до кінця XIX ст.; заключного, що висвітлює статистичні показники у всіх галузях життя міста (кількість населення, будинків, підприємств, банків, контор, закладів освіти і медицини, церков і релігійних товариств, тощо) станом до початку Першої світової війни, і завершується солідним списком використаних джерел та ілюстрацій. Зміст монографії не несе в собі якоїсь ідеологічної заангажованості, з позитивістських позицій відтворює історичне минуле і сучасну автору дійсність Кам'янця. Нині фактичний матеріал цієї книги став одним з важливих джерел із написання історико-архітектурних і мистецтвознавчих нарисів про місто з часу його заснування до тому "Пам'ятки історії та культури України. Місто Кам'янець-Подільський", який нині готується до видання.

Іншим важливим напрямком науково-краєзнавчого зацікавлення Олександра Прусевича стало різнопланове етнографічне вивчення Подільської землі, на що він не шкодував ні часу, ні творчих сил. Уже 1906 року він оприлюднив "Програму для збирання писанок і вишивок", яку розробив для місцевих краєзнавців за завданням Подільського церковного історико-археологічного товариства і при допомозі Є. Й. Сіцінського. Чимало років праці він віддав вивченню на Поділлі традиційних народних промислів і ремесел. Ця ділянка роботи була домінуючою в його етнографічних дослідженнях. Зокрема, він обстежував санітарно-гігієнічний стан і водночас вивчав промисли – гончарний, гутний, шкіряний, килимовий, вишивання, ткацький, лозоплетіння та інші. Про це засвідчують його етнографічні брошури, статті і нотатки "Кустарні промисли Подільської губернії в санітарно-гігієнічному відношенні" (1913) [13: 735], "Санітарно-гігієнічний стан гончарства в Подільській губернії" (1915) [14], "Шкіряна справа в Подільській губернії" (1915) [15] та ін. Зрештою, О. Прусевич підвів узагальнюючі підсумки дослідження гончарного промислу в капітальному збірнику праць "Кустарные промыслы Подольской губернии" за 1916 р. [16]. Крім того, під час пошуків у містах, містечках і селах Поділля він нагромадив величезний етнографічний матеріал, який передав до Кам'янець-Подільського музею, і створив унікальні колекції місцевого гончарства та інших промислів, які демонструвалися на виставках у Києві, Петербурзі. Його ім'я як етнографа стало тоді широковідомим в Україні і за рубежем.

Роки перебування О. Прусевича в Кам'янці-Подільському ознаменувалися також його бібліографічними зацікавленнями. Зокрема, за завданням Товариства подільських природодослідників і любителів природи та на допомогу науковцям і краєзнавцям він склав й опублікував протягом 1912–1915 років три випуски "Матеріалів з бібліографії Поділля", в тому числі "Медицина і гігієна на Поділлі" (1914), "Статті і праці з природничих наук" (1912–1915). Це були на той час перші, найбільш ґрунтовні та досконалі покажчики джерел і літератури з історії, культури, медицини, санітарії, гігієни і природознавства про Поділля з доби середньовіччя до початку XX ст. Покажчики містили літературу про наш край, видану латинською, німецькою, французькою, італійською, польською, російською та іншими мовами, яка переважно була і є раритетною. Наприклад, у покажчику "Медицина і гігієна на Поділлі" наведено 932 назв літератури з даної галузі, яка засвідчує важливість медичних видань для історії, етнографії і поділлязнавства загалом [17: 4]. Таким чином, Олександр Прусевич проявив себе талановитим фахівцем-бібліографом і фактично став фундатором нинішньої наукової бібліографії Поділля.

Наступним етапом творчості О. М. Прусевича був *"волинський період"* його життя (1921–1932). Працюючи в цей час інспектором народних промислів Волинського воєводства, а згодом директором музею в Луцьку, він, з одного боку, відійшов від подільської проблематики досліджень, а з іншого, повністю присвятив себе історичному та етнографічному вивченню території Волині, що на той час тимчасово перебувала в складі Польщі. Водночас він увійшов до складу польського Товариства краєзнавців і охорони пам'яток минулого Волині й став публікуватися переважно польською мовою. В історичному плані О. Прусевич опублікував тоді такі цікаві праці як *"Замки і фортеці на Волині"* (1922) [18], *"Волинські архіви"* (1922), *"Передісторія Волині"* (1926), монографію *"Монастирі католицькі в нинішньому Луцьку"* (1925) [19] та інші. Як етнограф, Прусевич активно вивчав і науково опрацьовував зразки народних вишивок, ткацтва, гончарства, художньої обробки дерева, що походили з Волині і Волинського Полісся. Водночас він збирав матеріали з історії професійного шкільництва: складав анкети з обліком шкіл на Волині за 1921–1926 роки, долучав до них статuti, навчальні програми, списки вчителів, учнів тощо [20: 146]. Всі свої напрацювання та зібрані етнографічні колекції О. Прусевич використав для створення фондів і експозицій Луцького краєзнавчого музею. У місцевій пресі та наукових збірниках Олександр Прусевич публікував етнографічні статті, нариси і розвідки. З-поміж них вартує уваги його дослідження *"Народні промисли на Волині"* (1925) [21]. Таким чином, О. М. Прусевич увійшов в історіографію як дослідник історії та культури Волині.

Найменш вивченим у біографії О. Прусевича є його заключний *"львівський період"* його життя і творчості (1932–1944). Відомо, що повернувшись у 1932 році до Львова, він поринув в етнографічне вивчення Східної Галичини, мандруючи по Карпатах від села до села. Вже у 1933 році він подарував магістратові міста Львова свою новозібрану колекцію виробів прикарпатських народних умільців минулого і сьогодення, яка, згідно умови, мала б стати в майбутньому основою етнографічного музею [22: 146]. У передвоєнні роки посилено працював над створенням книги про народні вишивки в регіонах України. Після встановлення радянської влади у Західній Україні 1939 року О. Прусевич, як співробітник етнографічного музею у Львові, надіслав підготовлену ним до друку монографію *"Народна вишивка на Україні"* до Всесоюзного комітету у справах вищої школи як дисертацію на здобуття наукового ступеня. Проте там вона запропастилася [23: 146].

Отже, упродовж понад сорока років свого життя і творчості Олександр Миколайович Прусевич сформувався як дослідник на тлі регіональної історії та етнографії Поділля, Волині й Прикарпаття, музеєзнавець, бібліограф, діяч краєзнавчого руху й залишив значну наукову спадщину, яка, на жаль, значною мірою ще не опублікована, в рукописах й практично не знайшла серйозного історіографічного вивчення. Тим не менше, наукова, пошукова й організаційна діяльність О. М. Прусевича у названих землях України й на початку XXI століття помітно впливає на історичні та народознавчі дослідження, шанується науковцями і краєзнавцями, які водночас бережуть добру пам'ять про цього невтомного дослідника, свідченням чого є і дана стаття.

Список використаних джерел

1. Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю з давніх часів по 1964 р. включно: Рукопис / Упоряд. А. Г. Паравійчук. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С. 131–132.
2. Прусевич Олександр Миколайович // Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 39, 323; Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. – Хмельницький, 1995. – С. 227–228.
3. Ошуркевич О. Олександр Прусевич – музеолог, дослідник народного мистецтва на Волині // Волинський музей: Історія і сучасність: Тези і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею. – Луцьк, 1998. – С. 8–9; Ошуркевич О. Питання етнографії у творчій діяльності Олександра Прусевича // Народознавчі зошити. – 1997. – С. 202–204.
4. Ковальчук Є. Волинський краєзнавчий музей: До історії етнографічних досліджень // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Народна культура – шлях до себе: Матеріали Волинської обласної етнографічної конференції. – Луцьк, 2003. – Вип. 11. – С. 71–73.
5. Ziemia

(Warszawa). – 1930. – № 30–34. 6. ЛНБ імені В. Стефаніка. – ВР. – Ф. 88с. – Спр. 149. 7. Там само. 8. Прусевич А. Исторический очерк укреплений г. Каменец-Подольского // ПЕВ. – 1904. – № 17. 9. Прусевич А. Местная старина. Историко-археологические и этнографические заметки о м. Зинькове Летичевского узда // ПЕВ. – 1905. – № 14–15. 10. Прусевич А. Очерки местного самоуправления в Подолии // Подольский хозяин (Винница). – 1915. – № 9–10. 11. Prusiewicz A. Kamieniec-Podolski. Szkic historyko-topograficzny. – Kijów-Warszawa, 1915. – 106 s. 12. Kamieniec-Podolski: Szkic historyczny. Opracował A. Prusiewicz [2004]. – 128 s. 13. Прусевич А. Кустарные промыслы Подольской губернии в санитарно-гигиеническом отношении // Врачебно-санитарная хроника Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1913. – № 5. – С. 735–742. 14. Прусевич А. Санитарно-гигиеническое положение гончарства в Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1915. – 12 с. 15. Прусевич А. Кожевенное дело в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 15. 16. Прусевич А. Гончарный промысел Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии: Сборник статей. – К., 1916. 17. Прусевич А. Материалы для библиографии Подолии. Медицина и гигиена. – Каменец-Подольск, 1914. – С. 4. 18. Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu // Dziennik Wołyński. – 1922. – № 35, 38. 19. Prusiewicz A. Klasztory katolickie w dziesiętym Łucku. – Łuck, 1922. – 205 s. 20. Ошуркевич О. 60 років від дня смерті О. М. Прусевича (1878–1944) – польського етнографа, музеолога, краєзнавця // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині. – Луцьк: Вид-во "Терен", 2003. – С. 146. 21. Prusiewicz A. Przemysł ludowy na Wołyniu // Życie Wołynia. – 1925. – № 43. 22. Ошуркевич О. 60 років від дня смерті О. М. Прусевича. – С. 146. 23. Там само. – С. 146.

Lev Bazhenov

HISTORY AND CULTURE OF PODILYA, VOLYN AND CARPATHIAN REGION IN THE RESEARCH WORKS OF OLEKSANDR PRUSEVYCH (DEDICATED TO THE 60TH ANNIVERSARY OF THE COUNTRY INVESTIGATOR, ETNOGRAPHER AND MUSEOLOGIST)

This article describes the vital and creative way of Alexandir Prusevich (1878–1944) the regional ethnographer on the background of the investigation in history and culture of Podillya Volyn and Nearthropathion regions of Ukraine.

УДК 069 (477,8)

Оксана Іванік

РОЛЬ МИТРОПОЛИТА ШЕПТИЦЬКОГО В ОРГАНІЗАЦІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В ГАЛИЧИНІ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

У статті аналізується роль А Шептицького у розвитку музейної справи в Галичині (першій половині ХХ ст.) та збереженні культурних пам'яток

З приходом у 1901 р. на митрополичий престол Андрея Шептицького греко-католицька церква активно включилася у справу збереження національної спадщини.

Культурно-просвітницька діяльність митрополита певним чином продовжила родинну традицію Шептицьких. Сучасні дослідники історії греко-католицької церкви (Александрович В. "Колекціонування українського релігійного мистецтва у Львові: здобутки та історичний досвід", Бандрівський М. С. "Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті

національно-культурного руху в Галичині (кінець XIX–XX ст.)", Рулакевич О. "Греко-католицька церква і розвиток культурно-мистецьких традицій галицьких українців в XIX – на поч. XX ст.", Цегельський Л. "Митрополит А. Шептицький. Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності" та ін.) віддають йому належне у розвитку системи національних українських шкіл, культурно-просвітницьких установ ("Просвіта", "Рідна школа") та молодіжних організацій ("Пласт"), заснуванні українського Національного музею у Львові (1905 р.).

Очолюючи протягом сорока чотирьох років греко-католицьку церкву, митрополит А. Шептицький (1865–1944) здійснював безпосередній вплив на релігійні, національно-культурні та суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Україні і в цілому у Східній Європі в першій половині XX століття. В його практичних діях та теоретичних надбаннях відобразилась ціла епоха боротьби українського народу за державну незалежність, досягнення релігійної, культурної та національної єдності. Тому дослідження національно-національно-культурної діяльності митрополита Шептицького, зокрема його ролі в організації музейної справи в Галичині, є давно назрілим і актуальним науковим завданням. Ця актуальність посилюється деякими обставинами.

По-перше, поява нового напрямку в українській історіографії – історичної біографістики, який стимулює дослідження діяльності плеяди діячів українського національно-визвольного руху. Серед них чільне місце належить митрополиту Андрею Шептицькому.

По-друге, назріла потреба через призму суспільно-політичної та культурно-просвітницької діяльності митрополита Шептицького розкрити роль, місце і значення греко-католицької церкви у розвитку української культури, утвердженні самобутності українського народу.

Митрополит Шептицький очолював греко-католицьку церкву у надзвичайно складний і відповідальний період, коли посилювався її визвольний рух за своє національне й державне самовизначення. Він активно підтримував ідею української державності, брав участь у багатьох політичних акціях.

А. Шептицький вніс вагомий внесок у розвиток української культури. Митрополит звернув увагу на потребу збереження пам'яток минулого, зокрема іконопису, та створення церковних і єпархіальних архівів, щоб передавати до музею старі церковні книги, акти, ікони, ризи, про які "ніхто не дбав".

Відсутність на західноукраїнських землях власної державності того народу, який їх населяв, породила тут феномен розгалуженої мережі українських музейних закладів, що виникали й діяли на громадських засадах. Активно функціонували наукові й громадські організації у Львові (Народний дім, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, "Просвіта", Станіславський інститут), Народний дім у Коломиї, "Рідна школа" в Тернополі, регіональні товариства ("Бойківщина" в Самборі, "Лемківщина" в Сяноці, "Стривігор" у Перемишлі, "Верховина" в Стрию, "Яворівщина" в Яворові). Найчастіше з ініціативи окремих ентузіастів організовували музеї, навколо яких гуртувалися національно свідомі громадяни, які перетворювали їх на осередки українського культурного життя.

У 1903 р. на засіданні центральної комісії пам'яток мистецтва та історії тодішній головний консерватор (охоронець) пам'яток Олександр Колесса вніс пропозицію "утворити центральний музей для василіанських старожитностей". Це питання було вирішене, коли Митрополит придбав у 1905 р. для музею приміщення. У цій справі допомогли євреї, бо поляк-власник не бажав продавати будинок українцям.

23 березня 1905 року глава Української Греко-Католицької Церкви митрополит Андрей Шептицький заснував Церковний (згодом – Національний) – музей, якому, під орудою Іларіона Свенціцького, судилося відіграти надзвичайно важливу роль в західноукраїнському музейництві. Андрей Шептицький передав до заснованого ним Церковного музею свою збірку старовинних речей, тридцять ікон XV–XVII ст., 200 стародруків та рукописи XV–XVIII ст. На створення цього музею Митрополит витратив 2 мільйони довоєнних крон і забезпечив його утримання [6: 39].

Завдяки піклуванню А. Шептицького у музеї було зібрано одну з найбільших у Європі збірок іконопису, придбану Митрополитом Андреем Шептицьким під час його мандрівки Італією.

У Церковному музеї Митрополит запровадив систематичний опис набутого матеріалу. Формування музейних фондів здійснювалось на основі комплексного відображення усіх форм культури як духовної цілості, врахування доробку українського народу в системі світової культури. Він складався з 10 відділів: археологічного, народного мистецтва, церковної старовини, історичних пам'яток культури, нумізматики і сфрагістики, архіву книгозбірні, стародруків й українських слов'янських рукописів. Музей нараховував близько 80000 експонатів [4: 84].

Як зазначалося, керівником новоствореної установи митрополит А. Шептицький обрав Іларіона Свенціцького, діяльність якого розпочалася із тривалої поїздки по селах Бойківщини та Лемківщини наприкінці літа 1905 р. Вона принесла цінний фонд визначних пам'яток, насамперед релігійного малярства на чолі з усе ще належно не оціненими двома шедеврами – іконами архангелів Михаїла та Гавриїла. А з ними – унікальне для мистецької практики східно-християнського світу першої половини XIV ст. півтораметрове цілофігурне "Моління" з церкви святої великомучениці Параскеви в Давляві [1: 32].

У 1908 році для функціонування Церковного музею митрополит Андрей заснував кураторію, до якої увійшли відомі науковці, чільне духовенство: о. офіціал А. Білецький о. прелат І. Чапельський, д-р Т. Соловій, професори Кирило Студинський, Іван Левинський та ін. Станом на останній рік свого існування у Церковному музеї було 1372 друковані книги, 533 слов'янські рукописи, 1903 іншомовні рукописи, 635 друкованих іншомовних книг, 699 рукописів з Галичини, 555 актів і грамот, 585 ікон, 875 образів, 353 літургійної матерії, 779 етнографічних предметів, 128 археологічних знахідок, 164 різьблені вироби, 61 церковне начиння, 182 християнські металеві пам'ятки [2: 10].

Стараннями А. Шептицького в Церковному музеї було започатковано портретну галерею духовенства УГКЦ, експонати до якої надходили від самого Митрополита, Митрополічної консисторії і також храмів, монастирів, зокрема василіанських, зі Студіону та від окремих осіб. Напередодні Першої світової війни значна частина цих матеріалів стала основою колекційних збірок Національного музею у Львові.

Під опікою Митрополита новопокликана інституція досить скоро переросла первісно визначені їй рамки церковного музею і в 1913 р. була відкрита для відвідувачів вже як Національний музей.

Від самого початку свого існування його збірки музею не обмежувалися лише пам'ятками українського походження, їх поповнили унікальна колекція рисунків майстрів Венеції XVIII ст., окремі зразки раннього італійського малярства сієнської (XIV ст.) та римської (XV ст.) шкіл, грецькі ікони, білоруська колекція пам'яток Генріха Татура, поодинокі цінні зразки західноєвропейського малярства [1: 32]. Вміле використання можливостей, визначених становищем основника, й свідомо політика, спрямована на рятування спадщини церковного мистецтва, привели до складення фонду пам'яток, який став найважливішою збіркою українського релігійного мистецтва.

Як особливу заслугу музею та його директора слід також згадати розгортання дослідницької роботи й наукове опрацювання колекції. Особистий досвід І. Свенціцького як автора наукових каталогів уже через три роки після заснування музею дав результат – каталог стародруків музейної збірки. І. Свенціцький розпочав і наукове опрацювання музейної колекції ікон, яке одночасно стало початком вивчення західноукраїнського середньовічного іконопису загалом. Цю традицію у 1920-х роках розвинуло дослідження західноукраїнської ілюстрованої рукописної книги та початків західноукраїнського друкарства й книжкової гравюри. Дослідницькі наукові програми Національного музею продовжили експедиції М. Драгана з метою вивчення дерев'яного церковного будівництва, підсумком яких стала фундаментальна монографія західноукраїнських дерев'яних церков, опрацьовані матеріали до аналогічної студії про дзвіниці (через передчасну смерть автор тексту не написав) та монографія царських врат. Не дивлячись на різнопланові труднощі (завершена вже перед кінцем 1933 р. монографія М. Драгана побачила світ лише через чотири роки), музей і в цьому плані залишався на рівні передових позицій сучасної світової науки, на що вказують як його широкі міжнародні контакти, так і вартість наукових досягнень. Це була справжня широко розбудована природна історична традиція, яку з

"визволенням" у 1939 р. зліквідовано, як і ліквідовано сам музей. До кінця 40-их років він був філіалом Картинної галереї) [1: 32].

У листі до Кураторії Національного музею у Львові у 1932 р. Митрополит писав: "Наукова фундація "Національний музей у Львові" має по всі часи зображати на зібраних пам'ятках стан культурно-національного життя України, особливо ж Подністров'я і Покарпаття у минулому та біжучому розвитку. Зокрема ж вона має поглиблювати серед широких народних мас любов і пошанування культурних пам'яток національної старини і надбань сучасної творчості для піднесення і розвитку української національної культури" [3: 839].

При всій неординарності ролі Національного музею у справі збереження пам'яток українського релігійного мистецтва, він мав своїх продовжувачів, появу яких можна розглядати як початок нового, хоч і через історичні обставини нерозвинутого етапу колекціонерства.

Вагомий внесок у збереження пам'яток історії та культури зробила Львівська Богословська Академія, відкрита на базі колишньої Львівської Духовної семінарії. 6 жовтня 1929 року із благословення Митрополії та Андрея Шептицького ректор Богословської Академії Йосиф Сліпий залучив до професорського колективу кращих представників науки і духовенства, серед них археолога-палеолітознавця Юрія Полянського та тодішнього (з 1928 року) директора Музею НТШ Ярослава Пастернака [2: 10]. Розуміючи значення для виховного процесу пам'яток національної культури та потребу їх пошуку і збереження Йосиф Сліпий заснував при Богословській Академії музей, який розміщався у п'яти залах. Директором його став відомий дослідник церковної архітектури Михайло Драган.

У 1932–1933-х роках на прохання Митрополичої консерваторської комісії археологічна експедиція Музею НТШ провела розкопки у підземеллях собору св. Юра у Львові. У підвітарній крипті Ярослав Пастернак виявив кістницю на 15 окремих захоронень церковних ієрархів священників та ченців Святоюрського монастиря, а під павою катедри – залишки давньоруської дерев'яної церкви, збудованої як тоді вважали, князем Львом близько 1280 року [2: 11].

Для УГКЦ пошуки в Крилосі найважливішого храму Галицької Русі мали важливе церковне історичне значення, оскільки з Успенським собором пов'язували створення у самому Галичі в середині XII ст. окремого єпископства, тобто першопочатків Галицької митрополії.

Музейне колекціонування пам'яток українського релігійного мистецтва у Львові має вже мало не півторабікову історію й демонструє розвинуту традицію, з якою пов'язані важливі аспекти як національної культури, так і національного релігійного й духовного життя останнього століття. Справа та результати діяльності декількох поколінь подвижників, серед яких виділяються такі видатні постаті українського життя, як великий митрополит Андрей Шептицький, перший довголітній директор Національного музею у Львові професор Іларіон Свенціцький та найвизначніший український історик мистецтва першої половини ХХ ст. М. Драган, заслуговують на поглиблене вивчення.

Список використаних джерел

1. Александрович В. Колекціонування українського релігійного мистецтва у Львові: здобутки та історичний досвід // Пізнай правду (християнський часопис). – 2003. – № 2–3. – С. 30–32.
2. Бандрівський М. С. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець ХІХ–ХХ ст.). Автореферат. – Львів, 2001. – 22 с.
3. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899–1944. Том II: Церква і суспільне питання. Кн. 2: Листування. – Львів: Місіонер, 1999. – С. 571–1096.
4. Рулакевич О. Греко-католицька церква і розвиток культурно-мистецьких традицій галицьких українців в ХІХ – на поч. ХХ ст. // Наукові записки. Серія: Філософія. Вип. 5. – Тернопіль, 2000. – С. 81–85.
5. Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаніка, Івано-Франків. Єпархія Укр. греко-катол. церкви. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – 158 с.
6. Цегельський Л. Митрополит А. Шептицький. короткий життєпис і огляд

його церковно-народної діяльності. – Львів: вид-во отців Василіан "Місіонер", 1995. – С. 38–39.

Oksana Evanyk

METROPOLITAN SHEPTYSTSKYI'S ROLE IN THE ORGANIZATION OF MUZEUM ACTIVITY IN GALYCHYNA (1-ST PART OF XX CENTURY)

Andrey Sheptytskyi's role in the development of museum activity in the 1-st part of XX century in Galychyna and keeping cultural monuments is in the Sheptytskyi's role in the article.

УДК 94 (5–11) "18/2"

Василь Карпо, Віктор Мудеревич

ДАЛЕКОСХІДНА "ПРОСВІТА": ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

У даній статті розкриваються основні періоди в діяльності "Просвіти" на Далекому Сході. А також характеризується культурно-просвітницька робота товариства, що була спрямована на збереження національної приналежності представників української діаспори в далекосхідному регіоні.

Серед українських культурних товариств діаспори досить важливе місце посідає товариство "Просвіта". Саме її члени намагалися запобігти асиміляції і деградації національної приналежності українців шляхом акумуляції всіх притаманних їй рис: мови, релігії, культури, побуту, національної свідомості та способу мислення.

Слід зазначити, що в еміграції "Просвіта" досить легко адаптувалась, адже в Україні її діяльність була спрямована на вирішення подібних завдань, а саме виступати проти намагань поневолювачів асимілювати українську народність. У Галичині діяльність товариства була спрямована на боротьбу з австрійцями і поляками, на Буковині проти експансії румунів, на Закарпатті проти мадярів та чехів. Просвітяни Великої України протистояли російській територіальній та культурній окупації. Тому, практично нічого не змінюючи в своїй структурі, методах роботи "Просвіта" була актуальною і на чужині. Основними методами роботи просвітян були, лекції, вечори відпочинку, видання та поширення літератури, заходи присвячені певним визначним подіям української історії. Крім того, товариство повсякчас вело боротьбу за своє існування з місцевою владою, яка намагалася ліквідувати його, як осередок українського "радикалізму" та "націоналізму", що також є спільною рисою в діяльності товариства, як в Україні так і в еміграції.

Сьогодні – це досить актуально, оскільки українська громада на Далекому Сході, не дивлячись на свою чисельність, практично втратила не тільки зв'язки з Україною, але і будь які ознаки національної приналежності.

Історія дослідження "Просвіти" на Далекому Сході налічує велику кількість праць, які висвітлювали певні сторони її діяльності у визначений період та території. Одним з перших почав досліджувати українське громадське життя Зеленого Клину Іван Світ, який був членом товариства "Просвіта", Українського Національного Дому та інших товариств, а також активним політичним та громадським діячем на Далекому Сході. Він безпосередньо брав участь в культурно-просвітницькій діяльності та політичній боротьбі українців цього регіону. В своїй книзі "Украинский Дальний Восток" (1934 р. в.) [13], автор подає періодизацію українського суспільного життя на території Зеленого Клину. Досить детально описує основні етапи та перші українські культурні осередки в даному регіоні.

Про виникнення Українського Клубу і про боротьбу за його існування в місті Харбін описано в статті "Український Національний Дім в м. Харбін" (1935 р. в.) [15]. Тут автор розкриває основні періоди в діяльності цього українського національного осередку, яка була спрямована на захист національних, політичних, культурних і економічних прав та інтересів в межах Манджу – Ті – Го. Крім цього сили Українського Клубу були направлені на об'єднання всіх українських організацій з метою консолідації національних потуг [15: 76]. У статті "Українська молодь Далекého Сходу" [12] Іван Світ крім діяльності молодіжних осередків: шкіл, гімназій, Гуртка Молоді (з 1919 Спілка Молоді), Спілки Українських Студентів, Союзу Української Молоді Зеленого Клину та інших наводить деякі факти з життя товариства "Просвіта" і взаємодію цих центрів українства. Велике значення для даного дослідження мають й інші публікації автора. Зокрема в книжці "Україно-японські взаємини (1903–1945 рр.)" [17] дано чітку характеристику політики японців щодо українських культурно-просвітницьких та молодіжних осередків Далекосхідного регіону.

В статті "Просвіта на Далекому Сході" (1932 р. в.) М. Брилинський досить повно описав діяльність Харбінської "Просвіти", де чітко показав всі етапи діяльності цього осередку [2]. Але тут не відображено передумови утворення товариства, що в подальшому спричинило певні труднощі в його роботі.

Особливості формування далекосхідної діаспори добре розкрито в працях О. Мицюка та І. Шимовича. Зокрема, останній в праці "Зелений Клин – Нова Україна" чітко окреслює територію Зеленого Клину, періоди його заселення українцями та адміністративно-територіальний поділ [30]. У своїй праці Мицюк О. "Про переселення на Далекій Схід" звертає також увагу на чисельне співвідношення українців цього регіону з іншими національностями [9].

В 30-ті рр. появляється ряд статей у пресі, яка друкувалася на Україні і в діаспорі. Зокрема, в "Дописах з Далекého Сходу", які містяться в журналі "Тризуб" [24, 25, 26, 27, 28], знаходимо повідомлення про святкування Шевченківських днів у 1927 р., та інші відомості про товариство "Просвіта".

Коротку характеристику діяльності товариства на Далекому Сході зробив Володимир Дорошенко в книзі "Просвіта її заснування і праця", що вийшла у Філадельфії у 1959 р. [2]. Але оскільки автор намагався охопити осередки "Просвіти" у всіх країнах, де вона існувала, тому матеріали, які тут наводяться є досить короткими. Подібного характеру є стаття М. Британського "Взаємовідносини "Просвіти" в еміграції" [3], що була надрукована в 1932 р.

Ціла низка статей, присвячених діяльності Далекосхідної "Просвіти" міститься в часописах "Визвольний шлях", "Альманасі Українського Національного Союзу", а також "Літописі Червоної Калини".

Із сучасних дослідників потрібно згадати А. Попка і В. Черномаза, які на основі нових матеріалів змогли доповнити дослідження своїх попередників. Зокрема, в статі А. Попка "З історії діяльності товариства "Просвіта" на Далекому Сході" [21], автор не тільки використовує праці і статті, які друкувались в тогочасній пресі, але і архіви ЦЦА ДС РФ, що дало йому змогу розкрити дану тему. Але автор опускає особливості формування самої діаспори, що в подальшому вплинуло на діяльність "Просвіти". В. Черномаз [29], використовуючи архіви ЦЦА ДС РФ, та іншу літературу не тільки звертає увагу саме на цей аспект, а й подає передумови формування Далекосхідної діаспори та періоди заселення Зеленого Клину. Про сучасний стан речей на території Зеленого Клину розповідає Світлана Остапа у статті "Ностальгія за Зеленим клином", що вийшла в 2003 р. [11].

Серед джерел в даному дослідженні були використані матеріали ЦІДА, ф. 442, оп. 693, спр. 333, арк. 71., де переважно містяться матеріали про переселення українців на територію Зеленого Клину.

Цей короткий історіографічний огляд має на меті показати, що хоч дана тема досить довго досліджувалася, все ж залишилися деякі аспекти, які потрібно ще з'ясувати і узагальнити. Тому завданнями даної статті є не тільки внести новизну, але й узагальнити всі попередні здобутки історіографії з даної проблеми.

Говорячи про історію української Далекосхідної діаспори ми будемо розглядати українців, що проживали на Зеленому Клині. Західний кордон цієї території проходить по

річках Амур і Уссурі, північний – вздовж гір Станового Хребта. На заході береги Зеленого Клину омиваються водами Охотського моря і Татарської протоки, а на півдні – Японським морем.

Розглядаючи періоди заселення цих просторів українцями, потрібно з'ясувати особливості формування Далекосхідної діаспори. На відміну від Західної, вона почала формуватися набагато раніше. Перші переселення українців на ці території почалися в 1858 р. [30: 6]. Тут потрібно чітко розділити переселенців Амурського і Усурійсько-Приморського краю. В'ячеслав Черномаз вважає, що справді масові заселення цих територій почалися після царського указу від 1 червня 1882 р. [29]. Ним передбачалися певні заходи для прискорення заселення цих районів. Зокрема, українським емігрантам оплачували переїзд сухопутним та морським транспортом, забезпечували продовольством на 1,5 р., давали 100 руб. для матеріалів на забудову, землю, пару волів та корову [30: 10]. Таким чином, царський уряд хотів розселити населення центральних та східних українських губерній, де не вистачало землі, забезпечити східний кордон певними елементами та пришвидшити асиміляцію українців, бо як говорилося "малороси не здатні до проведення російської національної ідеї" [29]. Відсутність засобів до існування та безземелля, внаслідок аграрного перенаселення, штовхали селян залишати рідні місця проживання. Якщо в 1884 р. на територію Зеленого Клину прибуло 45 родин, то через рік їх кількість зросла до 131 родини [8: 67]. За підрахунками В. Кабузана з 1883 по 1905 рр. на Далекий Схід з українських губерній переселилося 109510 чоловік, що становило 63,4 %. З них в Приморській області осіло 77139 українців (78,1 %), в Амурській відсоток українців був менший – 47,8 %. Протягом 1906–1916 рр. на Далекий Схід прибуло 166787 українців. В Приморській області вони становили 61,25 %, а в Амурській – 49,7 % [8: 67]. У свою чергу О. Мицюк вказує, що до 1907 р. в Усурійському краї було 73,6 % українців, але якщо врахувати переселенців із Степової України, Кубані і Бессарабії – то відсоток українців зростає до 80 %. На території Амурського краю до 1914 р. українців проживало 50 % [9: 19, 23]. Як зазначає І. Світ в Манчжурію українці попали після побудови Східно-Китайської залізниці, як різного роду фахівці, службовці та різного роду працівники [15: 7]. Українські емігранти селилися переважно на територіях, придатних для землеробства, вони шукали такі місця, які би за своїм фізико-географічним положенням нагадували рідні землі. Тому не дивно, що на Зеленому Клині розвивалося російське місто і українське село. Отже, на територію Зеленого Клину з України переселялося переважно сільське населення тому не дивно, що перші прояви українського суспільного та культурного життя були досить млявими, адже за відсутності освічених людей та інтелігенції іншого перебігу подій не могло бути.

Для розгляду історії далекосхідної "Просвіти" потрібно виділити декілька періодів в її діяльності. Зокрема дослідник історії Далекого Сходу Іван Світ наводить таку періодизацію українського суспільного життя у Зеленому Клині: перший етап тривав до 1905 р., другий до 1917 р., третій до 1922 р. і четвертий від 1922 р. (приходу радянських військ на ці території – М. В.) до сьогодення [13: 14]. Перші прояви українського суспільного життя були досить ранніми, але проявлялися дуже слабо, так як своєї національної інтелігенції край не мав. Переважно сюди переселялися селяни, часто неграмотні, а малочисельна інтелігенція попадала на службу в російські урядові установи. Там русифікувалася настільки швидко, що навіть забували свою мову [13: 16]. До перших українських культурних установ можна віднести театральний гурток Петровського заснований в 1897 р., театральну трупу під проводом Костянтина Мирославського [13: 16]. Серед моряків Владивостока були театральні та культурно-просвітницькі гуртки під керівництвом офіцерів. Театральні вистави, ставали чи не єдиним засобом для пробудження національної свідомості, адже Емським указом від 1876 р. було заборонено українську мову, не було національної преси.

Російська адміністрація в Харбїні була ліберальніша, тому тут в 1907 р. було створено "Український клуб", крім того населення могло випускати українські книги, та ставити українські вистави, відзначати Шевченківські свята [13: 17–18].

А. Попок зазначає, що перша і на жаль невдала спроба заснувати товариство "Просвіта" на Далекому Сході датується 1906 р. у Микольськ-Усурійську [19: 84]. Друга спро-

ба відбулася 9 лютого 1910 р. Петро Хоменко, Сергій Ніженецький, Йосип Переверзев-Розсуд, Захарій Шевченко, Іван Кривоніс направили до губернатора Приморської області офіційне прохання затвердити статут "Просвіти". Метою товариства, що зазначалося в статуті – "було сприяти розвитку української культури, а головним чином, просвіті українського народу його рідною мовою, діючи в межах м. Микольськ-Усурійськ та Уссурійського краю" [29]. Але це прохання не могло бути затверджене бо 20 січня 1910 р. всім генерал-губернаторам було надіслано спеціального листа, за підписом міністра внутрішніх справ Столипіна. У "Тимчасових правилах про товариства і союзи "инородческих элементов", що населяють Росію" говорилося, що культурно-просвітницькі товариства ведуть до початків національної відокремленості і ворожнечі. Тому мають бути визнані такими, що загрожують національній безпеці. З огляду на це, було визначено, що ціль товариства "Просвіта" направлена виключно на об'єднання українців і це може нести "враждебную роінь" серед інших груп населення. І через те товариство класифікували як таке, що загрожує громадському спокою і безпеці. З цієї причини в реєстрації статуту відмовили [19: 84]. Тому, товариство діяло нелегально. Ще одна спроба заснувати український культурний осередок була здійснена 9 березня 1916 р. у Владивостоці під виглядом Владивостоцького українського благодійного зібрання, але і вона закінчилася нічим. З початком Першої світової війни всі спроби українців організувати свої культурно-просвітницькі осередки були зведені нанівець. Пожвавлення почалося після революції 1917 р., яка, як зазначає І. Світ, мала для українців не тільки соціальний, але і національний характер [16: 149].

Таким чином, розпочався третій етап українського національного та культурного відродження на Далекому Сході. Організація українських громадських та культурних центрів в різних місцях краю дала змогу 13–14 червня 1917 р. скликати перший Загальний всеукраїнський з'їзд діячів і громадянства Далекого Сходу [13: 20]. Докладно не будемо зупинятися на проведенні з'їзду. Варто лише зауважити, що з цього часу почалася активна громадсько-культурна діяльність на території Зеленого Клину. Національна секція запланувала відкрити в різних місцях осередки "Просвіти", проводити постійні лекції, звіти на українській мові, концерти, закладати бібліотеки. Філії товариства виникли в м. Спаську Іманького округу, Микольськ-Усурійську, м. Свободному та В'яземську Хабаровського округу та в самому Хабаровську, с. Осинівка та с. Хороль, [13: 20].

8 жовтня 1917 р. на загальних зборах Владивостоцької української громади прийняли рішення про її реорганізацію в товариство "Просвіта". А. Попок зазначає, що робота товариства здійснювалася на базі Народного Дому, де була заснована українська народна школа, ставились театральні вистави, проводились Шевченківські свята. Очолював товариство Ю. Глушко-Мова, який активно працював в українських організаціях: владивостоцькій громаді, напівлегальному українському гуртку при місцевому Народному Домі. Як актор і режисер, брав участь у театральному житті Владивостока, виступав організатором і активним учасником Шевченківських свят [20]. Хором завідував Тихон Доля [21: 86]. В. Дорошенко повідомляє, що товариство "Просвіта" у Владивостоці нараховувало 150 членів [4: 82]. У 1921р. почали видавати газету "Українська Думка", яку редагував І. Кошовий. Про умови існування "Просвіти" в газеті було зазначено: "Тяжко було проводити чисто ідейну працю "Просвіти" спочатку, але не в легшому стані вона і тепер. Товариство не зустрічало і не має співчуття в державних колах, котрі у нас весь час складаються з представників не української національності, і ведуть імперіалістичну політику Московщини, обмосковлення українського народу" [21: 87]. З приходом більшовиків на ці території, будь-які українські культурні і національні товариства були заборонені.

Подальша українська просвітницька робота, проводилася виключно на території Маньчжурії. Як зазначає В. Чорномаз: "З початком Першої світової війни та запровадженням суворіших адміністративних заходів українське суспільне життя на Далекому Сході завмирає. Тільки в межах концесії Східно-Китайської залізниці у Маньчжурії можна було провадити деяку роботу" [29]. Перший осередок товариства "Просвіта" виник в м. Харбін. Спочатку, передові діячі гуртувалися навколо товариства "Січ", яке було засноване 15 липня 1926 р. [21: 88]. Але згодом, як зазначає М. Брилинський, "воно не мо-

гло виконувати своїх завдань", тому, його 2 лютого перейменували в "Просвіту", що найбільше відповідало тодішнім умовам життя. З лютого цього ж року відбулися Загальні Збори, на яких розробили статут товариства [3: 149]. За традицією засідання розпочалося у місцевій українській Святопокровській церкві, де священиком був о. М. Труханів. Після відправи було обрано раду управління осередку. До неї увійшли відомі українські діячі на Далекому Сході: журналісти Михайло Заславський, Іван Світ, Павло Яхно, М. Козловський, Д. Пономаренко, Ф. Богдан, Г. Тоцький, Р. Барілович [3: 150]. Товариство знаходилося в приміщенні американської організації ІМКА (Християнська організація молодих чоловіків – М. В.) [14: 171]. Ця організація діяла під американським прапором. Тому її китайська адміністрація не контролювала. Пізніше товариство перебралося до "Уніатської місії", яку очолював архімандрит Ф. Абрамович, "але умови існування "Просвіти" були досить важкими, оскільки тут скупчилися великі реакційні московські групи, що проводили монархічну агітацію" [14: 172]. Подібно до Львівського, Харбінська "Просвіта" намагалася видавати певну друковану літературу. Але українською мовою це зробити не вдалося, тому в газеті "Гунь-Бао" була створена українська сторінка, але на російській мові [25: 23]. До 1932 р. було видано 42 сторінки [9: 151]. За своєю структурою харбінський осередок складався з організаційного, культурно-освітнього та господарського відділів [3: 150].

Розширюючи сферу своєї діяльності, при "Просвіті" українські діячі відкрили театральний гурток під керівництвом М. Лісовського. Своїми виставами вони намагалися поширити українську драматичну культуру не тільки серед українців, але і серед місцевих жителів. Оскільки, в цей час, "місцевих українців у величезній більшості можна пізнати хіба що по прізвищах та по жаргону. Серед них мало зацікавлених в культурно-просвітницькій справі, а більше поклоняються золотому тільцю... Цим пояснюється і відношення китайців, які ніяких українців не знають, за винятком рідких випадків, коли вони відрізняють нас від москалів тай то в мало приємний для українців спосіб, коли називають нас "хахоло" [26: 30–31]. Тому, просвітяни в рамках культурно-просвітницької програми провели в 1927 р. "Шевченківський вечір". Спочатку відбулася святкова українська маніфестація, а надвечір зіграли виставу "Запорожець за Дунаєм" [26, ч. 37: 29]. З метою запобігти асиміляції української громади були запроваджені курси українознавства. Тут активно працювали інженер О. Рейтер, д-р. С. Опанча та І. Заславський.

У 1929 р. харбінська "Просвіта" налічувала 33 члени (29 православних, 4 греко-католики) [3: 51]. Це було досить багато, адже в Ханькоу діяло лише 4 члени. У цей час було проведене свято Незалежності України, злуки українських земель. При "Просвіті" діяла бібліотека, яка налічувала 800 книг і працювала щоденно [21: 89]. 14 червня 1930 р. харбінський осередок офіційно став філією Львівської "Просвіти" [4: 82]. В цей час товариство проводить активнішу роботу. Зокрема, було організовано 17 засідань, 23 сходина, 3 вистави, 5 національних свят [3: 51]. З метою виховання молоді було засноване "Товариство молоді", а також жіночий гурток та архівна комісія. Крім того, при безпосередній участі товариства було організовано видавництво "Зелений Клин", яке вже в березні 1928 р. видало дві брошури: "Що знати повинна кожна людина" й "Тарас Шевченко" [21: 90]. За ініціативою "Просвіти" 15 грудня 1931 р. відбулися об'єднання чотирьох українських організацій: "Просвіти", "Союзу української молоді", "Українського клубу" та "Української парафії" і створено "Український Національний громадський комітет" [21: 24]. На території Маньчжурії подібні осередки "Просвіти" існували з 1925 р. в Шанхаї, Ханькоу, Ціндао та інших місцевостях. Зокрема в Шанхаї засновано українську громаду в 30-х р. "яка має показати москалям на ділі, що Україна таки існує" [27: 29].

Після захоплення Японією північно-східного Китаю і утворення у 1932 р. васальної держави Маньчжунь-Го в Харбіні значно посилювався вплив японських кіл. Проте не зважаючи на японський контроль, українці одержали більше можливості доля організації громадського життя [17: 42]. "Просвіта" в цей час розміщувалася в невеликому готелі на кошти українського діяча І. П. Шевченка, який в 1933 р. допоміг налагодити видавництво "Маньчжурського Вісника" [4: 171]. При "Просвіті" активно працювали І. Паславський, П. Марчишин, М. Мілько, В. Яхно, І. Світ, М. Світ, В. Паславський, О. Петрусенко, О. Рейтер, В. Дахенович, М. Коблянський, К. Андрущенко, С. Кукурудза, Ф. Богдан та ін.

З посиленням японського тиску у 1937 р. товариство "Просвіта" було ліквідовано. Відновило свою діяльність у 1943 р., але зі вступом радянських військ в 1945 р. українське культурне життя в Маньчжурії остаточно перестало існувати [21: 90].

Громадський рух на Далекому Сході, що розпочався на початку 1990-тих років нерозривно пов'язаний з Товариством "Просвіта". Ініціатори створення Товариства української культури Приморського краю – А. Попок та А. Мамонтів. Позналились через Київське Товариство української мови ім. Т. Шевченка, членами якого на той час були. Статут саме цього Товариства було взято за основу при розробці документів ТУК, а серед варіантів назв новоствореної організації розглядався й варіант назви "Товариство української мови "Просвіта" [21: 90]. Проте від'їзд найбільш активних членів Товариства української культури Приморського краю в Україну після проголошення її незалежності, погіршення економічного становища як в Росії, так і в Україні, розчарування певної частини населення у наслідках перетворень, що відбувалися в суспільстві призвели до спаду активності товариства. Починаючи з 1994 року його діяльність здебільшого концентрувалася навколо хору "Червона калина" та полягала у щорічному влаштуванні Шевченківських свят, концертів тощо. У 1998 році товариство не пройшло перереєстрацію згідно чинного законодавства і припинило своє існування. Проте вже 20 листопада 1998 року на його основі було зареєстровано Владивостоцьке українське товариство "Просвіта". Літопис діяльності новоствореного товариства лише розпочинається. Нині на терені Зеленого Клину з різною мірою активності діють 8 громад, 5 з яких – у Примор'ї. Що ж мають сьогодні українські громади на Зеленому Клині? Сахалінська регіональна національно-культурна автономія українців – "Київська Русь", створена на початку 2002 р. і ще досі не зареєстрована. Недільна школа, яка працювала в дев'яностих, не діє. Власних україномовних ЗМІ немає, можливості отримувати й розповсюджувати інформацію рідною мовою також. Є кілька мистецьких колективів: "Долинонька", "Славія", "Воля", дитяче "Зернятко" [11: 5].

У Хабаровському краї існує два об'єднання українців: громадська організація Товариство української культури Хабаровського краю "Зелений Клин", яке очолює Марко Прокопович, та Хабаровський крайовий центр української культури "Криниця". Займаються вони тільки культурницькою діяльністю, своїх приміщень і ЗМІ не мають. У краї мешкає майже 100 тисяч українців – і жодного українського класу. У Приморському краї українців ще більше – понад 180 тисяч. Але вони також не мають можливості, а здебільшого і бажання зберігати свою самобутність. Громадських українських організацій усього дві: національно-культурна автономія "Просвіта", що у Владивостоці, та Спаська національно-культурна автономія "Джерела України", яку очолює Анатолій Яремчук (м. Спаськ-Дальній). Обидва товариства мають художні колективи: Приморський український хор "Горлиця" та "Чиста криниця". Крім того, в різних районах краю фактично на ентузіазмі працює більше десяти художніх самодіяльних колективів. Українці тут мають тільки одну півгодинну щомісячну радіопередачу в Спаську-Дальньому, українську мову не викладають [11: 6].

Як зазначає Світлана Остапа: "самосвідомість та активність українців Далекого Сходу (за винятком колишніх репресованих) низька. Українською мовою володіють одиниці, молоді в організаціях майже немає. Українці, які в четвертому чи п'ятому поколінні живуть у цих краях, міцно інтегровані в російське суспільство і уявлення не мають про сучасну Україну. А якщо й мають, то сформоване воно російськими ЗМІ та представниками влади, які досі мислять категоріями СРСР і не хочуть визнавати суверенної України, говорять про її незалежність як про тимчасове явище, знову згадуючи "слов'янське братство" [11: 6].

Далекосхідна "Просвіта" пройшла нелегкий шлях на ниві освіти та культурного відродження українців цього регіону. Внаслідок того, що в цей край переселялося переважно неграмотне сільське населення, Далекосхідна діаспора мала невелику кількість людей, які могли і хотіли здійснювати просвітницьку роботу. І хоча існування товариства "Просвіта" часто була просто номінальним, йому вдалося зробити ряд заходів, які запобігали асиміляції української національної громади в Далекосхідному регіоні.

Список використаних джерел

1. Андрусак М. Державні змагання українців Далекого Сходу (1917–1920 рр.) // Літопис Червоної калини. – 1932. – № 4. – С. 20–24.
2. Брилинський М. "Просвіта" на Далекому Сході // Календар товариства "Просвіта". – 1931. – С. 149–152.
3. Брилинський М. Взаємовідносини "Просвіти" в еміграції // Календар товариства "Просвіта". – 1932. – С. 57–67.
4. Дорошенко В. "Просвіта" її заснування і праця. – Філадельфія: Молода Просвіта ім. Митрополита А. Шептицького. – 1959. – 102 с.
5. Верига В. Українці поза межами України початки української діаспори (до 1914 р.) // Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Розділ VI. – Львів Світ, 1996.
6. Енциклопедія української діаспори. Т. 4. (Австралія – Азія – Африка). – Київ – Нью-Йорк – Чикаго – Мельбурн, 1995. – 249 с.
7. Історія української діаспори / Зубалій О., Лановик Б, Трафяк М. – К., 1998. – 144 с.
8. Кабузан В. М. Переселення українців у Далекосхідний край 1850–1916 рр. // Український Історичний Журнал. – 1971. – № 2. – С. 65–70.
9. Мицюк О. Про переселення на Далекий Схід – К., 1913. – 129 с.
10. Мудеревич В. Утворення та діяльність осередків товариства "Просвіта" в Аргентині, Канаді та Китаї вихідцями з Буковини та Галичини // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Прут. – 2003. – В. 5. – С. 127–131.
11. Остапа С. Ностальгія за Зеленим Клином // Голос України. – 15 листопада 2003.
12. Перський Популярна історія товариства "Просвіта". – Львів. – 1932. – 221 с.
13. Світ І. Украинский Дальний Восток. – Харбін: Українська Видавнича Спілка, 1934. – Ч. 2. – 43 с.
14. Світ І. Українська молодь Далекого Сходу // Визвольний шлях. Лондон, 1978. – № 2. – С. 166–176.
15. Світ І. Український Національний Дім в м. Харбін. – Харбін: Українська видавнича Спілка, 1935. – 86 с.
16. Світ І. З Далекосхідних спогадів // Альманах УНСоюзу. – Джерсі-Сіті – Нью-Йорк, 1966. – С. 144–150.
17. Світ І. Україно- японські взаємини 1903–1945 рр.: історичний огляд та спостереження. – Нью-Йорк, 1972. – 104 с.
18. Світ І. 1917 рік на Далекому Сході // Календар-альманах Українського Національного Союзу. – 1967. – 148–154 с.
19. Стебник Записки імперскаво геаграфического общества. – 1864. – Т. 1. – С. 165–193.
20. Степанов І. Українець з Далекого Сходу // Дзеркало тижня. – 20–26 квітня. – 2002.
21. Попок А. З історії діяльності Товариства "Просвіта" на Далекому Сході // Визвольний шлях. – Лондон, 2000. – Кн. 11. – С. 84–90.
22. Попок А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в XX ст. // Український історичний журнал. – К. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
23. Попок А. Діяльність української преси на Далекому Сході // Альманах УНСоюзу на 1998 р. Нью-Йорк, 1997. – С. 196–208.
24. На Далекому соді // Тризуб. – 1927. – Ч. 36. – С. 30–31.
25. Лист з Далекого Сходу // Тризуб. – 1932. – Ч. 32–33. – С. 23–25.
26. На Далекому сході // Тризуб. – 1932. – Ч. 40. – С. 25.
27. На Далекому сході // Тризуб. – 1932. – Ч. 47. – С. 29.
28. На Далекому сході // Тризуб. – 1932. – 1 липня. – С. 27–29.
29. Чорномаз В. Українці на Далекому Сході (1883–1912 рр.).
30. Шимович І. Зелений Клин – Нова Україна. – Львів: НТШ, 1924. – 91с.

Vasyl Karpo, Viktor Muderevych

THE 'PROSVITA'S ORGANIZATION IN FAR EAST: HISTORY AND NOWADAYS.

The main periods of the Prosvita's activity in the Far East are depicted in the following thesis article. The cultural-educational work of the organization is also characterized here, that aimed at preserving national identity of the Ukrainian diaspora in this region.

УДК 94 (477)

Микола Алексієвець, Ірина Федорів

ПРИЧИНИ ЛІКВІДАЦІЇ ТА ПОЛІТИЧНІ СПРОБИ УКРАЇНЦІВ ВІДНОВИТИ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюються політичні дії національних сил України впродовж Другої світової війни, спрямовані на відновлення української державності.

Друга світова війна, бачена в контексті українських проблем та інтересів, належить до найбільш сфальсифікованих періодів новітньої історії. Деформація процесів та явищ, ролі в них окремих особистостей набула найбільших розмірів при представленні у цей драматичний період українських національних сил та рухів, їхньої боротьби за визволення України та побудови власного державницького життя. Проте з наукового погляду, який повинен базуватися на документальних даних, період Другої світової війни, зокрема питання спроб відновлення державної незалежності українськими національними силами є надзвичайно актуальним дослідженням сучасної вітчизняної історіографії. Цим зумовлений вибір даної проблеми авторами статті. Потреба вивчення такого питання зумовлена складністю тих державотворчих процесів, що відбуваються в Україні сьогодні, і які вкотре доводять, що боротьба за незалежність України була довгою і нелегкою – і такою вона залишається досі.

В українській історіографії періоду Другої світової війни та пов'язаним з ним процесам відновлення української державності присвятили свої праці такі історики як Т. Гунчак [2], В. Косик [4–5], В. Кучер [6], В. Роєнко [8], В. Трофимович [11], А. Трубайчук [12] та ін. Проте вищезазначена проблема все ще потребує комплексного розгляду.

Напередодні війни Україна була розділена між чотирма державами: Радянським Союзом, Польщею, Румунією, Чехо-Словаччиною. Очевидно, що український самостійницький рух становив загрозу для цілісності кожної з цих держав. Вони виступали проти українського національного руху з того моменту, як він починав захищати прагнення, що суперечили їхнім інтересам. Як а ргіогі вважалось, що українське населення – це лише проста меншина, яка має бути хорошими лояльними громадянами, готовими асимілюватися.

Національні організації, прогнозуючи свою майбутню діяльність щодо становища в Україні керувалися тим, що радянська імперія, з її політикою геноциду, є головним ворогом українського народу. Звідси виводилася основна мета українських політичних сил – рішуча боротьба проти СРСР. Але вона могла бути успішною при сприянні інших держав. Щоправда, тодішні міжнародні реалії звужували вибір українців.

Ще до війни нацистської Німеччини з Радянським Союзом в Україні сформувалися дві концепції відновлення української державності. Перша – Українська держава постане внаслідок боротьби і державотворчої діяльності самих українців, а друга – внаслідок позитивного ставлення Німеччини до відновлення Української держави після руйнування СРСР. Виразником першої концепції (революційної) була Організація українських націоналістів (ОУН), очолювана С. Бандерою. Провідники другої, так званої інтервенційної концепції на чолі з А. Мельником орієнтувалися на Німеччину, намагаючись переконати її керівництво у доцільності й корисності підтримати справу побудови Української держави [8: 168].

У свою чергу Гітлер ніколи не говорив, що підтримує ідею незалежної України. Відомо, що деякі польські діячі, які мріяли відновити кордони держави до поділу 1772 р., не переставали прагнути українських та білоруських земель. Це бажання відчинило двері різним спекулянтам, у тому числі і серед німців. Бюро зовнішньої політики (АПА) націонал-соціалістичної партії, очолюваної Розенбергом постійно вивчало ситуацію та складало рекомендації для ведення політики, при цьому, зовсім не схильючись до ідеї Украї-

нської незалежної держави та, не спираючись на право народів на самовизначення [5: 38].

Українські націоналістичні кола, зокрема голова ОУН Є. Коновалець та більшість членів головного Проводу усвідомлювали той факт, що політика націонал-соціалістичної Німеччини не сприятиме вирішенню українського питання [5: 42].

На початку січня 1935 р. чотирнадцять членів англійського парламенту звернулися до Ліги націй з петицією про гоніння українців польською владою. У травні 1935 р. в Лондоні було створено Англо-український комітет. Тоді Є. Коновалець висловив переконання українських націоналістів, що незалежна Україна безперечно була б важливим фактором для балансу сил у Східній Європі й культурного та економічного розвитку всієї Європи. Він також зазначив, що укладені останнім часом угоди порушують природне право українського народу самому вирішувати власну долю і можуть призвести до конфлікту, в якому український народ тільки програє.

Хоч ОУН і вважало Росію найбільш небезпечним окупантом України, голова українських націоналістів наголошував, що в "майбутньому ми будемо поборювати всілякі самовільні спроби всіх інших інтервентів вирішувати справи Східної Європи проти волі українського народу або без порозуміння з ним, у свідомості, що кожна така розв'язка doprowadила б лише до нових поділів і поневолення України, а не до її визволення" [5: 43].

Враховуючи, що прагнення українців ніяк не суперечать економічним, політичним і стратегічним інтересам Великобританії, Є. Коновалець висловив надію, що Великобританія підтримає боротьбу українців за свою незалежність.

Під час конференції "Товариство Близький і Середній Схід" представник ОУН Є. Ляхович заявив: "поділ Росії й створення самостійної української держави, яка постійно розвивалася б лінією, згідно з британськими інтересами, усунув би ту небезпеку і, на мою думку, був би корисним явищем і для Британської імперії" [5: 44].

Обидві концепції створення Української держави чітко проявилися у період становлення Карпатської України в 1938–1939 рр. Прихильники першої із них (Бандери), очолювані полковником М. Колодзінським, поручиком Р. Шухевичем, чотарем З. Коссаком, енергійно взялися за створення українських збройних сил – Карпатської Січі. Провідники другої концепції українських націоналістів на чолі з полковником А. Мельником, Я. Барановським, полковником Р. Сушком пристосували свою лінію до політики Берліна [1: 41].

Навчені трагедією Карпатської України і радянською окупацією Західної України, керівники революційної ОУН почали виробляти власні плани, до реалізації яких приступили б на випадок вибуху війни.

Загальні політичні наміри були визначені в постанові II Великого збору ОУН в Кракові (квітень 1941 р.): "ОУН продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення Українського Народу без огляду на всі територіально-політичні зміни, які б знайшли на терені Східної Європи". Постанова визначала ставлення ОУН до планів гітлерівців поділити Україну: "Майбутнє Західної України зв'язане нерозлучно з національно-визвольним рухом усього Українського Народу. Тому ОУН поборює шкідливі для справи визволення думки про можливість сепаратного вирішення долі Західної України". Отже, автори документа висловлювали рішучість здійснювати свої плани і за умови, коли українські землі будуть окуповані Німеччиною [8: 169].

Після II Великого збору ОУН розпочалася всебічна підготовка до визвольної революційної боротьби і творення суверенної соборної Української держави. Організовувалися Похідні групи, була створена Державна комісія ОУН під керівництвом доктора В. Горбового, яка включала знавців конституційного і міжнародного права та державної адміністрації. Для підготовки збройних сил був організований Крайовий військовий штаб під команду Д. Грицяя-Перебийноса. Сформовано відділи розвідки і контр-розвідки під керівництвом М. Лебеда та І. Равлика.

У травні 1941 р. визвольна державницька політика була чітко сформульована в політичних вказівках "Боротьба і діяльність ОУН під час війни". Передбачалося, що ОУН використовує війну з СРСР для розгортання боротьби за суверенну соборну Українську державу, за неподільну повну владу українського народу на українських землях. Воюючі

держави могли сприйматися як союзники тільки в тому випадку, якщо вони визнаватимуть і шануватимуть суверенність України [10: 78].

У переломний період української історії ОУН вжила енергійних заходів для консолідації українських політичних сил. 14 червня 1941 р. була прийнята відозва до всіх українців, яку підписали 116 політичних, військових і суспільних діячів. У ній підкреслювалося: "Великий історичний час, в якому живемо, вимагає від нас залишити на боці всі непорозуміння і стати разом до служби тільки одній найбільшій справі визволення українського народу і відновлення суверенної, від нікого незалежної Української держави" [8: 171].

Наслідком цих зусиль став з'їзд Української політичної еміграції, який відбувався 21–22 червня 1941 р. у Кракові. На ньому був створений Український національний комітет (УНК), до складу якого ввійшли представники всіх політичних сил, за винятком ОУН (м), які відмовилися від участі. Головою УНК обрали В. Петріва, першим заступником – В. Горбового, другим – В. Андрієвського. УНК видав "Маніфест напередодні війни", в якому заявив, що український народ є єдиним законним власником території, на якій він живе, і що воля народу може бути виражена тільки у формі власної держави [5: 112].

У день початку війни 22 червня 1941 р. на схід України рушили три Похідні групи ОУН, у тому числі спеціальна група у складі 100 осіб з дорученням виголосити Акт відновлення Української держави й організувати державний апарат. До цієї групи під керівництвом Ярослава Стецька входили Ярослав Старух, Дмитро Яців, Лев Ребет, Іван Равлик, Василь Кук, Василь Охримович [8: 171].

Обидві фракції ОУН старались інформувати німців про свої політичні цілі. Зокрема, напередодні нападу Німеччини на Радянський Союз вони надіслали Гітлерові два меморандуми. Ці документи обстоювали необхідність відновити суверенну українську державу в її етнічних кордонах.

Звичайно, плани німців аж ніяк не співпадали з політичними прагненнями ОУН, але вони мовчали. Саме тому організація, з одного боку, співпрацюючи з німцями, з другого – самостійно шукала розв'язки проблеми української державності [3: 225].

Зрештою, вранці 30 червня 1941 р. до Львова увійшов відділ дружини українських націоналістів під командуванням сотника Р. Шухевича. Прибула також група Я. Стецька. Оперативно були встановлені контакти з підпільниками і провідниками революційної ОУН у місті. Було вирішено скликати ввечері широкі громадські збори в Домі товариства "Просвіта" і створити органи державної влади [8: 171].

У Національних зборах взяли участь близько 100 львів'ян, Й. Сліпий, Ю. Полянський, професори, науковці, політики. Я. Стецько прочитав від імені проводу ОУН проект Акта відновлення Української держави. В ньому зазначалося: "Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку покладали свої голови цілі покоління найкращих синів України. ОУН взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України – Києві з волі українського народу... Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Українську державу і новий справедливий лад у цілому світі" [5: 504].

Оцінки Акта відновлення Української Держави мають широкий спектр: від "опереткового державного акту" до "поворотного пункту в українській політиці". Т. Гунчак, зокрема, вважає, що ця акція, яку українське населення вітало з великим ентузіазмом, поставила німецьку владу перед доконаним фактом, відносно якого вона мусила зайняти певну позицію. "Дивлячись на ті події з історичної перспективи, можна сміливо твердити, що проголошення крайового правління Української держави (з усіма недосконаlostями цього акту) було поворотним пунктом в українській політиці" [3: 226].

О. Субтельний назвав "Акт" "зухвалим кроком, що межував з безрозсудством. Йдучи на край ризикової гри, ОУН (б) розраховувала, що німецьке військове командування швидше погодиться з цим фактом як із доконаним, ніж піде на конфронтацію з українцями з початку вторгнення" [11: 401–402].

Натомість Я. Грицак звертає увагу, що в історії проголошення Української держави 30 червня у Львові залишається багато неясного. Він підкреслює, що існує декілька версій цього документа. Один з них містить вихвалання Гітлера та "героїчної німецької армії" (неминуче, зрештою за таких умов). Як стверджували пізніше творці цього акта, вони мали намір, перш за все поставити німців перед доконаним фактом. Їхні політичні опоненти з ліберального табору натомість переконували, що бандерівці прагнули поставити перед фактом передовсім українське суспільство і, вигравши час, забезпечити собі керівні позиції. Акт, прийнятий духом монопартійної виключності: в усіх його версіях відновлення української держави проголошувалось від імені єдиної сили – ОУН (б). У ньому не було жодної згадки про IV універсал УНР. Невідомо, чи це упушення було свідомим ігноруванням визвольної боротьби 1917–1921 рр. та головних політичних акторів, які виводилися з її традицій – уенерівців, гетьманців і мельниківців, а чи швидше свідченням низької політичної культури авторів цього документа. Виглядає, що ініціатори цієї акції не планували повного виключення інших політичних угруповань зі складу уряду – запрошення увійти до нього одержали уенерівці і гетьманці, а у липні 1941 р. Я. Стецько запропонував навіть мельниківцю І. Рогачеві пост міністра пропаганди. Однак ні уенерівці, ні мельниківці не скористалися з запрошення, хоча останні готові були визнати Акт 30 червня 1941 р., якщо він буде підкріплений загальним плебісцитом [2: 224].

До висновку про недостатню політичну зрілість Я. Стецька та його оточення схиляє і те, що Акт не дає визначення форми відновленої Української держави – чи це мала бути республіка, монархія, чи диктатура? Сам голова уряду признавався пізніше, що текст акта він писав у поспіху. Цим він мимоволі дає зрозуміти, що ні він, ні інші бандерівські лідери не надавали ваги політичним формулюванням – позиція, яка навряд чи характерна зрілим політикам!

Лев Шанковський справедливо звертає увагу на той факт, що оцінка Акта 30 червня та його значення не правомірно ототожнюється з оцінкою тих сил, які його проголосили, тобто бандерівців. Насправді, вважає він, проголошення Української держави мало ширше значення, аніж його описують критики бандерівців. Л. Шанковський твердить, що, уникаючи посилання на УНР та її традиції, бандерівці створили екзильному урядові простір для політичного маневру – дистанціюватися від проголошеної під протекторатом Німеччини держави і заявити про свою підтримку західних союзників. На лихо, еміграційний уряд не розвинув своєї прозахідної орієнтації, яку зайняв на початку Другої світової війни, заявивши про свою лояльність до Німеччини. Важко погодитися з часто повторюваним твердженням, що Акт змусив німців прояснити своє ставлення до українського питання. Засадничі підстави німецької політики і далі залишалися державною таємницею [2: 225].

Проте Акт відновлення Української держави дав змогу національним силам розпочати практичні кроки у її розбудові. Уже 30 червня 1941 р. було створене міське правління у Львові, яке очолив Ю. Полянський, колишній крайовий комендант Української військової організації. 1 липня 1941 р. розпочало діяльність Львівське обласне правління під керівництвом О. Марітчака, члена Українського національно-демократичного об'єднання. Упродовж кількох днів функціонували повітові правління. Державне правління 3 липня 1941 р. надіслало урядові Німеччини та інших держав декларацію. У ній зазначалося: "Український народ відновив і проголосив у Львові Українську Незалежну Державу. Вона має за собою тисячолітню традицію..." [8: 172].

5 липня голова Державного правління Я. Стецько сформував Крайове правління. Із 26 міністерських портфелів 11 одержали члени ОУН (б), 11 – безпартійні, решту – представники партій соціалістів-радикалів.

Державотворчу функцію виконували й Похідні групи ОУН, що налічували близько 7000 добре вишколених осіб. У визначених районах вони створювали націоналістичні організації і встановлювали українську державну владу. Українське правління запроваджувалося в 11 областях. Під керівництвом М. Лебеда була створена Українська державна міліція, яка згодом стала основою Української повстанської армії і збройного революційного підпілля. У Мостах Великих, в Поморянах створено таємні військові школи [7: 68].

Значно дієвішою була Рада сеньйорів – новий державний орган, проголошений 6 липня 1941 р., який мав слугувати своєрідним парламентом при львівському крайовому правлінні Я. Стецька. До нього обрали 13 осіб. Президентом став К. Левицький, заступником Й. Сліпий. 30 липня 1941 р. Рада змінила свою назву на Українську Національну Раду. Ситуація була вельми складною. Національна Рада бажала поліпшити життєві умови українського населення. 6 серпня Рада затвердила К. Паньківського генеральним секретарем [3: 234–235].

У свою чергу міністерство закордонних справ на чолі з В. Стахівим вживало заходів у Берліні щодо визнання Німеччиною Української держави. Проте для німців учинок Я. Стецька став не більше як спроба "державного перевороту". Щоб ця подія не одержала широкого розголосу, німецька влада почала тиснути на С. Бандеру, вимагаючи скасування проголошення Я. Стецька. Бандера рішуче відмовився [3: 226]. Не бажаючи передчасно розкривати свої наміри німці вирішили зупинити українську ініціативу арештом головних діячів. 5 липня 1941 р. у Кракові був арештований С. Бандера, депортований у Берлін для допитів, а потім для утримання під домашнім арештом. Крім того арештували членів Національного комітету у Кракові (В. Яніва, В. Горбового) [5: 117].

Керівники ОУН, що були у Львові (Стецько, Леbedь, Старух, Климів-Легенда, Ребет, Равлик, Турковський) вирішили перейти спочатку до психологічної, військової та організаційної підготовки. Одразу після зборів, 9 липня Я. Стецько та Р. Ільницький були арештовані СД. На допиті в Берліні полковник Ервін Штольце твердив, що проголошенням своєї незалежності українці ускладнили ситуацію на Сході, створивши враження, що німці прихильно ставляться до розчленування Росії [5: 118].

У Львові всі інші члени уряду під загрозою арешту припинили політичну діяльність. ОУН (м) під тиском СД була змушена висловити німецькій владі свою лояльність й обіцяти сприяння у перебудові країни [5: 119].

21 липня 1941 р. райсміністр закордонних справ прийняв рішення вважати, що проголошення незалежності Української держави "не має жодного конституційного значення". У відповідь політичне бюро ОУН (б) в Берліні надрукувало декларацію, в якій пояснювалось, що проголошення "вже є історичним фактом", а встановлення державної влади на Україні відбулося не тільки у Львові, а й в інших містах [5: 127]. Цей факт свідчив про стихійне прагнення українського народу до політичного суверенітету. У декларації також було сказано, що "удар проти українського уряду буде розцінений українським народом як ворожий акт із боку німецького Райху проти поняття української державності".

Німці вирішили домогтися від С. Бандери і Я. Стецька відкликання проголошення незалежності і розпуску уряду. Тиск чинився впродовж липня – початку серпня. Врешті ОУН (б) заявила, що вона не має жодного законного права розпустити уряд. Щоб обмежити можливі репресії, Я. Стецько в заяві від 14 серпня 1941 р. взяв на себе всю відповідальність за відновлення незалежності й наслідки цього акту. Повністю відмовляючись скасувати проголошення незалежності і розпустити уряд, ОУН (б) намагалася переконати німецький уряд у корисності співробітництва між двома країнами на базі суверенітету проти більшовизму. Співробітництво могло спиратися тільки на визнання повної незалежності Української держави. Однак націонал-соціалістська влада не мала жодного наміру змінити своє ставлення до Східної Європи [5: 128–129].

Німецька влада, включивши Галичину до Генерального губернаторства Польщі, навіть не думала визнавати Національну Раду за авторитетну інституцію, тим більше, що її діяльність мала всі ознаки політичної. Значно більше її влаштував Український Центральний Комітет у Кракові під проводом В. Кубійовича. Він займався добродійництвом, громадською опікою, шкільництвом. Німці використовували структуру УЦК та авторитет його провідників для своїх окупаційних цілей. Стурбований таким розвитком подій, К. Левицький передав губернаторові Галичини рішення президії від 14 жовтня 1941 р. Рада нагадувала: "УНР репрезентує громадську опінію національної ідеї до часу створення Соборної Незалежної України... Представляючи собою єдину політичну репрезентацію української нації Західної України, УНР має рівнобіжно з цим вказувати головні напрямки в культурних, суспільних і економічних справах української нації Західної Украї-

ни". Після смерті 13 листопада 1941 р. К. Левицького Раду очолив А. Шептицький. Та в умовах німецької окупації навіть авторитет митрополита не допоміг. Німці вимагали її розпуску, і митрополит припинив її діяльність [3: 236].

Як бачимо, керівництво ОУН розуміло, що Українська держава, існування якої заперечував А. Гітлер, довго не протримається.

Тому ОУН (б), яку після арешту С. Бандери та Я. Стецька очолив М. Лебець, розпочала підготовку до відкриття нового фронту своєї боротьби – цього разу проти Німеччини. Поява нового ворога незмірно ускладнила справу визвольних змагань, оскільки тепер Україні протистояли дві могутні сили – гітлерівський і сталінський режим. Цей період позначений політичною активізацією українського Опору, розбудовою бази для тривалої боротьби, головним чинником якої могла бути тільки організована збройна сила.

Так, I конференція ОУН (вересень 1941 р.) наголошувала на потребі перекинути на східні землі України провідні сили, збирати зброю, посилити пропагандистську працю, вишкіл кадрів.

II конференція ОУН (квітень 1942 р.) була присвячена питанням програмово-ідеологічного порядку. У її постановках зазначалося, що ОУН будує свою політику на творенні й розбудові власних революційно-політичних і військових сил, на самостійницькій, ні від кого не залежній всеукраїнській політиці революційної боротьби [3: 237].

На III конференції ОУН (лютий 1943 р.) одна із статей постанов проголошувала: "Сучасна війна на Сході, що її розв'язано в ім'я імперіалістичних інтересів німецького націонал-соціалізму і московського більшовизму, ведеться за протинародні, реакційні цілі, за обернення країни і народів у предмет колоніальної експлуатації..., за повне поневолення народів і людини" [3: 238].

Перші збройні загони, пов'язані з українським самостійницьким рухом, з'явилися на Поліссі. Тут Тарас Бульба-Боровець створив так звану Поліську січ і в листопаді 1941 р. пішов у ліси, щоб воювати проти більшовицьких партизанів і німецької поліції [7: 68]. Починаючи з 1942 р. партизанських рух на Волині та Поліссі набрав значних розмірів. Восени 1942 р. ОУН організувала ряд партизанських загонів, які скоро почали називатися Українською повстанською армією (УПА). Зростаючи, УПА поширювала свій контроль над багатьма районами Волині та Полісся. До кінця травня 1943 р. під контролем німців залишилися тільки великі міста [3: 239].

У свою чергу на теренах Галичини формується українська народна самооборона як складова УПА. Загони прибули в Карпати для боротьби з радянськими партизанами. Про свої політичні цілі УПА писала так: "Українська Повстанська Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької " нової Європи "" [3: 240].

Найбільші зміни в розвитку УПА, як і взагалі підпілля, припали на 1943 р. У серпні провід ОУН скликав надзвичайний Великий збір організації. Тут уперше відчувався значний вплив східних українців на формулювання деяких важливих питань. Постанови, які склалися як конституція демократичної держави західного зразка, звернули особливу увагу на економічне будівництво та культурне піднесення народу в самостійній Українській державі [3: 273–275].

Той факт, що УПА стала значною збройною силою, а також те, що радянська армія швидкими темпами виганяла з України німецьких завойовників, примусили головнокомандування УПА задуматися над створенням нового політичного центру, завданням якого мало стати керівництво українським рухом на рідних землях.

У липні 1944 р. в Карпатах було створено перший уряд самостійницького підпілля. Він прийняв назву Української Головної Визвольної Ради (УГВР). Новий уряд об'єднував усі провідні політичні елементи – незалежно від їхнього світогляду та політичної приналежності, які стояли на ґрунті суверенності Української держави.

УГВР видала універсал до українського народу, в якому говорилося: "Українська Головна Визвольна Рада є найвищим і єдиним керівним органом українського народу на час його революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Собор-

ної Держави". Виконавчим органом УГВР був Генеральний секретаріат, головою якого збір обрав Р. Шухевича [3: 242–243].

Спроби німців досягти порозуміння з УПА залишилися безуспішними. У цій справі УПА видала окреме звернення "Так звана нова східна політика німців і наша постава до неї", в якому підкреслювалась хитра спроба нацистів використати східні народи для своїх подальших імперіалістичних цілей.

Подібне звернення у формі листівки під назвою "Боротьба українського народу проти окупантів" УПА видала в лютому 1945 р. У цей час німці фактично перестали бути важливим об'єктом політики українського самостійницького руху, який тепер повернув свою увагу на боротьбу проти радянської влади. На західних землях, які ще не були захоплені радянською армією, ОУН і УПА збирали зброю, будували бункери, лікарні. Тільки час від часу доводилося вступати в переважно оборонні бої з відступаючим вермахтом [9: 264].

Ситуація, яку створила УПА, була загрозлива. На підставі документів можна сміливо твердити, що Західна Україна була у справжній облозі радянських військ, яким УПА та цивільне населення чинили запеклий опір [6]. Сподіваючись вплинути на повстанців, Верховна Рада УРСР двічі, у травні та жовтні 1944 р. зверталася до них із закликом покинути "ліс". Але бійці УПА кожного разу відповідали однаково – зброєю. Боротьба між українським революційним підпіллям і радянською владою тривала не лише до кінця війни – трохи змінивши тактику, УПА продовжувала свою діяльність аж до 1951 р.

Отже, державницькі змагання українського народу у міжвоєнний період, проголошення незалежності Карпатської України, Акт відновлення української державності 30 червня 1941 р., створення УПА як військової сили українського революційного руху і УГВР як єдиного політичного центру проілюструвало здатність українського народу до державотворчої праці навіть за вкрай несприятливих обставин. Це підтверджує хоча б такий факт, що УПА, не маючи допомоги ззовні, але опираючись на українського селянина, виросла в потужну силу, з якою мусили рахуватися Німеччина і Радянський Союз.

Щоб повною мірою оцінити значення цих фактів, треба пам'ятати про особливо жорстокий характер окупаційного режиму в Україні, що зводив до мінімуму будь-які вияви політичної волі населення, та про ізольованість українського повстанського руху, який вів боротьбу на два фронти і не міг, на відміну від польського, французького, сербського та інших рухів опору, користати з матеріальної і військової допомоги західних союзників. Однак навіть за цих умов він зміг розвинути свої сили до того рівня, що витримує порівняння з визвольною боротьбою інших європейських народів.

По-друге, за весь час німецької окупації в Україні не існувало жодного масового політичного руху, що був би водночас антикомуністичним, антифашистським і проросійським. Все це, як писав І. Лисяк-Рудницький, неухильно приводить нас до висновку, що єдиною альтернативною до наявної радянської системи була на Україні самостійна національна держава. Цей висновок збігається із загальною історичною тенденцією нашої доби до емансипації поневолених і колоніальних народів [2: 264].

Фашистське керівництво припустилося фатальної помилки, нехтуючи національним фактором в Україні. У політиці Німеччини були певні хитання щодо України і питання її незалежності. Але при цьому про перетворення України на політичного партнера не могло бути і мови. Німецьке командування активно грало українською картою як на початку, так і наприкінці війни.

Західні союзники також не трактували українського питання серйозно. У січні 1939 р. британське посольство в Москві вважало, що "в Радянській Україні немає ніяких перспектив на незалежний рух, з яким би радянський уряд не міг би ефективно справитися". Чиновники в англійському міністерстві закордонних справ надто пізно дійшли висновку, що встановлення самостійної Української держави є цілком можливою, хоч і не легкою ціллю. Таким чином, ніхто з країн антигітлерівської коаліції не спішив визнавати роль України як чинника антигітлерівської коаліції.

Не можна виправдати й те, що стосувалося методу розв'язання міждержавних проблем, тобто змовницького "стилю", який був застосований при укладанні "пакту Ріббентропа-Молотова", чи силового тиску при розв'язанні питання про долю Бессарабії, Північ-

ної Буковини і Закарпаття. Проте аж ніяк не можна відкидати справедливості, історичної та етнічної обґрунтованості входження західноукраїнських земель до України. Значною мірою сталінське "сприяння" соборності України пояснюється бажанням вождя остаточно вирвати "українську карту" з-під впливу західних держав і беззастережно проводити свою імперську політику.

Водночас в Москві впершу чергу йшлося про втримання свого контролю над українським населенням. Радянське керівництво вважало українське питання потенційно небезпечним для збереження єдності СРСР. Москва виявилася більш вправною в утриманні України в своїх володіннях, ніж Берлін. Але підвищення українського питання обернулося новою загрозою для московської системи – загрозою, з якою вона мусіла справлятися впродовж декількох післявоєнних десятиліть.

Ніяких реальних прав та свобод українська республіка як член ООН не здобула, а навпаки, ще більше була прив'язана до імперського центру. "Розширення прав УРСР" вилилося після війни в посилення терору. Тому боротьба за вільну Українську державу тривала.

Список використаних джерел

1. Бар М., Зеленський А. Війна втрачених надій: Український самостійницький рух у 1939–1945 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 35–49.
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
3. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
4. Коваль М. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – 298 с.
5. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів: Атлас, 1993. – 659 с.
6. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). – Т. 2 / Упорядкування Володимира Косика. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. – 384 с.
7. Кучер В. ОУН–УПА в боротьбі за незалежну Україну. – К., 1997. – 103 с.
8. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995. – 248 с.
9. Роєнко В. Друга світова війна. 1939–1945. – К., 1994. – 386 с.
10. Стахів Є. Еволюція українського націоналізму від тоталітаризму до демократії: Думки про ОУН–УПА і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр. – К., 1992. – 197 с.
11. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – 510 с.
12. Трофимович В. Україна в роки другої світової війни (1939–1945 рр.). – Львів, 1995. – 425 с.
13. Трубайчук А. Друга світова війна. Коротка історія. – К., 1995. – 195 с.

Mykola Alexiyevets, Iryna Fedoriv

THE REASONS OF LIQUIDATION AND POLITICAL ATTEMPTS OF THE UKRAINIANS TO REVIVE THE UKRAINIAN SOVEREIGNTY AT THE PERIOD OF WORLD WAR THE II.

In the article the political activity of the national forces of Ukraine during World War the II aimed to revive the Ukrainian sovereignty is investigated.

УДК 94 (477)

Оксана Михальчук

КУЛЬТОСВІТНІ ЗАКЛАДИ ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА У 1960–70-Х РОКАХ

В статті розкривається динаміка будівництва закладів культури на селі у 1960–70-х рр., аналізуються джерела їх фінансування, розглядається проблема підготовки кваліфікованих кадрів, вказуються основні напрямки їх роботи. Автор підкреслює ідеологічний характер діяльності сільських культосвітніх закладів у досліджуваній період.

Проблема становлення та функціонування сільських культосвітніх закладів у 1960–70-х роках вимагає більш ґрунтовного вивчення та переосмислення в зв'язку з недостатнім та однобічним її висвітленням у радянській історіографії. Поряд із цим, аналіз досвіду діяльності названих установ сприятиме національно-культурному відродженню сучасного українського села.

Проблема діяльності культосвітніх закладів на селі у 1960–70-х рр. знайшла певне висвітлення в сучасній українській історіографії.

Окремі сторони культосвітньої сфери села відображені у працях О. П. Григоренка, С. С. Падалки, П. П. Панченка, І. М. Романюка, С. М. Тимченка [1]. Аналіз розвитку соціально-побутової інфраструктури села радянської доби здійснено у монографії І. В. Рибачка [2]. Цілий ряд важливих аспектів соціально-культурних процесів в Україні у досліджуваній період знайшли своє відображення у роботах Г. І. Касьянова, Г. Г. Кравчика, В. І. Юрчука [3]. В них також аналізуються процеси, які призвели до кризових явищ у культурному житті українського села у 1960–80-х рр.

Загальна характеристика становища української сільської інтелігенції в цей період міститься у праці В. К. Барана та В. М. Даниленка [4]. У працях О. С. Рубльова і Ю. А. Черченка, В. І. Сергійчука, Б. І. Яроша [5] в них значна увага надана соціально-культурним процесам на селі у західноукраїнських областях.

Проблеми взаємовідносин владних структур та сільських культосвітніх закладів розглядаються у кандидатській дисертації А. М. Середи [6]. У своєму дослідженні дослідник відстоює думку про те, що владні структури не приділяли належної уваги розвитку сільських культосвітніх закладів. До подібних висновків вдаються Р. А. Дутка і О. В. Замлинська [7]. Зокрема, вони вказують, що партійні органи з одного боку підкреслювали важливе значення культурно-освітніх установ, а з іншого – не приділяли їм належної уваги.

Показати розвиток мережі сільських об'єктів культури та шляхи їх фінансування; розглянути проблеми підготовки та розстановки їх працівників; проаналізувати різнобічні функції культосвітніх закладів волинського села у 1960–70-х роках.

У 1960–70-х рр. держава скорочувала капіталовкладення у спорудження сільських будинків культури. Тому в багатьох сільських населених пунктах клуби знаходились у незадовільному стані, про що свідчать наведені у таблиці дані.

Таблиця 1.

Стан приміщень державних культурно-освітніх закладів у районах Волинської області у 1966 році (без міст Луцьк, Ковель, Нововолинськ та Луцького району)*

№	Район	К-сть державних клубних установ	З них мають приміщення:			К-сть новобудов станом на 1966 р.
			у доброму стані	у задовільному стані	у незадовільному стані	
1.	Володимир-Волинський	100	14	45	41	13
2.	Горохівський	90	6	37	47	11
3.	Камінь-Каширський	52	5	16	31	4
4.	Ківерцівський	76	15	19	42	8
5.	Ковельський	96	16	27	53	5
6.	Локачинський	72	10	19	43	10
7.	Любешівський	35	8	10	17	4
8.	Любомльський	90	13	30	47	6
9.	Маневицький	64	14	14	36	9
10.	Ратнівський	60	7	14	39	4
11.	Рожищенський	97	12	20	65	8
12.	Турійський	66	12	14	40	6
13.	Всього	898	132	265	501	88

*Таблицю складено на основі: Державний архів Волинської області. Ф. Р. 592. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 47.

Як видно із наведеної вище таблиці, станом на 1966 р., згідно з даними Волинського обласного управління культури, в районах області (без міст Луцьк, Ковель, Нововолинськ та Луцького району) нараховувалось 898 клубів. Найбільше їх було у Володимир-Волинському (100), Рожищенському (97), Ковельському (96), Горохівському (90) і Любомльському (90) районах. Найменше – у Любешівському (35), Камінь-Каширському (52), Ратнівському (60), Маневицькому (64) районах. Однак у доброму стані знаходилося лише 132 клуби сільської місцевості Волині, що становило 14,7 % від загальної їх кількості. У задовільному стані було 265 або 29,5 % клубів. Більше половини приміщень – 501 або 55,8 % – знаходилося у незадовільному стані.

Наведені статистичні дані свідчать про низький рівень матеріальної бази сільських закладів культури. Поліпшити його могли б новозбудовані приміщення. У 1966 р. будувалося 88 клубів. Однак, як свідчать архівні дані, всі ці плани носили переважно декларативний характер. Наприклад, у Горохівському районі в 1965 р. з чотирьох запланованих був побудований лише один будинок культури, у 1966 р. – з семи – один [8: 14].

З другої половини 1960-х рр. розпочалася широкомасштабна кампанія з будівництва закладів культури на селі. У 1970 р. газета "Радянська Волинь" констатувала, що за останні п'ять років колгоспи Волинської області спорудили за власний рахунок понад 200 будинків культури [9: 2]. Наприклад, якщо на початку 1967 р. у Локачинському районі працювало 33 клуби, то в кінці їх кількість зросла до 44 [10: 14]. Це пояснюється тим, що будівництво закладів культури на селі з середини 1960-х рр. було покладено на колгоспи, які були змушені використовувати на ці цілі основні кошти.

Гострою проблемою даного періоду було також комплектування фахівцями сільських закладів культури. XXIV з'їзд КПРС поставив завдання "покривити забезпечення кваліфікованими кадрами культурно-просвітницькі заклади" [11: 159]. Кадрові проблеми були повною монополією правлячої партії, про що свідчить той факт, що тільки за 1971–1972 рр. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і ЦК КПУ дев'ять разів розглядали питання виховання та розстановки кадрів для народного господарства [12: 1]. Кадрові питання

культосвітніх закладів періодично розглядалися на засіданнях районних та обласних партійних комітетів. На цих зборах складалися плани роботи з кадрами [13: 60]. Так, за наказом райвідділу культури Любешівського району всі представники районних методичних центрів прикріплювались до сільських клубів. Волинський обласний відділ культури складав щоквартальні графіки виїздів працівників районних закладів культури в села для надання практичної та методичної допомоги. Для здійснення контролю за цими виїздами були заведені спеціальні журнали обліку [14: 1].

У Постанові засідання Ради Волинського обласного управління культури від 20 лютого 1964 р. "Про стан добору, розстановки і виховання кадрів сільських культосвітніх установ області" відзначався низький якісний склад культосвітніх працівників, особливо завідуючих сільських клубів. З 647 завідуючих сільськими клубами середню спеціальну освіту мали лише 144 особи (22,2 %), середню загальну – 221 (34,2 %), незакінчену середню – 282 (43,6 %). Особливо низький якісний склад серед керівників клубами спостерігався в Камінь-Каширському районі, де 29 осіб (або 31,5 %) не мали навіть середньої освіти і не навчались, в Ківерцівському районі – 31 (27 %), в Ковельському – 22 (22 %) [15: 24]. У Постанові наголошувалось, що районні відділи культури не використовують можливості заочного навчання культосвітніх працівників, які не мали відповідної спеціальної освіти. Зверталась увага на необхідність контролю районних відділів культури за виконанням навчальних планів і виїздом на сесії студентів-заочників. Так, на зимову екзаменаційну сесію 1964 р. не з'явилося без поважних причин майже 40 % студентів [16: 24].

Основними напрямками діяльності сільських клубів були – політико-масова і культурно-вихована робота. Наприклад, відповідно до Постанови ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР від 23 травня 1966 р. за № 410 "Про заходи по забезпеченню збирання врожаю і заготівель сільськогосподарських продуктів у 1966 р.", Волинське обласне управління культури повідомляло, що з метою кращого обслуговування сільських трудівників під час збирання врожаю закладами культури області розроблено і здійснюються заходи, які ставлять за мету мобілізацію трудівників колгоспних ланів на забезпечення успішного проведення збирання врожаю і продаж хліба державі.

З кінця 1960-х рр. розпочався рух зі створення агітбригад, виступи яких являли щось середнє між концертом художньої самодіяльності та озвученим плакатом. В "Інформації про обслуговування колгоспників під час збирання врожаю і здачі державі хліба станом на 1 серпня 1966 р.", поданій районним відділом культури Ковельського району, визначалися головні завдання агіткультбригад, зокрема: "пропаганда сільськогосподарських знань і передового досвіду; більш повне задоволення духовних запитів... тих, хто своїми руками створює матеріальні цінності" [17: 1]. Агіткультбригади створювались в усіх районах області. Так у Горохівському районі в 1964 р. працювало 12 агітаційних бригад, члени яких за чотири місяці прочитали 282 лекції на сільськогосподарські теми, провели 116 тематичних вечорів. Було створено 62 гуртки передового досвіду, 76 сільськогосподарських гуртків, в яких навчалось 1561 осіб. В клубі с. Бужани, наприклад, основна увага зверталася на пропаганду передового досвіду в сільському господарстві. Тут працювали під девізом: "Хімії – широку дорогу" [18: 1]. В Ковельському районі у 1966 р. було 26 агіткультбригад, які провели 215 виступів в бригадах і польових станах колгоспів і радгоспів. Районний відділ культури відзначав роботу агітбригад с. Смідин, де було підготовлено сценарій "Тобі, Батьківщино, – новий урожай" з котрим вони виступили 15 разів перед бригадами і польовими станами свого і сусідніх колгоспів [19: 5]. 48 агіткультбригад, що діяли в Любомльському районі, зробили понад 300 виступів [20: 64].

Однак агіткультбригади працювали не тільки під час сільськогосподарських робіт, але й активно включались в підготовку до виборів. Перед виступом агітатор знайомив присутніх з положеннями про вибори, характеризував внутрішнє і зовнішнє становище країни. До дня виборів в клубах читалися лекції, проводилися бесіди, публічні читання. В усіх клубах організувались довідково-консультаційні столи, чергування агітаторів, які могли в будь-який час надати інформацію для виборців [21: 7].

Агітаційний зміст мала практика утворення колективів художньої самодіяльності. 5 липня 1966 р. бюро обкому КП України прийняло спеціальну постанову "Про стан та за-

ходи по дальшому розвитку художнього самодіяльного мистецтва", третім пунктом якої передбачено впродовж 1966–1968 рр. за рахунок коштів колгоспів, профспілок та споживчої кооперації створити 750 гуртків художньої самодіяльності [22: 5].

Діяльність культосвітніх закладів підпорядковувалась пропагандистським кампаніям і акціям, пов'язаним зі з'їздами КПРС та святкуванням знаменних дат, на честь яких організовувалось проведення фестивалів народної творчості, оглядів-конкурсів художньої самодіяльності, бібліотечної справи, образотворчого мистецтва. Так в процесі підготовки до 50-річчя Радянської влади, згідно зі звітом методиста Волинського обласного будинку народної творчості за 1966 р., було створено 60 хороших колективів (всього в області на той час працювало 879 хорів, в яких брали участь 42712 осіб) [23: 12]. Заклади культури щорічно звітувалися про постійне збільшення кількості хорів, вокальних ансамблів, любителів співу тощо.

Таким чином, пряме підпорядкування державному управлінню перетворювало сільські культосвітні заклади на ідеологічні інституції. Їх функції впливали із політичних завдань партійних органів. Перетворившись на ідеологічні установи, які були змушені займатись "комуністичним вихованням" трудівників села, клуби також несли відповідальність і за виконання важливих соціально-економічних завдань уряду.

Список використаних джерел

1. Григоренко О. Г. Дискримінаційна політика держави стосовно села і міграції сільської молоді в міста. 60–80-і рр. // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-і рр. Матеріали Міжнар. наук. Конференції 15–16 вересня 1994 р. – К., 1998. – С. 86–95; Падалка С. С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ століття. – К., 1995; Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). – К., 1995; Романюк І. М. Клуб і сільське життя у 50-ті – 60-ті роки ХХ століття // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – Випуск другий. – К., 2001. – С. 117–128; Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін: 1959–1989. – Запоріжжя, 1995. 2. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. – Кам'янець-Подільський, 2000. 3. Касьянов Г. І. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980 років. – К., 1995; Кравчик Г. Г. Джерелознавчі проблеми дослідження соціального розвитку українського села у 60–80-ті рр. ХХ ст. // Український селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 213–217; Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло й тіні. – К., 1995. 4. Баран В. К., Даниленко В. М. Україні в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т. 13. 5. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994; Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. – К., 1998; Ярош Б. І. Тоталітарний режим на західно-українських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995. 6. Середа А. М. Проблеми соціально-культурного розвитку села (60–70-ті рр. ХХ ст.) // Автореф. ... дис. канд. істор. наук. – Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1994. 7. Дутка Р. А. Суспільно-культурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ століття // Автореф. дис. канд. істор. наук. – Київський державний університет. – К., 1996; Замлинська О. В. Культурне життя в Україні 1943–1953 рр. // Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – Київський державний університет. – К., 1995. 8. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. Р-1949. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 14. 9. Радянська Волинь. – 1970. – 20 квітня. – С. 2. 10. ДАВО. – Ф. Р. 2122. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 14. 11. Матеріали ХХІV с'їзду КПСС. – М., 1971. 12. ДАВО. – Ф. Р. 1949. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 1. 13. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1535. – Арк. 60. 14. ДАВО. – Ф. Р. 592. – Оп. 1. – Спр. 575. – Арк. 1. 15. ДАВО. – Ф. Р. 592. – Оп. 1. – Спр. 430. – Арк. 24. 16. Там само. 17. ДАВО. – Ф. Р. 1949. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 1. 18. Там само. 19. ДАВО. – Ф. Р. 592. – Оп. 1. – Спр. 575. – Арк. 5. 20. ДАВО. – Ф. Р. 592. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 64. 21. ДАВО. – Ф. Р. 592. – Оп. 1. – Спр. 575. – Арк. 7. 22. ДАВО. – Ф. Р. 692. – Оп. 1. – Спр. 562. – Арк. 5. 23. ДАВО. – Ф. Р. 389. – Оп. 2. – Спр. 311. – Арк. 12.

Oksana Myhalchuk

CULTURAL EDUCATION ESTABLISHMENTS OF THE VOLYNSKYI VILLAGE IN 1960–70 YEARS

In the article dynamics of construction of village establishments of the culture in 1960–70 years is opened, the sources of their financing are analyzed, the problem of the preparation of the qualified staff is examined, and the basic directions of their work are specified. The author emphasizes ideological character of activity of village establishments of the culture in the researched period.

УДК 94 (477)

Сергій Бондаренко

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Стаття присвячена історичним передумовам виникнення Народного Руху України в другій половині ХХ-го століття. Розглядаються основні проблеми утворення НРУ – економічні, політичні, соціальні.

Діяльність національного руху в Україні в кінці 80-х на початку 90-х років ХХ ст. давно привертає увагу дослідників, проте роль Народного Руху України в політичному житті цього періоду історії залишається недостатньо вивченою. Саме НРУ був головним інструментом впровадження національного руху в період перебудови і впровадження демократії в період краху СРСР, тому без ретельного дослідження виникнення та діяльності НРУ висновки про дію національного руху в Україні в кінці 80-х на початку 90-х років минулого століття будуть неповними.

В рамках даної статті розглядаються основні причини виникнення НРУ. Адже саме ця всеукраїнська організація добилася незалежності нашої держави.

Основна мета даної статті – визначити наскільки ефективний був процес створення НРУ, спрямований, на відбудову демократії України в кінці 80-х на початку 90-х років ХХ ст; простежити шлях зародження даної організації в процесі розвитку радянського суспільства.

Крім того завданнями статті є визначення ролі економічного і соціально-політичного становища в Україні в кінці 80-х років минулого сторіччя, а також, яка роль інших громадсько-політичних організацій, партій, рухів, які сприяли утворенню Народного руху України.

Основою для вивчення вищезазначених питань даної статті послужили архівні матеріали міста Києва і Тернополя, архіви: Центральний архів громадських і політичних організацій міста Києва, Обласний державний архів міста Тернополя, документи і матеріали Народного Руху України в місті Тернополі, а також Обласний державний архів міста Луцьк. Ці матеріали містять цінні статистичні дані та офіційне тлумачення тогочасних явищ та процесів. Проблеми зародження НРУ висвітлені у працях О. В. Гараня та Г. Гончарука, І. Лисяка-Рудницького, З. Бжезінського, М. Горбачова, Камінського, В. Чемериса.

Наприкінці 80-х років в Україні склалась нова політична ситуація. Реформація почала здійснюватись не лише "згори", а й "знизу", з боку широких мас. Відбувалася поляризація суспільних сил, почали формуватись нові політичні партії і громадсько-суспільні об'єднання, зароджувався реальний політичний плюралізм, різко зростає значення наці-

онального питання. На перехідному етапі до свободи слова утверджується гласність, яка перш за все поширилася на історію. Були вперше опубліковані матеріали про сталінські злочини і голодомор 1932–1933 років, переосмислювалось історичне минуле українського народу. В пресі і на телебаченні з'являються рубрики, що стосуються питання націоналізму та його походження. Велика увага приділяється питанню української державності 1917–1920 років, а також питань правдивих подій жовтневої соціалістичної революції. Торкаються питання утворення і діяльності УПА, як військової одиниці, яка боролася з німецькими і більшовицькими загарбниками за незалежність України в час Другої світової війни. Все це впливало на відродження демократії народів колишнього СРСР, усвідомлення українцями своєї приналежності до української державності.

Процес лібералізації в СРСР, що згодом поступово почав трансформуватися у процес демократизації, послідовно пройшов ряд етапів. Спочатку дозована гласність і плюралізм у засобах масової інформації, пізніше – створення політичних клубів і неформальних об'єднань, потім – народних фронтів, і нарешті – партій. Цей процес розвивався нерівномірно в різних республіках і регіонах СРСР.

В Україні ці процеси мали свої особливості. Протягом перших років перебудови, зміни в Україні суттєво відставали від відповідних процесів у Москві. У той час як на союзному рівні відбувалися важливі перестановки у складі вищого керівництва, першим секретарем ЦК Компартії України аж до осені 1989 р. залишався Володимир Щербицький. Він та його "команда" докладали всіх зусиль для того, щоб вітер змін не досяг України. Внаслідок цього в перші роки перебудови гласність, проголошена в Москві, мало в чому відбилася на сторінках республіканської преси. Ось чому з такою увагою слідкували демократичні сили в Україні за поширенням гласності і плюралізму, виступами в центральних засобах масової інформації істориків, економістів, філософів, соціологів. В Україні роль першопроходців у ліквідації "білих плям" історії, захисті національної культури відіграли Спілка письменників України та її центральний орган – газета "Літературна Україна".

Великий вплив на політичну ситуацію в Україні справила Чорнобильська трагедія квітня 1986 р. Ця трагедія відкрила очі суспільству не лише на проблеми забруднення навколишнього середовища, нераціонального використання наявних природних ресурсів, але і на відношення влади до збереження генофонду держави і захисту здоров'я її громадян. Важко пояснити ту цинічність з якою було проведено масову демонстрацію в Києві 1 травня, коли ідеологічні інтереси були поставлені вище життя людей. Масштаби цієї аварії не могли не налякати партапарат, який відчув власну невпевненість. Особливо це почуття провини било по нижчим ланкам, які найтонше вловлювали настрої населення, а тому вже не могли рішуче протистояти вияву народного невдоволення, і змушені були потроху відпускати суспільний рух у порівняно безконтрольне плавання.

Не могли не викликати занепокоєння інформація про загальний екологічний стан республіки. Високий рівень концентрації промисловості і сільського господарства привів до перевищення гранично допустимих норм забруднення води, ґрунтів і повітря. Якщо у 1964 р. тривалість життя на Україні для чоловіків становила 67 р., то у 1980-х вона зменшилась до 63 р. (32-е місце у світі). Народжуваність у республіці складала 14–15 дітей на 1000 чоловік, що було найнижчим показником в СРСР; зростає кількість бездітних пар (12 %). У кінці 1980-х років кількість захворювань раком у республіці збільшилась на 16 % (1-е місце в світі), а виразки шлунку – на 32 %. Щорічно по всій Україні в атмосферу виділяється 17 млн. т. шкідливих речовин (300 кг. на кожну людину). 200 тисяч га плодородних земель України були насичені 10-ма млрд. т. шкідливих відходів (30 % всіх шкідливих промислових відходів СРСР). У 1985–1987 рр. у природні водні об'єкти надійшло 3667,7 млн. м³ забруднених стічних вод, причому 607,1 млн м³ зовсім без очищення. Водопостачання в Україні було в 10 разів нижче загальносоюзного рівня, а в цілому республіка займала передостаннє місце за кількістю прісної води на душу населення [1: 225–232].

Складна економічна та екологічна ситуація, яка склалася в Україні загострювалася через "духовний Чорнобиль" – русифікацію. Згідно з переписом 1989 р. з 52,5 млн. населення України, українці становили 37,4 млн.; з них вважали рідною українську мову лише 87,7 %, але відсоток тих, хто вільно володів українською мовою був набагато нижчим. У

вузах українською мовою читалося приблизно 5 % лекцій. На 1988/89 навчальний рік не залишилося жодної української школи в Донецьку, Чернігові, Харкові, Луганську, Одесі, Миколаєві. У 1988 р. книжки, видані українською мовою, складали лише 18 % за назвою, а за тиражем – тільки 3 %. Частка українців упала з 76,8 %, у 1959 р. до 72,6 % у 1989 р., в той час як росіян – зросла з 16,9 до 22,0 % [2: 361].

Екологія і етнічне питання були лише одним із напрямків діяльності неформальних об'єднань. Створюються політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації. Так, у Львові восени 1987 р. виникло об'єднання "Товариство Лева", що займалося проблемами літератури, екології, історії. В його організації брали участь і представники комсомолу (зокрема, одним з ініціаторів та першим головою товариства став Орест Шейка, який на той час був завідувачим відділом міськкому комсомолу. Першою акцією товариства став благоустрій Личаківського цвинтаря. Згодом відбулася "зелена толока" по благоустрою парку "Високий замок", яка збрала тисячі людей. Серед ініціатив товариства – відновлення народних промислів, організація міжреспубліканської екологічної експедиції "Дністер" та багато інших акцій. Під егідою товариства виник і відомий театральний колектив "Не журись".

У Києві при Будинку вчених АН УРСР створюється українознавчий клуб "Спадщина", невдовзі в Київському університеті – студентське об'єднання "Громада", їх діяльність, так само як і "левенят", з самого початку виходить за межі суто просвітницької і набуває політизованого характеру.

У серпні 1987 р. у Києві виникає Український культурологічний клуб (УКК), діяльність якого аж ніяк не обмежувалася культурою, а була спрямована на критику існуючої системи, національної політики центру. У цей же час після виходу з ув'язнення і повернення в Україну ряду відомих дисидентів–правозахисників, зокрема В'ячеслава Чорновола, Михайла та Богдана Горинів відновлює свою діяльність Українська Гельсінська група, заснована ще у 1976 р. Саме на її основі згодом була створена Українська Гельсінська спілка, яка відіграла надзвичайно важливу роль у формуванні політичної опозиції в Україні.

Починаючи з 1970–х років на перший план виходить напрямок, який І. Лисяк-Рудницький зазначив як демократичний патріотизм. "Найхарактернішою його рисою, – пише він, – є поєднання боротьби проти національного гніту з боротьбою за демократичні людські права. Це означає повернення в оновлених формах до найшляхетніших традицій українського визвольного руху ХІХ – початку ХХ століть з його основоположною демократичною і гуманістичною спрямованістю, а також до традиції незалежної демократичної держави 1917–1920 рр. Це не означає певного відкидання досягнення українського комунізму й інтегрального націоналізму, а радше їх сублімацію, очищену від тоталітарних спотворень" [3: 477–488.]. Такий рішучий поворот української суспільно-політичної думки в бік лібералізму та правозахисництва був зумовлений загальною світовою тенденцією демократизації міжнародного життя і звернення до захисту прав громадянина як найвищої цілі держави, що знайшло відображення в підписанні Заключного Акту наради з питань безпеки і співробітництва в Європі у 1975 року. Як зазначає американський політолог З. Бжезінський ідея прав людини виявилася найпривабливішою ідеєю сучасного світу. Те що Захід дав їй життя примусило всі комуністичні режими зайняти оборонну позицію, бо з точки зору глобального погляду вона посприяла відмежуванню комунізму від демократії [4: 185–196].

Наступним етапом розвитку цієї течії стала поява правозахисного руху, найповніше представленого в діяльності Української Гельсінської групи. Її учасники виходили з необхідності захисту прав людини від постійних порушень законності партійно-державною бюрократією. Цікаво те, що українські дисиденти у своїх вимогах поставили індивідуальні громадянські права у взаємозалежність з становищем нації. "Захист прав і свобод людини, – писав Ю. Литвин, – без захисту прав і свобод нації не має під собою ґрунту. Українська правозахисна група за своїми принципами має вести боротьбу з політикою офіційного великодержавного шовінізму в його найрізноманітніших проявах, захищати право нації на свій самобутній розвиток, без чого не можна вести успішну боротьбу за свободу соціальну та особисту" [5: 62].

Важливими чинниками, які сприяли розгортанню Народного Руху, окрім діяльності шістдесятників та дисидентів, на Україні в період перебудови також стали: територіаль-

на нерівномірність у внутрішньому розвитку українського націоналізму, діяльність діаспори, визвольна боротьба народів Центральної Європи та поширення націоналізму у інших радянських республіках. Згідно з доволі поширеною концепцією "радянського Заходу" республіки Прибалтики, західні білоруські та українські землі, а також Молдавія становили окремих регіон СРСР де традиційно сильний вплив мала культура Західної Європи, а досить пізні здійснення тут радянзації привело до того, що він становив серйозний виклик національній політиці Кремля [6: 124–135]. Західноукраїнські землі увійшли до складу УРСР лише у 1939 р., і аж до середини 50-х років на них тривав організований збройний опір, ідеологічним підґрунтям якого була боротьба за незалежну Українську державу. Хоча націоналізм тут і був придушений як політичний рух та ідеологія, все ж на рівні суспільної психології він мав міцні традиції протягом усього часу панування радянської влади. У одній з доповідей першого секретаря Тернопільського обкому Компартії України В. Острожинського відмічається малочисельність НРУ, УГС, "Меморіалу" на початках нового періоду націотворення, проте вказується на сприятливий клімат для їх розвитку під націоналістичними гаслами. Згідно цих даних, на Тернопільщині нараховувалося 10 тисяч осіб причетних до діяльності ОУН–УПА, дві з половиною з котрих були засуджені за участь у націоналістичних формуваннях, більше двох тисяч таких, які допомагали бойовим загонам, і більше чотирьох тисяч спецпереселенців "значна частина яких ідейно не роззброїлась" [7: арк. 195]. В іншій області – Івано-Франківській станом на 17 грудня 1989 р. проживало 14 тисяч учасників збройної боротьби [8: арк. 220]. Свій внесок у збереження, а потім і відродження націоналізму на цих землях внесла і боротьба за легалізацію Української греко-католицької Церкви, яка віддавна асоціювалася із визвольними змаганнями за проголошення української державності. Зауважимо й те, що вихідці з Західної України були активними носіями національної ідеї в інших регіонах України [9: арк. 95].

Падіння режимів народної демократії у Східній Європі став справжнім передвісником падіння комуністичної ідеології, яка позбувшись ореолу виключності та мілітаризму виявилася не здатною конкурувати з ліберальним Заходом. З. Бжезінський це пояснює "органічним відторгненням" комунізму нав'язаного силою радянської зброї, світоглядна помилковість якого для більшості населення була очевидною з огляду як на попередні державницькі традиції так і порівняно легший доступ до західноєвропейського інформаційного поля [10: 38–42]. Очевидно, що вплив суспільних процесів у цих країнах для українського Народного Руху в основному обмежувався прийняттям антикомунізму і посиленням уваги до проблем прав людини.

Аналогічні процеси у прибалтійських та кавказьких республіках стимулювали зростання національної спрямованості руху. Те що вплив мав саме такий напрямок свідчать хоча б такі факти – Народні Фронти на підтримку перебудови у Прибалтиці та на Кавказі були створені у 1988 році, тоді як на Україні лише наприкінці 1989 р.; Закон про мови Верховною Радою УРСР був прийнятий у жовтні 1989 року після аналогічних законів у Прибалтиці, Молдавії й республіках Середньої Азії; подібна ситуація повторилася і під час "параду суверенітетів" у 1990 році [11: 18–20].

Звернемо увагу на наступні два наслідки реформи, які мали безпосереднє значення для розвитку Народного руху. По-перше, дозвіл на економічну самостійність підприємств логічно поставив частиною ширшої проблеми – дезінтеграції союзної економіки на основі утвердження республіканських госпрозрахунків і поступового переходу до економічної самостійності республік. Це, в умовах посилення кризи, спричиняло ревізію міжреспубліканських взаємовідносин за принципами виробництва-споживання матеріальних благ. Так, у 1989 р. Україна займала 1-е місце в Європі за обсягами виробництва залізної руди (2126 кг.), сталі (1060 кг.), картоплі (378 кг.) та цукру (118,6 кг.) на душу населення, 2-ге – за обсягами виробництва нафти з газовим конденсатом (104 кг.), природного газу (607 м³), вугілля (3475 кг.), зерна і зернобобових (1033 кг.), молока (469 кг.) та масла (8,5 кг.), 3-тє – за обсягами виробництва електроенергії (5706 кВт.) та м'яса (86 кг.) [12: арк. 44]. Однак, через те, що 95 % промисловості УРСР керувалося союзними міністерствами, 100 млрд. крб. щороку відраховувалося в центр, 8 млрд. крб. щороку сплачувалося як податок з обороту, до 20 млрд. крб. відраховувалося на союзню армію,

рівень життя в республіці був у 5–7 разів нижче європейського. Головною причиною такого становища називається колоніальний статус республіки у складі СРСР. Згідно даних "Дойче Банка", за ступенем готовності республік СРСР до економічної незалежності, Україна займала 1-е місце (7,5 балів з 10-ти), далі йшли республіки Прибалтики (7) і Росія (6,5) [13: арк. 35].

Існували й інші цифри. Начальник управління Держкомстату України Н. Люсіна на основі порівняння макроекономічних показників прийшла до абсолютно протилежних висновків – республіці не вистачає економічних ресурсів для самостійного функціонування. У 1989 р. національний дохід республіки складав 108,6 млрд. крб., тоді як на кінцеві потреби використовувалося – 109 млрд. крб. Крім того для зовнішньої торгівлі як з іншими радянськими республіками так і з іноземними країнами було характерне від'ємне сальдо, яке не сприяло поповненню бюджету [14: 4]. Втім, наведені цифри потребують суттєвого корегування, адже не враховують неокolonіального становища України у складі СРСР, коли республіка була не лише об'єктом експансії та експлуатації, але і господарським, політичним та інтелектуальним резервом держави. Однією з ознак цього була система низьких закупівельних цін на вироблену в республіці продукцію, в результаті чого лише в порівнянні з Росією у 1989 р. Україна недорахувалася 1,3 млрд. крб. [15: 89, 91].

Другим наслідком стало відокремлення господарської еліти від партійної номенклатури, інтереси якої полягали у концентрації виробництва у власних руках не на основі партійних рішень-призначень, а через право приватної власності на засоби виробництва. Розходження в інтересах між економічною і політичною партійною елітою об'єктивно змушувало перших налагоджувати контакти з опозицією, яка прагнула змінити політичні правила гри, утвердивши принципи ринкового суспільства. Реалізація принципу суверенності України відповідала інтересам господарської еліти через те, що дозволяла легальним шляхом усунути конкурентів з центру під час роздержавлення республіканського майна.

Навесні 1989 р. Мінфін СРСР вперше відкрито оголосив, що темп інфляції в країні становить 2–4 % на рік. У кінці 1980-х років прожитковий мінімум в Україні складав 100 крб. на місяць на одну особу. Згідно з підрахунками близько 10 мільйонів жителів отримували менше цього мінімуму, а ще майже 10 мільйонів мали доходи в 100–125 крб. У 1988 р. 95 % українських сіл не було газифіковано, у 89 % не було водопроводу, а 700 користувалися привізною водою. У 1990 р. був зафіксований спад виробництва на 2,4 %, а у 1991 р. – на 11,3 %, національного доходу на 3,6 і 11,2 % відповідно, продуктивності промисловості на 0,1 і 4,8 %, сільського господарства на 3,7 і 13,2 %, продуктивності праці на 3,7 і 9,6. У 1991 р. зменшився роздрібний товарообіг державної і кооперативної торгівлі на 9,7 %, а споживання населенням матеріальних благ і послуг скоротилося на 5,3 % [16: 441]. Падіння життєвого рівня населення, безпорадність влади у вирішенні господарських проблем без сумніву посилювало народне невдоволення, яке виражалось в численних зверненнях громадськості в управлінські та партійні структури. Новим явищем став страйковий рух, маховик якого закрутився з 1989 р. і засвідчив повне несприйняття робітництвом економічної основи комуністичного ладу.

Отже, ідея створення в Україні масової опозиційної організації на зразок прибалтійських фронтів з чітко визначеним національним обличчям, з одного боку, була гаряче підтримана національно-патріотичними силами (вже тоді досить чітко проглядалась у національному русі вісь Київ – Львів), а також з розумінням зустрита широкими колами демократичної громадськості, проте, з іншого боку, вона майже одразу зіткнулась з інертністю переважної частини населення республіки та жорсткою протидією партійної номенклатури. З огляду на це закономірно, що обговорення програми Руху одразу потрапило в епіцентр суспільної боротьби та громадської уваги. В результаті дискурс, що розгорнувся навколо цього питання, не стільки уточнював та відшліфовував той чи інший програмний пункт, скільки стверджував, або ж заперечував стратегічний вектор майбутнього розвитку держави.

Список використаних джерел

1. Україна на грані екологічної катастрофи. Дайджест канадського товариства прихильників Руху ЕКОЛОС та Української асоціації "Зелений світ" – Канада, 1990. // Всесвіт. –

1991. – № 4. – С. 32–36. 2. Історія України /В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; Під ред. В. А. Смолія. – К.: Альтернатива, 1997. – 424с. 3. Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів // Історичні есе. – В 2-х томах. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – 620 с. 4. Бжезінський З. Великий провал. Народження і смерть комунізму в ХХ столітті. Розділ з книги // Всесвіт. – 1992. – № 5–6. – С. 518. 5. Литвин Ю. Люблю – значить живу: Публіцистика / Упоряд. А. Русначенко. – К.: Вид. дім "KM Academia", 1999. – 96 с. 6. Сольчаник Р. Україна, Білорусь, Молдова: інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання // Український історичний журнал. – 1992. – № 7–8. – С. 54–62. 7. Об общественно-политической обстановке в области и задачах партийных организаций // Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. П– "Тернопільський обласний комітет компартії України". – Оп. 39. – Спр. 3. 8. Про політичну обстановку в Івано-Франківській області // Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2557. 9. Про соціально-політичну обстановку в Донецькій області // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2860. 10. Бжезінський З. Великий провал. Народження і смерть комунізму в двадцятому столітті // Всесвіт. – 1992. – № 3–4. С. 12–18. 11. Горбачов М. Вибрані промови та статті. – Т. 2. – К.: Політвидав України, 1988. – 561с. 12. Україна: європейська держава за можливостями, московська колонія – за становищем // Державний архів Волинської області. – Ф. Р-3500. – Оп. 1. – Спр. 12. 13. Люсіна Н. Республіка, центр, союз: взаємовідносини у дзеркалі статистики // Голос України. – 1991. – 14 березня. 14. Розпутенко І. Неоколоніальний синдром // Сучасність. – 1992. – № 2. – С. 56. 15. Сорос Д. Утвердження демократії. – К., 1994. – 224 с. 16. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991). – Львів: Ін. Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – С. 670.

Sergiy Bondarenko

HISTORICAL PRECONDITIONS OF DEVELOPMENT OF THE NATIONAL RUCH OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XX-TH CENTURY.

This article is dedicated of the historical preconditions of development of the National Ruch of Ukraine in the second half of XX-th century. Main economic, political, social problems of creation of National Ruch of Ukraine are considered in this article.

УДК 94 (477); 338,432

Тетяна Совецька

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦТВА В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

У статті розглядається процес становлення та розвитку ринкових відносин в аграрному секторі України на основі діяльності підприємництва. Проаналізовано нормативно-правову базу реорганізації виробничо-фінансових структур агропромислового комплексу за часи незалежності.

Передумови для розвитку підприємництва в усіх сферах, в тому числі і в аграрному секторі, почали створюватися завдяки становленню і утвердженню різних форм власності та господарювання. Проведення аграрної реформи призвело до змін в організаційно-виробничій структурі сільського господарства. Сільськогосподарські виробники стали власниками не тільки землі та майна, а й виробленої продукції.

Зміни в структурі сільськогосподарських підприємств відображенні у законах "Про підприємництво" (лютий 1991 року) [1: 168], "Про власність" (лютий 1991 року) [2: 249], в якому передбачено надання громадянам землі у довічне успадковане володіння для ведення селянського (фермерського) й особистого підсобного господарства, садівництва, будівництва та обслуговування житлових приміщень та інші види діяльності.

Прийняті у березні 1992 року Земельний кодекс України, Постанова Верховної Ради України "Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі" (№ 2200-XXII) [3: 79] започкували процес роздержавлення, паювання та приватизації землі в аграрних підприємствах, безплатної передачі у приватну власність громадянам присадибних ділянок для ведення особистого підсобного господарства.

Якщо станом на 1 січня 1992 року всі земельні угіддя країни знаходилися у державній власності, то на 1 січня 1996 року понад третини земельної площі України вже була власністю недержавних сільськогосподарських підприємств [4: 107].

На початку 2000 року структура недержавних сільськогосподарських підприємств зазнала істотних змін. В кінці 1999 року найбільш поширеною формою аграрних підприємств були колективні сільгоспідприємства – 64 %, то до початку другого кварталу 2000 року їх практично не залишилося, за даними Мінагрополітики в цей час існували два колективних підприємства в Полтавській області і одне в Кіровоградській [5].

Через рік, після виходу Указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" (№ 1529/99) [6], яким визначалися шляхи реформування сільськогосподарських підприємств як форми аграрного підприємства, що не відповідає вимогам ринкової економіки, в господарській структурі на засадах приватної власності. Всім членам колективних сільгоспідприємств гарантувалося право виходу з них із земельними частками – паями і майном. Указом визначалося, що це право не може бути обмежене ні рішенням загальних зборів підприємства, ні в будь-який інший спосіб. Громадянам, яким у встановленому порядку із земель КСП відводились ділянки-паї, отримували можливість розширити за рахунок цих ділянок свої особисті підсобні господарства. Запроваджувалося обов'язкове укладання підприємствами, які використовують землю для сільськогосподарських потреб, договорів оренди земельних часток з власниками цих земельних ділянок. При цьому орендна плата за користування не повинна бути менше одного відсотка вартості (грошової оцінки) земельної частки.

Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. активізував процеси оформлення громадянами прав власності на земельні частки. До початку 2001 року 400000 громадян одержали державні акти на право приватної власності на землю. З них понад 300000 громадян приєднали належні їм земельні паї до своїх особистих господарств без створення юридичної особи. Ці господарства мали 4 млн. 300 тис. гектарів землі, що становили 10 % усіх сільськогосподарських угідь України, в тому числі 3 млн. 500 тис. гектарів ріллі [7: 48].

У грудні 2000 року частка господарських товариств у структурі недержавних аграрних підприємств зросла від 14,2 % у 1999 році до 50 %, сільськогосподарських кооперативів від 3,7 % до 21,5 %. Станом на 1 грудня 2000 року 10800 недержавних сільгоспідприємств було реорганізовано у 14700 формувань з приватною власністю на майно, з них 1200 селянських-фермерських господарств [8: 48].

Реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств і формування нових організаційно-господарських структур створили умови для більш широкого розвитку підприємництва. З 2000 року в Україні розпочато реалізацію Національної програми становлення та сприяння розвитку малого підприємництва, що надало можливість збільшенню кількості малих підприємств в аграрній сфері. У 1992 році на 100000 мешканців приходилось 14 підприємств, а у 2002 році – 51. В цілому в 2002 р. налічувалося 2 млн. 600 тис. суб'єктів малого підприємництва і близько 43 тис. фермерських господарств, 600 приватних агрофірм [8: 48]. Продукція малих і середніх господарств становила 70 % у валовому обсязі національного агропромисловництва [9: 84].

Сприяння в становленні та розвитку підприємництва в сільській місцевості було прийняття у 2001 році законодавчих і нормативних актів, до яких слід віднести закони

України "Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)" (18 січня 2001 року №2242-III); "Про внесення змін до Закону України "Про плату за землю" (8 лютого 2001 року №2271-III); Указ Президента України "Про основні напрями земельної реформи в Україні на 2001–2005 роки" (30 травня 2001 року №372/2001).

Вдосконаленню розвитку земельних відносин сприяло розпорядження кабінету Міністрів України від 26 вересня 2001 року №446, яким затверджено конкретні виконавці, строки та кошторис заходів реалізації Основних напрямів земельної реформи в Україні на 2001–2005 роки.

Значною подією 2001 року було прийняття Верховною Радою України 25 жовтня нового земельного Кодексу України. В ньому закріплена вся напрацьована практика приватизації земель сільськогосподарського призначення.

В умовах проведення аграрної реформи виявилися труднощі щодо реалізації сільгосппродукції. Сталося так, що темпи виробництва, особливо зерна, значно випередили темпи розвитку внутрішнього ринку. Причин, що породили таку ситуацію чимало. Передовсім внутрішній ринок обмежений купівельною спроможністю населення. Хоча середній розмір доходів у 2001–2002 роках зріс, вони не перевищували темпів нарощування виробництва сільськогосподарської продукції, особливо зерна. Тому майже 30 % його експортують, Україна продає за кордон понад 40 % виробленого м'яса і понад 70 % молока [10]. Як наслідок, це формувало такі обставини, за яких ціноутворюючим фактором на зерно стали світові ціни. Їх коливання привело до того, що товаровиробники не одержували прибутків.

Негативно на розвиток внутрішнього ринку вплинуло й те, що держава не могла забезпечити кредитуванням сільськогосподарських виробників, а це зумовило збитковість аграрних господарств. У 2002 році приріст валової продукції в аграрному секторі становив 3 %. Приріст харчової та переробної промисловості у двічі вищий – 6 %. Рівень рентабельності підприємств досяг 5,3 %. Це стало можливим завдяки рентабельності 55 % господарств, але 45 % підприємств залишилися збитковими [11]. Враховуючи це, Кабінет Міністрів України визнав за необхідне впорядкувати механізм у господарській діяльності підприємців-аграріїв, це придбання техніки, посівного матеріалу, міндобрив, будівництво виробничих споруд тощо. Актуальним у зв'язку з цим стає довгострокове кредитування. Запроваджено два шляхи, перший – іпотечне кредитування селян, тобто надання банками позик під заставу земельних ділянок, що робить надання кредитів банками менш ризиковими та створює сприятливі умови виробникам у модернізації виробництва. Проблема лише в тому, хто повинен здійснювати таке кредитування – Державний іпотечний банк, спеціалізований державний орган, чи комерційні банки. Крім того, виникає ціла низка перешкод законодавчого та економічного характеру. Зокрема, неможливість вільного продажу земельних паїв, недосконалість методики оцінки землі.

З огляду на це пропонується альтернатива – фінансовий лізинг, який не передбачає безпосереднього отримання виробниками коштів. Вони надаються виключно лізинговими компаніями для придбання сільськогосподарської техніки з метою її подальшої передачі в оренду, що знижує ризик неповернення позики та витрат підприємців. Указом Президента України "Про додаткові заходи щодо подальшого розвитку лізингу в аграрному секторі економіки" (23 лютого 2001 року) передбачалося створення Національної лізингової компанії "Украгролізинг". На неї покладалось завдання організації та здійснення інженерного та матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств, надання виробникам послуг, пов'язаних з виконанням сільськогосподарських робіт, використанням сільськогосподарської техніки, її технічного обслуговування.

У результаті аграрної реформи в сільськогосподарському виробництві утвердилися різні форми господарювання: а) приватні сільськогосподарські підприємства; б) селянські (фермерські) господарства; в) виробничі сільськогосподарські кооперативи; г) акціонерні товариства; д) обслуговуючі кооперативи [11]. На початку 2002 року в Україні функціонували 18,6 тис. сільськогосподарських підприємств: 37,4 % – становили товариства з обмеженою відповідальністю, 4,4 % – відкриті акціонерні товариства, 2,3 % – закриті акціонерні товариства, 19,8 – приватно-орендні підприємства, 14 % – сільськогосподарські кооперативи, 22,1 – інші [12].

Впровадження ринкових відносин в аграрному секторі відбилося на соціальному становищі аграріїв, що призвело до перерозподілу за формами власності і господарювання, зникли одні та виникли інші організаційно-правові види сільськогосподарських підприємств, що позначилося на розподілі працівників між окремими типами господарств. Не скрізь розвиток індивідуально-приватного сектора в аграрній сфері набув однакового поширення. Найбільше селян, зайнятих у цьому виді аграрної праці, близько 65 % налічується у Хмельницькій, Чернігівській областях, найменше, близько 25 %, у Черкаській, Житомирській, Кіровоградській, Запорізькій областях [13].

Однак, у розвитку підприємницьких засад на селі існують серйозні проблеми, які викликані розміщенням продуктивних сил у виробничій сфері, так у 2002 році більша частка малих підприємств була зосереджена у торгівлі та громадському харчуванні, в той час, як у виробництві працювало тільки 27,8 % їх загальної кількості [14: 121]. Все ж таки у сьгоднішніх умовах, завдяки реформуванню аграрного сектора відбуваються тенденції зростання індивідуально-приватного господарювання на основі підприємництва, яке почало формуватися та розвиватись на початку 90-х років XX століття.

Список використаних джерел

1. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 14. – Ст. 168.
2. Відомості Верховної Ради УРСР – 1991 – № 20. – Ст. 249.
3. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1993. – № 10. – Ст. 79.
4. Агропромислове виробництво України: стан і тенденції (1990–1997) – К.: ІАЕ УААН, 1997. – С. 107.
5. УНИАН Регіон, 2000 – № 39.
6. Голос України. – 1999, 7 грудня.
7. Пугачов М. Еволюція сільськогосподарських структур в Україні. – К., 2002. – С. 48.
8. Поточний архів Міністерства аграрної політики України. Інформація про розвиток підприємництва в аграрному секторі України. – 2000. – С. 48.
9. Реформування аграрного сектора економіки. – К.: Юнівест, Маркетинг, 2000. – С. 84.
10. Новому зерну – надійний ринок // Урядовий кур'єр. – 2000. – 5 липня.
11. Поточний архів Міністерства аграрної політики. Департамент аграрного сектору. Зведені дані про реорганізацію колективних сільськогосподарських підприємств – січень 2002 р.
12. Поточний архів Міністерства аграрної політики. Департамент реформування сільського господарства. Станом на 1. 07. 2002 р.
13. Поточний архів Державного комітету статистики України. Управління статистики праці. Відділ зведених робіт та одноразових обстежень. Баланси трудових ресурсів за 1995–2000 рр.
14. Актуальні питання аграрної політики 1999–2002 роки. – К., 2002 – С. 121.

Tatyana Sovetska

FOUNDATION AND DEVELOPMENT OF BUSINES IN AGRICULTURAL SECTOR OF UKRAINE IN LATE XX – EARLY XXI CENTURIES

The process of setting and development of market relations in agrarian sector of Ukraine on the basis of enterprise activities. There was analyzed a normative and legislative base of reorganization in production and financial structures of agroindustrial complex for the years of independence in Ukraine.

УДК 323: 28: 940

Василь Смолей

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ

Автор розглядає проблему сучасного правового становища засобів масової інформації. В статті розкривається зміст основних законів, які регулюють і забезпечують журналістську діяльність у сучасній Україні.

Однією з основних характеристик могутності сучасних держав є їх інформаційний потенціал, який визначається станом розвитку масової інформації (ЗМІ). У другій половині ХХ ст. ЗМІ або як їх ще називають, мас-медіа, – вийшли на перші місця серед найважливіших інститутів сучасних демократичних суспільств і не тільки виступають катализатором загального рівня демократії, а й безпосередньо впливають на її розвиток.

Інформаційні механізми соціального контролю за останнє десятиріччя набули такого розмаху і значення, що їх цілком резонно називають інформаційною владою, яка шляхом отримання селекції, тлумачення, компонування та розповсюдження інформації може масштабно впливати на оцінки, думки й поведінку громадськості.

Проголошення Україною державного суверенітету стало не лише фактом появи на політичній карті світу нової держави, але й початком формування і розвитку основоположних засад державної політики в інформаційній сфері.

Оскільки абсолютна більшість державних інститутів формувалася не за один день (а інколи й не за один рік), становлення і розвиток основоположних засад державної політики в інформаційній сфері, відтак трансформація мас-медіа теж відбувалися поступово. Аналіз цього процесу, а саме характеру формування правових засад функціонування українських мас-медіа є актуальним як з наукової, так і з практичної точок зору, оскільки дає можливість об'єктивно і послідовно відстежити становлення інформаційного простору та його законодавчого поля у контексті трансформації українського суспільства з часу проголошення незалежності.

Стосовно останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, можемо назвати декілька з них. Зокрема, у 1997 р. Національна рада з питань телебачення і радіомовлення видала збірник законодавчих актів, нормативних документів та статей фахівців під назвою "Україна: інформація і свобода слова". Як зазначено в анотації цього збірника, мета цього видання – допомогти журналістам, керівникам ЗМІ, видавцям, поліграфістам, працівникам міністерств та відомств ефективніше використовувати правові механізми державної підтримки ЗМІ та книгодрукування в Україні. У 2000 році вийшов у світ, як стверджують його автори, посібник під назвою "Правничі засади діяльності журналістів в Україні" для ознайомлення з основними правничими засадами діяльності журналістів в Україні. Варто назвати ще одне видання, підготовлене за матеріалами конференції "Медіа, Бізнес, Громадськість, Влада: взаємодія на шляху до євроінтеграції", на якій у вступному слові зазначалось – "завдання українських та польських авторів збірника було непросте – донесення до читача ролі місцевих газет та журналів у формуванні регіональної та міжрегіональної політики щодо інтеграції України та Польщі до Європейської спільноти" [1: 10]. Названі публікації лише частково заповнюють прогалину у дослідженні зазначеної проблеми.

Метою цієї статті є розкриття змісту основних законодавчих актів, що регулюють відносини в інформаційній сфері, яка є рушієм соціальних та економічних трансформацій і одночасно умовою для пошуку та встановлення суспільної рівноваги. За цих обставин потрібен диференційований, аналітичний підхід для об'єктивного відображення аспектів системи законодавства про ЗМІ.

До середини 90-х років ЗМІ були практично поза впливом державних органів (з огляду їх на організаційну молодість) і політичних партій (у зв'язку з політичною неструктурованістю нашого суспільства та організаційно-політичною слабкістю більшості політичних партій, що з'явилися в цей період). Більше того, чимало політиків і державних діячів всіляко підтримували тезу про незалежність ЗМІ та обов'язкову їхню опозиційність чинній владі. З одного боку, це було формальне перенесення в Україну зарубіжного досвіду, а з іншого – побоювання бути звинуваченим у демократичності політичного режиму.

Саме в цей період настала нагальна потреба у формуванні власного інформаційного простору і збереження його досконалим законодавством. Першим на цьому шляху став Закон України "Про інформацію", який почав діяти з кінця 1992 року, що ґрунтувався на Декларації про державний суверенітет України та Акті проголошення її незалежності. Закон утвердив інформаційний суверенітет України, закріпив право громадян України на інформацію, ввів таке базове поняття, як інститут власності на інформацію [2: 21].

Далі український законодавець почав нарощувати масу нормативно-правових актів, що регулюють діяльність окремих родів ЗМІ. Того ж таки 1992 року був прийнятий Закон України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні", "Про телебачення і радіомовлення" (1993), "Про авторське право і суміжні права" (1993), "Про державну таємницю" (1994), "Про інформаційні агенства" (1995), "Про рекламу" (1996), "Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації" (1997), "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів" (1997). Окремі правові норми щодо мас-медіа містять Цивільний та Кримінальний кодекси, а також Конституція України.

Можна по-різному оцінювати кожен з цих законів чи окремі їх статті, але вже сама їх поява свідчить про спробу демократичного підходу до вирішення правових засад інформаційного простору. Глибоке знання та розуміння цих нормативних актів є одним із факторів, від якого залежить рівень свободи і незалежності ЗМІ.

Структурно українське законодавство розвинуте добре. Його надбанням є глибоке опрацювання норм, що регулюють специфічні сторони діяльності окремих родів ЗМІ і те, що воно містить надзвичайно важливий блок законів про телебачення та радіомовлення.

Стосовно змісту деяких нормативних актів. Зокрема в законі "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" викладено детальні положення про принципи функціонування друкованих ЗМІ, свободу їх діяльності, право на заснування та порядок заснування і державної реєстрації друкованого засобу, свободи діяльності друкованих засобів масової інформації і підстави для звільнення від такої відповідальності тощо [3: 92–110].

Україна має доволі розвинуту систему законів, що регулюють відносини в галузі телебачення і радіомовлення.

До неї входять закони: "Про телебачення і радіомовлення" від 21 грудня 1993 року; "Про національну раду з питань телебачення та радіомовлення" від 23 вересня 1997 року; "Про систему Громадського телебачення і радіомовлення" від 18 липня 1997 року.

Визначаючи сферу дії закону України "Про телебачення і радіомовлення" як таку, що регулює діяльність телерадіоорганізацій на території України, зазначимо, що стаття 2 містить норму про заборону телерадіоорганізаціям "поширювати порнографію або іншу інформацію, яка підриває суспільну мораль" [4: 60].

До основних функцій Національної Ради з питань телебачення і радіомовлення належить:

координація розробки концепції розвитку телерадіоінформаційного простору України та участь у її реалізації;

видача телерадіоорганізаціям на конкурсній основі ліцензій на право використання каналу мовлення та часу мовлення;

контроль за дотриманням законодавства України про рекламу телерадіоорганізаціями всіх форм власності [4: 63].

Законом України "Про державну підтримку ЗМІ та соціальний захист журналістів – з одного боку – в розвиток положень Закону "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" дано визначення ЗМІ залежно від форми власності чи території впливу (комунальне, районне, міське), тематичного характеру (рекламне, еротичне видання), врегульовано порядок та форми надання державної підтримки, питання податкового, митного, валютного та тарифного регулювання, особливості відносин власності та приватизаційних процесів у сфері інформаційної діяльності, з іншого – законодавчо визнано особливості професійної діяльності журналістів і введено суттєві елементи їх соціального та правового захисту.

Конституцією України (ст. 34) кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Однак у третій частині даної статті вказується на можливість обмеження цих прав, коли йдеться про інтереси національної безпеки; територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам; для охорони здоров'я населення; для захисту репутації або прав інших людей; для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно; для підтримання авторитету і неупередженості [5: 14].

Такого плану застереження з огляду на демократичні ідеали та цінності і прояву поваги до них є прийнятними і притаманні як нормам міжнародних угод, так і нормам європейського права.

Оскільки всім громадянам України, юридичним особам і державним органам гарантовано право на отримання через ЗМІ публічно поширюваної інформації про діяльність державних органів та організацій та їх посадових осіб, журналістам надано право відвідувати органи державного управління і місцевого самоврядування, а також підприємства, установи і організації та бути прийнятими їх посадовими особами і відкрито здійснювати записи, в тому числі із застосуванням технічних засобів.

Тут варто згадати резолюцію Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо етики журналістики, яку було підготовлено Комісією з культури і освіти Ради Європи, де йдеться про те, що "найвищим завданням журналіста є реалізувати право громадян на інформацію за найглибшого пошанування демократичних цінностей. У цьому сенсі журналістський пошук знаходить свої межі у правдивості і порядності інформації та думок, він не сумісний за кампанією чи заходами з визначеними наперед цілями, що скеровані на задоволення особливих інтересів" [6: 9].

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що українські закони, які входять в систему законодавства в інформаційній сфері достатньо ефективні. Рівень забезпечення ними можливості громадянина України реалізувати своє конституційне право на отримання й поширення інформації через засоби масової інформації, досить високий.

Список використаних джерел

1. Медіа, Бізнес, Громадськість, Влада: взаємодія на шляху до євро інтеграції. – Тернопіль, Тернопільський Інститут Соціальних та Інформаційних Технологій, 2003. – 430 с.
2. Закон України "Про інформацію" // Українське законодавство: засоби масової інформації. – К., 2000. – 81 с.
3. Україна: Інформація і свобода слова. – К.: "Молодь", 1997. – 520 с.
4. Закон України "Про телебачення і радіомовлення" // Українське законодавство: засоби масової інформації. – К., 2000. – 111 с.
5. Конституція України. – К., 1997. – 164 с.
6. Цит. за: Місьо М., Петрова Н., Ситцевой В. Правничі засади діяльності журналістів в Україні. – К.: IREX Про Медіа Україна, 2000. – 93 с.

Vasyl Smoley

POLITICAL – LAW STATUS OF MASS MEDIA ACTIVITIES IN UKRAINE

The author looks through the problem of today's law status of mass media. Contents of main laws which regulate and provide journalistic activities in modern Ukraine are depicted in the article.

РОЗДІЛ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (37: 36) "01/03"

Світлана Лозинська

**ПЛЕМЕНА КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ
РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА I СТ. ДО Н. Е. – II СТ. Н. Е.)**

У статті розглянута етнічна структура карпатського регіону в другій половині I ст. до н. е. – II ст. н. е.). Охарактеризовані основні напрями дунайської політики Римської імперії та її периферійні війни з численними племінними союзами варварських племен.

У своїй зовнішній політиці на зламі тисячоліть Римська імперія значну увагу приділяла центральноєвропейському регіону, заселеному кельтськими, германськими і фракійськими племенами. Останні часто чинили спустошливі набіги на прикордонні землі імперії. З метою попередження цих вторгнень, а також керуючись прагненням розширити свої володіння, римляни проводили часті воєнні походи на цю територію. Одночасно імперію приваблювали багатства краю. Зрозуміло, що завоювання нових районів дозволило б їм забезпечити імперію золотом, сріблом, залізом, родючими землями, новими рабами, а також поповнити контингент римської армії за рахунок підкорених племен [1: 113].

Метою даної статті є на підставі існуючих досліджень розглянути етнічну структуру карпатського регіону в другій половині I ст. до н. е. – II ст. н. е., охарактеризувати основні напрями дунайської політики Римської імперії та її периферійні війни з численними племінними союзами варварських племен.

У ході активних воєнних дій, спрямованих на завоювання Паннонії та виходу в район середньої течії Дунаю, римські війська досить швидко натрапили на потужний збройний опір місцевих жителів. На той час у придунайських землях переважало кельто-іллірійське населення [2: 19]. Зокрема, біля річки Драва проживали серрети, серанілії, язи, адідзети, а вздовж Сави – колапіаки та бревки. Античні автори згадують також арвіатів, азалів, амантів, бельгітів, катарів, корнеатів, еравісків, геркуніатів, латобіків, озеріатів, варціанів. Всі ці племена в науковій літературі прийнято позначати узагальнюючою назвою іллірійців чи паннонців. Кельтське походження приписувалось скордискам та теврискам. В районі Сірмія проживало плем'я трибалів, яких вважали фракійцями. На окремих територіях відбувалися процеси формування потужних племінних союзів, як-от бастарнів, даків, сіалетів, бессів, скордисків та інших. Поодинокі з цих союзів переростали у протодержавні об'єднання [3: 80–89].

На початку I ст. н. е. важливе місце на етнічній карті карпатського регіону займали племена фракійського походження. Досить могутніми серед них були даки і гети, в культурі яких спостерігалось багато спільних рис [4: 239]. Правитель даків Бурібіста поширив свою владу на північнодунайські і частину південнодунайських фракійських племен, а також навіть на окремі грецькі поліси (наприклад, Діонісополь). Таким чином, він зумів утворити перше державне утворення північних фракійців, яке в останній чверті I ст. н. е. стало основою для формування царства Децебала.

Бурібіста активно шукав контактів з римлянами. Це пов'язувалось передовсім з тим, що на північно-західному кордоні зміцнювалися кельтські союзи племен, які завжди чинили тиск на фракійців і просувались до їхніх кордонів. Тому лише воєнна перемога могла допомогти відстояти незалежну нову державу [5: 75].

Спочатку удар гетів і даків був спрямований проти кельтів. Ця подія відбулася орієнтовно між 60–52 рр. до н. е. Поразка кельтів була настільки серйозною, що античні автори навіть писали про утворення "пустелі бойів", тобто про повне спустошення прилеглих до гетсько-дакійської держави районів. Після цієї поразки бойї змушені були масово

переселитися на територію правого берега Дунаю, а тевриси відійшли на північ, на територію нинішнього Закарпаття.

Однак у 45 р. до н. е. Бурбеста був убитий в міжусобній боротьбі, а його держава розпалась на кілька самостійних частин [6: 145–146]. Цим скористався Гней Корнелій Лентул, який відкинув даків за Дунай. За цю перемогу він отримав консульство і тріумфальні відзнаки. Тоді ж вздовж дунайського берега були встановлені нові сторожові пункти.

Особливо вагоме для римлян значення мали походи, які спочатку очолював Марк Агриппа, а після його смерті – Тіберій. У 15 р. до н. е. мешканці Паннонії зазнали поразки. З метою їх дальшого залякування, захоплена римлянами зброя, всупереч встановленому тогочасному звичаю, не була спалена, а поламана і потоплена. Тоді ж кордони імперії поширилися до берегів Дунаю, а римляни почали готуватися до експансії на землі дунайської Паннонії.

Близько 13 р. до н. е. у Фракії розпочалося велике антиримське повстання, яке зумів лише через три роки придушити Луцій Кальпурній Пізон. Новим фракійським царем став римський ставленик Реметалк, а Пізон – намісником Августа. Після смерті царя Фракія була поділена на дві частини, управління якими здійснювали за розпорядженням Августа брат Реметалка Рескупорід і син Котіс.

Практично досягнути середньої течії Дунаю римлянам вдалося лише в результаті війни Тіберія (12–9 рр. до н. е.), коли відбулась офіційна анексія Паннонії, яку слід датувати 11 р. до н. е. [7: 211]. У воєнно-стратегічному значенні це призвело до виходу римлян на правий берег Дунаю, який утворив лінію захисту і кордон з варварськими племенами. Особливо важливим стало захоплення опорних пунктів на правому березі Дунаю та низки річкових переправ.

У I ст. н. е. легіонери римських провінцій Паннонії і Мезії набиралися з італіків, а також з жителів Галлії, Далмації і Норіка, які мали римське громадянство. Вони були мало пов'язані з місцевим населенням, оскільки воїнам заборонялося мати власність у тих провінціях, де вони служили. Місцеві племена управлялися префектами з легіонних центуріонів, хоча вже і тоді, а потім усе частіше вірні Риму принцепси отримували римське громадянство і брали участь в управлінні співплемінниками.

Воєнні командири проводили також розмежування територій племен і сіл, їхніх сусільних земель. Племена жили в основному у селах, що входили в племінні території. Поступово стали поширюватися і невеличкі вілли. У II ст. н. е. племінні общини не зникли і продовжували зберігатися навіть на території міст, наприклад община еравісків на території Аквінка. Уродженці дунайських провінцій у написах часто називали місцем свого народження яке-небудь село на племінній чи міській території [8: 580].

Перший запобіжний похід римлян, який зробив намісник Марк Вініцій у 10–9 рр. до н. е., дещо вгамував неспокійні кельтські племена щодо їх агресії до Риму. Одночасно римляни спробували нейтралізувати даків і їхні легіони під командуванням Тіберія та Друза дійшли до міста Апул [9: 210]. Проте вже у 6 р. н. е. проти римлян повстали племена Паннонії та Далмації [10: 78–79]. Після придушення цього повстання римляни почали зміцнювати кордон Дунаю. З цією ж метою був здійснений похід Лентула за Дунай у країну даків [11: 42–44]. Одночасно на територію Римської імперії була переселена велика кількість задунайських племен [12: 212].

Значення Паннонії і Мезії визначалося передовсім тим, що тут була розміщена найбільша римська армія, яка складала не менше як вісім-дев'ять легіонів, не враховуючи численних допоміжних з'єднань. Останні комплектувалися з числа місцевих мешканців. Більшість міст у цьому регіоні виникали спочатку як колонії ветеранів, або розвивалися з організованих при легіонерських таборах поселень. Такими містами в Паннонії були Емона, Карнунт, Саварія, Аквінка, а в Мезії – Сінгідун, Ратіарія, Вімінацій, Скупи, Троесм, Дуростор (Мезія) [13: 579].

Важливе місце у зовнішній політиці римлян мало завоювання держави маркоманів (Царство Маробода), яка знаходилась на території нинішньої Чехії та Словаччини. Сусідні народи були або підкорені силою зброї, або вимушеними угодами. Маробод сформував велике військо, чисельність якого досягла близько 70 тис. піших воїнів і 4

тис. вершників. Це дозволило йому демонструвати силу у взаєминах з Римом. Його посли подекуди вели переговори з римлянами як рівні з рівними.

Для наступу на Маробода було залучено 12 легіонів. Вже в дорозі їх застала звістка про повстання паннонських та далматійських племен. Загальна чисельність повсталих перевищувала 800 тис. осіб. За таких умов у Римі було вжито надзвичайних заходів. Сам Август у сенаті заявив, що "через десять днів, ворог може опинитися під мурами міста". Римські чоловіки та жінки, відповідно до майнового цензу, зобов'язані були виставити для поповнення війська своїх людей, які в літературі позначаються як відпущеники. Останні виступали під відмінними знаменами, окремими частинами і мали специфічне озброєння.

Придушити повстання було доручено Тіберію, якому виділили для цього 15 легіонів і таку ж кількість допоміжних військ. Участь у бойових діях брав і великий загін фракійців, яких привів цар Фракії Реметалк. Під час цієї війни був випадок, коли в одному таборі було зосереджено 10 легіонів разом з допоміжними військами.

Після придушення повстання, що тривало три роки, знову визріла невирішена проблема з Марободом. Римляни, не маючи змоги використати воєнну силу, вирішили застосувати тактику переворотів. Ця політика принесла їм певний успіх і, в результаті послідовної зміни лідерів, на чолі держави опинився Ванній з племені квадів [14: 38].

Нова консолідація гето-дакійських племен відбувалася в останній чверті I ст. н. е. Вона була спричинена передовсім загрозою з боку Риму. Серед племен гето-дакського походження можна назвати список Клавдія Птолемея, який згадує предавенсів, ратакенсів, кавкоенсів, бієсів, буріденсів, котенсів, албокенсів, потелатенсів, сінеїв, сальденсів, кеятеїв, пієн [15: 35].

Значні зміни відбулися у карпатському регіоні в середині I ст. н. е. Частково це було пов'язано з масовим переселенням задунайських племен у Мезію. Воно відбувалося внаслідок тиску сарматських племен у зону Нижнього Подунав'я. Їхнє переміщення із північних причорноморських земель спочатку торкнулося лише гетів, бастарнів і даків, і проходило в сутичках із цими племенами. У 62–67 р. Тіберій Плавтій Сільван Еліан переселив у Мезію більш як 100 тис. осіб, які мали обов'язок сплачувати податок за надану їм землю [16: 606]. Тоді ж на лівому березі Дунаю з'явилися роксолани, сарматське плем'я, яке згодом, часто вторгалось у Мезію.

Однак найбільш небезпечними для римлян був союз племен, об'єднаних владою Децебала. Під час правління Доміціана була зроблена спроба поставити даків у стан клієнтів Риму. На 84 р. у Мезії були сконцентровані шість легіонів, преторіанська гвардія і велика допоміжна армія. Восени того ж року паннонські ветерани не отримали відставки [17: 71].

Хоча Рим першим готувався нанести удар, однак Децебал його випередив. Даки разом зі своїми союзниками бастарнами і роксоланами взимку 85–86 рр. вторглися у Мезію, де розбили легіон намісника Гая Опція Сабіна [18: 213]. Дальше ведення війни було доручено прибулому з Рима префекту Корнелію Фуску, командувачу преторіанцями – імператорською гвардією. На театр воєнних дій прибув і імператор Доміціан. У Мезії Корнелій Фуск здобув перемогу. Але коли римське військо перейшло Дунай, даки зуміли його розбити. В одній з битв загинув Корнелій Фуск, а в руки даків потрапив військовий штандарт П'ятого легіону – срібний орел та обоз [18: 213].

Другий наступ римлян, який очолив преторій Теттій Юліан, розпочався в 88 р. В битві біля Тапе (Трансильванські залізні ворота), римляни здобули вирішальну перемогу [19: 607]. За наслідками мирної угоди з даками, укладеної в 89 р., Децебал видав римлянам частину захопленої зброї і полонених. У свою чергу римляни зобов'язалися виплачувати йому щорічні грошові субсидії, як своєму клієнту, і надали в його розпорядження "усіляких ремісників мирних і військових фахів". Децебал не повинен був вести воєнних дій проти своїх сусідів – союзників імперії [19: 213]. Після укладення угоди з даками, Доміціан відмовився від активної завойовницької політики.

Сприятливі для даків умови миру і щорічна данина дали Децебалу можливість побудувати укріплення за допомогою римських майстрів і навчити свою армію, використовуючи римських воєнних спеціалістів. Він продовжував приймати в себе

перебіжчиків-дезертирів і намагався об'єднати навколо себе інші невдоволені Римом племена. Одні з племен визнавали владу Децебала, зважаючи на його силу, інші – добровільно.

Перипетії боротьби з гето-дакійськими племенами дозволили Риму детально вивчити ситуацію в регіоні. Сармати, язиги, які заселяли Тисо-Дунайську низовину, виявилися ненадійними союзниками-клієнтами.

З цього часу виникали загальні закономірності, характерні для розвитку етнічної ситуації карпатського регіону. Гірська місцевість, густа мережа річок створювали сприятливі умови для розвитку окремих племен, навіть відірваних від основного етнічного "ядра". На їхньому розвитку позначилося також постійне римське втручання. Останні підтримували і заохочували племінну ворожнечу. Поширеною була практика переміщення племен у прикордонній смузі, зокрема їх переселення на інші землі. Таке римське втручання часто призводило до консолідації племен та утворення поліетнічних союзів. Мета останніх була підпорядкована завданням захисту від римської агресії або нападам на придунайські провінції.

Список використаних джерел

1. Свиридова И. Н. Восстание 34–33 гг. до н. э на Среднем Дунае // Из истории античного общества. – Горький, 1979. – С. 113.
2. Колосовская Ю. К. Паннония в I–III вв. н. е. – Москва, 1973. – С. 19.
3. Колосовская Ю. К. Завоевание Паннонии Римом // Вестник древней истории. – 1961. – № 1. – С. 80–89.
4. Балагури Э. А. Бронзовый век // Древняя история Верхнего Потисья. – Львів, 1991. – С. 239.
5. Златковская Т. Д. Племенной союз гетов под предводительством Буребисты (I в. до н. э.) // Вестник древней истории. – 1955. – №2. – С. 75.
6. Утченко С. Л., Штаерман Е. М., Блаватская Т. В. Племена Западной и Юго-Восточной Европы (VI–I вв. до н. э.) // Всемирная история: В 10 т. – Москва, 1956. – Т. 2. – С. 145–146.
7. Колосовская Ю. К. Паннония в I–III вв. н. э. – Москва, 1973. – С. 211.
8. Штаерман Е. М. Расцвет рабовладельческих отношений в эпоху империи // История Европы. – Т. 1. Древняя Европа. – Москва, 1988. – С. 580.
9. Колосовская Ю. К. Паннония в I–III вв. н. э. – С. 210.
10. Бокщанин А. Г. Социальный кризис Римской империи в I в. н. е. – Москва, 1954. – С. 78–79.
11. Златковская И. Т. Мезия в I–II веках н. э. – Москва, 1951. – С. 42–44.
12. Колосовская Ю. К. Паннония в I–III вв. н. э. – С. 212.
13. Штаерман Е. М. Расцвет рабовладельческих отношений в эпоху империи. – С. 579.
14. Бандровський О. Початки державотворення у Південно-Східній та Центральній Європі // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 38.
15. Кругликова И. Т. Дакия в эпоху римской оккупации. – Москва, 1955. – С. 35.
16. Колосовская Ю. К. Дунайские племена и их войны с Римом // История Европы. – Т. 1. Древняя Европа. – Москва, 1988. – С. 606.
17. Златковская Т. Д. Мезия в I–II в. н. э. – Москва, 1959. – С. 71.
18. Колосовская Ю. К. Паннония в I–III вв. н. э. – С. 213.
20. Колосовская Ю. К. Дунайские племена и их войны с Римом // История Европы. – Москва, 1988. – Т. 1. Древняя Европа. – С. 607.

Svitlana Lozynska

TRIBES OF THE CARPATHIAN REGION IN THE FOREIGN POLICY OF THE ROMAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE I CENTURY B. C. AND II CENTURY A. D.

The main task of this article is to overlook the ethnic structure of Carpathian region in the second half of the I century B. C. and II century A. D. to analyse basic directions of the Dunay policy of the Rome and its common wars with different barbar's tribes units.

УДК 94 (470 + 571) "183/186"

Наталія Саламаха

М. ПОГОДІН І РОЗВИТОК ПАНСЛАВІСТСЬКИХ ІДЕЙ В РОСІЇ

У даній статті зроблено спробу аналізу еволюції поглядів М. Погодіна, російського вченого–історика та публіциста, на слов'янське питання, а також його внеску у розвиток панславистських ідей в Росії, починаючи з другої третини XIX ст. У роботі розглянуто основні чинники, що вплинули на ідейне становлення М. Погодіна як панслависта (закордонні наукові поїздки у слов'янські землі Австрійської імперії у 3040-ві рр. XIX ст., участь Росії у Кримській війні та зміна суспільних настроїв у зв'язку з поразкою у ній, діяльність М. Погодіна в рамках Слов'янського благодійного комітету Москви). Зосереджено увагу на характеристичні як погодінських політичних проєктів, що зводилися до обґрунтування необхідності утворення слов'янського державного об'єднання з домінуючою роллю Росії у ньому (так званий політичний панславизм), так і літературного панславизму, основний зміст якого – в обґрунтуванні необхідності перетворення російської мови в загальнослов'янську.

Дослідження суспільно значущих ідей ніколи не залишалися поза увагою істориків. Однак особливої актуальності вони набули саме в останні десятиріччя, впродовж яких історична наука поступово звільняється від насаджуваних раніше жорстких рамок, схем та оцінок. Чільне місце серед таких ідей, безумовно, належить панславизму, розвиток якого у Росії тісно пов'язаний з іменем М. П. Погодіна (1800–1875) – російського історика, публіциста і видавця, особистості яскравої, складної та неординарної.

Висвітленню даної проблеми присвячено ряд робіт представників дорадянської історіографії, перш за все, самого М. П. Погодіна [7; 8; 9; 10].

Радянська історіографія загалом зображувала М. Погодіна як реакціонера, однак негативні акценти дещо згладжувалися в оцінках його слов'янських контактів та діяльності в рамках Слов'янського благодійного комітету [19].

Поява низки наукових розвідок, в основному сучасних російських дослідників, сприяла переоцінці та конкретизації окремих аспектів проблеми [1; 4; 5; 6], яка все ж продовжує залишатися до кінця не вичерпаною.

Мета даної статті – аналіз еволюції поглядів М. Погодіна на слов'янське питання, а також його внеску у розвиток панславистських ідей в Росії. У відповідності з метою ставляться завдання розглянути основні чинники, що вплинули на ідейне становлення М. Погодіна як панслависта та охарактеризувати погодінські панславистські проєкти.

У процесі розвитку національної самосвідомості слов'янських народів з кінця XVIII ст. особливої популярності набувають ідеї об'єднання слов'ян, розвиток яких обумовлювався усвідомленням етнічної спорідненості всіх слов'ян та їх належності до єдиного культурного простору. Подібні ідеї були різноманітними проявами панславизму – суперечливих, наповнених яскравими месіанськими образами уявлень про спільність історичних доль слов'янських народів. Уперше термін "панславизм" у 1826 р. вжив словацький будитель Я. Геркель у своїй граматиці загальнослов'янської мови, виданій у Буді. При цьому "істинний панславизм" він визначав як "союз у літературі між усіма слов'янами". Досягнення подібного союзу, на думку вченого, було можливим лише за умови створення однієї спільної мови як синтезу всіх існуючих слов'янських мов [1: 47]. Значного резонансу у слов'янському середовищі набули праці словаків П. Й. Шафарика і, особливо, Я. Коллара. П. Й. Шафарик науково обґрунтував визвольну боротьбу слов'ян за національну незалежність, а Я. Коллару належить авторство концепції слов'янської спільності, основні положення якої викладені у трактаті "Про літературну взаємність між різними племенами і діалектами слов'янської нації" (1837). Цей освічений

словак зосередив увагу на необхідності єднання на поприщі науки і літератури. У південних слов'ян були поширені ідеї ілліризму, лідери якого як першочергові завдання висунули літературно-мовне і культурне об'єднання сербів, хорватів і словенців. У подальшому планувалося і політичне об'єднання [2: 15]. Тому при визначенні терміну "панславізм" слід погодитись з підходом французького дослідника А. Бернара, котрий запропонував вживати його у множині, тобто "панславізми", мотивуючи це тим, що ідея слов'янської єдності приймала форми і наповнювалася змістом, котрі якнайкраще відповідали конкретним історичним, культурним, політичним обставинам того чи іншого народу [3: 38].

З другого боку, комплекс ідей про домінуючу роль Росії в слов'янському світі мав на меті обґрунтувати або розширити сферу "морального" впливу Росії у Центральній Європі і на Балканах, тобто йшлося про створення слов'яно-російської імперії. Думки про необхідність відновлення національної незалежності слов'янських народів, про можливість союзу з ними з'явилися у вузькому середовищі освіченої та політично активної верхівки Росії вже у перші роки перебування на престолі імператора Олександра I. Так, існували проекти В. Каразіна про утворення сербської держави ("Царства словенів") із російським монархом на престолі та слов'янської федерації на протигагу Рейнському союзу С. Броневського. Однак, вони спеціально не цікавилися проблемами політичного об'єднання слов'ян. Заслуговують на увагу висловлені ідеї двох російських діячів початку XIX ст.: дипломата і філософа, першого директора Царськосільського ліцею В. Малиновського (1765–1814) і відставного майора О. Полева [4: 48]. Ще у 1803 р. В. Малиновський опублікував статтю "Любовь России", у котрій зазначав, що сила та могутність Росії не лише у власних можливостях, але і у зв'язках та союзі з іншими слов'янськими народами [4: 53]. О. Полеву також належить ідея створення "Слов'янського союзу", до складу якого мали ввійти, крім самої Росії, заселені слов'янами території від Карпат до Уральських гір, від Балтійського до Адріатичного та Чорного морів. Новоутворений союз, на думку автора, повинен стати об'єднанням ряду самостійних держав на федеративній основі, однак у той же час верховними правами була наділена Росія [4: 56].

З другої третини XIX ст. послідовним прихильником та пропагандистом ідей панславізму виступив, зокрема, М. Погодін. Він неодноразово підкреслював свою лояльність стосовно влади, "не за страх, а за совість" сповідував основні принципи пануючої державної доктрини – теорії офіційної народності. Однак його погляди стосовно деяких питань не співпадали з офіційним урядовим курсом. Передусім це стосується слов'янського питання, яке хвилювало та не залишалося поза увагою М. Погодіна впродовж всього його життя.

М. Погодін доволі швидко зацікавився історією слов'ян та слов'янською проблематикою загалом. "Я не пам'ятаю часу, – писав він, коли почав любити слов'ян. Здається, я народився з цією любов'ю" [5: 31]. Ще у студентські роки у його щоденнику з'являються записи та замітки з приводу цього: "Вели розмову з Кубаревим про об'єднання всіх слов'ян в одне ціле, в одну державу... Основне завдання – повернути слов'янські землі, що перебувають в руках австрійців. Сербію завоювати дуже легко. За решту Польщі пруссакам можна віддати Остзейські губернії" [6: 12]. Таким чином, шляхом досягнення слов'янської єдності М. Погодін вбачав приєднання слов'янських земель до Росії.

Ускладненню точки зору М. Погодіна на проблему слов'янської єдності значною мірою сприяли його подорожі слов'янськими землями, у ході яких учений мав змогу ознайомитися із становищем слов'ян австрійської імперії. У 1835 р. вчений зробив першу закордонну подорож, під час якої тривалий час жив у Празі і налагодив контакти з діячами чеської і словацької культури та національного відродження. У процесі спілкування з ними, а особливо з Я. Колларом, у М. Погодіна зросло переконання у їхніх проросійських симпатіях. Свідченням присутності подібних настроїв, на думку російського історика,

* Кубарев О. М. (1796–1881) – відомий російський вчений – палеограф, професор Московського університету.

** Остзейські губернії – три прибалтійські губернії (Курляндська, Ліфляндська, Естляндська), ввійшли до складу Росії на поч. XVIII ст. як окреме генерал – губернаторство, яке було ліквідоване у 1876 р.

слід вважати хоча б той факт, що "всі слов'янські письменники люблять займатися вивченням російської мови, не дивлячись на всі труднощі, з якими отримують російські книги". Саме у зв'язку з цим у М. Погодіна виникла ідея запропонувати російським авторам спільними зусиллями укласти бібліотеку для Чеського музею [7: 551].

У 1838 р. М. Погодін підготував доповідну записку, яку подав великому князю Олександровичу (майбутньому імператору Олександровичу II). У ній він виклав своє бачення становища слов'ян та історичної місії Росії. Тоді М. Погодін, зокрема, висунув твердження, за якими 30 мільйонів слов'ян, що проживають на території різних європейських держав і незважаючи на географічні та політичні чинники, "складають єдину духовну цілісність з нами (росіянами – *Н. С.*) за походженням та мовою". Основи подібної спільноти визначені самим походженням слов'ян з "єдиного кореня" та наявністю у них "однієї мови" [8: 2]. В цьому документі М. Погодін стверджував, що "майбутня доля людства залежить від Росії та слов'янських народів, які, згідно з існуючою в історії послідовністю народів, зможуть розпочати вищу роботу для людства і виявити найблагородніші його сили" [8: 13].

Наступні наукові поїздки слов'янськими землями, що входили до складу Австрійської імперії, М. Погодін зробив у 1839 і 1842 р. р. Їх результати знайшли відображення у двох листах, адресованих міністру народної освіти графу С. Уварову (1786–1855). Зміст цих листів один із російських дослідників проблем панславізму О. Пипін назвав цілою панславістською програмою і зазначив, що важко знайти інший подібний російськомовний трактат, написаний з таким панславістським запалом [9: 86].

Вже з першого документа помітна досить добра обізнаність М. Погодіна із сучасним йому становищем слов'ян. Вказавши на ріст національної самосвідомості серед слов'ян, на масштаби та реальні здобутки процесів національного відродження та пробудження слов'янських народів, він запропонував цілий ряд заходів для їх підтримки зі сторони Росії, оскільки саме з нею, на думку М. Погодіна, слов'яни пов'язують сподівання на майбутню допомогу. У вченого склалося переконання, що у більшості слов'ян не викликає сумніву факт неминучого розпаду Австрійської імперії з відділенням її слов'янської частини. Оскільки майже неймовірним видавалося відокремлення слов'ян "самих по собі" чи об'єднання значної частини слов'янського світу під егідою Пруссії, залишалося протегування зі сторони Росії. За таких умов і стане можливим утворення "Слов'янської держави" з домінуючим становищем Росії у ній від Східного (Тихого – *Н. С.*) океану до Адріатичного моря, держави, аналогів якій не було в історії [10: 60–61].

Подібні твердження засвідчують, що погляди М. Погодіна були різновидом теорій слов'янської взаємності, котрі поділяли багато його сучасників, в т. ч. і діячів слов'янського національного відродження. Закликаючи до об'єднання всіх слов'янських народів під егідою Росії, М. Погодін у той же час не пропагував ніяких агресивних заходів для досягнення цього, не нав'язував ні православної релігії, ні російської мови в якості єдиної для всіх слов'ян. Однак М. Погодіну, як і іншим слов'янським вченим, була притаманна романтична переоцінка слов'янського руху і прагнень слов'ян до об'єднання, тому більшість його конкретних пропозицій залишилася нездійсненою [11: 55].

Важливі думки містить звіт М. Погодіна за третю поїздку. Зокрема, вчений наполегливо вимагав рішучих дій зі сторони Росії, всебічного сприяння, перш за все матеріального, науковим студіям серед слов'ян; вказував на нагальну потребу у виданні загальнослов'янського журналу, завдяки якому "слов'янські племена почали б зближуватися" і т. ч. протистояли посиленню західного впливу [10: 70–71].

Безпосередньо з науковими поїздками М. Погодіна у слов'янські землі та із його звітами пов'язане питання про наявність політичного підґрунтя у слов'янських контактах вченого і про оцінку цих звітів офіційними колами Росії, що було рівносильним їхній позиції у слов'янському питанні. Адже, не зважаючи на те, що М. Погодін наголошував в основному на підтримці національної культури слов'янських країн, у його висловлюваннях чітко простежується ідея про можливість посилення політичного впливу Росії серед слов'ян і, в перспективі, її домінуючої ролі в національно-визвольному русі у слов'янських землях.

Видані ще за життя М. Погодіна праці не дають можливості до кінця оцінити характер слов'янських контактів ученого. Російська дослідниця Г. Рокіна після доступу до секретних раніше архівів міністерства народної освіти з'ясувала, що опубліковані матеріали не повністю співпадають з архівними даними. Вони свідчать, що саме з М. Погодіна почалося використання чисто наукових російсько-слов'янських контактів з політичною метою, і матеріальна підтримка слов'янських діячів з боку російських офіційних кіл була не виключно благодійною акцією. Більше того, сама ідея такої підтримки належала не М. Погодіну, а чиновникам Російської Академії наук і канцелярії імператора. Ще до початку подорожі 1839 р. М. Погодін отримав таємне послання з міністерства народної освіти, згідно з яким йому доручалося "доставити Шафарику і Ганці по 5 тис. рублів" [12: 118–119]. Про посередництво М. Погодіна у зносинах між чеськими вченими та Російською Академією наук зустрічаємо свідчення у російського дослідника В. Францева. Він, зокрема, вказував, що М. Погодіним у ході візиту до Праги у лютому 1839 р. було передано П. Шафарику та В. Ганці по 3 тис. рублів і від міністерства, і від Академії наук [13: 246].

Звіти московського історика про результати подорожей знайшли підтримку і у представників офіційних кіл, про що замовчується у виданих працях. З подачі С. Уварова з першим із них ознайомився імператор, визнав його "дуже цікавим" і не заперечував проти виділення певних коштів (тоді йшлося про суму у розмірі 2 тис. срібних рублів) для підтримки лідерів слов'янських рухів на теренах Австрійської імперії. Тобто, інтерпретація М. Погодіним прагнень австрійських слов'ян до культурної і духовної єдності як до політичного об'єднання знаходила розуміння і на найвищому рівні. Ще одним підтвердженням важливості місії М. Погодіна стало його нагородження орденом св. Володимира четвертої ступені і 3 тис. рублів сріблом [12: 121–123]. Зацікавився результатами поїздки історика слов'янськими землями і впливовий вельможа князь Д. Голіцин. За свідченнями самого М. Погодіна, князь уважно вислухав його звіти, бо в слов'янському питанні "за літературою... вбачає політику" [14: 757].

Однак відомо, що як всередині країни, так і у зовнішніх зносинах основою політичної лінії російського імператора Миколи I залишався династичний принцип. Більше того, загроза революційних потрясінь в Росії, вслід за Європою, змусила відмовитися від ідей про об'єднання слов'ян навколо Росії, яку імператор розцінив як шкідливу для її інтересів. Свідченням цього є наступний факт. Ознайомившись у березні 1849 р. із матеріалами справи заарештованого І. С. Аксакова, що стосувалися його зречення від ідей "панславізму", Микола I зазначив: "... один Бог може визначити, що готується у далекому майбутньому, але якщо збіг обставин і привів би до цього об'єднання (слов'ян з Росією – Н. С.), то воно стане загибеллю для Росії" [15: 58].

Проте легітимність М. Погодіна дозволила на сторінках редагованого ним часопису "Москвитянин" (1841–1856) постійно звертатися до слов'янської тематики та розвивати думки про необхідність в єдиній загальнослов'янській мові. При цьому у нього не виникало ні найменших сумнівів, що цією мовою повинна стати саме російська. Тому М. Погодін закликав усіх слов'ян писати по-російськи і таким чином довести, що ця ідея є вже не мрією, а реальністю [16: 182–184]. Отже, вживання єдиної літературної мови та поглиблення культурних зв'язків між слов'янами, на думку московського історика, мали стати найважливішими факторами для їх подальшого політичного об'єднання.

Появу панславізму в Росії як досить впливової течії суспільної думки традиційно пов'язують з початком Кримської війни. Тоді політичний курс Російської імперії зазнав певних коригувань: відтепер не відкидалася можливість скористатися національно-визвольним рухом слов'янських народів, якщо він спалахне самостійно, без будь-яких дій зі сторони офіційної Москви.

Водночас на території імперії поширювалася рукописна література, зміст якої зводився до протиставлення Росії та Європи і обґрунтування необхідності утворення союзу слов'янських народів під верховенством Росії. З більшою долею відвертості та завзяття почав висловлювати власні переконання і М. Погодін в серії гострих публіцистичних історико-політичних листів та записок, добре знаних у Росії. Вже пізніше свою позицію

М. Погодін пояснював тим, що з молодих років був завзятим панславістом і саме з початком війни пов'язував реалізацію планів щодо майбутнього слов'янства [8: 4].

В одному з перших листів, адресованих графині А. Блудовій (1812–1891), М. Погодін наголошував, що Росія не може пожертвувати інтересами слов'ян заради протиприродного для неї союзу з Австрією. "Єдині, вірні і могутні союзники Росії в Європі, – писав він, – слов'яни, яких пов'язує з Росією єдність походження, мови, історії, релігії". М. Погодіна не полишало переконання, що настав найсприятливіший момент для звільнення слов'ян під верховенством Росії [8: 77–79].

У наступних листах М. Погодіна ідеї про можливий союз слов'янських народів і Росії московським істориком конкретизуються. На його думку, визвольна місія Росії у слов'янському світі розпочнеться з Болгарії, яка стане першим членом Слов'янського союзу. Подальшу боротьбу за власне визволення з-під турецького поневолення болгари поведуть силами сформованих і утримуваних ними загонів рекрутів. Вслід за болгарами до боротьби піднімуться жителі Боснії, Герцеговини і Чорногорії, а також слов'яни – піддані Австрійської імперії. Таким чином, визволені народи утворять новий союз. Він може мати різні назви, як-от Дунайський, Слов'янський, Південно-Східний чи Європейський з центром у Константинополі і під протекторатом Росії. У майбутньому, в силу географічних чинників, до новоутвореного об'єднання могли приєднатися Греція, Угорщина, Молдавія, Волощина, Трансільванія [8: 116–117]. Росія ж повинна зайняти лідируючі позиції у Слов'янському союзі не для задоволення свого честолюбства чи владолюбства, а з необхідності, оскільки росіяни становлять найчисельнішу групу серед слов'ян. Одночасно і російська мова повинна стати загальнослов'янською, літературною, керуючись виключно законами філології, оскільки вона в собі поєднує властивості південних, східних, західних слов'янських мов [8: 120].

Записки М. Погодіна поширилися по території всієї імперії. "Всюди, коли тільки-но мова заходила про сучасні події, всюди читалися ваші листи", – писав вченому князь Д. Голіцин з Харкова [17: 5]. Успіх листів викликав у честолюбного московського історика мрії про місце обер-прокурора Синоду, він також пропонував свої послуги уряду як секретар чи міністр [17: 4].

Теоретичні схеми М. Погодіна з моменту їх виникнення зазнали і нищівної критики. Так, на практичну неможливість підняти слов'ян на боротьбу проти Австрійської імперії і згубність для самої Росії Слов'янського союзу, вказував російський мовознавець В. Даль (1801–1872). "Внутрішні суперечності та смути новоутвореного союзу, а також зовнішні напади на нього виснажать Росію у найкоротший час, – зазначав він, – і це стане загибеллю нашою" [17: 5].

Події Кримської війни склалися не на користь Росії, одночасно змінювався і тон виступів М. Погодіна, в яких він перейшов до критики ряду аспектів зовнішньої політики уряду Росії і до ще більш завзятого протиставлення Західної Європи та Росії.

Впорядковуючи свої записки вже після закінчення Кримської війни і готуючи їх до друку, М. Погодін у "Передмові" до майбутнього видання писав, що панславістські настрої змінилися у нього побажаннями, щоб слов'янам були надані громадянські та людські права у складі тих держав, куди їх помістила доля [8: 4].

Слід зазначити, заява подібного змісту аж ніяк не перешкоджала М. Погодіну і далі робити все можливе для популяризації своїх поглядів на майбутнє слов'янства та лідируючі позиції Росії у слов'янському світі. Подолати кризову ситуацію в Росії, що склалася внаслідок поразки у Кримській війні, на його думку, можливо за рахунок Польщі. М. Погодін, котрий раніше не визнавав за поляками права на національне самовизначення, під тиском обставин прийшов до переконання, що Польща повинна стати для Росії "твердою рукою" і допомогти привернути на її сторону слов'янський світ. Для цього Польщі слід надати власне управління, при якому роль Росії буде зводитися виключно до захисту зовнішньої безпеки Польщі. Ні до чого іншого для себе, крім подібного простору, не будуть прагнути і решту слов'ян. "Таким чином, – резюмував М. Погодін, – вони наші, тобто члени майбутнього великого Східного союзу" [18: 339–341].

М. Погодін у 1858 р. став одним із засновників, а з 1861 р. і головою Слов'янського благодійного комітету Москви. Він створювався як громадська організація для допомоги

зарубіжним слов'янам, особливо болгарам. У вказаний період М. Погодін, відійшов від захоплення "політичним панславізмом". Одним з напрямків діяльності комітету стала спроба поширювати серед слов'ян за кордоном російську мову і "літературний панславізм" шляхом видання журналу "Славянская заря" у Відні [19: 128].

У 1867 р. зусиллями членів цієї організації був організований та проведений Слов'янський з'їзд, на який делегували своїх представників всі слов'янські народи, крім поляків. Пріоритетними на з'їзді, але в першу чергу з подачі самих росіян, виявилися питання слов'янської єдності, загальнослов'янської мови та визвольна роль Росії [19: 201]. М. Погодін, визначаючи складові слов'янської взаємності та її перспективи, на перше місце ставив мовну сферу: "Ми впевнені, – наголошував він у ході зустрічей із слов'янськими делегатами, – що слов'янським племенам потрібна одна мова з однією абеткою" [20: 281].

Черговий раз М. Погодін доводив необхідність та важливість цього кроку під час обіду на честь річниці Слов'янського з'їзду у Москві. Він переконував присутніх, що перетворення російської мови в загальнослов'янську приведе до взаємозбагачення всіх слов'янських літератур та культур, значно розширить читацьку аудиторію авторів – вихідців із малих слов'янських народів [20: 434]. Під час виступів на засіданнях Слов'янського комітету М. Погодін постійно акцентував увагу на першочерговому напрямку його діяльності – сприянні поширенню серед слов'ян освіти, російської мови та православ'я [20: 596].

Впродовж 1867–1868 рр. М. Погодін видавав щотижневу політичну і літературну газету "Русский". На шпальтах цього видання періодично з'являлися його статті, в яких автор черговий раз повертався до слов'янської тематики і акцентував увагу на необхідності єдиної мови для слов'ян, що, у свою чергу, зробить їхні відносини більш ефективним [21: 293].

Таким чином, можна констатувати, що М. Погодін вже наприкінці 30-х рр. XIX ст. виступив як прихильник ідей панславізму. У низці праць публіцистичного характеру він виклав власні погляди на слов'янське питання та роль Росії у його вирішенні. До кінця Кримської війни М. Погодін активно пропагував так званий політичний панславізм, тобто ідею утворення слов'янського державного об'єднання під протекторатом Росії. Погодінський проект слов'янського союзу відзначався консервативним і утопічним характером. З початку 60-х рр. XIX ст. основні акценти він зосередив на мовній сфері і так званому літературному панславізмі, що полягав в обґрунтуванні необхідності перетворення російської мови в загальнослов'янську. Слід зазначити, що погляди М. Погодіна знаходили розуміння та підтримку у різних сферах російського суспільства, однак залишалися лише теоретичними схемами і політичними ілюзіями.

Список використаних джерел

1. Павленко О. В. Панславизм // Славяноведение. – 1998. – № 6. – С. 47.
2. Кріль М. Ідея слов'янського єднання як фактор культурного зближення народів (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 8. – С. 15–19.
3. Бернар А. Несколько особенностей панславизма во Франции // Славяноведение. – 1998. – № 5. – С. 38.
4. Достян И. С. Панславистские тенденции в русской общественной мысли начала XIX ст. // Славянская идея: история и современность. – Москва, 1998. – С. 48–63.
5. Лаптева Л. П. Славяноведение в Московском университете в XIX – начале XX века. – Москва, 1997. – 292 с.
6. Дьяков В. А. Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России. – Москва: Наука, 1993. – 205 с.
7. Письмо ординарного профессора Московского университета Погодина к господину министру народного просвещения, из Германии от 5/19 сентября 1835 // Журнал министерства народного просвещения. – 1835. – № 9. – С. 544–553.
8. Погодин М. П. Историко-политические письма и записки в продолжение Крымской войны. – Москва: Типография В. М. Фришъ, 1874. – 358 с.
9. Пыпин А. Н. Панславизм в прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург, 1913. – 189 с.
10. Отрывки из писем о положении славян в Европе, М. П. Погодина к министру народного просвещения по возвращении из путешествия в 1839 и 1842 гг. // Русская беседа. – 1859. – № 1. – С. 53–89.
11. Широкова Е. В. П. Й. Шафарик

и М. П. Погодин. К вопросу о чешско-русских научных связях 30–60-х гг. XIX в. Дисс... канд. ист. наук. – Москва, 1999. – 207 с. [Оригінал дисертації зберігається у відділі дисертацій Російської державної бібліотеки, м. Москва – Хімки]. 12. Рокина Г. В. Ян Коллар и Россия. – Йошкар-Ола, 1998. – 200 с. 13. Францев В. А. Очерки по истории чешского возрождения. – Варшава, 1902. – 386 с. 14. Пыпин А. Н. Новые данные о славянских делах // Вестник Европы. – 1893. – № 6. – С. 712–760. 15. Досталь М. Ю. Всеславянский аспект теории официальной народности // Славяноведение. – 1999. – № 5. – С. 52–66. 16. Погодин М. Об общеславянском литературном языке // Москвитянин. – 1851. – № 18. – С. 181–185. 17. Столяров М. Н. Политические письма Погодина // Образование. – 1900. – № 12. – С. 1–21. 18. Погодин М. П. Записка о Польше (1856) // Статьи политические и польский вопрос. – Москва, 1876. – С. 333–346. 19. Никитин С. А. Славянские комитеты в России. – Москва, 1960. – 384 с. 20. Погодин М. П. Речи, произнесенные в торжественных и прочих собраниях, 1830–1872. – Москва, 1872. – 627 с. 21. М. П. Прощанье с славянами // Русский. – 1867. – № 11. – С. 292–294.

Natalya Salamaha

M. POGODIN AND DEVELOPMENT OF THE PAN SLAVIC IDEAS IN RUSSIA

Slavic ideas' development process in Russia beginning from the two thirds of the XIX century. In his publicistic works, he set forth his own opinion on the Slavic question and the Russia's role in its resolving. Up to the end of the Crimea's War M. Pogodin was actively realizing the propaganda of so called "political pan Slavism", that is the idea of the creation of the Slavic State union under Russia's patronage. Pogodin's project of the Slavic union has being notable for its conservative and utopia nature. Beginning from the years the 60th of the XIX century he concentrated the main accents on the language' sphere and on so called "literature pan Slavism" which was consisted in substantiation of the necessity of Russian' s language transforming into the general-Slavic one. It has to be noticed that M. Pogodin's opinions have met understanding and support in different spheres of the Russian society but rested like theoretical charts and political illusions only.

УДК 94 (438)

Леся Алексієвець, Микола Алексієвець

ПОЛЬСЬКІ ЗЕМЛІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлено становище польських земель в 1914–1918 рр., з'ясовано об'єктивні й суб'єктивні фактори міжнародного та внутрішнього характеру відновлення й проголошення політичної самостійності та незалежності Польської держави.

Польські землі напередодні Першої світової війни в результаті їх поділів, що почалися в останній третині XVIII ст. і закінчилися Віденським конгресом 1815 р., були перекроєні відповідно до геополітичних інтересів великих європейських держав. Польща втратила незалежність і виявилася включеною в державні кордони Австрії, Пруссії та Росії. Галичина – західноукраїнські землі (сучасні Львівська, Івано-Франківська і Тернопільська області) й частина польських земель із центром у Кракові – залишилася під австрійським володінням, де проживало 4 млн. поляків. У частині, що відійшла до Пруссії

(Верхня Сілезія, Познаньщина, Помор'я, Мазури), мешкало 3,5 млн., в Королівстві (Царстві) Польському, яке належало Росії, – 9,5 млн. поляків [1: 441]. Війна між трьома імперіями, що володіли польськими землями, стала важким випробуванням і справжнім лихом для всього польського народу.

Польські землі з перших ж днів Першої світової війни стали театром активних бойових дій, вони велись у Царстві Польському, Галичині, на Мазурах. В 1914 р. російська армія дійшла майже до Кракова, але наступного року розпочався контрнаступ австро-німецьких військ, який закінчився окупацією російської частини Польщі. Її територія була розділена на німецьку і австрійську зони окупації. Польські землі належали до різних воєнно-політичних блоків. Тому трагедія польського народу полягала в тому, що польські солдати знаходилися по різні боки фронту і змушені були стріляти один в одного. Понад 3 млн. поляків були призвані до ворогуючих армій і билися між собою за чужі інтереси. Упродовж війни в Австро-Угорщині було мобілізовано до армії близько 1,4 млн. поляків, в Росії – 600 тис., Німеччині – близько 1 млн. [2: 435]. У ході бойових дій загинуло близько 450 тис. поляків і понад 1 млн. було поранено [3: 82]. Великі були втрати від воєнних дій і в результаті грабіжницької політики воюючих сторін. Їх загальний розмір був визначений польською делегацією на Паризькій мирній конференції в 1919 р. у сумі 73 млрд. франків [4: 61]. Особливо постраждало народне господарство Королівства Польського і Галичини. Відступаючі російські війська евакуювали у глибину Росії промислові підприємства, установи, навчальні заклади, рухомий залізничний потяг, кваліфікованих робітників і службовців. Були також депортовані німецькі колоністи. Після окупації Королівства Польського військами Центральних держав його народне господарство стало об'єктом грабіжницької експлуатації з боку Німеччини і Австро-Угорщини.

Все це революціонізувало польське населення й активізувало патріотичні сили. Протягом воєнних років не припинявся національно-визвольний рух на польських землях з метою відновлення польської державної незалежності. Перша світова війна 1914–1918 рр. до крайніх меж загострила "польське питання" на міжнародній арені [5: 15]. Вона мала вирішальний вплив на радикалізацію всіх польських національно-визвольних сил, відіграла значну роль у подальшому пошуку шляхів вирішення "польського питання". Саме цим можна пояснити той факт, що якщо більшість сил польського національно-визвольного руху на початку Першої світової війни висувала досить помірковані гасла стосовно вирішення національного питання і виступала з досить лояльними заявами: у Галичині за перемогу центральних держав, передусім Австро-Угорщини, і об'єднання всіх польських земель під скіпетром Габсбургів, у Королівстві Польському переважала орієнтація на Росію, то вже під час провалу "бліцкригу" держав Центрального блоку та переходу до позиційної війни, а особливо на завершальному етапі світової війни, істотно переглянули свої досить помірковані попередні програми та гасла, рішуче заявили про прагнення свого народу до відновлення національної державної самостійності [6: 104].

У ході Першої світової війни склалися сприятливі умови для відродження польської національної державності. По-перше зіткнулися між собою зі зброєю три держави-поневолювачі, які належали до протилежних таборів. Росія була однією з держав Антанти, Німеччина ж і Австро-Угорщина утворювали блок Центральних держав. Конфлікт між ними поклав кінець їх єдності в антипольській політиці. Остаточо перестав існувати потужний союз трьох держав, з яким поляки до цього часу боролися. Польські політики отримали змогу прихилити населення на свій бік. По-друге, як виявилось, це мала бути довготривала, винищувальна війна, яка призводила до всебічного виснаження держав-загарбниць, відповідно до їх багаторічного послаблення. "Не було випадку, – писав Сунь Цзи у "Мистецтві війни" в 500 р. до н. е., – щоб країна отримувала користь від затяжної війни".

Боротьба з послабленими і до того ж ще ворогуючими противниками вселяла більше надій на успіх, ніж будь-коли перед цим.

По-третє, держави-загарбниці, які перебували у двох ворожих блоках, намагалися залучити на свій бік поляків і спрямувати їх проти другої сторони. Ця тенденція виникла відразу на початку війни і навіть ще перед цим, у період наростання конфлікту, який Німеччина, Росія, а також Австро-Угорщина розпочали ще в 1914 р., декларуючи різні обі-

цянки в польській справі. Без сумніву, уряди загарбницьких держав чи також їх військово командування не збиралися цього дотримуватись, але вже сам факт їх проголошення створював для розв'язання польського питання набагато сприятливішу, ніж попередня, атмосферу. Однак деякі реальні поступки загарбники мусили зробити, хоча б те, що погодилися на утворення польських військових відділів із польською символікою і командуванням, що дозволило створювати комітети суспільно-політичного характеру, які, нарешті, почали – часто з участю польських діячів – задумуватися над розв'язанням польського питання у дусі творення польських політичних та адміністративних осередків. Почетверте, вибух війни і дії країн-загарбниць пробудили активність польського суспільства, оживили мрії і надії на відновлення власної державної незалежності. В міру перебігу часу і затягнення війни активність й надії росли, щоб на заключному її етапі перетворитися на широкий рух за державну самостійність.

У період війни виникла багата польська публіцистика, яка піднімала питання про майбутнє Польщі, її економіки, культури й місця в Європі. Водночас публіцисти зверталися до минулого і показували колишнє благополуччя Речі Посполитої. Була розгорнута масштабна польська благодійницька, дипломатична і політична акція, в якій активну участь брали такі патріоти, як Генрік Сенкевич, Ігнацій Падеревський, Роман Дмовський та багато інших. Особливо активним був Польський національний комітет у Парижі.

По-п'яте, новим моментом першочергового значення було те, що загарбницькі уряди масово мобілізували поляків до своїх армій. На відміну від попередніх воєн, у Першій світовій зіткнулися багатомільйонні армії, які діяли на довгих, лінійних фронтах. Щоб створити й утримувати такі військові сили, потрібно було мобілізувати високий відсоток чоловіків. Близько 3 млн. поляків перебували в арміях усіх трьох країн-учасниць поділів Польщі. Це означало, що такій кількості поляків дали зброю до рук, що їх вишколили з різних військових спеціальностей, а це створило їм шанс набути воєнного досвіду, і то – частково – на різних щаблях військового командування й штабної роботи. Завдяки сприятливим умовам досить було цій масі людей виділитись із загарбницьких армій, щоб вона могла стати на захист інтересів Польщі й скерувати зброю проти її ворогів. Так, власне, й пішли справи в 1918–1919 рр. Саме завдяки цьому вдалося так швидко організувати польське військо. Додаткову, корисну з точки зору національно-визвольної боротьби поляків, обстановку становило створення при арміях, які боролись, у Першій світовій війні, різного роду автономних і напівавтономних польських національних формувань. Проходили вони різними шляхами долі, але власне з них набиралося особливо багато солдат і командирів польського війська, утвореного в 1918 р. Вони також ставали, якщо дозволяли умови, активними учасниками боротьби проти окупантів.

По-шосте, уряди держав, що поділили Польщу, розпочинали Першу світову війну під гучними імперіалістичними гаслами. Наприкінці війни реакційні режими двох головних загарбницьких держав – Росії і Німеччини – були скинуті у результаті революцій. Росія пережила їх дві: в лютому і жовтні 1917 р. У Німеччині революція відбулася в листопаді 1918 р. Революція вибухнула в Австро-Угорщині. Найрадикальнішою була жовтнева революція. Завдяки їй виникла цілком нова ситуація серед сторін, які вели війну (мир у Бресті, розрив Радянської Росії з Антантою), її вплив спричинив пожвавлення революційної боротьби в багатьох країнах, не виключаючи і Польщі. Російський приклад пробудив робітничі та селянські маси до боротьби проти існуючих суспільних режимів, а пригноблені народи – до боротьби за визволення у дусі продекларованого Леніним гасла про право націй до самовизначення. Для польського народу це було ще одним стимулом до активізації боротьби за власну, незалежну державу. Поляки на території, яку анексувала Пруссія, перебували під впливом листопадової революції 1918 р. в Німеччині. Вона послабила німецький імперіалізм і створила умови, що привели до вибуху великопольського повстання і трьох сілезьких повстань. Значно пожвавився польський визвольний рух на Повіслі, Вармії і Мазурах. Сприятливі умови для здійснення прагнень поляків здобути незалежність, які виникли в результаті Першої світової війни, а також революцій у Росії та Німеччині, посилили активність польського суспільства, його організацій, їх головних діячів у всіх сферах життя, у суспільно-політичній, дипломатичній, а також у збройній боротьбі польського народу.

Ці обставини відразу поставили Польщу перед необхідністю вирішення ряду завдань як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного характеру. У період становлення польської державності, що охоплював 1918–1921 рр., діяльність правлячих кіл була спрямована на розв'язання таких важливих питань, як утвердження і зміцнення незалежності шляхом визначення структури державної влади й розгортання державотворчих процесів, перебудови всього внутрішнього життя на демократичних засадах, формування центральних органів влади, забезпечення об'єднання польської етнографічної території і населення в єдиному державному організмі, оскільки польський народ змушений був жити розділеним між трьома державами, що пригноблювали його, ліквідаціями післявоєнної розрухи, економічної, соціальної та політичної кризи в країні, підвищення матеріального добробуту населення та ін. Вирішення широкого спектра внутрішньополітичних проблем полегшувалося тим, що поляки набули певного позитивного досвіду державної розбудови до листопада 1918 р. в складних умовах Першої світової війни. Ще за російського панування у Королівстві Польському дозволяли під контролем адміністрації утворювати професійні спілки й культурні товариства. Так, у Варшаві існували Музей мистецтв (з 1902 р.), Музей промисловості й сільського господарства (з 1875 р.), Каса ім. Ю. Мянвського та інші установи. Завдяки лібералізації польської політики царського уряду з 1907 по 1914 р. було утворено понад 600 різних господарських об'єднань, у тому числі Варшавське наукове товариство, Торговельні курси, Краєзнавче товариство та ін. Польське суспільство під час російської революції 1905–1907 рр. отримало свободу друку, права на публічні збори й об'єднання. Особливе значення мали царські укази про мовну та релігійну толерантність. У навчальних закладах було дозволено викладання польською мовою. Соціальну допомогу жертвам війни надавали громадські комітети. Вони здійснювали медичне забезпечення населення, постачали продукти харчування у міста, організовували соціальне забезпечення, шкільництво, судочинство і службу охорони громадського порядку. Після стабілізації окупаційних властей у другій половині 1915 р. функції громадських комітетів, які перейменували на комітети порятунку, були обмежені, але частина з них, які відали питаннями місцевого самоуправління, школами, а також опікунчі групи, продовжували діяти. Незважаючи на важкі воєнні умови, у політичному і культурному житті в 1914–1918 рр. існувала можливість для дії різноманітних партій, товариств та установ.

Кадри майбутньої польської армії виховувалися не лише в легіонах, а й у незалежній від окупантів Польській військовій організації, а також в скаутських та інших воєнізованих організаціях. Загін т. зв. "байонників" у Франції (200 чол.), польські легіони (15–20 тис. чол.), Пулавський легіон (900 чол.), корпус Юзефа-Мусніцького в Росії (29 тис. чол.), армія Юзефа Галлера у Франції (50 тис. чол.), утворені під німецьким покровительством польські збройні сили (9 тис. чол.), підпільна широко розгалужена Польська військова організація (30 тис. чол.), нарешті польські збройні формування в Радянській Росії, особливо відомий Білгородський полк (17 тис. чол.), значна роль польських військових керівників у жовтневій революції (Роман Лонгва, Ромуальд Муклевіч, Стефан Жбіковський) – це найважливіші приклади польської участі у військових діях і найвідоміші польські військові структури в період Першої світової війни [7: 25]. Хоча таке перерахування в одному ряду різних військових формувань, які нерідко воювали на протилежних сторонах фронтів і були керовані різними, часто ворогуючими політичними осередками, може видатися дивним. Однак воно вказує на широко розвинену польську збройну участь майже на всіх європейських фронтах і на територіях, на яких перебували поляки. Це стосувалося як тих, які під революційними прапорами боролися з царатом і реакцією в Росії, так і тих, котрі, пробуджені патріотичними намірами, брали до рук зброю, переконані, що прийде час, коли зможуть скерувати її проти загарбників, що Польща потребуватиме цих озброєних рук. Природно, що у цих численних солдатських мас не було свідомих політичних цілей, яких прагнули їх вище командування, а також партії й інші організації, котрі опікали окремі військові частини. Зусилля і політичні змагання за владу в Польщі чи також суперечки щодо характеру майбутньої держави, зіткнення різних, нерідко антагоністичних інтересів – це справи, що відбувалися серед керівної еліти, від якої солдати, однак, перебували далеко. Це були часи, коли пропаганда живої політичної доктрини не

сягала глибоко вниз, коли складне політиканство становило насамперед привілеї керівників. Солдатські маси керувалися простими гаслами, серед яких "Польща" – для одних, чи також "революція" – для інших, виражали прагнення кращого майбутнього і виконували роль рушійної сили.

Польські військові формування брали участь у багатьох битвах, зазнали великих втрат вбитими і пораненими, проте на тлі багатомільйонних армій, які боролись у цій війні, їх реальне значення не могло бути великим. Тому їх участь була, насамперед, маніфестацією польської присутності, виявом волі до боротьби за національні інтереси – оскільки їх різні частини польського суспільства і політичні організації на той час порізно розуміли, хоча вищою метою всі вважали здобуття незалежності Польщі. Реальне значення ж мали ці військові формування як майбутня основа, на якій буде збудоване, вже в незалежній державі, єдине Військо Польське. Дуже швидко воно перетворилося на таку силу, з якою рахувалися в Європі. Отже, військові кадри і діючі військові структури на польських землях і поза ними в роки Першої світової війни стали вже у відновленій Польщі зародком її збройних сил.

Державний характер мали Тимчасова державна рада, Регентська рада, Вевейський комітет допомоги жертвам війни, Польський національний комітет та ін. Поза межами ще окупованих польських земель постала незалежна від загарбників національна збройна сила у формі військових польських формувань у Франції та в Росії – один з істотних елементів майбутньої Польської держави, виникнення якої не викликало уже ніяких сумнівів. Залишалися лише питання: коли?, в яких кордонах?, в якій формі устрою? Момент, якого очікували поляки, наступив на завершальному етапі Першої світової війни у жовтні–листопаді 1918 р. Робота різноманітних громадських комітетів, культурних товариств, політичних партій і об'єднань в умовах відсутності державної незалежності на трьох анексованих польських територіях і діяльності польських патріотичних сил за кордоном створювали певну основу для відновлення Польської Речі Посполитої.

На міжнародній арені польський народ домогся визнання мати власну державу. Право це визнали як Центральні держави, так і країни Антанти й США. Результатом цього визнання було функціонування Польського національного комітету та його представництв, які практично здійснювали дипломатичні і консульські функції. У цих умовах формувалася популярність таких майбутніх державних керівників незалежної держави, як Пілсудський, Вітос, Дашинський, Падеревський, Дмовський, Нарутович, Галлер та ін. У 1914–1918 рр. польське суспільство зазнало швидких і суттєвих змін, практично від "повної неволі" до повного суверенітету наприкінці світової війни. Активна діяльність польських патріотичних сил у країні і в еміграції у роки Першої світової війни в різних формах і на різному рівні уможливила успішне використання восени 1918 р. сприятливої міжнародної ситуації для здійснення основної національної мети – відновлення і будівництва основ власної суверенної польської державності.

Відродження суверенітету й незалежності Польської держави та її подальше становлення і розвиток стали закономірним виявом багатовікової національно-визвольної та революційної боротьби, результатом Першої світової війни і корінних змін, які відбулися в Європі й у всіх імперіях, що поділили між собою польські землі. Польська Республіка утворилася 11 листопада 1918 року у результаті комбінованої дії об'єктивних і суб'єктивних чинників, але насамперед завдяки збігу національних інтересів і міжнародної ситуації [8: 272]. Неабияку роль відіграли зручне географічне становище, етнонаціональна свідомість польського населення і політичний досвід, історико-правова традиція польської державності й врешті-решт поразка Четверного Союзу в світовій війні й розвиток національно-визвольного руху на тлі загальної революційної ситуації в Європі. Важливе стимуляційне значення мала пропаганда і діяльність польських емігрантських кіл та утворення легіонів за кордоном, що започаткувало розбудову майбутніх збройних сил. Використовуючи сприятливу ситуацію, створену Першою світовою війною, різноманітні польські громадські громадські угруповання заснували політичні організації й союзи, формували військові загони та з'єднання, які діяли в межах, визначених урядами різних держав. Важливе значення мала трансформація позицій західних держав у ході війни щодо "польського питання".

В українській історіографії ще й досі точиться жвава дискусія між істориками й громадськими діячами щодо переважної питомої ваги закордонного чи, навпаки, польського національно-визвольного руху в суверенізації та унезалеженні Польської Республіки у 1918 р. За соціалістичної доби наголос однозначно робили на впливі соціальних чинників і жовтневого перевороту 1917 р., а виникнення незалежної Польщі пояснювали діями пролетаріату і широких народних мас. Не впадаючи в крайнощі, слід визнати вагомість страйків і маніфестацій, проте провідна роль, звичайно, належить національно-визвольним силам Польщі, які підтримав власний народ і визнали іноземні держави.

У роки Першої світової війни польський народ брав активну участь у соціально-політичному житті, продемонстрував стійкість і вчинив опір іноземному гнітові, зберігши патріотичні традиції, маючи організації, які діяли в різних верствах суспільства і за кордоном. Усе це на завершальному етапі війни, коли військова поразка монархій, які поневолювали Польщу, стала неминучою, зробило можливим відбудову незалежної Польської держави. Відновлення політичної самостійності Польщі 11 листопада 1918 р. завершило національно-визвольну боротьбу польського народу, що тривала понад 120 років. Цю дату – 11 листопада 1918 р. – відзначали в міжвоєнній Польщі як День національного відновлення Польської держави. У 1989 р. свято національної гордості польського народу поновили у його правах.

Список використаних джерел

1. Краткая историческая энциклопедия. – Т. 1. – М.: Наука, 2001. – 478 с.
2. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
3. История южных и западных славян: В 2-х т. – Т.2: Новейшее время / Под ред. Матвеева Г.Ф., Ненашевой З.С. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 272 с.
4. Алексієвець Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.
5. Rajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926. – Kraków, 1995. – 478 s.
6. Яровий В. Проблема нової державності та її розв'язання для народів Центральної та Південно-Східної Європи в період Першої світової війни // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – 326 с.
7. Jędruszczak T. Problemy odbudowy niepodległego państwa polskiego w 1918 roku // Polska odrodzona 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod. red. Jana Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S. 13–54.
8. Kieniewicz S. Historyk i świadomość narodowa. – Warszawa, 1982.

Lesya Alexiyevets, Mykola Alexiyevets

POLISH LANDS DURING THE WORLD WAR THE I

In the arthicle the situation with the Polish lands in 1914–1918 is expounded, objective and subjective factors of foreign and internal character of revival and proclamation of political independence of Poland are darified.

УДК 32 (410) + 32 (520) "1902 /..."

Юлія Блох

АНГЛО-ЯПОНСЬКИЙ ДОГОВІР 1902 РОКУ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА

У статті поданий аналіз неоднозначного ставлення британського суспільства до англо-японського союзного договору 1902 року, наведено аргументи прихильників, критиків зближення з Японією і їх вплив на процес формування британської політики ХХ ст.

З початком ХХ століття Велика Британія вступила в нову фазу свого політичного життя. Вона остаточно відмовляється від своєї політики "блискучої ізоляції" і беручи приклад із союзних угруповань великих держав, пристосовуючись до нових умов, переходить до створення блоків. Політична конфігурація світових сил, яка склалась на той час, змусила Англію піти на зближення з Японією. Англо-японський союзний договір, який був підписаний 30 січня 1902 року, вніс серйозні зміни в міжнародне становище. В середині країни союз оцінювався неоднозначно. З одного боку, лунала критика і сумніви в його доцільності, з іншого – схвалення зовнішньополітичних кроків офіційного Лондона. І тому необхідно проаналізувати всі аргументи "за" і "проти", які лунали в Британії в переломний для неї історичний момент.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі вперше впроваджених до наукового обігу документів, друкованих джерел, а також, враховуючи результати вивчення історії Великобританії початку ХХ століття вітчизняними та зарубіжними істориками, необхідно дослідити процес переходу Англії до створення політичних блоків.

Реалізації мети слугують наступні завдання:

1) визначити мотиви правлячих кіл Великобританії. Після переходу від традиційної політики "блискучої ізоляції" піти на зближення саме з Японією;

2) з'ясувати засоби, форми і методи впливу кабінету міністрів, Форін Офісу, британського посольства, засобів масової інформації на процес формування британської політики на початку ХХ ст.;

3) дослідити місце проблеми переходу від політики "блискучої ізоляції" до політики пошуку союзників в системі зовнішньополітичних поглядів британських правлячих кіл;

4) проаналізувати ставлення британського суспільства до Японії як союзниці.

5) дослідити аргументи при виборі союзника на користь Японії.

У вітчизняній історичній літературі практично відсутні спеціальні праці з даної проблематики. Також недостатньо дана тема досліджена в історичних роботах англійських науковців. Хоча й можна відзначити працю Д. Лангера "Дипломатія імперіалізму. 1890–1902" (Нью-Йорк, 1951). Із збірників англійських документів найбільшої уваги заслуговує "British Documents on the Origins of the War"; "Great Britain. Parliamentary Debates". Тому дана проблема вимагає детального дослідження.

Найбільш серйозним підґрунтям англо-японського зближення на початку ХХ ст. була, так звана, російська загроза, боротьба з якою була головним вістрям британської зовнішньої політики того часу. В 1898–1901 рр. Англія вела переговори про союз з Німеччиною, але не досягла успіху. Країна відчула всю гіркоту "блискучої самотності" між франко-російським і троїстим союзами. Союз з Японією був першим кроком на шляху створення Англією свого власного міжнародного угруповання. 30 січня 1902 р. британській дипломатії вдалось підписати союзний договір з Японією [5: 338].

Правляча верхівка, намагаючись зміцнити позиції Англії на Далекому Сході, скористалась зростаючими протиріччями між самурайською Японією і царською Росією.

Готуючись до війни з Росією, Японія була надзвичайно зацікавлена в дипломатичній і фінансовій допомозі Англії. Великобританія ж у боротьбі проти американської і німецької експансії в Тихому океані та на Далекому Сході придбала сильного союзника. Але головне вістря англо-японського союзу було спрямоване проти Росії, яку в англійських правлячих колах розглядали як небезпечного суперника в боротьбі за колоніальні позиції на Далекому Сході. Цей договір і фінансова допомога англійських і американських банків зіграли вирішальну роль в підготовці Японії до нападу на Росію в 1904 році [4: 266].

У Великобританії прихильники англо-японського зближення з'явилися спочатку серед британських торговців, дипломатичних та інших чиновників і кореспондентів англійських газет в Індії і на Далекому Сході. В цьому регіоні гостро стикались англо-російські інтереси, і британські резиденти, вважаючи, що оборона англійських володінь на Далекому та Середньому Сході досить слабка, сподівались посилити її союзом з Японією. Серед цих резидентів одним із "піонерів" англо-японського союзу виступав капітан Ф. Бринклі. У своїй відомій багатотомній праці з історії Японії Бринклі згадував, як у 1881 році придбав англійську газету в Японії "Japan Daily Mail". Його здивувало те, що ще до початку японо-китайської війни 1894–1895 рр. вона зайняла прояпонську позицію [1: 70–71].

Кореспондент "Times", а пізніше директор іноземного відділу цієї газети, у праці "Далекосхідне питання" також відверто пропагував англо-японський союз. Потрібно зазначити, що кореспонденти "Times" в Китаї і Японії та й сама газета зайняли прояпонську позицію [1: 70–71].

Найвпливовішим із всієї цієї плеяди пропагандистів за зближення з Японією був лорд Берсфорд, один із талановитих британських адміралів, відкомандирований у другій половині 1898 р. на Далекий Схід у якості уповноваженого Товариства торговельних палат Великобританії. Потрібно сказати, що лорд непогано справився із своїм завданням: він відвідав майже всі арсенали, морські бази, фортеці, окремі частини японської та китайської армій за сприяння військової влади цих країн. Одночасно адмірал навів непогані статистично-економічні дані про торгівлю кожного китайського порту, в багатьох містах збирав британських торговців, які (не без впливу Берсфорда) скрізь виносили резолюції про необхідність дотримання політики "відкритих дверей", яку порушують, загрожуючи британським інтересам, на півдні Китаю Франція, а на півночі Росія. Окрім політики "відкритих дверей" Берсфорд у своїй книзі та в подальших виступах відкрито пропагував союз з Японією, США, Німеччиною проти Росії та Франції [1: 70–76].

У своїй пропаганді політики "відкритих дверей", захист якої він готовий був доручити японцям у якості інструкторів китайської армії, Берсфорд розійшовся з офіційною лінією британського уряду. Прем'єру довелося заявити в парламенті, що Берсфорд виступає лише уповноваженим торговельної палати, а не офіційним представником Великобританії [1: 72].

Тим часом у британському кабінеті відбувалися серйозні зрушення на користь зближення з Японією. Фактично пропагандою англо-японського союзу стала книга заступника міністра іноземних справ у 1895–1898 рр. лорда Керзона "Проблеми Далекого Сходу". Керзон, щоправда, висловлював припущення, що Японія в майбутньому буде загрозою політичного впливу Європи в Азії і стане найнебезпечнішим конкурентом британської та німецької торгівлі. Але загалом книга з початку до кінця направлена проти Росії, просякнута думкою, що в Англії і Японії є спільний ворог [1: 70–71]. У 1898 році почав висловлюватись за англо-японський союз і Джозеф Чемберлен, ліберал-юніоніст, міністр колоній у консервативному кабінеті Солсбері. Чемберлен, тісно пов'язаний з важкою англійською промисловістю і з банківським світом, виступав рішучим противником "блискучої ізоляції". Звідси його активна роль у різного роду неофіційних і напівофіційних переговорах з представниками різних держав. Особливо завзято проповідував він спільність інтересів англо-саксонської раси.

З іменем того ж Чемберлена пов'язана і перша відома напівофіційна спроба Англії зав'язати переговори про союз з Японією. Мається на увазі його бесіда з японським посланником в Лондоні Като Такаакі, суть якої описана в мемуарах Хаясі, який також був

японським посланцем в Англії. Деякі подробиці про цю розмову і його наслідки повідомляє також англійський публіцист Лангер, ґрунтуючись на біографії Като, опублікованій на японській мові [12: 472–473]. Крім того, Лангер стверджував, що англо-японський союз – явище тимчасове, випадкове, що Англія наполегливо прагне до угоди з Росією [2: 95].

Що стосується короля Едуарда VII, то він повністю підтримував ідею союзу з Японією і водночас більше, ніж його міністри (кабінети Солсбері і Бальфура), прагнув до підписання угод з Францією, а потім і з Росією [1: 72–76]. "Я вважаю суттєвим, – говорив король, – щоб ми надавали Японії нашу сильну підтримку у всіх випадках, коли це можливо..." [9: 91]

Після підписання союзного англо-японського договору 30 січня 1902 р. поряд з привітаннями на адресу уряду, який "здійснив сміливий крок", лунали голоси скептиків (промови Кембел-Баннермана, лордів Спенсера, Розбері та ін.), які вважали договір несвоєчасним і невиправданим відходом країни від попередньої політики повної "свободи рук" у міжнародних справах [11: 1174–1181].

Військовий аташе Росії полковник М. С. Єрмолов у своєму повідомленні від 25 лютого 1902 року дав таку оцінку найпоширенішим думкам серед правлячих кіл Великобританії відносно договору 30 січня: "Наскільки я можу судити, трактат цей у воєнних колах зустріли не без обережності і сумнівів, як би він не затягнув Англію... занадто далеко" [8: 25].

Відстоюючи офіційну позицію Кабінету, Ленсдаун і Бальфур заявили з парламентської трибуни, що збереження цілісності Китаю і підтримка "балансу сил" на Далекому Сході вже неможливі без зміни регіональної стратегії. "Ми спостерігаємо прагнення великих держав об'єднатися в союзи", – заявив голова Форін Офіс Ленсдаун у Палаті лордів 13 лютого 1902 року, – тому більшість із попередніх доказів на захист політики ізоляції припинили служити її обґрунтуванням" [11: 1172–1174].

Ленсдаун неодноразово висував з вимогою включити в договір не тільки Китай, Корею, але й Індію. Він аргументував це тим, що через інтереси Японії в Кореї Англії загрожує війна; необхідно, щоб договір був рівноправним і, якщо виникне небезпека для Індії, щоб Японія допомогла Англії. В іншому випадку, говорив Ленсдаун, країна і парламент будуть критикувати договір за те, що він забезпечує японські, а не англійські інтереси [16: 12]. В цьому відношенні Ленсдаун мав рацію.

Ставлення лібералів-імперіалістів до угоди 1902 року з Японією було не настільки негативним, як до спроб підписання договору з Німеччиною. Але ліберальна опозиція в парламенті не підтримала договір з Японією. Найбільш різкій критиці піддав англо-японський союз в парламенті ліберал В. Гаркорт (член кабінету Розбері в 1894 році, голова ліберальної партії після відставки Розбері). Він заявляв, що, "підписуючи його, англійці тим самим ставлять на карту світу мир і майбутнє своїх володінь на Індостані" [16: 4]. Стриманим було відношення Розбері до договору 1902 р. Хоча він і направив поздоровлення консервативному уряду з приводу підписання угоди, однак він його не схвалював. Він правильно оцінював договір як відхід від політики "блискучої ізоляції", за збереження якої він так боровся. Звідси зрозуміле негативне ставлення до англо-французького договору 1904 р. в майбутньому.

Г. Кембел-Беннерман, лідер ліберальної партії з 1899 р., вважав, що Японія отримує згідно договору більше гарантій, ніж Англія, оскільки інтереси першої пов'язані тільки з Далеким Сходом, а інтереси другої – з обширними володіннями у всьому світі. І якщо спалахне війна між Японією і Росією, то тягар війни для Англії і Японії буде неоднаковим [11: 1292].

Як писав Ленсдаун королю Едуарду VII через два роки, "англо-японський договір, хоча і не призначений схвалювати уряд Японії на прийняття крайніх заходів, мав і повинен був мати той ефект, щоб Японія змогла спробувати домовитись із своїм великим сусідом на Далекому Сході без будь-якого ризику європейської коаліції..." [15: 131].

Інший член уряду, міністр у справах Індії Дж. Гамільтон, в одному із своїх виступів підкреслював: "Дві держави повинні діяти разом не тільки, коли вони атаковані, але і коли якась із них втягнута у війну з більш ніж одним противником". І далі він зробив наступний висновок: "Загалом договір прийнятий добре" [13: 92].

Ліберали-імперіалісти, хоча і без особливого ентузіазму, але все ж прийняли цей договір. У палаті общин з його схваленням виступив правий ліберал Дж. Уолтон [14: 311]. Цікавою є промова іншого правого ліберала, великого знавця Японії, Г. Нормана. На його думку, між Японією і Англією в 1890-х роках вже склались досить хороші відносини, які відповідали характеру і потребам англійської політики, тому не було необхідності підписувати договір наступально-оборонного характеру [11: 1277–1278]. Тому при обговоренні договору в парламенті 13 лютого 1902 року Г. Норман різко критикував англо-японський союз. Вказавши на своє глибоке захоплення японським народом і державними діячами Японії, відзначивши заслуги ліберального уряду Розбері, який першим визнав рівноправ'я Японії, Норман заявив, що він не розуміє, які нові обставини примусили Англію зважитись на такий крок і чому. Підписавши договір, англійський уряд поквапився його опублікувати (тобто не зробив його таємним), як більшість договорів до цього. "Зовсім марно заперечувати, – заявив Г. Норман, – що цей договір направлений проти Росії... Добре відомо, що тепер у нашій країні росте партія, яка сподівається на кращі відносини між Англією і Росією, ніж ті, які існували раніше" [11: 1278–1279].

Розбері відкрито не виступав проти договору, хоча і не схвалював його. Він розглядав союз як відхід від традиційного курсу "блискучої ізоляції" та вважав, що цей договір не буде останнім [16: 6–7]. Едуард Грей, який закликав до вирішення спірних питань з Росією, не виступав відкрито проти договору, не дивлячись на те що він був направлений проти останньої [2: 85–222]. Однак в 1905 році, після відновлення договору з Японією, Грей уже відкрито його схвалював [17: 19]. Грея підтримав Асквіт, який підкреслював, що союзний альянс становить "взаємний інтерес" для Англії і Японії [17: 5–6].

Порівнюючи позиції лібералів-імперіалістів у період англо-німецьких переговорів і під час підписання англо-японського договору, необхідно відзначити, що якщо вони виступали категорично проти договору з Німеччиною, прикриваючись лозунгом збереження політики "блискучої ізоляції", то іншим було їх ставлення до угоди з Японією. Це пояснюється наступним: по-перше, більшість британських політичних діячів почали усвідомлювати, що Англія може залишитись в ізоляції, в той час коли інші великі держави об'єднуються в союзи; по-друге, англо-японський договір пророкував Великій Британії певні вигоди (укріплення її позицій на Далекому Сході, можливість послабити вплив інших європейських держав у цьому районі); по-третє, всі критичні виступи лібералів-імперіалістів стосувались не самої ідеї союзу з Японією, а конкретних умов англо-японського договору. Вони критикували договір за надто великі зобов'язання, які Англія брала на себе порівняно з Японією, а також за те, що до підписання цих зобов'язань Велика Британія не намагалась ще раз домовитись з Росією. Ліберали-імперіалісти почали схилитись до відмови від політики "блискучої ізоляції". Повністю вона проявилася при обговоренні англо-французької угоди 1904 року [3: 179].

Як відзначав англійський історик Дж. Гуч, "віра в ізоляцію з кожним днем зменшувалась і тому велика частина критики була спрямована не проти самого факту підписання договору, а на порівняно з Японією меншу користь для Великобританії окремих його пунктів" [10: 22].

Найбільш яскраво ті нові труднощі в британській зовнішній політиці, які виникли в результаті підписання договору з Японією, були викладені в березневому номері (1902 р.) "Fortnightly Review". Автор, який ховався під псевдонімом "Zeta", вважав, що Англія потрапила із "блискучої ізоляції" („splendid isolation”) в "блискучу складну ситуацію" („splendid complication”). В Англії на той час існувало тільки дві школи, які займалися питаннями зовнішньої політики: згідно однієї, більш давньої, – головна небезпека для Англії полягає в територіальній експансії Росії, згідно другої – в зростаючій морській могутності Німеччини. В першому випадку лінія оборони Великобританії проходить у Корейській протоці чи в Персидській затоці, в другому – в Північному морі. Інтереси Англії в Кореї та Маньчжурії автор статті розглядав як другорядні; тому, на його думку, союз давав повну гарантію Японії, але не Англії. "Всі англійці, – писав "Zeta", – готові підтримати Японію і будуть це робити незалежно від того, є договір чи нема. Але одна справа захищати існування острівної Японії, а інша – гарантувати всією могутністю Англії континен-

тальну експансію Японії" [1: 127]. Саме з таких міркувань англо-японський союз розглядався як несвоєчасний, непотрібний, нерівноправний і несправедливий.

Не дивлячись на критичні виступи опозиції, які викликала публікація договору з Японією, доводиться визнати, що абсолютна більшість парламентарів схвалила угоду. Обидві палати парламенту вітали підписання союзу. Коли Норман на початку засідання парламенту вніс пропозицію відкласти обговорення договору, то його пропозицію підтримали лише "близько сорока членів парламенту", тобто значна меншість [11: 1272]. Але навіть і ця пропозиція була в кінці засідання знята самим Норманом, хоча він, за його словами, не був повністю задоволений поясненнями представників уряду [6: 176].

Відправляючи на початку березня в Петербург вирізки із журнальних статей про англо-японський союз, посольство вказувало, що ці статті більш серйозно підходять до оцінки альянсу, ніж щоденна преса, яка майже вся без виключення підносила Форін Офіс за цей договір [7: 98–101, 71–72]. Однак із 4-х товстих англійських суспільно-політичних журналів – "Nineteenth Century and after", "Contemporary Review", "National Review", "Fortnightly Review" – тільки останній дав негативну оцінку договору, і то, як побачимо нижче, з великими обмовками. Характерно, що в цьому ж березневому номері журналу, в якому була надрукована згадана вище стаття, знаходиться інша (під псевдонімом "Diplomaticus"), що позитивно оцінила союз, який відповідає комерційним і стратегічним інтересам Великобританії. Протягом наступних років (1902, 1903, 1904, 1905 pp.) у цьому ж часописі неодноразово друкувались статті знаменитого англійського журналіста, який писав під псевдонімом "Калхас", пропагуючого англо-російське зближення, і поряд – статті Стеда, пропагандиста зближення з Японією. В статтях Стеда, які за своїм рівнем не перевищували японських підручників для початкової школи, автор доводив миролюбність, благородство японських державних діячів, мужність японської армії, особливі шляхи розвитку цієї держави та божественне походження правлячого нею монарха [1: 129].

Таке ж дивне, здавалося б, незвичне поєднання проросійської та прояпонської орієнтації, яке спостерігалось впродовж багатьох років у журналі "Fortnightly Review", можна відзначити і у майже всіх виступах у парламенті після опублікування договору. Ми вже писали, що і Норман, і Гаркорт, і Кембел-Баннерман, які найбільш різко критикували договір, водночас підкреслювали необхідність підтримки Японії, вони говорили про збіг англійських і японських інтересів [1: 130–131].

Отже, вони критикували не саму ідею єдиної політики або спільного виступу Англії і Японії, писаного чи неписаного союзу між ними, а конкретні умови союзного договору, в необхідності підписання і опублікування якого в даний момент вони не були впевнені. Договір піддавався критиці також за нерівномірність зобов'язань, за надто великі зобов'язання, які Англія, на їх думку, взяла на себе порівняно з Японією. Не можна сказати, що в британській пресі відбулися рішучі зміни в оцінці міжнародних відносин з 1902 року, з моменту підписання англо-японського договору. Тоді ліберальна і крайньо консервативна преса критикувала союз, висловлюючи насторожливе відношення до новоспеченого союзника.

Таким чином, і прихильники угоди з Японією, і та меншість, яка виступала з критикою союзного договору або сумнівами в його доцільності, все ж бачили в цьому союзі цілковито необхідний елемент, *condition sine qua non* британської зовнішньої політики в Азії та на Далекому Сході. Вони також, як і уряд Англії, виступали за рівновагу сил у цьому регіоні, хоча, можливо, уявляли її собі дещо по-іншому.

У листопаді 1902 року в журналі "National Review" була надрукована стаття "Перегляд британської зовнішньої політики", підписана відомими англійській публіці ініціалами "ABC". В редакційному вступі вказано, що вона є продовженням минулорічної статті за листопад того ж журналу, підписаної тими ж ініціалами. Обидві статті відображали погляди великої групи обізнаних і авторитетних англійців. Англо-японський союз оцінювався ними як "великий крок у правильному напрямку" і відзначалася як велика перевага союзу, що до нього не ввійшла Німеччина, про що один час ходили чутки, бо це стало б катастрофою для Англії і Японії [1: 131–132].

Стаття витримана в звичному для журналу цих років різкому антинімецькому дусі (Німеччина – "agent provocateur" між Англією та Росією) і настільки ж яскравому проросійському. Свої висновки про те, що англо-японський союз не спрямований проти Росії, автори статті ґрунтують на виступі Бальфура в парламенті й офіційних деклараціях англійського і японського урядів про мирні цілі союзу [9: 113–114]. Посилання на такого роду документи не може, звичайно, служити переконливим аргументом. Автори повторили слова, написані ними рік тому, в листопаді 1901 року, з приводу англо-японських відносин. "Основне положення британської політики на Далекому Сході – це дружнє розуміння і кооперація з Японією, але якщо визнати це основним положенням, то все ж немає нічого, що б перешкоджало Англії підтримувати вирішення маньчжурського і корейського питання в напрямку, який розглядався б як цілком схвалений Петербургом і Токіо" [1: 133]. Хоча ці слова були висловлені до підписання англо-японського договору й опублікування його умов, та вони, як бачимо, повторилися і після підписання угоди. Це означало, як вважали прихильники договору, що можливий компроміс між Англією, Японією та Росією.

Таким чином, англо-японський союз 30 січня 1902 року вніс серйозні зміни в міжнародні відносини того часу. Великобританія остаточно відмовилась від своєї політики "блискучої ізоляції" і перейшла до політики створення блоків. Міністр іноземних справ маркіз Ленсдаун, виступаючи в парламенті, заявив: "Англія вступає в нову фазу свого політичного життя, пристосовуючись до нових умов і беручи приклад із союзних угруповань великих держав" [16: 3]. При цьому він був певний того, що більшість суспільства, політикуму та громадська думка схвалюють такі зовнішньополітичні кроки офіційного Лондона.

Список використаних джерел

1. Гальперин А. Л. Англо-японский союз. 1902–1921 годы. – М.: Госполит-издат, тип. "Кр. Пролетарий", 1947. – 448 с.
2. Гальперин А. Л. Из истории англо-японских отношений (1902–1905) // Ученые записки Тихоокеанского института. Т. 1. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – С. 85–222.
3. Гелла Т. Н. К вопросу об отношении либералов-империалистов к внешнеполитическим проблемам Англии в конце XIX – начале XX в. // Проблемы британской истории 1984 – Studies on British history: [Сборник] / АН СССР, Ин-т всеобщ. истории; Отв. ред. И. И. Жигалов. – М.: Наука, 1984. – С. 173–181.
4. Кертман Л. Е. География, история и культура Англии: Учебное пособие. – 2-е изд., перераб. – М.: Высшая школа, 1979. – 384 с.
5. Очерки истории Англии: Средние века и новое время: Пособие для учителя / Под ред. Г. Р. Левина. – М.: Учпедгиз, 1959. – 355 с.
6. Сергеев Е. Ю. Политика Великобритании и Германии на Дальнем Востоке 1897–1903 гг. – М.: ИВИ РАН, 1998. – 230 с.
7. Архив внешней политики Российской Федерации. – Фонд № 133 (Канцелярия министра). – Оп. 470 (1870–1917 гг.). London, 1902. – Д. 64: Londres (Ambassade Imp.) I. R., л. 98–101 + л. 71–72. Л. 1–669.
8. Российский военно-исторический архив. – Ф. 401. Канцелярия Военного министерства. – Оп. 5–929. – Д. 578: Ермолов – в Головной Штаб, Лондон, 25 лютого 1902 року, л. 25. Л. 1–67.
9. British Documents on the Origins of the War 1898–1914. Edited by G. P. Gooch, D. Litt, F. B. A., and Harold Temperley. Vol. VII, London, 1928. – 487 p.
10. Gooch G. R. Before the War. V. 1–2. – London–New-York–Toronto, 1936. – V. 1. – 387 p.
11. Great Britain. Parliament. The Parliamentary Debates (Authorised ed.). Ser. 4 th. (1892–1908), vol. 102. London 1902.
12. Langer W. L. The Diplomacy of Imperialism. 1890–1902. – New-York–London, 1935. – V. II. – 547 p.
13. Howard C. Splendid Isolation: A Study of Ideas concerning Britain's International Position and Foreign Policy during the Latter years of the third Marquis of Salisbury. – New-York, 1967. – 231 p.
14. Nish I. H. The Origins of the Russo-Japanese War. – London, New-York, 1985. – 178 p.
15. Nish I. H. The Anglo-Japanese Alliance: The Diplomacy of two Island Empires, 1894–1907. – London, 1966. – 396 p.
16. Nish I. H. The Origins of the Russo-Japanese War. – London, New-York, 1985. – 178 p.
17. "The Times". – 1898–1903.
18. Standard. – 1905.

Yulia Blokh

ANGLO-JAPANESE TREATY OF 1902; PUBLIC AND POLITICAL OPINION

The article presents the analysis of ambiguous attitude of British society towards the Anglo-Japanese Alliance treaty of 1902; presents arguments of the supporters and critics of rapprochement with Japan and their influence on the process of development of the British politics in the 20th century.

УДК 94 (438)

Ярослав Кулянда

УТВОРЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО ВОЄННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМІТЕТУ

У цій статті йде мова про утворення Центрального воєнно-промислового комітету в період першої світової війни.

Після революції 1905–1907 років російське самодержавство вже не могло існувати за старих умов, ситуація змушувала прикриватися лжеконституційними формами. Державна дума і Державна рада зовні складали собою враження "парламенту", але нічим по суті, не обмежували закріплених в "Основних законах" прерогатив самодержавства.

В державному апараті Росії буржуазія займала відносно другорядні позиції, але її роль в економіці твердо зрівноважувала значення двох панівних класів. Ця рівновага поміщиків і буржуазії була соціальною базою збереження абсолютизму в країні. В роки, що передували першій світовій війні, соціальна база царизму почала звужуватися. Цей процес, при збереженні пережитків кріпосництва, і перш за все самодержавства і поміщицького землеволодіння, в умовах імперіалізму призвів до розпаду правлячих верхів. У царській монархії і урядовому апараті все виразніше проявлялися ознаки гниття і занепаду. Проявилася повна нездатність Миколи II управляти державою [9: 262–263]. Разом з розвитком монополій напередодні першої світової війни йде процес посилення економічної могутності буржуазії і одночасно її політичного впливу. Цьому сприяють і так звані представницькі установи російської буржуазії [11: 27]. Незадовго до першої світової війни в Росії нараховувалося понад 70 буржуазних комітетів, 30 рад і бюро з'їздів представників різних галузей промисловості й торгівлі, понад 15 комітетів торгівлі, мануфактури і купецьких управ, понад 25 товариств, спілок, дорадчих контор і т. п. [8: 32–36].

Імперіалістична війна, що спалахнула в серпні 1914 року, призвела до змін не тільки в державному апараті, але й у всьому державному ладі Росії. Царський уряд думав провести війну, тривалість і масштаби якої не передбачав, опираючись на державну військову промисловість і ті приватні підприємства, що були залучені до оборонного виробництва ще до початку війни. Але, коли війна була розв'язана, виявилася нездатність промисловості справитися з завданням бойового постачання армії.

Приймаючи активну участь, разом з урядами інших імперіалістичних держав, у розв'язанні світової війни, царизм не займався економічною підготовкою до неї. В прийнятих із великим запізненням військових програмах: "Малій" (13 липня 1913 року) і "Великій" (24 липня 1914 року) [14: 112], що мали на меті зміцнити армію, питання організації військового виробництва залишилися поза увагою. Таким чином, в уряді і керівних військових колах було відсутнє розуміння тісного зв'язку між фронтом і тилом, між ходом бойових дій і організацією всього народного господарства. Характеризуючи оснащеність російської армії зброєю і боєприпасами, колишній начальник Головного артилерійського

управління генерал А. А. Маніковський писав, що "... відповідно мобілізаційного передбачення треба було мати 6,6 млн. гвинтівок, а виявилися потрібними – 17,7 мільйонів". Забезпеченість набоями і снарядами також не відповідала потребам фронту. Так, всі наявні запаси снарядів були використані в перші чотири місяці війни [10: 225].

Замовлення предметів артилерійського постачання і їх доставка не могли врятувати становища. На думку Особливої розпорядчої комісії з артилерійської галузі, запізнення в термінах поставок "перевершили найбільш песимістичні сподівання" [13: 41]. З розвитком бойових дій слабкість російської промисловості, її непідготовленість до обслуговування військових потреб проявилася зі всією очевидністю. Уже в кінці 1914 – на початку 1915 року виявився систематичний снарядний голод, а за ним розпочалася "криза всіх видів озброєння" [12: 29]. Становище ускладнилося і транспортними труднощами. Війна роз'єднала єдину мережу залізничних доріг з одним регулюючим центром на дві частини: на дороги тилу і дороги фронту, що управлялися різними управлінськими центрами. При чому, і тут і там опинилися як приватні, так і державні дороги. Все це призвело до загострення кризи озброєння і ускладнювало становище з постачанням армії. Царизм не хотів зізнатися в своїй непідготовленості до війни. Він боявся залучення навіть незначної частини населення до обслуговування фронту, утруднюючи і гальмуючи всі форми організації громадськості.

Дотримуючись "внутрішнього миру", буржуазія розуміла необхідність зміни внутрішньої політики уряду. Ще у 1914 році представниками великої промислової буржуазії були висловлені пропозиції щодо "регулювання" народного господарства, суть яких полягала в залученні приватної промисловості до роботи на оборону. А на початку 1915 року Рада з'їздів представників промисловості і торгівлі запропонувала уряду залучити до виконання військових замовлень приватні підприємства, створивши для цього спеціальну

Особливу нараду з участю великих промисловців. Але рада Міністрів відхилила цю пропозицію [6: 42].

Воєнні поразки царизму показали, що під керівництвом існуючого самодержавно-бюрократичного апарату виграти війну неможливо. Поразки розхитали весь старий урядовий механізм і весь старий порядок. В обстановці, що сталася, не рахуватися з громадською думкою царизм уже не міг. Приводом для активізації буржуазії, яка стверджувала, що тільки вона здатна врятувати "Вітчизну" став лозунг "мобілізації промисловості". Реалізація лозунгу відкривала для буржуазії широкі економічні і політичні перспективи. З одного боку, буржуазія сподівалася на можливість збагачення за рахунок воєнних замовлень; з другого – участь в організації економіки сприяла посиленню політичного впливу буржуазії і близьких до неї ліберальних поміщиків. Ще раніше, на початку війни, в липні-серпні 1914 року за ініціативою буржуазії та ліберальних поміщиків були створені загальноросійські організації – Всеросійський земський і Всеросійський міський союзи, які отримали з часу своєї появи досить скромні права у сфері воєнно-санітарної діяльності. В ході війни ці союзи стали розширювати свою компетенцію від завідування воєнно-санітарною справою до постачання армії всім необхідним. Незважаючи на скромні господарсько-адміністративні функції союзів, їх створення і подальше розширення їх прав свідчили про зростаюче значення буржуазії в Російській державі. Ідея про негайну мобілізацію промисловості і підпорядкування її інтересам фронту особливо гаряче підтримується московськими промисловцями, головним чином текстильними фабриками. 23 травня 1915 року орган московських промисловців газета "Утро России" писала: "Потрібно негайно мобілізувати всю промисловість і пристосувати всі фабрики і заводи тільки до потреб війни. Вимоги ринку, приватного сектора повинні бути поставлені на задній план, і кожне підприємство, яке необхідне для війни, повинно бути підкріплене устаткуванням і машинами з тих фабрик, де відсутні роботи для оборони. Всі робітники повинні бути мобілізовані, переведені у військовий стан і відряджені на ті підприємства, де вони необхідні. В такий відповідальний час робота біля станка або біля машини така ж відповідальна і необхідна, як і люди на бойових позиціях [3].

На цей заклик відгукнулися всі петроградські газети.

Буржуазія стійко добивалася в уряду мобілізації промисловості. Цим вона хотіла не тільки покращити постачання армії і флоту, але і максимально використати воєнну кон'юнктуру в своїх економічних цілях. Виступити зі своєю програмою мобілізації промисловості, яка була викладена в газеті "Утро России" від 26 травня 1915 року, буржуазія вирішила на черговому IX з'їзді представників промисловості і торгівлі. Цю роль взяла на себе московська промислова опозиція. "Мова ведеться, – писала газета, – не про звичайне виконання розрізненими заводами і фабриками державних замовлень, – ці замовлення виконуються, – а про надання для сприяння військовому відомству цілої організаційної промислової мережі. Мова йде про мобілізацію промислових сил країни, про мілітаризацію відповідних підприємств, які б дали можливість отримати все необхідне для армії в найкоротші строки" [3]. Газета пропонувала утворення одного центрального органу російської промисловості, на зразок Всеросійського союзу земств і міст. В розпорядження цього органу повинні бути надані списки всіх підприємств, що можуть виконувати військові замовлення, відомості про матеріали для них і про контингент робітників. Цей орган повинен взяти на себе: 1) прийняття роботи і розподіл її по відповідних підприємствах; 2) нагляд за виконанням роботи і турбота про постачання працюючих підприємств матеріалами та технікою; 3) доставка на місця готової продукції. Від нього, як від центру, будуть розходитися і сходитися всі узи виконання справи. А при потребі, що може виникнути, він буде розділений на декілька відділів, які матимуть своїх представників на місцях [3]. З цього випливає, що мова ведеться про створення нової загальноросійської громадської організації.

З'їзд представників промисловості і торгівлі, виконавчий орган – Рада з'їздів – був головним із представницьких організацій великих російських капіталістів. Членами Ради з'їздів були галузеві організації промисловців, банки, синдикати і окремі великі підприємства. Він виражав інтереси не всього класу буржуазії, а його вузької найбільш могутньої верстви. Головну роль в Раді з'їздів відігравали гірничопромисловці, металурги і металісти, з давніх пір організовані в синдикати і найтісніше зв'язані з урядом як постачальники казни [7: 259–318]. З 26 по 28 травня 1915 року в Петрограді проходив IX черговий з'їзд представників промисловості й торгівлі. На ньому були присутні 600 делегатів. З'їзд отримав чисельні телеграми від міністрів й інших царських сановників, які вітали "патріотичні" починання "істинних синів Вітчизни" – російських промисловців [2]. У свою чергу з'їзд надіслав вірнопідданську телеграму Миколі II. До з'їзду були підготовлені доповіді: "Про заходи щодо розвитку продуктивних сил Росії", "Про заснування вищої економічної комісії", "Російські промисловці і фінансові монополії", "Війна і промисловість"; вислуханою була тільки остання доповідь.

З'їзд відкрив великий вугільний промисловець – голова Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі, член Державної ради М. С. Авдаков. У своїй вступній промові він заявив, що завдання з'їзду полягає в тому, щоб вказати шляхи згуртування і мобілізації промисловості для надання допомоги фронту. "Бажаючи переможного закінчення війни, – говорив доповідач, – ми усвідомлюємо, що від нас, як від представників промисловості і торгівлі потрібно ще багато зусиль для посилення операцій нашого доблесного війська. Всі ці великі завдання і велика програма можуть бути виконані тільки при напруженні всіх громадських сил країни". Таку ж думку висловив у своєму виступі член Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі П. С. Веселаго, який відмітив, що із всіх пунктів великої програми, що була проставлена перед з'їздом, найважливішою є ідея мобілізації промисловості. Проте на з'їзді виникли розбіжності в питаннях про форми участі буржуазії в мобілізації промисловості і про ставлення до Особливої ради. Представники московської буржуазії, яка не була залучена до роботи Особливої ради, зайняли до неї критичну позицію. Особливо контрастно це питання прозвучало у виступі колишнього міністра торгівлі та промисловості М. М. Федорова. Висловивши незадоволення тим, що у склад новоутвореної Особливої ради не були запрошені представники Ради з'їздів, М. М. Федоров запропонував присутнім "заявити уряду про свою готовність допомогти справі оборони" і організуватися самим, утворивши для цього громадські "народні організації". "Справжня війна, – підкреслював він, – війна народна і обслуговувати її потреби повинні народні організації" [3]. Виступ М. М. Федорова доповнив товариш го-

лови товариства фабрикантів і заводчиків Московського району Ю. І. Поплавський, який указав на те, "що представники недавно утвореного комітету з оборони, що складався із членів Державної думи і представників промисловості, повинні їхати на місця і там організуватися у місцеві комітети, що в даний момент для захисту Вітчизни необхідна швидка організація місцевих громадських сил". В резолюції, що була прийнята на першому засіданні, підкреслювалася необхідність залучення до роботи недавно створених Комітету по паливу, Продовольчого комітету, представників земських і міських спілок, промислових і торгових організацій. Тобто, суть розмови полягала в розширенні складу названих центральних органів за рахунок буржуазної громадськості. Тут же в резолюції відзначалась, правда, в самих загальних формах, необхідність "створення на місцях об'єднаних установ із залученням місцевих громадських сил" [3]. Але вже на наступний день товариш голови Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі В. В. Жуковський заявив, що прийняту напередодні резолюцію необхідно доповнити. Ця заява викликана промовою члена Державної ради П. П. Рябушинського, в якій яскраво відбився настрій московського угруповання: "Мало панове, – підкреслював оратор – проголосити про необхідність залучення компетентних людей і створити якийсь комітет. Комітети утворюються часто, але бувають нежиттєздатними. Тому слід думати не про створення комітетів, а про згуртування достойних, досвідчених і знаючих людей із урядового середовища, громадськості і промисловців" [4]. В своїй промові він закликав буржуазію мобілізуватися для роботи на фронт і взяти в свої руки справу постачання армії: "Потрібно зуміти організувати тил. Ми повинні об'єднатися, щоб здолати нашого впертого ворога" [3]. На третій день перед делегатами з'їзду виступив голова Державної думи І. В. Родзянко. В його промові також підкреслювалася необхідність об'єднання промисловості для справи оборони. І. В. Родзянко закликав депутатів перед зовнішньою небезпекою припинити будь-які партійні незгоди. Резолюція містила в собі рішення про організацію Центрального і місцевих воєнно-промислових комітетів. Вимоги більш чіткого політичного характеру (залучення буржуазії до складу уряду, створення кабінету "національної оборони"), висунуті напередодні з'їзду газетою "Утро России" і повторені П. П. Рябушинським на з'їзді в більш завуальованій формі, в резолюцію включені не були. У прийнятій другій резолюції вказувалося:

1. "Організувати всю невикористану міць російської промисловості для задоволення потреб оборони держави: а) доручити всім торгово-промисловим організаціям утворити районні комітети для виробництва всього необхідного для армії і флоту і обумовити потреби в сировині, паливі, засобах транспортування та необхідній робочій силі;

б) для координації цієї усієї роботи установити в Петрограді Центральний воєнно-промисловий комітет.

2. Запропонувати Центральному воєнно-промислому комітету звернути особливу увагу на проблеми сполучення і перевозом, на проблеми забезпечення промисловості необхідними засобами. Для цього з'їзд вважає доцільним розподіл комітету на секції". На організаційні витрати ЦВПК було вирішено асигнувати з коштів Ради з'їздів 25 тисяч рублів. В заключній частині резолюції говорилося: „З'їзд висловлює впевненість, що російська промисловість виконає свій обов'язок перед Вітчизною і заслужить схвалення державного господаря землі російської" [3].

Після прийняття резолюції з'їзд завершив роботу. 30 травня відбулося перше після з'їзду засідання Ради, присвячене обговоренню питань, пов'язаних з організацією ЦВПК. На цьому ж засіданні Рада з'їздів постановила: "... покласти обов'язки Воєнно-промислового комітету на Комітет Ради з'їздів, поновлений представниками районних воєнно-промислових комітетів й інших торгово-промислових громадських організацій" [1: арк. 6]. До складу Комітету Ради з'їздів входили: голова Ради М. С. Авдаков; товариші голови: граф А. А. Бобринський, В. В. Жуковський; члени: А. А. Бубликов, В. І. Воробйов, К. А. фон-Гіббенет, М. М. Ізнар, М. В. Монахов, Ф. А. Нововейський, С. С. Новосьолов, М.Ф. Норпе, С. А. Ерделі, В. А. Ефронт [1: арк. 6]. Значно пізніше В. В. Жуковський так пояснив причину утворення воєнно-промислових комітетів: "Між армією, що страждала від недостачі спорядження, і країною, що страждала від невлаштованості і бездіяльності

влади, утворилася страшна пустота, яку необхідно було заповнити під загрозою катастрофи. Цю порожнечу заповнив могутній громадський порив" [15: арк. 167].

Російська імперіалістична буржуазія йшла на угоду з царем, щоб взяти найважливішу справу постачання армії в свої руки, ще більше посиливши свій вплив на державні справи, ведучи війну до переможного завершення і одночасно подавляючи революційний рух у країні. Уряд Миколи II під страхом зовнішньої і внутрішньої небезпеки, з одного боку, і під тиском буржуазної опозиції – з другого, вимушений був уступати домаганням буржуазії і дозволити їй створити воєнно-промислові комітети.

Список використаних джерел

1. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РДВІА). – Ф. 369. – Оп. 1. – Спр. 72. 2. Речь, 1915. 3. Утро России, 1915. 4. Горнозаводское дело, 1915. 5. История СССР, 1959. 6. Акимова Г. С. Главный по снабжению армии комитет. – М. 1972. 7. Ганелин Р. Ш., Шепелев Р. Е. Предпринимательский организации в Петрограде в 1917 г. К истории буржуазной контрреволюции. Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1957. 8. Гушка А. О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России. Спб., 1912. 9. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. М.: Высшая школа, 1968. 10. Маниковский А. А. Боевое снабжение русской армии в 1914–1919 гг. – М., 1920. 11. Минц И. И. История Великого Октября. Изд. 2-е. – Т. 1. – М.: Наука, 1977. 12. Сидоров А. А. Экономика России в период первой мировой войны 1914–1917 гг. Доклады и сообщения исторического факультета. – Вып. I. – М.: Изд. МГУ, 1945. 13. Тарновский К. Н. Формирование государственно-монополистического капитализма в России в годы первой мировой войны. – М.: Изд. МГУ, 1953. 14. Шацилло К. Ф. Россия перед первой мировой войной. Вооруженные силы царизма в 1905–1914 гг. – М.: Наука, 1974. 15. РДВІА. – Ф. 13251. – Оп. 1. – Спр. 138.

Yaroslav Kulyanda

FORMATION OF THE CENTRAL MILITARY INDUSTRIAL COMMITTEE

This article describes the formation of the Central military-industrial committee in the period of the first World War.

УДК 94 (438)

Богдан Чортик

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ І ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В статті йде мова про неспроможність самодержавного апарату в роки Першої світової війни забезпечити фронт необхідним воєнним спорядженням. До цього питання підключилася російська буржуазія в особі громадських військово-політичних організацій, які участі у воєнному виробництві претендували і на розподіл політичної влади з самодержавством.

Імперіалістична війна, що стала закономірним результатом економічного і політичного розвитку імперіалістичних держав, викликала зміни не тільки в державному апараті, але і у всьому державному ладі Росії.

Росія вступила у війну 19 липня 1914 р. Пристосування урядового апарату до війни знайшло вираження насамперед у створенні польового військового апарату з відповідними змінами у військових установах у центрі (Військове і Морське міністерства) і на місцях (військово-окружні управління). Царизм намагався зосередити у своїх руках керівництво усіма військово-господарськими справами з незначним допуском буржуазної громадськості лише у військово-санітарну справу (Земський і Міський союзи).

З початку війни був створений польовий військовий апарат. Розробка нового положення про "Польове управління у воєнний час" почалася ще восени 1906 р. і проводилася в декількох бюрократичних комісіях, але лише за 3 дні до початку війни положення було затверджено царем. Тривала розробка "Положення" пояснюється відсутністю в 1905–1909 рр. єдиного військового централізованого відомства, відволіканням армії від її безпосередніх завдань на виконання каральних функцій, відсталістю більшої частини генералітету, відсутністю з їх боку турботи про сучасну підготовку військ.

"Положення" визначило устрій Ставки верховного головнокомандуючого і усього польового апарату на фронтах. На чолі всіх армій Росії закон ставив відповідального тільки перед імператором верховного головнокомандуючого, при якому і зосереджувався апарат Ставки. Основною структурною частиною в Ставці був штаб на чолі з начальником. У штаб входили управління: генерал-квартирмейстера, чергового генерала, начальника військових повідомлень і військово-морське. Згодом цей апарат зростав: з'явилася Дипломатична канцелярія з цивільного управління, Управління авіації й повітроплавання.

Комплектування керівництва Ставки виявилось невдалим. Верховним головнокомандуючим був призначений дядько царя – кавалерійський генерал великий князь Микола Миколайович, який слабо розбирався в сучасних принципах стратегії і тактики і не здатний був забезпечити взаємодію родів військ. Начальником штабу при ньому був призначений генерал М. М. Янушкевич.

Кілька армій, призначених для досягнення однієї стратегічної мети, складали фронт. На чолі армій фронту стояв головнокомандуючий, якому підкорявся великий польовий апарат фронту (штаб управління). На самому початку війни було створено два фронти: Північно-Західний і Південно-Західний. Восени 1914 р. з'являється Кавказький фронт. У 1915–1916 рр. число фронтів зростає до п'яти. На кожному фронті діяло кілька армій, які підрозділялися на корпуси, корпуси поділялися на дивізії, бригади, полки тощо. Фронти, армії, корпуси, дивізії мали своїх командуючих, штаби, відділи. Апарат армії був досить складним.

Війна викликала зміни й в апараті Військового міністерства. З оголошенням війни запрацював мобілізаційний апарат. На підставі царського маніфеста Головний штаб розіслав наказ з відповідними вказівками відповідно до мобілізаційного розкладу; управління військових начальників сповістили запасних про мобілізацію в армію; військово-окружні штаби стали формувати призованих у маршові батальйони тощо.

Війна на першому етапі не викликала змін у вищому урядовому апараті. Одноденні засідання Державної думи і Державної ради 26 липня пройшли під знаком довіри уряду. Надзвичайне засідання Думи відкрив М. В. Родзянко, який вимовив урочисту промову про "єднання російського царя з вірним йому народом". Його підтримали представники усіх фракцій крім соціал-демократів.

У липні-серпні 1914 р. з ініціативи буржуазії й обуржуазнених поміщиків були створені загальноросійські військово-політичні організації: Всеросійський земський і Всеросійський міський союзи.

Створений на з'їзді представників земств 30 липня Всеросійський земський союз об'єднав земські установи 41 губернії. Його вищим органом був з'їзд уповноважених земств (по два уповноважених від кожної земської губернії: від губернських земських зборів і губернської земської управи). Між з'їздами справами союзу відав Головний комітет з десяти членів на чолі з головним уповноваженим. Першим головним уповноваженим був, тісно пов'язаний з буржуазними колами, поміщик, князь Г. Є. Львов. Роль місцевих органів союзу виконували найчастіше губернські земські управи. Наприкінці 1914 – початку 1915 р. р. були створені фронтові комітети Земського союзу.

Всеросійський міський союз був організований на нараді міських голів 8–9 серпня 1914 р. Він складався з з'їзду уповноважених від органів міського "самоврядування", Головного комітету з десяти членів, обласних, міських і фронтових комітетів. Головним уповноваженим цього союзу був міський голова Москви великий капіталіст М. В. Челноков, а його товаришами О. І. Гучков і М. І. Терещенко. У ході війни ці союзи стали розширювати свою компетенцію від завідування військово-санітарною справою до постачання армії всім необхідним. У структурі головних комітетів цих союзів з'являються такі відділи, як заготівельний, продовольчий, евакуаційний, санітарний, лікарських пунктів тощо. Керівна роль у союзах належала буржуазії і пов'язаним капіталістичною діяльністю поміщикам, зацікавленим у збагаченні на військово-господарських справах. Незважаючи на скромні господарсько-адміністративні функції союзів, їх створення і подальше розширення прав свідчили про значення буржуазії, що зростало, у державності Росії.

Зовні перший рік війни викликав об'єднання панівних класів навколо трону, відому стабілізацію абсолютизму в Росії. Державна дума і Державна рада після односторонніх засідань 26 липня 1914 р. не збиралися до січня 1915 р.

24 липня 1914 р. Раді Міністрів були представлені надзвичайні повноваження: вона отримала право вирішувати більшість справ самостійно, від імені царя затверджувати "всепіддані доповіді"; лише деякі особливо важливі журнали Ради Міністрів підлягали особистому схваленню імператора. Зросла й особиста влада голови Ради Міністрів і окремих міністрів (внутрішніх справ). З липня 1914 р. до червня 1915 р. через Раду Міністрів пройшли і були затверджені 285 надзвичайних указів (усього за час війни їх було затверджено 527). Закони воєнного часу відкривали широкий простір для діяльності органів адміністрації, поліції, жандармерії і цензури, полегшували і спрощували судочинство. Відносно стабільним був і склад "кабінету" міністрів, самодержавного монарха – (всі основні міністерські посади займали особи, призначені ще до війни).

Відсутність "законодавчих" палат, інтенсивна діяльність самого уряду, більш суворі порядки в країні створювали видимість повернення всієї державності Росії до порядків і часів першої російської революції. Насправді самодержавна монархія і її державний апарат продовжували розкладатися. Зросло значення придворного угруповання, що очолювала імператриця Олександра Федорівна й авантюрист Григорій Распутін. Її активними діячами були фрейліна двору О. О. Вирубова, князь М. М. Андронніков, доктор "тибетської медицини" П. О. Бадмаєв, директор правління Російсько-французького банку Д. Л. Рубинштейн, банкір І. П. Майнус, колишній агент Департаменту поліції, І. Ф. Манасевич-Мануїлов і ін. Уже на початку 1915 р. оточення імператриці робить перші спроби таємних зносин з Німеччиною й Австро-Угорщиною.

Для державного апарату Росії з літа 1915 р. до початку 1916 р. характерна була передача частини військово-господарських справ громадським військово-політичним організаціям. Державна машина самодержавства зазнала в цей час перші ознаки загальної кризи.

Поразка російської армії навесні і влітку 1915 р. підсилила германофільські настрої при царському дворі. У придворному гуртку вважали, що шляхом укладення сепаратного миру з Німеччиною можна вийти з господарських труднощів, припинити опозиційні настрої буржуазії, розправитися з масовим рухом, що зростає, і таким шляхом зміцнити монархічний лад.

З кожним місяцем війни зростає розрив між царським двором і Ставкою, де сильний був вплив буржуазної опозиції. Побоюючись протидії Ставки, імператриця умовила Миколаю II зробити заміну вищого керівництва армією. 23 серпня 1915 р. цар змістив з посади Верховного головнокомандуючого великого князя Миколу Миколайовича і призначив на цю посаду себе. Новий начальник штабу Ставки М. В. Алексєєв на відміну від недостатньо компетентного у військово-оперативних питаннях царя був досвідченим і здатним генералом, але не був самостійним у своїх діях і не міг забезпечити поліпшення верховного командування. В умовах розширення масштабу воєнних операцій (у серпні були створені ще два фронти – Північний і Західний) армія була фактично без керівництва.

На другому році війни армію і тил глибоко схвилювали слухи про діяльність німецького шпигунського центра, нитки якого нібито вели у Військове міністерство до військового міністра генерала В. Л. Сухомлинова (1909–1915); були арештовані деякі друзі міністра (в їх числі – жандармський полковник С. М'ясоєдов). Поразка армії весною-літом 1915 р. і суспільна думка змусили царя 13 червня відсторонити Сухомлинова; його замінив близький до думських кіл генерал О. Л. Поліванов. Після цього були зроблені й інші поступки буржуазній громадськості. Після тривалої перерви 19 липня 1915 р. була скликана Державна дума.

Політична криза державного ладу Росії в період світової війни відбивалася насамперед на Державній думі, сесії якої були менш тривалими і часто переривалися з різних причин, що висувалися урядом.

Поразки на фронті підсилили опозиційні настрої в обох "палатах" російського "парламенту": у Державній думі і Державній раді. До середини серпня в їх складі склався так званий "прогресивний блок", що ставив своїм завданням переконати уряд "стати на новий шлях". Він пропонував царю повне відновлення складу Ради Міністрів, створення уряду, "сильного довірою суспільства". Крім того, програма "прогресивного блоку" пропонувала: зміну прийомів управління, деякі заходи в області національної політики (скасування обмежень у відношенні євреїв, автономія Польщі), свободу віросповідання, перегляд земського положення і введення волосного земства, легалізацію преси тощо. Програма включала навіть "міри для підтримки соціального миру": зрівняння в правах селян, відновлення в правах профспілок і робочої преси, припинення переслідування робітничих представників у лікарняних касах тощо. За дорученням блоку П. Н. Крупенський 24 серпня передав цю програму уряду, а наприкінці серпня вона була опублікована в московських і петроградських газетах.

Для керівництва діяльністю цього дуже багатолюдного блоку (більш 300 членів) було обрано бюро в складі 25 чоловік під головуванням члена Державної ради барона В. В. Меллер-Закомельського. Членами бюро були: П. Н. Мілюков, О. І. Шингарьов, Н. В. Некрасов, В. В. Шульгін, Д. Д. Гримм і ін.

Нездатність самодержавства і царської бюрократії вести переможну війну штовхнула буржуазію на створення нової загальноросійської організації – воєнно-промислових комітетів, що допомогли б мобілізувати промисловість для потреб війни. Ця думка була висловлена на IX з'їзді представників торгівлі і промисловості в травні 1915 р. 25–28 липня відбувся перший з'їзд представників військово-промислових комітетів, що точно визначив склад центрального військово-промислового комітету, перше засідання якого відбулося 4 червня 1915 р. Уряд був змушений закріпити створення центрального і місцевих військово-промислових комітетів законом 27 серпня 1915 р., який надавав комітетам функції "сприяння урядовим установам у справі постачання армії і флоту всіма необхідними предметами спорядження і забезпечення, шляхом планового розподілу сировини і замовлень, своєчасного їх виконання, встановлення цін тощо".

Таке вузьке призначення комітетів далеко не задовольняло російську буржуазію, що мріяла перетворити Центральний військово-промисловий комітет у своєрідне Міністерство постачання. Буржуазія намагалася зробити з військово-промислових комітетів органи координування роботи всієї промисловості на оборону, планування постачання її металами, паливом і сировиною, орган "єднання" з робітничим класом, піклування про повнення робочої сили на підприємствах, а також розподілу урядових замовлень.

До складу Центрального військово-промислового комітету входили 10 представників від Ради торгівлі і промисловості, по три від кожного обласного військово-промислового комітету, по три від Всеросійських земського і міського союзів, по два – від міських дум Петрограда і Москви, два від Всеросійської сільськогосподарської палати і п'ять від Комітету військово-технічної допомоги. Апарат комітету очолювало бюро. Першим головою Центрального військово-промислового комітету був капіталіст Н. С. Авдаков, а після його смерті О. І. Гучков; товаришем голови був московський фабрикант О. І. Коновалов. У бюро Центрального військово-промислового комітету ввійшли найбільші капіталісти О. О. Бубликов, В. В. Жуковський, Н. Ф. фон-Дітмар, і ін. Апарат Центрального військово-промислового комітету підрозділявся на багато (до 23 до кінця 1916 р.) відділів (ме-

ханічний, металургійний, вибухових речовин, робітничий і ін.) і обслуговувався представниками буржуазної інтелігенції (інженерами, техніками, лікарями, журналістами тощо).

Складну організацію (президія, бюро, відділи) мали і місцеві (обласні і "районні") комітети. До кінця 1916 р. їх було 227, з них – 36 обласних і 191 районних (до кінця 1917 р. їх нараховувалося вже 242).

Особливу роль серед місцевих комітетів грав Московський військово-промисловий комітет (обласний), що об'єднував діяльність 64 комітетів п'ятнадцяти центральних губерній Росії. Головою цього комітету був великий банкір і текстильний фабрикант П. П. Рябушинський, його заступником – С. О. Смирнов, а в числі товаришів – князь Г. Є. Львов і московський міський голова М. В. Челноков. До складу бюро комітету входили великі московські фабриканти – керівники об'єднання фабрикантів і заводчиків Ю. П. Гужон і Ю. П. Поплавський.

Військово-промислові комітети політично й економічно об'єднували буржуазію і відігравали помітну роль у військовому постачанні: до кінця 1916 р. вони отримали до 17,5 % усіх військових замовлень і виконали їх 11 %.

У ході війни компетенція Всеросійського земського і Всеросійського міського союзів значно розширилася; вони очолили військово-санітарну справу, постачання і спорядження армії, розташування біженців тощо. Оскільки функції цих союзів фактично співпадали, то в липні 1915 р. у центрі і на місцях були засновані об'єднані органи, які повинні були координувати діяльність цих союзів – Головний комітет з постачання армії, або Земгор, а також його місцеві, губернські, повітові і міські комітети при земських і міських управах і уповноважені на фронтах. До складу Земгора ввійшли головні уповноважені обох союзів і по чотири члена від Головного комітету кожного союзу. Фактично Земгор став додатковою постачальницькою організацією. При ньому утворились шкіряний комітет, хімічний відділ, автомобільний підвідділ й інші установи. Земгор мав власні підприємства, майстерні, магазини; він об'єднував кустарну промисловість. Законом 16 листопада 1915 р. уряду довелося санкціонувати і цієї громадської організації. Остаточо сформовані до осені всеросійські військово-політичні (Земський і Міський союзи, Земгор, військово-промислові комітети) виконували фактично державні військово-господарські функції.

Розширення діяльності Всеросійського земського і міського союзів, заснування Земгора і військово-промислових комітетів створювало загрозу, що загальне керівництво усією військовою економікою опиниться поза впливом уряду, а самодержавна держава в цих питаннях може потрапити в залежність від буржуазії і її організацій. На противагу цим військово-політичним організаціям уряд законом 17 серпня 1915 р. створив ряд Особливих нарад – вищих урядових установ під головуванням окремих міністрів і підзвітних тільки імператору: для обговорення й об'єднання заходів з оборони (під головуванням військового міністра), з палива (під головуванням міністра торгівлі і промисловості), з продовольства (під головуванням міністра землеробства) і з перевезень (під головуванням міністра шляхів сполучення). 30 серпня було заснована ще одна Особлива нарада з влаштування біженців (під головуванням міністра внутрішніх справ). До складу цих Особливих нарад крім урядових чиновників, були включені представники великої буржуазії і буржуазної інтелігенції. Заснуванням цих Особливих нарад царизм прагнув підсилити регулюючий вплив на питання військової економіки, зберегти залежність російської буржуазії від урядових замовлень. Представники буржуазії і буржуазної інтелігенції, що потрапили в особливі наради складали в них меншість, їх вплив на основний напрямок діяльності цих установ був обмежений втручанням царських чиновників.

Особливо великого значення набула Особлива нарада для обговорення й об'єднання заходів щодо оборони. У його склад увійшли голови Державної ради (І. Я. Голубєв) і Державної думи (М. В. Родзянко), по 9 членів від Думи (у їх числі П. Н. Мілюков, О. І. Шингарьов, П. Н. Крупенський, Н. Є. Марков 2-й і ін.) і Державної ради (колишній міністр торгівлі і промисловості С. І. Тимашев, колишній товариш міністра внутрішніх справ В. І. Гурко, генерал царського пошту В. Н. Шебеко, голова Особливого комітету з "боротьби з німецьким засиллям" О. С. Стишинський і ін.), а також представники ряду міністерств і відомств (у їх числі начальник Головного артилерійського управ-

ління генерал О. О. Маніковський). Представництво капіталістів в Особливій нараді з оборони було дуже скромним (О. І. Гучков, О. І. Коновалов, П. П. Рябушинський і В. В. Жуковський). Ще менше було капіталістів в інших Особливих нарадах.

На Особливу нараду з оборони покладалися: вищий нагляд за діяльністю всіх урядових і приватних підприємств, що виготовляли предмети бойового і матеріального постачання армії і флоту; сприяння створенню нових підприємств і розширення і перебудова старих; розподіл урядових військових замовлень і нагляд за їх виконанням. Особлива нарада з оборони отримала для конання цих завдань широкі повноваження, аж до секвестру і реквізиції майна. У її сферу потрапив і секвестрований на час війни в 1915 р. Путилівський завод, що зривав до цього виконання військових замовлень.

Апарат Особливої наради мав низку комітетів і комісій, які ще відповідали основним функціям цієї наради; особливе місце серед них мав Комітет зі справ металургійної промисловості (створений у грудні 1915 р.). Діловодство Особливої наради велося канцелярією Військового міністерства. Якщо в Особливих нарадах більшість місць і вирішальне слово належали царським чиновникам, то робочий апарат (наприклад, Комітет зі справ металургійної промисловості Особливої наради з оборони) опирався у своїй діяльності на апарат синдикатів і трестів. Практично це означало зрощування деяких ланок державного апарату з монополіями.

На місцях стали створюватися місцеві органи Особливої наради з оборони – заводські наради, одна на декілька губерній. Головою кожної заводської наради був особливий уповноважений, призначений Особливою нарадою, а членами представники ряду міністерств (військової, морського, торгівлі і промисловості і шляхів сполучення) і кілька (до трьох) представників від місцевого військово-промислового комітету. Іноді (наприклад, у Петрограді) до складу заводської наради входили представники від міського і земського союзів. З правом дорадчого голосу на заводські наради запрошувалися і представники місцевої буржуазії. Мали своїх уповноважених і комітети на місцях і інші Особливі наради.

За час війни зросло значення буржуазії в галузевих комітетах низки відомств. Тенденції до зрощування державного апарату з апаратом монополій і приватних банків стали помітними в деяких створених ще до війни (1907) галузевих комітетах при Департаменті землеробства Головного управління землевпорядження і землеробства (Бавовняний і Лляний комітети), а також у ряді галузевих комітетів Міністерства торгівлі і промисловості в 1915–1916 рр. (для постачання бавовняних фабрик, з питань сукняної промисловості та шкіряної промисловості тощо).

Оцінюючи зростаючий вплив буржуазії за час війни В. І. Ленін (яким б не було ставлення до цієї особистості, але в даному випадку необхідно погодитись з ним) писав: що вона: "... надзвичайно швидко організувалася політично, забираючи у свої руки і місцеве самоврядування, і народну освіту, і з'їзди різних видів, і Думу, і військово-промислові комітети і т. д. Цей новий клас "майже зовсім" був вже при владі до 1917 року...".

Список використаних джерел

1. Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 369. – Оп. 1. – Д. 157. – Л. 5–8; Ф. 13251. – Оп. 1. – Д. 94. – Л. 44. 2. Воронкова С. В. Материалы Особого совещания по обороне государства. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – С. 127. 3. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Изд-во "Высшая школа", 1983. – С. 290, 292, 297. 4. Сидоров А. А. Экономика России в период первой мировой войны 1914–1917 гг. Доклады и сообщения исторического факультета. Вып. 1. – М.: Изд-во МГУ, 1945. – С. 29. 5. Ленін В. І. Повне зібрання творів. – Т. 31. – С. 18.

Bohdan Chortyk

**MILITARY-POLITICAL CIVIL ORGANIZATIONS AND STATE APPARATNS OF
THE RUSSIAN EMPIRE IN THE PERIOD OF WORLD WAR THE I**

The article deals with the incapability of autocratic government during the First World War to provide the front with the necessary equipment. Russian bourgeoisie, as public military organizations, pretended to distribute the political state power with autocracy.

УДК 94 (438)

Леся Алексієвець

ПОЛЬЩА: ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ (1918–1926 РР.)

У статті проаналізовано процес історичного відродження Польщі в 1918 р. та становлення основ парламентської демократії.

Останнє десятиріччя ХХ ст., позначене глибокими політичними змінами, виникненням і відновленням нових держав в Європі, ще раз переконливо підтвердило безперечний факт, що найбільш важливими і складними питаннями історії залишаються проблеми національно-державного відродження, становлення й розбудови державності. У цьому зв'язку особливу увагу науковців привертають події 1918 р., коли після Першої світової війни європейська політична карта зазнала значних змін. Уже на її завершальному етапі в Центральній і Південно-Східній Європі на фоні розпаду Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій відбулися історичні процеси національно-державного відродження, виникли незалежні країни, сформувалися нові державні утворення. Їх число з 24 перед війною зросло до 36, отже, на 12 більше від передвоєнного стану. Майже всі вони постали на руїнах Австро-Угорщини і царської Росії – як національні держави. У війні й національно-визвольній боротьбі поневолені народи звільнилися до самостійного державного життя. Виникненням нових держав завершився тривалий національно-визвольний рух народів на європейському континенті.

У цей час національного відродження, поряд з іншими слов'янськими народами, поляки після більш як 120-літнього поневолення чужоземними країнами здобули втрачену державність і самостійність. Новопостала II Річ Посполита відродила й продовжила багатовікові традиції польського народу, стала одним із найважливіших кроків на шляху становлення основ державності у формі парламентської демократії. Відновлення незалежності Польщі 11 листопада 1918 р., 85-річчя якої святкували тогоріч, завершило національно-визвольну боротьбу польського народу. Цю дату відзначали в міжвоєнній Польщі як день відродження Польської держави. У 1989 р. свято знову поновили у його правах.

Для новітнього національно-державного відродження країн Центральної і Південно-Східної Європи винятково важливе значення має досвід слов'янських країн початку ХХ століття. У цьому зв'язку особливої наукової цінності, пізнавального і практичного значення набуває історична практика відновлення польської національної державності у 1918–1926 рр. Важко її переоцінити для сучасного українського державотворення: з огляду, що Україна і Польща належать до спільного регіону Європи в історичному, геополітичному, соціально-економічному, культурному та географічному планах, що обидві країни на певний час втрачали свою незалежність, будучи під пануванням, хоч і в різних масштабах, одних і тих же імперій, та визволяючись у ті ж самі роки. Окремо можна акцентувати увагу і на перетині історичних подій України і Польщі, в оцінці яких ще й досі бракує однозначності, вресітлі й толерантності.

В умовах нового етапу розвитку українсько-польських взаємин у другій половині 80-х рр. ХХ ст., розбудови й утвердження обидвох держав, особливої актуальності набу-

вають проблеми відновлення національної державності та формування основ парламентської демократії у новопосталій Польщі в 1918 р. Дослідження досвіду польського національно-державного становлення посилюється цьогооріч, коли за обопільною домовленістю президентів двох сусідніх держав – Л. Кучми й А. Квасневського 2004-й проголошено роком Республіки Польщі в Україні. Помітна політизація національної свідомості у польського і українського народів, нестабільність міжнародної ситуації наполегливо диктують потребу історичного обґрунтування національних вимог щодо державотворення. Марно заперечувати сьогодні стрімке зростання ваги наукового потенціалу, власне історичної традиції й досвіду, у цій життєво важливій справі для народів. У цьому розумінні історична практика держав працює на сьогодні і на майбутнє. Закономірним є те, що увага громадськості до цих проблем зростає, бо доба 1918–1926 рр. є одним із найважливіших кроків на шляху національного самовизначення і самоствердження польського народу, час розбудови й становлення державності Польщі у складних умовах післявоєнної Європи. Всезростаюча увага і актуальність вищезначеної проблематики приводить до необхідності пошуку можливостей та успішності використання уроків й досвіду Другого польського національно-державного відродження, виокремлення закономірностей та особливостей історичного поступу Речі Посполитої шляхом створення основ парламентської демократії. Наукове осмислення історичної практики й досвіду державного будівництва у нововідродженій Польщі є повчальним і корисним для всіх відновлених держав Центрально-Східної Європи у другій половині 80-х – на початку 90-х рр. минулого століття.

Актуальність зазначеної проблематики зумовлена й тим, що її ще й досі подають спрощено, без належного аналізу історичних передумов та конкретних обставин відродження і становлення польської національної державності після Першої світової війни. Існуючі праці мають відбиток догматичного дотримання принципів марксистсько-ленінської ідеології, що призводило до деформування викладення багатьох важливих питань польської історії міжвоєнного періоду. В радянській історіографії її перекручували і спотворювали, перебільшували роль Жовтневого перевороту 1917 р. у відродженні національної державності поляків. Між іншим, і в радянську добу, і нині при розгляді ключових подій новітньої історії Польщі велись і все ще продовжуються суперечки про роль і значення двох визначальних факторів національно-державного відродження Польщі – внутрішнього і зовнішнього.

Сучасний стан української історіографії свідчить, що, незважаючи на деякі праці загального характеру та видання, в яких висвітлюються окремі аспекти значення відновлення Польської держави в 1918 р. та її розвитку в міжвоєнний час [1], окреслені вище проблеми не знайшли ще й досі спеціального висвітлення. У польській сучасній історіографії цим питанням, природно, приділяється значно більше уваги [2]. Окремим проблемам відродження й розвитку Польської держави між двома світовими війнами присвячено праці автора цієї статті [3]. Проте аналіз літератури засвідчує, що поставлена нами проблема не знайшла спеціального висвітлення у вітчизняній історіографії. Немає праць, у яких би були розкриті закономірності й національні особливості становлення основ парламентської демократії в Польщі. Тим більше, що до цього часу багато аспектів цієї проблеми носить дискусійний характер, відчувається відгомін тоталітарного минулого, а вони залишаються невивченими. Велика кількість, різноманітність, змістовність доступного матеріалу, а також свобода творчого пошуку дозволяють вдаватися до поглибленого дослідження цієї проблематики. Певною мірою надолужити цю прогалину української історіографії є метою даної статті, в якій автор на основі як вітчизняної, так і зарубіжної, переважно польської, історіографії з'ясовує питання проголошення незалежності Польської держави в 1918 р., формування нової державності та її розв'язання для поляків у добу міжвоєнної історії, створення основ парламентської демократії до травневого перевороту 1926 р. Актуальність поставлених проблем не викликає сумніву так само, як і необхідність їх подальшого вивчення, бо в історії Польщі, як і в інших слов'янських країнах доба 1918–1939 рр. стала виявом епохальних процесів національно-державного відродження. Виникненням нових держав завершився тривалий національно-визвольний

рух народів, який сам по собі був проявом закономірності їх національного самовизначення і самоствердження.

Як польські, так і українські дослідники звертають увагу на необхідність уточнення хронологічних рамок процесу становлення Польської держави після її відновлення в листопаді 1918 р. та базових характеристик її суспільно-політичного устрою [4]. Його належне наукове висвітлення забезпечує вирішення низки методологічних проблем: періодизації історії Польщі, оцінки створюваних державних структур та ступеня їх ефективності у міжвоєнний період, співвідношення наступності, перемін та еволюції основ парламентської демократії. Доцільно замислитися над кількома важливими проблемами щодо оцінок відродженої Польщі. Зрозуміло, потребує перегляду базове положення радянської історіографії про Польську державу міжвоєнної доби "як державу фашистського характеру" [5]. Упередженість такої оцінки очевидна. Тож необхідний об'єктивний аналіз нової посталої Польщі, особливо стану її проголошення 1918 р. й утвердження національної державності в нових історичних умовах.

Із здобуттям політичної незалежності Польщі після завершення Першої світової війни з усією очевидністю постала необхідність пошуку і створення нової моделі суспільно-політичного устрою, поступу польського суспільства на шляху демократизації громадсько-політичного життя. Польщі за короткий час вдалося не тільки практично з "нуля" сформувати всі основні інститути держави й створити її політично-законодавчі основи, а й значною мірою розбудувати їх за європейською парламентсько-демократичною моделлю. До того ж, її народів доводилося зміцнювати власну молоду державність і розгортати демократичну систему в складних умовах міжвоєнної Європи. Розв'язання цих проблем відбувалося на складному історично-вітчизняному тлі, адже відроджена Польща переживала запізнілу модернізацію, непростий процес державного інституювання, гострими були міжнаціональні відносини. Ці проблеми полякам довелося вирішувати у надзвичайно стислі терміни, прискореними темпами, що позбавляло згадані процеси органічного характеру. Не варто ігнорувати і зовнішній чинник: Польща, як інші країни регіону, була затиснута в лещата між двома тоталітарними державами: Німеччиною та СРСР.

Розглядаючи питання становлення Польської незалежної держави, варто зазначити, що, незважаючи на зусилля різних політичних сил, спрямованих на розв'язання державотворчих завдань, процес будівництва демократично-республіканської держави розвивався складно, суперечливо і нерівномірно. Хоча умови, в яких відбувався процес формування нових державних структур, робили неможливим зреалізувати правим силам встановлення режиму відверто консервативного типу. Завдяки зусиллям польських соціалістів активно пропагувались республіканські гасла, здійснювалося утвердження парламентського устрою та інших демократичних перетворень у відтвореній незалежній Польщі. Правда, поки продовжувалась війна, переважна частина консервативно налаштованих політичних сил на польських землях ще схилилась до концепції вирішення національно-державного питання у формі автономії у складі існуючих монархій. Але подальше полівиння та активізація демократичних сил суттєво вплинули на позиції представників правого політичного спектра, які на завершальному етапі Першої світової війни робили відчайдушні спроби перехопити ініціативу та взяти у свої руки прапор боротьби за державну незалежність.

Водночас, треба мати на увазі, що завершальний етап війни був позначений як зростанням національно-визвольного руху, так і станом революційної боротьби населення, тобто до складу визвольного руху була залучена більша частина різноманітних верств польського суспільства. Здебільшого учасники національно-визвольного руху виступали під гаслами розширення політичної та економічної демократії, тим більше, що в умовах війни відбувалось введення всякого роду регламентацій та обмежень. Для поляків нагальним поставало питання про національне звільнення та створення польської національної державності. Влітку 1918 р., коли для більшості населення польських земель прагнення до незалежності перетворилось у домінуючий фактор, національно-патріотичні сили виступали за утворення незалежної Польської держави. Тож з проголошенням 11 листопада 1918 р. незалежної самостійної Польщі республікою завершився багатовіко-

вий етап в історії державницьких домагань польського народу. Нова державно-політична система складалась та розвивалась відповідно до існуючих національних традицій та соціально-економічних умов.

Однією із важливих специфічних прикмет політичного життя відновленої Польщі було те, що на її території діяли багато партій, угруповань і об'єднань, які дотримувалися різних, у тому числі і зовнішньополітичних, орієнтацій, хоча при цьому деякі з них і мали подібні назви [6]. Все це було результатом розподілу в минулому польських земель. На територіях, що увійшли до II Речі Посполитої в 1918 р., існували значні відмінності в соціальних структурах та політико-правовій системі. Процес інтеграції польського суспільства ускладнювався наявністю інонаціональних територій, а також регіональної специфіки, що історично склалась. Саме соціально-політичні й культурні фактори зумовили множинність політичних партій, організацій, ідейних течій.

Така надзвичайна політична роздробленість, природно, впливала на створення та функціонування всього державного організму. До того ж, у країні спостерігався розвиток сильних націоналістичних партій, котрі намагалися підвищити роль держави у суспільно-політичному житті й піднести політичний вплив національних меншин. Деклароване рівне для всіх партій право участі у прийнятті рішень з питань державної ваги часто порушувалось. Національні партії, насамперед ендеки (НД – Народова демократія), домагалися фактичного усунення партій національних меншин від участі у політичному житті країни. Це не могло не викликати недовіру і навіть ворожнечу національних меншин до новоствореної Польської держави, що ускладнювало її розбудову на демократичних засадах.

Відновлення незалежності Польщі відбувалося в обстановці активізації демократичного і революційного руху й піднесення національних настроїв у всій Європі. Це робило неможливим виникнення у Польщі монархічного режиму. Польська держава постала як парламентська республіка, процес становлення якої в основному завершився після міжнародно-правового врегулювання кордонів і ухвалення Законодавчим сеймом Конституції у березні 1921 р., відповідно до якої у країні був встановлений парламентсько-демократичний устрій.

Процес становлення самостійної Польської держави відбувався на демократичній основі, яка виявилася невід'ємною від національного самовизначення і самоствердження. Прийняття Березневої Конституції, утвердження основних суспільно-політичних основ майбутнього польського суспільства та розв'язання широкого кола державотворчих проблем тривало в умовах гострої, інколи жорсткої боротьби різних політичних сил та активізації демократичних й революційних настроїв на польських землях. У цій складній атмосфері суспільно-політичного життя вирізились основні орієнтації польських сил щодо устрою незалежної Польщі.

Прибічниками революційної перебудови соціально-економічних відносин і політичної структури були СДКПіЛ (Соціал-демократія Королівства Польського і Литви) та ППС (Польська партія соціалістична)-лівиця. У своїй діяльності вони намагалися спертися на робітників і Ради робітничих депутатів, які почали створюватися ще на початку 1918 р. на території колишнього Королівства Польського. Проте цим партіям, що об'єдналися 16 грудня 1918 р. в Комуністичну робітничу партію Польщі (КРПП, з 1925 р. – Комуністична партія Польщі, КПП), не вдалося завоювати більшість у радах, за винятком Домбровського басейну, і перетворити їх на повноцінні органи революційної влади. Цьому заважали організаційна слабкість комуністів, їх небажання розв'язувати аграрне питання в інтересах усього селянства, недооцінка значення для польського народу національної незалежності, прихильність ідеї світової пролетарської революції.

Соціалісти і селянські партії, за якими йшла значна частина польського населення, визнаючи необхідність часткової націоналізації промисловості й радикальної аграрної реформи, рішуче заперечували шлях, який після Жовтневого перевороту 1917 р. обрала Росія. Оптимальною формою державного устрою для Польщі вони вважали парламентську республіку.

Праві партії не були послідовними прихильниками системи парламентської демократії, вважаючи, що польське суспільство до неї ще не готове. Але в умовах, коли пере-

важна більшість суспільства вбачала у демократичному ладові кращу гарантію майбутнього Польщі, а навколо, в Росії, Німеччині, Угорщині, розгорнувся могутній революційний рух народів, вони використовували також у своїх програмних установах такі визначення, як народна, демократична влада.

Справжнім відкритим випробуванням стали перші вибори в Законодавчий сейм 26 січня 1919 р. на території Королівства Польського й Західної Галичини, які згодом, у міру приєднання територій, були додатково доповнені виборами: в Сувалцькому окрузі – в лютому; в Бельському та Білостоцькому – в травні; в Познаньщині – у червні; в Помор'ї – у травні 1920 р. У виборчій кампанії брали участь як загартовані політичні сили – ендеки, людовці, соціалісти, так і новостворені партійні структури, деякі з них репрезентували національні меншини. КРПП, відкидаючи парламентаризм, закликала взагалі бойкотувати вибори. Німецьке, частина єврейського та українського населення також бойкотували вибори. Більшість поляків тих територій, які увійшли до складу держави (колишнє Королівство Польське і Мала Польща), взяли найактивнішу участь у виборах, розглядаючи їх як своєрідний плебісцит "за" чи "проти" національної незалежності Польської держави, та її створення й функціонування на демократичних засадах. Виборчі списки виставили більш як 20 політичних угруповань. Соціалісти виступали під гаслами незалежності й об'єднання країни, повернення влади "народному уряду" та здійснення соціалістичних перетворень парламентським шляхом. Представники селянського руху (ПСЛ (Польське стронніцтво людове – Польська народна партія) "Визволенє", ПСЛ "П'яст", галицька селянська лівиця) обстоювали проведення аграрної реформи та повернення до влади "народного уряду". Ендеки разом із християнськими демократами та прогресистами створили єдиний блок, який, висунувши гасла: "Законність", "Порядок", "Соціальна рівновага", виступив з програмою соціальних реформ на основі колонізації промисловості, культури.

Як уже зазначалося, більшість населення Польщі сприймала вибори в Законодавчий сейм і свою участь у них як підтвердження волі всієї польської нації зробити відновлену II Річ Посполиту незалежною державою з усіма інститутами парламентської демократії. На основі підписаного 22 листопада 1918 р. "Декрету про верховну представницьку владу Польської Республіки", що становив фактично першу тимчасову конституційну норму незалежної держави, Ю. Пілсудський здобув найвищу владу в країні і був проголошений Тимчасовим Начальником Держави з правом звільняти уряд, затверджувати чи відміняти урядові законопроекти і бюджет, призначати вищих посадових осіб тощо [7]. Цими повноваженнями він міг користуватися до скликання Законодавчого сейму. Видання декрету про вищу владу в країні можна трактувати як створення основ для початкового будівництва основних підвалин політичного устрою Польської незалежної держави.

28 листопада 1918 р. був опублікований декрет про виборчий закон і водночас призначено вибори до Законодавчого сейму на 26 січня 1919 р. [8; 9]. Проголошені декретом принципи стали основою виборчої системи, що існувала в Польщі з невеликими змінами до 1935 р. Право голосу набули громадяни держави, які досягли 21 року. В голосуванні не повинні були брати участі військові, котрі перебували на дійсній службі. Одного депутата до сейму обирали від 50 тис. населення. Фактично, цей виборчий закон ставив Польщу в один ряд з країнами, що мали демократично-парламентські традиції, як, наприклад, Великобританія, Франція. Декрет про проведення виборів до Законодавчого сейму проголошував основи парламентської демократії. А майбутній сейм, обраний на основі демократичного виборчого закону, мав визначити політичний устрій країни і провести суспільні реформи.

Вибори до Законодавчого сейму відбулися 26 січня 1919 р. тільки на терені Королівства Польського і Західної Галичини. У них взяли участь до 80 % виборців. Виборча активність населення сягнула високого відсотку. Не було округу з менш як 60 % участю, водночас на багатьох дільницях голосували 90 % і навіть 95 % виборців. Найбільшу кількість голосів, 116 депутатських місць із 340 здобули національні демократи та їх союзники. Значного успіху досягли селянські партії та соціалісти. Ендеки, що виступали під назвою Народно-національний союз (Зв'язок людово-народови, ЗЛ-Н) здобули 36 % місць, ПСЛ "Визволенє" – 15 %, ПСЛ "П'яст" – 12 %, а ППС завоювала 9 % місць. До

складу Законодавчого сейму згодом були введені послы від Великопольщі, Східної Галичини і Тешинської Сілезії. Склад Законодавчого сейму відбивав політичну й соціальну диференціацію польського суспільства [10]. На його правому крилі провідні позиції посідав ендецький ЗЛ-Н і його чільні представники – С. Гломбінський, Станіслав і Владислав Грабські, В. Корфанти. Правіше від них були представники Християнської демократії, яка об'єднувала переважно великих землевласників і наголошувала на потребі піднесення ролі церкви, непорушності земельної власності. До центру належали послы ПСЛ "П'яст" і ряду консервативно-ліберальних партій та організацій. Лівиця була представлена депутатами ППС, ПСЛ "Визволенє", ПСЛ-лівиці. Комуністів у сеймі не було. Жодне з політичних угруповань не отримало абсолютної більшості місць у сеймі, тому всі уряди могли мати тільки коаліційний чи позапарламентський характер.

Січневі 1919 р. вибори у Законодавчий сейм були проведені відповідно до демократичного положення про вибори – прямі, загальні, рівні, таємні й пропорційні. Тим самим вони завершили перший етап становлення незалежності відродженої Польщі як демократичної держави, який підтримав польський народ. Січневі вибори являли собою важливий чинник його політичної інтеграції і загалом консолідації польського суспільства. Як зазначає А. Гвіждж: "Це був глибокий перелом, який мав велике значення для громадянської свідомості і політичної активності людності. Вперше жінка, молодий селянин, робітник, студент ставали до виборчої урни поряд з поміщиком, фабрикантом, банкіром, щоб "як рівний з рівним" брати участь у формуванні складу польського парламенту" [11: 154]. Це мало також величезне значення, особливо перед небезпекою подій, що відбувалися в Росії, де під лозунгами класової пролетарської боротьби зароджувалася диктатура однієї партії – більшовиків, яка розгорнула у країні масовий терор. У Польщі, незважаючи на повоєнні лихоліття, суспільство добровільно пішло на необхідні обмеження і політичні поступки, завдяки чому існуючі суперечності не були використані для повалення демократичної держави.

Перше засідання Законодавчого сейму відбулося 10 лютого 1919 р. у спеціально підготованому приміщенні, що знаходилося на вулиці Вейській [12]. Відкриваючи його, Начальник Держави оголосив, що сейм "знову буде свого вітчизняного дому єдиним паном і господарем" [13]. Маршалом (головою) сейму був обраний колишній депутат пруського ландтагу ендек В. Тромпчинський, що символізувало представництво в парламенті поляків Познаньщини. 20 лютого Ю. Пілсудський склав із себе повноваження Тимчасового Начальника Держави. Зважаючи на те, що підготовка Конституції вимагала тривалого обговорення, сейм прийняв "Малу Конституцію" – Закон про вищі органи влади Польщі [14]. Відповідно до нього, уся повнота влади перейшла до сейму. Начальник Держави обирався парламентом і представляв її в зовнішніх відносинах, виконував рішення сейму і призначав уряд у порозумінні з ним. Обов'язки Начальника Держави були покладені на Ю. Пілсудського, кожний його законодавчий акт мав підписувати відповідний міністр. Тепер державна влада була сконцентрована в руках Законодавчого сейму, якому надавали суверенну владу, термін його повноваження не визначили. Сеймові підпорядковувалися всі органи виконавчої влади, Начальник Держави, міністри. Головне завдання Законодавчого сейму полягало у прийнятті основного закону країни – Конституції. Тільки парламент мав право затверджувати закони. Як уже зазначалося, Начальник Держави репрезентував державу в міжнародних відносинах, а також очолював цивільну та військову адміністрацію, звітувався перед сеймом. Схвалення Малої Конституції заклало законодавчі основи формування системи парламентсько-демократичного устрою у відродженій Польській державі [15: 161].

У зв'язку з тим, що Тешинську Сілезію займали чеські війська, деякі воєводства, зокрема Біла Підляска, Сувалкі, Білосток, Бельськ, перебували під німецькою окупацією, Законодавчий сейм постійно доповнювався новими депутатами і проводилися додаткові вибори; так, у червні 1919 р. – в Бельську, а на Помор'ї – аж 2 травня 1920 р. На території Тешинської Сілезії голосування не відбулося взагалі, а за обраних було визнано 6 депутатів, записаних на виборчій картці. Як уже було зазначено, німецьке та українське населення Східної Галичини оголосило бойкот виборів. Землі, які окупувала Польща, формально не належали їй, у Східній Галичині тривала боротьба за приналежність да-

ної території. Тому польські урядові кола визнали, як тимчасових послів, котрі перемогли на останніх виборах до парламентів держав-окупантів.

Вибори та остаточне становлення Законодавчого сейму завершило перший етап створення відродженої Польської держави. В більшості поляки пов'язували свої сподівання на поліпшення долі з роботою парламенту, вибори до якого означали дальше оформлення і зміцнення Польської Республіки як демократичної держави. Законодавчий сейм із його системою встановленого пропорційного представництва суспільних сил став центральним інститутом новостворюваної польської державності. Наділений довірям людей, парламент був покликаний створити основи незалежного існування польської народу у вигляді конституційного права II Речі Посполитої. Перед ним стояло головне завдання – звідси і його назва – прийняти основний закон, тобто Конституцію. Робота над нею тривала понад два роки. Одночасно депутатам доводилося щоденно виробляти закони, які усували наслідки більш ніж столітнього іноземного панування. Ситуація ускладнювалась тим, що Військо Польське продовжувало боротися за кордони держави. У цей час практично кожна сфера суспільно-політичного життя потребувала нових законодавчих актів, починаючи з вищих державних органів (Мала Конституція) і закінчуючи питаннями освіти та економіки країни. Законодавчу діяльність парламенту доповнювала безперервна робота органів виконавчої влади центрального і місцевого рівнів. Усі ці заходи сприяли об'єднанню країни, що допомогло II Речі Посполитій подолати глибоку економічну кризу, характерну для післявоєнного періоду. Особливо важливе значення мали рішення про підготовку адміністративних кадрів, загальну освіту, початок будівництва Гдинського порту, державний інвестиційний кредит і урядові замовлення, які були покликані стимулювати промислове виробництво.

У результаті розгорнутих політичних й соціально-економічних перетворень процес формування політичної системи нововідродженої Польщі складався як демократичний, що закономірно знайшло вияв у Конституції 1921 р. Відновлення Польської держави та її дальше становлення завершилися прийняттям у березні 1921 р. Законодавчим сеймом Конституції Польської Республіки, яка юридично закріпила суспільно-політичний устрій парламентської демократії, прагнення і пориви польського народу до державної самостійності [16].

17 березня 1921 р. сейм прийняв Конституцію Польщі, яка набула назви "березнева". Це була одна із найбільш демократичних конституцій у світі на той час. Вона складалась з 7 розділів, 126 статей [16: 174]. Польща проголошувалась Республікою, а стаття 2 гласила: "Верховна влада в Речі Посполитій Польській належить народові" [16: 634]. Це означало, що всі суспільні верстви населення можуть впливати на вирішення будь-яких державних проблем. Ця стаття визначала поділ влади. Її органами в законодавчій галузі був парламент, який складався з двох палат – сейму і сенату, виконавчій – президент і уряд, судовій – незалежні суди. Вибори до парламенту були загальними, рівними, прямими, пропорційними при таємному голосуванні. Не мали права голосу особи, які знаходились на діючій військовій службі.

Президент обирався послами сейму та сенаторами терміном на 7 років. Він мав право висунення кандидатур прем'єра і міністрів, а також представляв державу на міжнародній арені. Уряд був відповідальним перед парламентом. Сейм, наділений основними повноваженнями у законодавчій і контролюючій сферах, затверджував уряд та окремих міністрів і мав право їх замінити. Особлива позиція сейму у державі закріплювалась складною процедурою його дострокового розпуску.

Березнева Конституція 1921 р. визнавала рівність громадян перед законом, передбачала свободу совісті, слова, друку та організацій, охорону власності усіх громадян, установ, товариств. Визнавши свободу совісті, вона в той же час встановлювала, що римсько-католицька церква займає у державі головне місце серед рівноправних віросповідань.

Конституція утверджувала в Польщі основи парламентської демократії, головна роль при цьому відводилася сейму. Ухвалений на основі Конституції закон про вибори дозволяв проводити до сейму своїх представників навіть невеликим політичним партіям. Березневою Конституцією у відновленій Польщі був запроваджений парламентсько-

представницький устрій. Основний закон був актом важливої ваги, який залежно від характеру урядів, робив можливим поступ на шляху справжньої демократії суспільно-політичного життя в Польській Республіці. Конституція завершила формування Польської держави і стабілізувала на час її внутрішню структуру. Парламент з його системою встановленого пропорційного представництва політичних сил офіційно залишався, особливо до 1926 р., центральним інститутом політичної системи Польської Республіки. Після ухвали Конституції у березні 1921 р. країна перебувала у стані нетривкої політичної стабілізації. Часта зміна урядів, відсутність парламентської більшості, велика кількість політичних партій послаблювали суспільно-політичну ситуацію.

Слабким місцем польської парламентської системи 1921–1926 рр. була політична роздробленість сейму, наділеного широкими повноваженнями. Це, природно, негативно впливало на функціонування всього державного організму. Відсутність у парламенті постійної більшості ускладнювала розробку єдиних принципів державної політики, яка б охоплювала вузлові проблеми економічного, громадського й політичного життя. Законодавча політика держави базувалася на прийнятті компромісних рішень, які були результатом взаємних поступок політичних угруповань, що репрезентували інтереси різних класів і соціальних прошарків польського суспільства. Хоча сейм прийняв, наприклад, закони про аграрну реформу та соціальне законодавство, багато важливих для розвитку країни проблем залишалися невирішеними через труднощі в подоланні суперечностей між парламентськими фракціями.

Політична неструктурованість сейму (17 фракцій на початку 1923 р. і 26 фракцій на початку 1926 р.) стала причиною того, що відносно за короткий термін були випробувані практично всі можливі варіанти урядів. Так, кабінет В. Сікорського користувався підтримкою лівих і центристських сил, В. Вітоса – спирався на правих і центр, В. Грабського – був позапарламентським, а 10 травня 1926 р. знову був сформований правоцентристський уряд В. Вітоса.

Парламентські коаліційні уряди були недовготривалими, термін їх існування хитався від тижня до півроку. За цей час вони не завжди навіть встигали виробляти урядову програму з найбільш суттєвих питань економічного і політичного життя, а ті важливі закони, які ухвалювалися за їх ініціативою, нерідко викликали сильне незадоволення в суспільстві, як це трапилось, наприклад, із законом про аграрну реформу. На цьому фоні відчутно відрізняється позапарламентський уряд В. Грабського, котрий проіснував майже два роки. Він прийшов до влади наприкінці 1923 р., в один з найбільш критичних моментів, коли парламент після відставки правоцентристського кабінету не міг сформувати нову урядову більшість. У порівнянні з парламентськими урядами, В. Грабський домогся позитивних результатів. Була стабілізована фінансова система, введено в обіг польський злотий, помітно пожвавилась економіка тощо.

До числа причин частих змін кабінетів можна віднести серйозні розбіжності між окремими партіями з таких питань, як шляхи і темпи розв'язання аграрного питання, методи подолання кризових явищ у промисловості, ставлення до національних меншин, перегляд Конституції 1921 р., закону про вибори і т. д. Причини корінилися як в програмних відмінностях і парламентських суперечностях між партіями нацменшин, так і в історичних наслідках епохи поділів країни. І хоча здобуття незалежності полегшувало повільний, через обставини, процес реорганізації і об'єднання партій зі схожими програмами, проблеми повсякденного життя нерідко впливали на політичне життя демократичної держави. Все це приводило до напруження в суспільно-політичній ситуації II Речі Посполитої. Серед політиків різних напрямків міцніло переконання у необхідності корінних змін у державному устрої. Праві і центристські партії вважали, що повинні бути збільшені незалежність виконавчої влади від парламенту і повноваження президента. Національні демократи, починаючи з 1923 р., активно вивчали і пропагували досвід італійських фашистів і закликали використати його в польських умовах.

Ліві партії, які поступово відтіснялись від участі в управлінні державою, допускали можливість відсторонення правих і центристських партій від влади за допомогою сили. Активну пропагандистську діяльність вели комуністи, які діяли нелегально. Вони вважали, що тільки соціалістична революція дасть можливість побудувати державу, що відпо-

відала б інтересам трудящих. Їх невелика фракція у сеймі відносилась до числа найбільш активних.

Функціональні недоліки парламентського ладу в Польщі значною мірою зумовлювалися її досить відсталою економічною структурою і низьким, у середньому, рівнем політичної культури суспільства, яке здобуло незалежність після довгого поневолення. Перед молодого державою поставали складні завдання щодо розв'язання питань як політичного, так і соціально-економічного характеру. До того ж політична криза супроводжувалася кризою в армії: пішла у відставку значна частина провідних компетентних генералів (Ю. Галлер, Т. Розвадовський та ін.).

Відновлення і становлення нової Польської держави супроводжувалось процесом пошуку ефективної форми держави і розв'язання національного питання. Проте, незважаючи на постійні коливання офіційного курсу польського уряду в національному питанні, на всіх етапах міжвоєнної Польщі стратегічна мета (асиміляція нацменшин, в т. ч. і українців) фактично не змінювалася. Під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин модифікаціям та видозмінам піддавалася лише тактична лінія, що суттєво впливало на темпи, засоби і методи досягнення поставленої мети. Радикальні політичні сили Польщі заперечували права національних меншин на вільний розвиток і проголошували створення моноетнічної держави. Ігноруючи міжнародні домовленості, польська влада спрямовувала свої зусилля на знищення будь-яких ознак національної суверенності галицьких українців, придушення їх національно-визвольного руху, ліквідацію громадських та культурних інституцій, перетворення захоплених земель в інтегральну частину Польщі. Це викликало недовіру й ворожнечу нацменшин до Польської держави, що призводило до її послаблення.

Наростання кризових явищ у суспільстві яскраво виявилось під час виборів до Національних зборів (сейму і сенату). Вибори, які відбулися 5 листопада 1922 р., знову не дали відчутної переваги жодному з політичних таборів. Новий сейм і сенат склалися з депутатів, які представляли 200 діючих у країні польських партій, а також з представників національних меншин [17: 199]. Основна частина українського населення Галичини бойкотувала вибори на знак протесту проти польської окупації цього регіону. Болісної поразки зазнав табір Пілсудського. Пов'язані з ним угруповання не одержали жодного місця в сеймі. Блок "Гієна" здобув 29 % місць у сеймі і 38 % – у сенаті; ліві партії – 22 %, партії центру – 24 %. Жодне угруповання не здобуло необхідної більшості ні в сеймі, ні в сенаті. Новий розклад сил у парламенті вказував на потребу створення коаліції. Проте наприкінці 1922 р. сталася трагічна подія, яка загальмувала процес створення коаліційного уряду. Більшістю голосів депутатів від центристських і лівих партій, а також нацменшин, президентом Речі Посполитої був обраний Габріель Нарутович. Відповідно до Конституції, Начальник Держави Юзеф Пілсудський передав владу в руки першого президента. Праві сили не змирилися з поразкою свого кандидата і розпочали брутальну пропагандистську кампанію проти новообраного президента. 16 грудня 1922 р., після двох днів вступу на посаду, президент Польщі був вбитий прихильником націонал-демократії художником Е. Нєвядомським. Цей злочин став не тільки однією з причин зриву переговорів про формування право-центристського блоку, але і негативно відбився на суспільних настроях: екстремісти справа і зліва закликали до повалення конституційного ладу в країні. Проте переважна більшість польської громадськості виступила на захист демократії. Згодом на засіданні Національних зборів був обраний новий президент – ним став колишній член ППС Станіслав Войцеховський.

Проте далі поглиблення політичної нестабільності польського суспільства та зміни урядів, ускладнення суспільно-політичного становища, різке погіршення наприкінці 1925 – на початку 1926 р. господарської кон'юнктури створили сприятливу атмосферу для державного перевороту, очоленого Ю. Пілсудським.

Після травневого перевороту 1926 р. у Польщі витворилася авторитарна форма суспільно-політичного ладу, яку інколи називають традиційними диктатурами чи режимами особистої влади, а режим "санації" характеризують як плюралістичний авторитаризм. І в цих умовах коаліції партійно-політичних сил залишалися важливим структурно-функціональним компонентом парламентської системи у Польщі й при існуючому бала-

нсі сил у міжвоєнний період відповідали загальним інтересам правлячих кіл країни. Хоча в нових умовах вісь політичного життя поступово дедалі більше схилилася вправо, однак завдяки тактичній маневреності польської еліти, яка відстоювала перш за все свої функції влади, а також боротьбу масових верств за збереження демократичних завоювань, санаційний режим у міжвоєнній Польщі при всіх його модифікаціях зберігав буржуазно-демократичний характер. Тому неправомірно вважати парламентську систему завершеною після державного перевороту 1926 р. Травневий переворот спричинив зміни не стільки в самій моделі політичного устрою Польщі, скільки в її функціонуванні. Характерно, що, незважаючи на правові та адміністративні обмеження, які стосувалися насамперед опозиції політичних сил і зв'язаних з нею організацій, основні опозиційні партії, діючи в час санаційних урядів у складних умовах політичної нестабільності, проіснували до кінця II Речі Посполитої. Цей факт, безсумнівно, відрізняв санаційний режим Ю. Пілсудського не лише від фашистсько-тоталітарних режимів, а й від інших авторитарних систем у Європі, котрі, як відомо, не були терпимими до будь-яких антирежимових чи опозиційних сил.

Отже, проголошення та утворення 11 листопада 1918 р. нової Польської держави стало завершенням довготривалого процесу національно-визвольного руху поляків, як закономірної події в його національній історії. Новопостала Польща відродила і продовжила багатовікові традиції свого народу, стала одним із найважливіших кроків на шляху становлення національної державності на основі Березневої Конституції 1921 р. в складних умовах міжвоєнної Європи. Завдяки новим конституційним засадам у 1921–1926 рр. поляки досягли певних успіхів щодо ліквідації пережитків більш як столітньої неволі, було створено структуру державної влади і сформовано її центральні органи, визначено модель державно-політичного устрою на основі парламентської демократії, забезпечено його функціонування у складній обстановці доби Європи між двома світовими війнами. Тож необхідне і далі вивчення досвіду новопосталої Польщі, особливо періоду її проголошення восени 1918 р. й утвердження національної державності в нових історичних умовах національно-державного відродження країн Центрально-Східної Європи.

Список використаних джерел

1. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.; Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. – К: Либідь, 1996. – 416 с. та ін.
2. Nałęcz T. Spór o kształt demokracji i parlamentaryzmu w Polsce w latach 1921–1926. – Warszawa: Wydawnictwo prywatnej wyższej szkoły businessu i administracji, 1994. – 268 s.; Czubiński A. Ewolucja systemu politycznego w Polsce w latach 1914–1998. – T. I: Odbudowanie niepodległego państwa i jego rozwój do 1945 r. – Część I: Zbiór studiów. – Poznań: TERRA, 2000. – 320 s.; Ajnenkiel A. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1997. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2001. – 415 s., in. 3. Алексієвець Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.; Алексієвець Л. Нове бачення відродження національної державної незалежності та розвитку Польщі міжвоєнної доби (1918–1939 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2002. – Вип. 5. – С. 111–114 та ін.
4. Samsonowicz H., Tazgir J., Łepkowski T., Nałęcz T. Polska. Losy Państwa i Narodu. – Warszawa: JSKY, 1992. – 609 s.
5. Братківський Ю. Фашистська Польща на шляху до революційної кризи. – Харків: Пролетар, 1933. – 180 с.; Красный Ю. Польский фашизм. – М.: Красный пролетарий, 1924. – 52 с. та ін.
6. Bełcikowska A. Stronnictwa i Związki Polityczne w Polsce. – Warszawa: SP. AKC. "Dom książki polskiej", 1925. – 1086 s.
7. Dekret o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej // Dziennik Praw Państwa Polskiego 1918, nr 17, poz. 41.
8. Dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego // Dziennik Praw Państwa Polskiego 1918, nr 18, poz. 46.
9. Dekret o wyborach do Sejmu Ustawodawczego // Dziennik Praw Państwa Polskiego 1918, nr 18, poz. 47.
10. Zestawienie Posłów do Sejmu według przynależności partyjnej // Sejm Ustawodawczy. Lista posłów do Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej Polskiej dn. 12 kwietnia 1919 r. – S. 1–6.
11. Bardach J.,

Bardach J., Grodziski S., Gwiżdż A., Jankiewicz A., Działocha K., Kraczkowski R., Wawrzyniak J. Dzieje Sejmu Polskiego. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1997. – 392 s. 12. Gmach Sejmu // Monitor Polski, nr 9, 13 stycznia 1919 r. 13. Sejm Ustawodawczy RP, Sprawozdanie stenograficzne z 1 posiedzenia, łam. 2. 14. Uchwała Sejmu z dnia 20 lutego 1919 r. o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa // Dziennik Praw Państwa Polskiego 1919, nr 19, poz. 226. 15. Ajnenkiel A. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1997. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2001. – 415 s. 16. Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1921, nr. 44, poz. 267. 17. Pajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej, 1918–1926. – Kraków: PAU, 1995. – 268 s.

Lesya Alexiyevets

POLAND: REVIVAL OF THE NATIONAL STATE AND FORMATION OF THE BASIS OF PARLIAMENTARY DEMOCRACY (1918–1926 YEARS)

In the article the process of historic revival of Poland in 1918 and formation of the basis of parliamentary democracy is analysed.

УДК 94 (410. 1)

Ганна Сталовєрова

ПРОБЛЕМИ ДОМІНІОНІВ У КОНТЕКСТІ ВЕСТМІНСТЕРСЬКОГО СТАТУТУ 1931 Р.

У даній науковій статті висвітлюється рух домініонів за державний суверенітет у 1916–1931 рр. Значна увага приділяється впливу першої світової війни на політичне становище домініонів, боротьбі домініонів за суверенітет у зовнішній політиці, політичних розбіжностях у домініонах в боротьбі за самостійний внутрішньо-політичний курс.

Наукова актуальність даної розвідки полягає у необхідності аналізу проблематики, пов'язаної з боротьбою домініонів за державний суверенітет і вимог знищення залишків колоніальної залежності від Англії у внутрішній політиці цих країн, насамперед у міжвоєнний період.

В історичній літературі – радянській, сучасній зарубіжній і вітчизняній – проблемі приділялася певна увага. Так у радянській історіографії нею займались Єрофєєв М. А., Стеценко М. П., а у сучасній – Зімуліна Л. А. Серед зарубіжних дослідників слід назвати Д. Плата, Ч. Елдріджа, Б. Портера, Д. Філдхауза.

Мета дослідження – проаналізувати, чому в результаті руху домініонів за суверенітет у першій третині ХХ ст. вони не отримали права виходу з імперії.

У роки і після першої світової війни у значній мірі послабилися економічні зв'язки, які з'єднували англійські домініони з метрополією. Індустріалізація домініонів сприяла зміцненню економічних позицій місцевих підприємницьких і фінансових кіл, які потребували нових ринків збуту. Експансії місцевого капіталу цих країн заважала політична залежність від Англії. Ці обставини сприяли загостренню внутрішньоімперських протиріч.

На початку ХХ ст. домініони почали вже претендувати на певну самостійність і в більш загальних питаннях міжнародної політики. Погіршення англо-німецьких відносин і загроза війни заставили англійський уряд піти назустріч вимогам домініонів. На імперській конференції 1911 р. англійський уряд зобов'язувався не заключати ніяких угод з ін-

шими державами без консультації з домініонами, якщо ці угоди можуть зачепити інтереси останніх. У цьому ж році прем'єр-міністри домініонів були запрошені на спеціальне засідання Комітету імперської оборони, де міністр іноземних справ Англії Едуард Грей дуже детально ознайомив їх з подіями [10: 32–33]. Визнанням нового становища домініонів у системі Британської імперії було створення у 1908 р. особливого відділу зі справ домініонів у міністерстві колоній. Враховуючи самолюбство домініонів, конференцію 1911 р. офіційно іменували імперською (попередні конференції, які збирались кожні десять років, починаючи з 1887 р., називались колоніальними). На ній британський уряд спробував провести у життя наперед продуманий план об'єднання Британської імперії.

Виступаючи на відкритті конференції 23 травня, прем'єр-міністр Англії Асквіт відзначив, що він вважає твердо встановленим принцип, згідно якому кожна з частин імперії може вільно розпоряджатися своїми домашніми справами без якого-небудь втручання зсередини. Принцип цей, за думкою прем'єр-міністра, є фундаментом імперії. Одночасно з цим Асквіт підкреслював іншу ідею, що автономні держави є складовими одиницями більшої одиниці – імперії. Конференції, на його думку, повинні були слугувати зміцненню цієї єдності.

На конференції 1911 р. був встановлений принцип, згідно якого метрополія була не в змозі заключати міжнародні договори, які були не вигідні домініонам. Уряди автономних держав мали право обговорювати міжнародну політику метрополії, погоджуватися або не погоджуватися і, таким чином, захищати свої інтереси.

Напередодні 1914 р. домініони прийняли участь у низці міжнародних засідань і угод. Так, під час укладання міжнародної конвенції з питань радіотелеграфного зв'язку у 1912 р. і конвенції 1914 р. про порятунок потерпілих від корабельних аварій, усі домініони поставили свої підписи у якості самостійних учасників [8: 270].

До цього часу Канада, яка більше інших домініонів проявляла прагнення до зовнішньополітичної самостійності, вже висловлювала думку про те, що рішення Англії про вступ у війну не повинно зв'язувати Канаду. Прем'єр-міністр Канади Лор'є прилюдно заявив у листопаді 1910 р., що Канада зовсім не повинна брати участь "у всіх англійських війнах". "Це питання, – сказав він, – буде вирішуватись відповідно до обставин, згідно з якими канадський парламент сам висловить думку і прийме самостійне рішення [12: 134]. Більш ясно сказати було не можна.

Велика роль, яку домініони відігравали у війні, сприяла збільшенню їх політичної ваги. Створення у 1917 р. під головуванням Ллойд Джорджа Імперського військового кабінету, щось на зразок постійно діючого імперського органу, стало визнанням нового місця домініонів у політичній структурі імперії.

У нових умовах домініони не могли вже миритись з колишнім керівним положенням у складі імперії. Керуючись побажаннями домініонів, імперська конференція, яка зібралась у 1917 р., прийняла рішення про те, що негайно після завершення війни потрібно скликати нову конференцію для "перегляду конституційних відносин між складовими частинами імперії". Майбутня конституція імперії, наголошувала далі резолюція, повинна виходити з "повного визнання домініонів у якості автономних націй імперської Співдружності", а також забезпечувати постійні консультації з всіх загальноімперських питань [10: 9].

Після закінчення війни процес політичної емансипації домініонів пішов ще швидше. У 1919 р. вони були запрошені на мирну конференцію, поставили свої підписи під Версальським мирним договором і вступили у Лігу Націй як самостійні суверенні держави з правом на непостійне місце у Раді.

Домініони домоглись представництва і на Вашингтонській конференції, але це представництво не було повністю самостійним.

Із семи делегатів Британської імперії на конференції чотири були призначені королем за рекомендацією уряду домініонів: Р. Борден (Канада), Д. Пірс (Австралія), Д. Сальмонд (Нова Зеландія). Південноафриканський Союз, менш зацікавлений у тихоокеанських питаннях, отримав повноваження свого представника голові всієї імперської делегації Бальфуру, так що останній ставив два підписи під кожним документом, виробленим у Вашингтоні [2: 46].

Південна Африка, яку мало цікавили тихоокеанські питання, але зате цікавило питання про становлення прав домініонів у зовнішній політиці, заявила рішучий протест. "Об'єднане Королівство, – сказав Сметс у своїй промові у Преторії, – не Британська імперія, і делегація Об'єданого Королівства не стане імперською делегацією, виштовхнувши представників деяких домініонів через чорний хід" [6: 49].

Позиція домініонів змусила Лондон піти на поступки і встановити процедуру, згідно з якою "підпис кожного делегата домініона буде необхідний у доповненні до підпису британських делегатів..." під Вашингтонськими угодами [6: 224].

Позиція, яку зайняли домініони у Вашингтоні, в історії внутрішньоімперських відносин була явищем новим і дуже тривожним для Англії.

У наступні роки домініони (у 1921 р. в їх число увійшла Ірландія) закріпили свою зовнішньополітичну самостійність, почавши обмін дипломатичними представництвами з іншими державами. І тут першою виступала Канада. Вже у 1927 р. вона заснувала свою дипломатичну місію у Вашингтоні, пізніше подібні місії були створені нею в Парижі і Токіо [15: 184, 235]. Ірландія направила своїх представників у США, Францію, Німеччину і Ватикан, Південно-Африканський Союз – у Вашингтон, Рим і Гаагу [8: 282].

Разом з тим конституційна основа відносин між Англією і її домініонами залишилась невизначеною. Конференція, скликана в червні-липні 1921 р., головним чином для обговорення питання про долю англо-японського союзу, не розглядала конституційних проблем; англійський уряд зволікав з їх обговоренням, остерігаючись конфлікту з домініонами. Прем'єр-міністр Австралійського Союзу Уільям Юз якось сказав: "Найшвидший спосіб зруйнувати цю колосальну імперію – це зайнятися її конституцією". Посилаючись на ці настрої домініонів, англійський прем'єр-міністр Бонар Лоу відверто заявив у листопаді 1922 р., що обговорення конституції "було б нерозумним, а може, й смертельним" [14: 330].

Виходячи з цих міркувань, англійський уряд намагався ухилитися від обговорення конституційних питань і на імперській конференції 1923 р. Скликання цієї конференції було пов'язане з епізодом, який мав місце за рік до цього, у середині вересня 1922 р. У цей момент Англії загрожував військовий конфлікт з Туреччиною. Війська останньої після вигнання грецьких військ вирушили на північ і тут, у районі селища Чанок, наштовхнулись на англійські частини. Англійський уряд, передбачаючи конфлікт, вирішив запросити у домініонів військові підкріплення. Однак при цьому він порушив встановлену практику: циркуляр домініонам, де викладались події в Туреччині і висловлювалось прохання про війська, був опублікований раніше, ніж отримані їх відповіді. Канадський уряд дізнався про цей запит із газет. Така поведінка Лондона викликала хвилю протестів у Канаді. Тут розглянули цей безцеремонний крок як порушення суверенітету домініону. Невдоволення висловив навіть такий проанглійський діяч, як прем'єр Австралії Юз [7: 234].

Конференція 1923 р. була скликана на вимогу домініонів, які хотіли, щоб епізоди, подібні Чанакському, більше не повторювались. Конференція засідала у Лондоні з 1 жовтня по 10 листопада 1923 р.

На імперській конференції 1923 р. основним стало питання про зовнішню політику домініонів. Представники преси не були допущені на засідання, випускались лише офіційні повідомлення. Звіт конференції 1923 р. замовчує питання, які стали гострими протиріччями домініонів з метрополією. Лише у 1960 р. у Канаді були опубліковані деякі документи конференції 1923 р. (в "Canadian historical review" був опублікований щоденник присутнього на конференції редактора канадської газети "The free Press" Джона Дефо).

Імперська конференція 1923 р. ознаменувала перемогу домініонів, які добились санкціонування свого права на самостійне підписання угод з іноземними державами.

Однак, підписавши резолюцію 1923 р., англійський уряд у своїй зовнішньополітичній практиці ігнорував її. Гостра боротьба з цього питання між домініонами була представлена по так званій панельній системі (один делегат вибирався по чергово із списку делегатів домініонів і Індії в британську імперську делегацію).

Цей спосіб представництва викликав різку критику у канадському парламенті, а британський представник на вимогу домініонів був змушений зробити на Лондонській

конференції офіційну заяву про те, що цей принцип "не повинен вважатися прецедентом на майбутнє" [6: 854–855].

Емоції знову мали місце у зв'язку з підписанням Англією Локарнських угод 1925 р., у зв'язку з підписанням Рейнського гарантійного пакту між Німеччиною, Францією, Англією та Італією. Не маючи безпосередніх інтересів до Європи, домініони не бажали розплутувати згусток європейських протиріч, боячись бути втягнутими у війну через інтереси метрополії. Канада, а за нею й інші домініони, не відправили своїх представників на Локарнську конференцію у жовтні 1925 р., вважаючи, що питання, які там розглядалися "в основному стосуються уряду Великобританії" [5: 1707].

У 1925–1926 рр. протиріччя домініонів з метрополією досягли своєї кульмінації. Позиція, яку зайняли домініони стосовно підписаних Англією Локарнських угод 1925 р., боротьба за перегляд конституції і прав англійського генерал-губернатора в Канаді, наполегливі вимоги декларування незалежності домініонів у Південній Африці, напружена атмосфера і неміцність положення уряду Косгрейва в Ірландії – все це спонукало англійський консервативний уряд негайно шукати засоби порятунку імперії.

До майбутньої конференції серйозно готувалися. Правлячі кола Великобританії сподівалися використати її для зміцнення послаблених позицій метрополії у домініонах і обмежити тим звичайним колом питань, які розглядалися попередніми імперськими конференціями 1917 і 1921 рр.

Міністр іноземних справ Ірландської Вільної держави заявив, що імперська конференція повинна перш за все обговорити питання про статус домініонів [7: 103]. Прем'єр-міністр Болдуін був змушений заявити в англійському парламенті, що "імперська конференція завжди була конференцією уряду" [10: 618].

Відкриття конференції було призначено на 19 жовтня 1926 р., в якій прийняли участь поряд з Англією усі 6 домініонів (Ірландська вільна держава, Австралійський Союз, Канада, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз і Нью-Фаундленд). Індія не мала самостійного голосу, її представляв англійський міністр у справах Індії.

Щоб запобігти публічній полеміці, яка б показала всьому світу відсутність єдності в імперії і могла б лише загострити імперські відносини, міністр з питань домініонів Леопольд Емері запропонував всі "найбільш важливі питання передати комісії".

У центрі уваги конференції була робота комітету з внутріімперських відносин. У англійських правлячих колах, побоюючись визнання Леопольда Емері, було вирішено, що "найбільш важливі питання, які стосуються внутрішньоімперських і міжнародних відносин і статусу домініонів, краще передати спочатку на розгляд комісії, коли увійдуть тільки прем'єр-міністр або голови делегацій, спільно з О. Чемберленом і мною – двома міністрами, чиї відомства більше безпосередньо зацікавлені в цих питаннях... Я запропонував призначити головою комісії Бальфура... Його... авторитет сприяв би збереженню єдності у самій комісії і заставив би погодитись з її висновками англійський кабінет, де, як я передбачив, нам прийдеться наштовхнутись на значні труднощі" [3: 163].

У результаті гострої боротьби з питань внутрішньоімперських відносин конференція проголосила новий статус домініонів: "Вони – автономні державні одиниці всередині Британської імперії, рівні за статусом, ні в якому випадку не підкорені одна одній у якому б то не було змісті в їх внутрішніх і іноземних справах, хоча і об'єднані загальним підданством короні, і які вільно об'єдналися у якості членів Британської Співдружності Націй" [4: 22–23].

Резолюція ця була компромісною. Вона не говорила про повний суверенітет домініонів, обмежуючись визначенням "автономні одиниці", вона зовсім не торкалася питання про право виходу з Британської імперії і не затверджувала якоїсь незалежності домініонів поза імперією.

Весь зміст резолюції негативний: вона позбавила Англію права вирішувати питання за домініони, втручатися в їх внутрішні справи, вона розкріпачувала домініони від Англії юридично, але закріпачувала їх у складі імперії, яка носила тепер претензійну назву "Британська Співдружність Націй".

Значною перемогою домініонів на конференції було прийняття рішення про те, що Великобританія втрачає формальне право видавати закони, які стосувалися домініонів,

за винятком тих випадків, коли уряд домініону дав згоду на видання даного закону [4: 25].

Спеціальна підкомісія комітету Бальфура під головуванням британського міністра іноземних справ Остіна Чемберлена займалась проблемами міжнародних відносин домініонів. Досягнення домініонів у їх боротьбі за суверенітет у зовнішній політиці були значними.

19 листопада 1926 р. доповідь комітету Бальфура була схвалена на пленарному засіданні імперської конференції. "Правда, – згадує Емері, – деякі консерватори старої школи похитали головою, остерігаючись, щоб це не послугувало лише прелюдією до поступового розвалу імперії" [3: 176]. І побоювання не були марними. Рішення імперської конференції 1926 р. призвели до перегляду конституційних основ імперії.

Тоді, у 1926 р., англійські правлячі кола сподівались обмежитись лише декларацією і відклали кінцеву розробку статусу на невизначений термін, доручивши зробити це спеціальному комітету юристів-експертів. Імперська конференція 1926 р. свідчила про кризу, яку переживала недавно могутня Британська імперія. Але у той же час вона показала, що буржуазія домініонів побоюється піти на остаточний розрив з метрополією, потребуючи її ринку, фінансів, військової сили, у спільному з Англією використанні колоній. І якщо у питаннях оборони і встановленні сприятливих податків на імперські товари не було досягнуто якогось певного рішення через протиріччя підприємницьких і фінансових кіл домініонів і метрополії, то в питаннях про долю мандатних територій всі були одноголосними. Підприємницькі і фінансові кола виступили єдиним фронтом з буржуазією Англії проти усіх спроб комісії мандатів Ліги Націй встановити контроль над діяльністю державних мандатаріїв. Вони не бажали визнати за комісією мандатів навіть права заслухати петиції від населення.

Частина підприємницьких і фінансових кіл задовольнилися досягнутим. Вони прагнули лише закріпити завойоване. Лише незначна частина найбільше радикально налаштованих підприємницьких і фінансових кіл домініонів продовжували боротьбу за ліквідацію всіх залишків колоніальної залежності від метрополії.

Тому відгуки на рішення імперської конференції 1926 р. були різними. У Канаді рішення конференції гостро атакували зі сторони консерваторів. Лідер консервативної партії Гутрі заявив у парламенті, що доповідь Бальфура не тільки не сприяла зміцненню єдності імперії, але й загрожувала знищити цю саму єдність. Доповідь комітету Бальфура, на його думку, зовсім не створила рівного статусу між домініонами, останній може бути створений не формально, а реально, участю домініонів у всіх матеріальних видатках імперії.

Він заявив, що резолюції конференції не можуть бути прийняті у їх сучасній формі, а "повинні бути обмежені, інакше вони призведуть до безладу у цій країні в майбутньому" [18: 237].

Рішення конференції 1926 р. були розкритиковані не тільки зі сторони консерваторів, але й зі сторони лейбористів. Лейбористи заявили у канадському парламенті, що рівності статусу домініонів, які мають самостійне правління з метрополією, не існує: "Ми до цих пір не маємо права змінювати власну конституцію, тому що ми не рівні по статусу не тільки з Великобританією, але й з Ірландією, з Австралією і Південною Африкою" [14: 182].

Французькі націоналісти Канади піддали критиці звіт комітету Бальфура за його компромісність. Лідер французьких націоналістів Бураса заявив у парламенті, що "уважне читання звіту показує, що єдина думка, з якою погодились всі члени конференції, – це напрацювати щось, що зодовольнило б усіх і, якщо можливо, нічого, що не задовольнило б кого-небудь" [5: 1672].

Ліберальна ж преса висловила задоволення результатами конференції. Південно-африканський прем'єр Герцог, повернувшись у Кейптаун в інтерв'ю з представниками преси на різних неофіційних і напівофіційних банкетах також заявив, що він цілком задоволений політичними результатами конференції. Рішення комітету Бальфура розглядались їм як нова ера в історії імперії і Південно-Африканського Союзу.

Уряд Косгрейва, повернувшись в Ірландію, заявив, що основні його вимоги на конференції задоволені. У 1927 р. він видав ряд законів, які фактично поставили поза законом всі організації, які боролись за зміни конституції Ірландії.

В Австралії звіт конференції розглядався як документ, який зробив епоху. Прем'єр-міністр Брюс інтерпретував його наступним чином: "повна автономія частин імперії і єдність її в цілому". Але ці два принципи настільки протилежні, що Юз змушений був додати: "Ми можемо робити так, як бажаємо тільки тоді, коли акт не порушує єдності імперії. Ця єдність необхідна для Австралії... Я за імперію, тому що я не знаю іншого способу існування Австралії" [12: 16].

У Новій Зеландії, як і в Австралії, доповідь комітету Бальфура не розглядалась спеціально парламентом. Правлячі кола цих країн проводили вірнопідданський курс стосовно до метрополії.

У березні 1927 р. канадські лейбористи внесли у парламент наступні пропозиції:

"... У зв'язку з

а) конституційним розвитком останніх 60 років;

б) незадоволенням певних провінцій;

в) змінами умов у промисловості, торгівлі і фінансах...;

г) протидією сенату введення у силу суспільного законодавства, повинен бути призначений спеціально обраний комітет, щоб розглянути питання про те, які поправки можуть бути внесені в Акт про Британську Північну Америку, які, зберігаючи основні принципи конфедерації, дадуть нам можливість більш компетентно вирішувати проблеми, з якими тепер зустрічається Канада" [5: 1036].

Таким чином, в Канаді було знову підняте питання про право змінювати свою конституцію, не чекаючи дозволу англійського парламенту. Цей факт показав, що найбільш радикальна частина канадських промислових і фінансових кіл продовжує боротьбу за державний суверенітет країни.

Пропозиція лейбористів зустріла опозицію тепер вже не лише зі сторони консерваторів, які заявили, що канадська конституція не потребує змін, але й зі сторони більшості лібералів.

У листопаді 1927 р. в Оттаві відбулась конференція провінцій домініонів, на якій прем'єр-міністри дев'яти провінцій Канади зустрілись з федеральним урядом. У числі інших обговорювалось і питання про право змінити канадську конституцію. У результаті конференція не прийшла ні до якого рішення, звіт конференції вказував, що "уряд розглядає всі думки за і проти" [8: 23]. Остаточне вирішення питання було відкладене на невизначений термін, що відбивало прагнення "монополій Канади строго обмежувати фактичні зміни конституції тими межами, які б забезпечували їм на практиці суверенітет і збереження всіх залишків колишніх колоніальних відносин, за допомогою яких можна було б запобігти діям народу" [1: 85].

Обговорення рішень імперської конференції 1926 р. у парламентах домініонів показало, що у тісному зв'язку з вимогами суверенітету у них розглядалось і питання про національність. Справа в тому, що до всіх громадян Великобританії і домініонів використовувалось загальне поняття "британських підданих". Це визначення було оформлене актом англійського парламенту у 1914 р.

Домініони вважали, що це визначення "дуже сильно пахне британським пануванням", як заявив у британському парламенті міністр колоній Томас, і вимагали, щоб кожному домініону було надано право визначати національність своїх власних громадян [10: 1556].

У Канаді питання про визначення "канадської національності" на противагу "британської національності" розглядалось у прямому зв'язку з самостійністю у внутрішній і зовнішній політиці домініона. Ось що вказувала з цього приводу резолюція, внесена у канадську палату общин 15 лютого 1929 р.: "Оскільки Канада займає положення рівної у співдружності націй, які складають Британську імперію, і поскільки є членом Ліги Націй, яка має представника також у Раді... вирішено:

1) що особи, народжені у Канаді (або поза Канадою у канадських громадян) повинні рахуватися особами канадської національності у всіх законодавчих офіційних та інших документах..." [5: 176].

У Південно-Африканському Союзі аналогічний біль був прийнятий у 1927 р. [17: 315]. Таким чином, домініони домоглися того, що "національний статус не дозволив вмішуватись у положення громадян домініонів як британських підданих" [12: 69].

1929 р. був переломним у політиці британського уряду стосовно домініонів. Економічна криза, яка почалась, застала підприємницькі і фінансові кола Англії консолідуватись з підприємницькими і фінансовими колами домініонів. Переживаючи різке скорочення торгівлі на зовнішніх ринках, англійська буржуазія намагалась знайти вихід у розміщенні торгівлі всередині імперії. Вихід з кризи вона бачила також у введенні протекціонізму як всередині країни, так і в рамках британської імперії. Прагнучи зміцнити коаліцію з фінансовими і підприємницькими колами домініонів, британські правлячі кола вимушені були поспішити з розробкою нового статусу домініонів.

1 жовтня 1930 р. у Лондоні зібралась імперська конференція. Делегація кожного з домініонів, як завжди, складалась з декількох членів уряду на чолі з прем'єр-міністром. Правлячі кола Канади, Австралії, Нової Зеландії, Південно-Африканського Союзу, Ірландії зібрались на конференцію в основному для того, щоб знайти якісь шляхи виходу з економічної кризи, яка тяжко вдарила по промисловості і сільському господарству усього капіталістичного світу.

На імперській конференції 1930 р. уряду Великобританії не вдалося добитися прийняття домініонами його пропозицій щодо проведення спільної економічної політики. Домініони вимагали суттєвих поступок. У метрополії не всі ще були згодні платити за економічну кризу такою дорогою ціною. Але незабаром (на Оттавській конференції 1932 р.) така угода відбулася.

Імперська конференція 1930 р. повністю підтвердила прагнення домініонів до формального проголошення незалежності. У резолюціях конференції був затверджений і юридично визначений порядок призначення генерал-губернатора та його конституційні повноваження у наступних виразах: "Вивчивши його у світлі тих змін, яких положення генерал-губернатора дістало внаслідок резолюцій імперської конференції 1926 р., вона прийшла до того висновку, що викладені нижче заяви з даного питання є природними висновками.

Великої уваги на імперській конференції 1930 р. було приділено фіксуванню прав урядів домініонів у веденні переговорів та інших видів участі у міжнародній політиці. "Головні пункти можуть бути резюмовані наступним чином: 1. Будь-який уряд, що проводить переговори повинен повідомляти про них інші уряди у тому випадку, якщо вони можуть бути зацікавлені, і давати їм можливість висловлювати свої погляди, якщо вони вважають, що їх інтереси можуть розглядатися. 3. Ні один з урядів його величності не може приймати міри, які здатні призвести до того, що інші уряди були б втягнуті у ефективні зобов'язання, поза їх висловленою згодою" [4: 35].

Уряди домініонів домоглися визнання, що уряд Великобританії не може нав'язувати їм виконання зобов'язань, які впливали з договорів з іншими державами. Спочатку вони домоглися від метрополії відмови продовжити угоду з Японією. Потім, на конференції 1926 р., відмовились підписати Локарнську угоду, обмежившись "привітанням" Англії, у 1930 р. вони зафіксували своє право відмовитись від зобов'язань, "поза їх висловленою згодою".

В принципі погодившись на імперській конференції 1926 р. з вимогами домініонів про зміну їх правового статусу, уряд Великобританії не поспішав з законодавчим закріпленням і проголошенням нового положення домініонів. Досягнувши такого ступеня самостійності від підприємницьких та фінансових кіл Англії, правлячі кола домініонів не проти були вступити в економічний та політичний союз з Англією, який би допоміг їм у жорсткій конкурентній боротьбі зберегти свою самостійність від монополістичних угруповань США і Японії. Правлячі кола Англії також бажали компромісів, але при цьому намагались зробити на користь домініонів як можна менше економічних і політичних поступок.

Досягнення економічної і політичної угоди між Англією і її колишніми колоніями, які самі управлялись, зупинялись недовірою домініонів до метрополії, що Англія не виконає резолюції імперських конференцій 1926 і 1930 рр. Це змусило уряд Великобританії у законодавчому порядку декларувати і закріпити новий статус домініонів, визнавши їх нову юридичну якість і зміни відносин між метрополією і домініонами.

Вестмінстерський статут 1931 року (акт про введення в дію деяких резолюцій, прийнятих імперськими конференціями 1926 і 1930 рр.) був прийнятий 11 грудня 1931 р.

У преамбулі зазначається, що в основу акта лягли декларації і резолюції, викладені у доповідях конференцій, що відбулись у 1926 і 1930 рр.

Акт відмічає, що "корона є символом вільного об'єднання членів Британського союзу націй", які "об'єднані у спільному підданстві короні". Виходячи з цього положення, визнавалось, що всі питання законодавства, що стосуються зміни королівських титулів, наступника престолу або королівського звання, вимагали згоди парламенту Англії і парламентів усіх домініонів.

У першому пункті акту визначено, які саме держави згідно Вестмінстерського статуту є домініонами, але мова не йде про те, які ознаки характеризують "домініон". Одну із суттєвих ознак "домініону" можна знайти у пункті одинадцятому "Статуту". Вираз "колонія" не буде охоплювати в актах парламенту Об'єданого королівства, прийнятих після введення в дію цього акту, домініони або провінції, або штати, які входять до складу якого-небудь домініону. "Статут" у ст. 11 встановлює лише – домініони не колонія. Це пояснюється тією обставиною, що правове положення домініону було визначено ще на імперських конференціях 1926 р., 1930 р., і Вестмінстерський статут надавав їм силу закону.

Поняття "домініон" у різні історичні відрізки часу було наповнене різним змістом. Домініон після "Вестмінстерського статуту 1931 р." був державою другого рангу, яка володіла фактично повною, формально обмеженою владою англійського короля, правоздатністю.

Пункт 3 "Статуту" встановлював, що парламент кожного з домініонів мав право видавати закони, що мали екстериторіальну дію. Не один з актів парламенту Великобританії не міг поширитись на домініони як складова частина законодавства домініона без його згоди. (п. 4). Акт про дійсність колоніальних законів 1865 р. неприйнятний до домініонів. У результаті цього закони, видані парламентами домініонів, не будуть рахуватися недійсними на тій підставі, що вони протирічать праву Англії або постановам якогось існуючого або майбутнього акту парламенту Об'єданого королівства (п. 2).

У "Статуті" знайшли відображення формальні обмеження законодавчої діяльності парламентів домініонів зі скасування або зміни конституції. "Ніщо у цьому акті не буде вважатися таким, що надає будь-які повноваження зі скасування або зміни конституції... Австралійського Союзу... інакше, як у відповідності з правом, існувавшим до введення у дію цього акту" [4: 42].

Вестмінстерський статут ліквідував юридичну неповноправність домініонів. У 1933 р. Канада й Ірландія прийняли закони, які відміняли право верховної юридичної інстанції імперії – Таємної ради короля приймати апеляції з домініонів. Щезла ще одна ознака юридичного верховенства Англії.

Таким чином, у результаті руху домініонів за державний суверенітет на імперській конференції 1926 р. за ними були визнані ті політичні права, за які вони боролись у попередні роки. Але домініони не отримали права виходу з імперії. Остаточний голос у зовнішній і військовій політиці фактично залишався за Англією. Зацікавленість підприємницьких та фінансових кіл домініонів в англійських фінансах, ринку, військовому флоті, колоніях не дозволила піти на остаточний розрив з метрополією.

З прийняттям Вестмінстерського статуту підприємницькі та фінансові кола домініонів остаточно задовольнились досягнутим у політичній сфері. В умовах економічної кризи 1929–1933 рр. підприємницькі та фінансові кола цих країн поспішали консолідуватись з правлячими колами метрополії.

Список використаних джерел

1. Бак Т. Правда о Канаде. М., Госполитиздат, 1950. 2. Вашингтонская конференция по

ограничению вооружений, тихоокеанским и дальневосточным вопросам. 1921–1922. – М., Гос. соц.-экон. изд-во, 1924. 3. Эмери Л. Моя политическая жизнь. – М.: Мысль, 1960. 4. Конституция буржуазных стран. – Т. 4. – М.: Соцэкгиз, 1936. 5. Canada. House of Commons Debates. 1921–1931. V. П. 6. Commonwealth of Australia. House of representatives Debates. 1924–1931. V. 107. 7. Dawson R. M. The Development of Dominion Status 1900–1936. L. – N. Y. – T., 1937. 8. Elliot W. Y. The new British empire. N. Y. – L., 1932. 9. Great Britain. House of Commons Debates. 1926. V. 198. 10. Jebb R. The Empire in eclipse. – L., 1926. 11. Keith A. B. The sovereignty of the British Dominions. – L., 1929. 12. Mansergh N. Survey of British commonwealth affairs. – L., 1952. 13. Neatby B. William Lion Mackenzie king. – Toronto, 1963. 14. Parliamentary Debates. Fifth Series. House of Commons. 15. Skilling H. G. Canadian representation abroad. From agency to embassy. – Toronto, 1945. 16. The British empire. A report on its Structure. – Oxford, 1938. 17. The Round Table. – 1927. – № 66.

Anna Staloverova

THE PROBLEMS OF DOMINIONS IN WESTMINSTER STATUTE CONTEXT OF 1931 YEAR

In given scientific article the dominions moving for the state sovereign is described. The great attention is attached to the influence of their 1 World War on the dominions political position, on the dominions fight for the entire political sovereign, on the political differences in the fight for the independence in entire political moving.

УДК 327. 7

Андрій Дмитрук

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ РОСІЇ ВІДНОСНО УКРАЇНИ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ

У запропонованій статті проаналізовано зовнішньополітичні концепції Росії стосовно України до 1995 р. Висвітлено основні положення, аргументовано підходи науково-політичних діячів Росії стосовно проблеми в зазначений період.

Проблему "Росія та Україна" російські автори вважають центральною в межах геополітичного простору колишнього СРСР. Для аналізу дискусії, яка розгорнулася з цього приводу, можна розглянути різні погляди російських політологів та політиків у площині глобальних геополітичних концепцій євразійства та атлантизму. Можна взяти за точку відліку різні російські політичні сили й звернути увагу на їхнє ставлення до України [1: 38].

Однак, враховуючи, що, з одного боку, в реальній політиці нерідко важко буває знайти паралелі з теоретичними концепціями, а з другого – спостерігається зближення флангів російського істеблішменту, незалежно від партійної належності, в їхньому ставленні до України, найприйнятнішим було б поділити погляди російських авторів та політиків не за світоглядом та політичними переконаннями, а за тим, яким вони бачать майбутнє України та мету російської політики щодо України.

Можна окреслити три моделі ставлення російських авторів до України та її стосунків із Росією:

1. Україна не має перспектив існування як незалежна держава; Росія повинна якщо не розпочати процес повернення до єдиної держави, то принаймні готувати підґрунтя для цього.

2. Майбутнє України невизначене, але в будь-якому разі Росія має право і повинна контролювати ситуацію в Україні; Росія повинна вести активну політику щодо України, що не виключає прямого політичного та економічного тиску.

3. Росія повинна недвозначно визнати незалежність України, яка є вже незворотною історичною та геополітичною реальністю; стосунки Росії з Україною мають базуватися на принципах міжнародного права, бути рівноправними та партнерськими. Росія поважає суверенітет та територіальну цілісність України [2: 49].

Розгляньмо спочатку аргументи тих, хто стверджує, що незалежна Україна – це тимчасове явище в системі міжнародних відносин. Виходячи з цієї тези, нерідко Україну далі розглядають у категоріях внутрішньої політики. Другою характерною ознакою представників першої моделі стало постійне наголошення на історичній, культурній та релігійній єдності двох народів. І нарешті наголошується, що незалежна Україна самим фактором свого існування завдає потужного удару як своїм інтересам, так і російським. Так, А. Гліваковський, відомий російський вчений аналізуючи нову геополітичну ситуацію після розпаду СРСР, оперує географічними факторами: постійними (територія) та змінними (населення). Гліваковський обстоює позицію, що кількісна перевага в території та населенні дає державі суттєву перевагу. І тому, на його думку, нові незалежні держави втрачили з розпадом СРСР навіть більше, ніж Росія. Особливо похмурим здається Гліваковському майбутнє України. Незалежна Україна може виникнути, Гліваковським, лише внаслідок боротьби з Росією та перемоги над нею.

Отже, Україна приречена рано чи пізно повернутися до Росії. Якщо ж проаналізувати конкретні дії, які б могли прискорити цей процес, то тут спостерігається деяка невизначеність у позиції прихильників нового об'єднання. Складається враження, що все має відбутися само собою. Чим це нове утворення буде відрізнятися від попередніх форм єдиної держави, сказати важко, не прояснюють картини й заклики до "розумного облаштування всієї території того особливого євразійського простору, який ми отримали в спадок від предків" [3: 109]. З подібним оптимізмом та пафосом дивиться в майбутнє й Е. Поздняков: "Росія невідворотно знов почне збирати розкинуті історичним вітром частини. Гадаю, що й самі "частини", переживши всі негаразди, пізнавши всі принади "само-відділення аж до...", органічно тягнутимуться до єдиного для них тіла" [4: 29].

Узагальнюючи, можна зробити висновок: російські "державники" роблять ставку на те, що нинішній курс України не буде тривалим. Вже сьогодні вони бачать симптоми його безперспективності, що виявляється головним чином у процесах раціоналізації України. Ще більшу надію, хоч як це парадоксально, вони вбачають у зростанні та радикалізації антиросійських сил. "Коли крайні антиросійські сили почнуть штовхати на різкі й авантюристичні кроки, саме це приведе до того, більшість українського народу та продемонструє йому безперспективність такого шляху. Ще більший стимул отримає вже розпочатий процес розмежування народу по регіонах, які по-різному ставляться до ідеї розколу триєдиного народу праворосів і до перспектив трагічного слов'янського розбрату" [5: 48]. За цих умов, на думку Н. Нарочницької (к. і. н., заст. голови конституційно-демократичної партії), Росія має спиратися на проросійські сили та готувати умови до мирного відновлення єдиної держави, якщо на це буде згода народів.

Перейдемо до розгляду другої умовної моделі. Автори цього напрямку утримуються від категоричності щодо майбутньої долі України. Але, на відміну від перших, вони водночас стверджують, що це майбутнє великою мірою залежатиме від Росії.

Найбільш повно та рельєфно висловив цю концепцію Володимир Разуваєв (керівник Центру вивчення міжнародних відносин у Євразії інституту Європи РАН) у своїй доповіді "Криза на Україні та Росія", яка отримала досить великий розголос.

Чимала частина цієї доповіді присвячена аналізу внутрішньополітичної та економічної ситуації в Україні. Разуваєв доходить висновку, що Україна переживає загальну кризу, яка охоплює майже всі ланки політичної та економічної систем. Не вдаючись до подробиць (з деякими оцінками сучасного становища в Україні можна погодитися), пере-

йдімо до варіантів розвитку, які на думку Разуваєва, можуть чекати на Україну: 1) громадянська війна; 2) розпад України; 3) латиноамериканізація; 4) економічна та політична деградація. Як бачимо, перспективи не райдужні. Автор не лишає Україні хоча б одного позитивного варіанту розвитку. А вже звідси випливає висновок: "Росія не зможе залишатися осторонь у разі виникнення на Україні обставин надзвичайного характеру [6: 2]. Політика відстороненої стриманості, якої загалом дотримується російське керівництво щодо України, вичерпує себе. Чим далі буде Москва утримуватися від переходу до активної політики, тим більший розвиток отримає економічна та політична криза на Україні". Росії, вважає Разуваєв, все одно доведеться втрутитись в українські справи, а тому краще це зробити раніше.

І хоча відвертих закликів до безпосереднього втручання у внутрішньо-українські справи в доповіді немає, Разуваєв не приховує свої думки про необхідність економічного та політичного тиску на Україну. Як відомо, такого ж самого погляду дотримуються В. Лукін, колишній посол Росії в США, а також відомий політолог, радник президента Росії Андраник Мігранян. Перебуваючи в жовтні 1993 року в Києві, Мігранян, по-перше, визнав незаперечність існування територіальних проблем, а по-друге, заявив таке: Росія хоче бачити Україну суверенною, стабільною, неподільною державою, але за умови тісної інтеграції до військово-політичного, економічного та інших союзів з Росією. Інакше внутрішні проблеми України (мається на увазі насамперед наявність значної частини російського населення та нинішня економічна криза, виходу з якої Росія не сприятиме в такому разі) призведуть до того, що вона не зможе бути суверенною, стабільною, неподільною [7: 7].

На нашу думку, такий погляд на російську політику щодо України стає дедалі популярнішим, як серед кабінетних учених, так і серед чинних політиків. Росія не заперечує права України на незалежність, але вимагає від України за це неабияких поступок, використовує економічні та політичні труднощі, намагається контролювати її зовнішню та внутрішню політику.

Існує ще одна зовнішньополітична лінія ставлення до України. Представники цієї третьої концепції закликають визнати незалежність України як незворотний факт, відмовитися від територіальних претензій, використовувати чималий історичний досвід життя в одній державі для рівноправного співробітництва та партнерства [8: 9].

Д. Мацяков наголошує, що не можна не рахуватися з Україною як із значною геополітичною силою в сучасній Європі. Україна та Росія мають відмовитися від намагання перевершити одна одну, знайти розумний баланс сил.

Безконфліктні, добросусідські відносини з Україною – це передумова того, що Росія залишиться європейською державою. Так вважають автори доповіді Центру міжнародних досліджень Московського державного інституту міжнародних відносин (МГІМО) [9: 12]. Необхідно перейти на двосторонні зв'язки, відмовившись від претензій на роль нового центру СНД. Співдружність слід розглядати як тимчасове утворення, головне завдання якого полягає в забезпеченні регуляції розпаду колишнього СРСР. Щоправда, не всі погоджуються, що СНД вже вичерпала себе. Враховуючи неоднозначне ставлення України до СНД, деяке побоювання, що Співдружність може поступово перетворитися на Союз, Т. Тімофєєв пропонує встановити в СНД два типи зв'язків: 1) конфедеративні; 2) асоціативні. Звичайно, другий тип зв'язків пропонується в першу чергу для України [10: 41].

Росія повинна бути зацікавлена в збереженні громадянського миру та стабільності в Україні. Небезпечно сприяти дезінтеграційним процесам у ній – ще й тому, що це буде підтримкою подібних процесів усередині Росії. До того ж недоречно було б, на думку експерта Стокгольмського міжнародного інституту проблем миру Володимира Барановського, будь-яким чином зневажати Україну як повноправного суб'єкта міжнародних відносин: "Україна є незалежною державою і розмовляти з нею слід відповідно... Москві треба зробити вибір: бачити в Києві суперника або союзника. Кооперація цих двох країн – важке завдання, але цього можна досягти. Якщо це вдасться, результати явно перевищать сумнівні вигоди від суперництва" [11: 117]. Все це не означає, що Росія відмовляється від захисту своїх інтересів. Уже згадуваний Д. Мацяков, а також К. Плешаков,

вважають, що головним завданням російської політики має бути збереження контролю над ядерною зброєю. Ніхто не знімає також з Росії й відповідальності за долю росіян, однак захищати їхні права Росія може лише в разі їх порушення: "Захищати Росія має право тільки права людини, але ніяк не втручаючись у політичну організацію нових держав".

Таким чином, згідно з цією позицією, Росія не втручається у внутрішні справи України, переймається власними (в першу чергу економічними проблемами), однак не відкидає й думки про майбутню інтеграцію на вигідних для себе умовах [12: 5].

Отже 1991–1993 роках серед російських політологів існувало, на нашу думку, три основні погляди на майбутнє російсько-українських відносин. Однак уже на початку 1993 р. спостерігається дедалі більше зближення позицій, як щодо України, так і щодо всього пострадянського простору. В березні 1993 р. Б. Єльцин уперше заявив про претензії Росії на надзвичайні повноваження в межах колишнього СРСР. У березні 1994 року це вже стало офіційною доктриною російського МЗС ("доктрина Козирєва" або російська "доктрина Монро") [13: 14].

Які ж основні риси цієї доктрини? 1. Нові незалежні держави Росія вважає за сферу своїх першочергових політичних та економічних інтересів. 2. Намагання інших держав ускладнити процеси інтеграції пострадянського простору навколо Росії розглядаються як недружні. 3. Росія в інтеграційних процесах сама диктує умови (при цьому пріоритет надається двостороннім відносинам).

Якщо повернутися до власне російсько-українських відносин, то неважко помітити, що ця нова зовнішньополітична доктрина певним чином поєднує в собі елементи трьох названих вище підходів щодо України, хоча безумовно базується на другому з них, тим більше, що автором самого терміна "російська доктрина Монро" вважається А. Мігранян [14: 5].

Безперечно, немає, та й навряд чи буде повна однаковість щодо ставлення Росії до України, проте зближення всіх позицій можна проілюструвати на двох прикладах.

У Росії від самого початку досить підозріло ставилися до дискусії, яка точилася в Україні з приводу її зовнішньополітичної орієнтації. Як відомо, серед інших пропонувалися ідеї приєднання до Вишеградської групи, створення ще більшого Балто – чорноморського союзу, входження України в європейські структури, в тому числі й у НАТО. Мова тут не про реальність тих чи інших варіантів, а лише про ставлення росіян до самої можливості такої української орієнтації. Реакція в Росії на ці українські проекти була і є однозначно негативною. Так, уже згадуваний В. Разуваєв вважає за бажаний для Росії шлях виняткової орієнтації України на пострадянський простір. Він вважає небезпечним для ролі Росії як регіонального лідера створення субрегіональних замкнутих політичних та економічних просторів [15: 129]. Ще категоричніше ставляться російські політологи до військової переорієнтації України: "Право України бути незалежною в питаннях національної оборони. Однак Росія була би проти вступу України в НАТО до того моменту, коли це зможе зробити сама Росія [16: 45].

Другий важливий момент, який знов-таки об'єднує сьогодні в Росії багатьох: акценти у відносинах Росії з країнами СНД переносяться на двосторонні стосунки. Прикладом цього може бути угода про об'єднання фінансових систем Білорусі та Росії, а також певні зміни в ставленні до постійних пропозицій невтомного інтегратора СНД Н. Назарбаєва про укріплення Співдружності: "Те, що пропонує Назарбаєв – створення певного блоку, з тим аби "балансувати Росію" всередині транснаціональних структур. Це відповідає тільки казахським інтересам. Казахстан хоче впливати на процес прийняття рішень не лише в своїй країні, але й у Росії (через загальні структури). Шлях посилення Росії – це шлях двосторонніх відносин, на цьому шляху Росія ставитиме свої умови й сама обиратиме пріоритетних партнерів" (А. Мігранян) [17: 65].

Зрозуміло, Росія перебуває у вигідній позиції, розмовляючи сам на сам з кожною окремою країною СНД, а в тому, що вести цю розмову вона буде з позиції сили, Україна пересвідчилася на власному "кримському досвіді". Росія не домагається негайної передачі Криму під свою юрисдикцію, однак фактично постійно шантажує Україну, вимагаючи від неї поступок в інших, не пов'язаних безпосередньо з Кримом проблемах.

Звичайно, не можна не помітити, що зближення позицій щодо української політики Росії відбулося за рахунок значного послаблення виваженого і сприятливого для України курсу, якого в цілому дотримувалася (принаймні офіційно) Росія в перші роки після розпаду СРСР. Безперечно, вплинули грудневі вибори до Державної думи Росії, які помітно змістили російський центр уваги, однак не меншим був вплив ситуації в Україні.

Проте хоч би як складалася внутрішня ситуація в Росії чи в Україні, проблеми міждержавних відносин цих країн будуть вирішальними для майбутнього пострадянського простору. І якщо росіяни вважають їх своєю першорядною зовнішньополітичною проблемою, то ще більше значення має це для України.

Список використаних джерел

1. Лестер Д. Погляди різних політичних сил Росії щодо майбутньої ролі України // Політична думка. – 1993. – № 1.
2. Гливаковский А. Национальная безопасность и геополитика // Кентавр. – 1991. – № 4–6. – С. 47–52.
3. Сурманидзе Д. Надежды России. Соединенные Штаты Евразии // Международная жизнь. – 1992. – № 7. – С. 107–115.
4. Поздняков З. Россия сегодня и завтра. // Международная жизнь. – 1993. – № 2. – С. 21–33.
5. Нарочницкая Н. Россия – это не Восток и не Запад // Международная жизнь. – 1993. – № 9. – С. 44–51.
6. Независимая газета. – 1993. – 17 декабря.
7. Республика. – 1993. – № 23. – 9–10 листопада.
8. Мацяков Д. Интересы и безопасность России в постсоветскую эпоху // Международная экономика и международное отношение. – 1992. – № 9. – С. 21–31.
9. Россия в новом мире // Международная жизнь. – 1992. – № 5. – С. 5–14.
10. Тимофеев Т. Содружество: проблемы развития // Полис. – 1993. – № 1. – С. 37–43.
11. Барановский В. Правила игры в геополитику // Новое время. – 1992. – № 39.
12. Плешаков К. Как дружить с бывшими братьями // Новое время. – 1992. – № 47.
13. Черешня А. Старшая, ставшая равной // Новое время. – 1993. – № 16. – С. 14.
14. Мигранян А. Россия и ближнее зарубежье // Независимая газета. – 1994. – 12, 18 января.
15. Разуваев В. Россия и постсоветское геополитическое пространство // Международная жизнь. – 1993. – № 8. – С. 126–134.
16. Богатуров А. Евразийский устой мировой стабильности // Международная жизнь. – 1993. – № 2. – С. 45.
17. СНГ. На повестке дня – объективные интересы. Дискуссия в Институте Международной экономики и политических исследований РАН // Международная жизнь. – 1993. – № 3. – С. 65.

Andriy Dmytruk

CONCEPTIONS OF FOREIGN POLICY OF RUSSIA CONCERNING UKRAINE: MYTH OR REALITY

In the article conceptions of foreign policy of Ukraine up to 1995 are analysed. The main principal positions are enlightened and attitudes of the scientists and politicians of Russia as to the problem in the indicated are argued.

УДК 94 (438)

Володимир Гаврилук

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ. ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР

У статті розглянуті основні тенденції економічного розвитку України та Німеччини в 1991–2001 рр. та українсько-німецьких економічних взаємовідносин.

Одним з головних партнерів України в торгово-економічному співробітництві є Німеччина. Вона стабільно займає високі позиції в експортно-імпортних операціях двох країн. Зокрема, за січень-квітень 2004 р., зі 181-ї держави з якими торгувала Україна, Німеччина посідала друге місце за об'ємом експорту українських товарів з показником в 9,6 % від загальної кількості і третє – за об'ємом імпорту в Україну з показником в 9,1 % [1: 39].

Зацікавленість у встановленні широких економічних взаємозв'язків присутня у кожній із сторін. На думку члена Ради директорів Дойче банку (Франкфурт-на-Майні) Георга Круппа "Україна з приблизно п'ятидесятимільйонним населенням, високим рівнем освіти та професійної підготовки кадрів, достатньо кваліфікованим і працездатним населенням, яке отримує низьку заробітну плату, з ринком розташованим поряд із Західною Європою, з ринком, який приваблює своїми розмірами, має значний потенціал для торгівлі та інвестицій. Тому Захід, загалом, та Німеччина, зокрема, дедалі більше зацікавлюються цим великим потенціалом, адже Україна, нарешті, здобула свою незалежність та у 1994 р. стала на шлях більш успішної економічної політики [2: 18]. Безперечно, одним з головних факторів, що спонукає до тіснішого співробітництва Україну та Німеччину в економічній сфері є політична вага та економічне лідерство ФРН в Європі. Німеччина є лідером серед європейських країн за об'ємом ВВП, поступаючись на світовому рівні за цим показником лише США та Японії. ФРН є провідним світовим експортером, поступаючись лише США. Геополітичний фактор та наявність передових технологій в багатьох галузях економіки ФРН додають ваги українсько-німецькому співробітництву в економічній площині і сприяють зацікавленості в постійному розширенні цієї співпраці. Німеччина є одним з лідерів щодо кількості спільних підприємств в Україні, входить до десятки найбільших інвесторів в українську економіку. Українські підприємці зацікавлені у великому платоспроможному ринку Німеччини, а німецький бізнес в освоєнні значного і потенційно місткого українського ринку. Також налагодженню ефективної економічної співпраці сприяє тривала історія господарських відносин між українським і німецьким народами. Всі ці фактори дають можливість оцінити перспективи економічного виміру українсько-німецького партнерства і виробити реальні дороговкази до його поглиблення.

Проте, на думку А. Мартинова "...здобутки політичного напрямку українсько-німецького співробітництва дуже повільно підсилювались розвитком економічної складової. Головною перешкодою у розвитку зв'язків між бізнесовими колами двох країн із самого початку 90-х рр. був різний рівень розвитку національних економічних систем [3: 233].

Варто зауважити, що в контексті проблематики у вітчизняних періодичних та спеціальних виданнях були висвітлені окремі аспекти двосторонніх економічних стосунків [4]. Найбільш повно проблематика економічних взаємозв'язків між двома країнами була висвітлена в дослідженні Хільчевської І. Г. [5]. Актуальність даної проблеми спонукає до необхідності визначення акцентів, провідних тенденцій та особливостей економічного виміру українсько-німецьких відносин.

Україна – країна з перехідною економікою. Важка системна криза, яка розпочалась ще в часи існування СРСР призвела до затяжної стагнації впродовж 90-х рр. Лише починаючи з 2000 р. розпочалось зростання промислового виробництва та приріст ВВП. За своїми розмірами та ресурсним потенціалом Україна одна з найбільших держав в Європі. Площа України складає 603,7 тис. км. кв., населення 49,153 млн. чол. (2000 р.)

Надра країни багаті на мінеральну сировину: кам'яне вугілля, залізну та марганцеву руду, уран, графіт, кам'яну сіль, будівельну сировину. Однак економіка потерпає від нестачі нафти, газу та лісу.

За рівнем ВВП серед держав СНД Україна займає третє місце, поступаючись Росії та Білорусі. Впродовж 1990–2000 рр. ВВП України становив:

рік	ВВП в млн. дол.
1990	250 901
1992	20970
1994	36756
1996	44558

1998	43615
2000	32171

[6: 753].

Для того, щоб зрозуміти різницю між рівнем економічного розвитку України та Німеччини достатньо порівняти показники ВВП: ВВП Німеччини в 2000 р. склав 1870136 млн. дол. а України – 32171 млн. дол.

Україна посідає друге місце після Росії, серед країн СНД за рівнем експорту, який впродовж 1990–2000 рр. становив:

рік	експорт в млн. дол.	% експорту країн СНД
1992	3774	7 %
1994	10305	11,4 %
1996	14441	11,6 %
1998	12635	11,9 %
2000	14575	10 %

[6: 755]

Також Україна є другим імпортером серед країн СНД, поступаючи лише Росії. Імпорт нашої держави на протязі 1990–2000 рр. становив:

рік	імпорт в млн. дол.	% імпорту країн СНД
1992	2219	4,8 %
1994	10748	14,5 %
1996	18639	16,1 %
1998	14676	14,5 %
2000	13955	16,3 %

[6: 757]

Упродовж 1992–2002 рр. Україна мала переважно негативний баланс зовнішньої торгівлі. Лише з початку нового століття ситуація почала змінюватись. Баланс зовнішньої торгівлі в 1992–2000 рр. становив:

рік	сальдо в млн. дол.
1992	1555
1994	– 433
1996	– 4198
1998	– 2041
2000	620

[6: 759]

В 1998 р. Розподіл ВВП України за галузями економіки становив:

Промисловість – 30 %;

Транспорт – 14 %;

Торівля – 9 %;

Будівництво – 6 %;

Інші галузі – 41 % [7: 9].

На протязі 1991–2001 рр. в українській економіці відбулись значні трансформаційні зміни – вихід з економічного та валютного простору СРСР, впровадження національної валюти, поступовий перехід до ринкових відносин, формування національного економічного організму з притаманними йому рисами тощо. Варто зауважити, що практично весь період з 1990 по 1999 рр., в економіці України спостерігався значний спад. За офіційними даними ВВП скоротився – на 59,2 %, промислове виробництво на – 48,9 %, в сільському господарстві – на 51,5 %. Глибину економічного падіння можна оцінити, зокрема, таким фактом – за чотири роки економічної депресії в 1929–1932 рр. ВВП США скоротився на 30,5 %, а ВВП України лише за 1994 р. на 23 %. Основними чинниками, які зумовили і сприяли поглибленню економічного спаду були: гіперінфляція, зношеність основних виробничих фондів, відсутність досвіду стратегічного управління національною еко-

номікою, структурна недосконалість української економіки та, загалом, всі ті негаразди, які були притаманні економікам країн колишнього соцтабору, які призвели до кризових явищ ще в середині 80-х рр. 90-ті рр. минулого століття пройшли під знаком реформування економічної системи, намагання пристосувати її до загальносвітових стандартів через запровадження ринкових реформ, основними елементами яких були – лібералізація, приватизація, структурне реформування галузей економіки України. На думку А. Гальчинського "В другій половині 90-х рр. сформовані (в своїй основі) ринкова інфраструктура та основний каркас ринкового права [8: 7]. Відбулись масштабні зрушення в усіх сферах економічного життя країни. Недержавний сектор економіки охоплював 76 % промислового виробництва, 99,5 % аграрного сектора і майже 100 % будівництва, 90 % банківського капіталу, більше 50 % житлового фонду тощо [8: 7].

В 1991–2000 рр. було приватизовано всі малі підприємства та понад 80 % середніх і великих. Частка працівників, зайнятих безпосередньо в господарських структурах, що перебувають у державній власності в 1999 р. становила – 48,7 %, а в колективній – 50,6 %. За цей самий час окреслилась тенденція до збільшення зайнятості населення в приватному секторі, хоча його питома вага залишалась досить низькою – менше 1 % [9: 218].

Станом на 01. 01. 2000 р. понад 70 % обсягу промислової продукції вироблялось на державних підприємствах, незважаючи навіть на п'ятиразове його скорочення. В недержавній формі власності найбільша частка підприємств деревообробної, целюльозно-паперової, легкої та харчової промисловості.

За цей період на території України було засновано 33094 акціонерних товариств, з них у 9777 частка державного майна перевищує 50 % [9: 220].

Відбуваються значні зміни в агропромисловому комплексі. Було завершено реорганізацію 10,7 тис. КСП. Зареєстровано 12,8 тис. нових юридичних осіб приватного типу господарювання. 6,3 млн. громадян отримали сертифікати на земельний пай, а 5,5 млн. селян, або 87 % передали їх в оренду новоствореним підприємствам [9: 220].

Загалом, десятиріччя реформування української економіки та економік країн СНД, які мали схожі з нею проблеми, характеризувалось як негативними, так і позитивними сторонами. До негативних сторін можна віднести – скорочення основних макроекономічних показників, масове зубожіння населення, криміналізацію та корумпованість, величезне скорочення соціальної складової держави, затягування процесу економічного реформування. До позитивних явищ минулого десятиріччя можна віднести – поступову стабілізацію та утвердження кредитно-валютної системи, структурні реформи, хоча і половинчасті, закладення передумов для утвердження України як суб'єкта світових глобальних економічних процесів, створення каркасу ринкової економіки. Проте, на думку відомого економіста, провідного співробітника Вашингтонського Центру Карнегі та колишнього радника в українському уряді Андерса Аслунда Україна "зупинилась на півдорозі у більшості реформ. Після повільної фінансової стабілізації Україна залишилась наполовину приватизованою, наполовину лібералізованою і наполовину вільною" [10: 26].

Німеччина – одна з найбільш розвинених країн світу, країна "великої вісімки", провідна країна Євроконтиненту, темпи економічного росту й участі в міжнародному розподілі праці якої є динамічними і сталими. Площа ФРН складає 356,9 тис. км. кв., населення 82,797 млн. чол.

Індустрія складає основу німецької економіки. Найбільш розвиненими сферами індустрії є машинобудування, приладо-автомобілебудування, електротехніка, хімія, спецметалургія, енергетика, легка і харчова галузі. Досить успішно розвивається сільське господарство яке є високопродуктивним і диверсифікованим і цілком забезпечує внутрішні потреби.

Впродовж 1960–2000 рр. ВВП Німеччини становив.

рік	ВВП в млн. дол.
1960	72095
1970	185451
1980	809209

1990	1501516
2000	1870136

[6: 238]

За обсягом ВВП в 2000 р. Німеччина була одним із світових лідерів, разом із США, Японією та Китаєм:

Країна	ВВП в млн. дол
США	9882842
Японія	4677099
Німеччина	1870136
Китай	1079954

Німеччина є провідним світовим експортером, поступаючись за цим показником лише США. Це свідчить про високу якість та конкурентноздатність німецьких товарів. На Впродовж 1960–2000 р. експорт з ФРН складав:

рік	Експорт в млн. дол.
1960	11415
1970	34228
1980	192860
1990	410104
2000	549578

[6: 239]

В 2000 р. найбільше продукції було експортовано такими країнами:

Країна	Експорт в млн. дол.
США	781125
Німеччина	549578
Японія	479249
Франція	295041
Великобританія	281436

[6: 239].

Упродовж 1960–2000 рр. ФРН зберігала позитивний торговий баланс своєї зовнішньої торгівлі:

рік	Сальдо в млн. дол.
1960	1311
1970	4281
1980	4858
1990	63951
2000	51775

[6: 241].

Сальдо найбільш розвинених країн в 2000 р. становило:

Країна	Сальдо в млн. дол.
США	– 476515
Німеччина	51775
Японія	99738
Франція	5999
Великобританія	– 52905

За рахунок активного торгового сальдо Німеччина постійно поповнює свої золотовалютні резерви. На початок 1997 р. вони складали 124,6 млрд. німецьких марок [8: 46].

В 1998 р. розподіл ВВП ФРН за галузями економіки складав:

Промисловість – 25 %;
торгівля – 11 %;
транспорт – 6 %;
будівництво – 5 %;
інші галузі – 53 % [5: 9].

Провідну роль в економіці відіграють великі монополістичні об'єднання. Головною організаційною формою цих об'єднань є концерн. Великі підприємства, де чисельність робітників складає більше тисячі, дають біля половини обороту капіталу промислових підприємств. Значну роль також відіграє малий та середній бізнес, який виробляє біля 1/2 ВВП країни і де працюють біля 2/3 робітників і службовців ФРН.

Найбільш важливими та репрезентативними галузями німецької економіки є приладо- та автомобілебудування, електротехніка, хімія, машинобудування, спецметалургія та ін.

Автомобілебудівна галузь здатна випускати більше 5 млн. машин в рік. Основну масу продукції випускають такі промислові гіганти як "Даймлер-Бенц", "Фольксваген", "БМВ". Зокрема, на виробництві концерну "Даймлер-Бенц" з резиденцією в Штутгарті працює біля 375 тис. осіб, а обіг капіталу складає 94,6 млрд. марок, на виробництві концерну "Фольксваген" (Вольфсбург) відповідно – біля 265 тис. осіб та 77 млрд. марок, "БМВ" (Мюнхен) – 75 тис. осіб та 30 млрд. марок [8: 47].

У важкій промисловості виділяються концерни "Тіссен", "Крупп", "Манесманн". Вони тримають під своїм контролем домінуючу частину видобутку кам'яного вугілля, виплавки сталі, важкого машинобудування. Зокрема, фірма "Тіссен" (Дуйсбург), яка виробляє станки та сталі вироби, забезпечує роботою біля 150 тис. робітників та має обіг капіталу в 36,6 млрд. марок.

В електротехніці визначальну роль відіграють такі гіганти як "Сіменс АГ" – працює біля 400 тис. чол. а обіг капіталу складає 73 млрд. марок, "Бош АГ" – відповідно 150 тис. осіб і 35 млрд. марок, "Даймлер-Бенц", який поглинув електротехнічну компанію "АЕГ".

У хімічній промисловості провідне становище займають такі концерни як "БАСФ", "Хехст", "Байер". Зокрема, концерн "БАСФ" (Людвігсфакен) належить до десятка найкрупніших хімічних концернів світу поруч з такими гігантами як "Екксон мобіл", "Бритіш петролеум", "Шелл", "Дюпон", "Байер" та ін. Продукція "БАСФ" імпортується майже всіма країнами світу, а виробничі підрозділи, де працює близько 87 тис. чол., розташовані в 41-й державі. В 2003 р. загальний об'єм продажу продукції концерну склав 33,4 млрд. євро, прибуток (до сплати податку) – біля 3 млрд. євро. Цінні бумаги компанії продаються на фондових біржах у Франкфурті, Лондоні, Нью-Йорку та Парижі. Той, хто в 1993 р. купив акції "БАСФ" за 1000 євро та реінвестував в компанію належні дивіденди, в кінці 2003 р. змогли продати ці акції за 3877 євро. Найбільше в 2003 р. продукцію концерну "БАСФ" купували в Європі, де продаж склав 19120 млн. євро або 57,3 %, в Північній Америці – 7163 млн. євро або 21,5 %, в Азії, Африці та Тихоокеанському регіоні ці показники становили 5313 млн. євро або 15,9 %, в Південній Америці – 1765 млн. євро або 5,3 %.

Загалом, біля 15 % продукції "БАСФ" купували підприємства хімічної промисловості для виробництва кінцевої продукції; 10–15 % – автомобілебудівники, енергетики, сільськогосподарські фірми; 5–10 % – будівничі компанії. Структура продажу "БАСФ" в 2003 р. складала:

Пластики – 8187 млн. євро – 26,3 %;
Вузькоспеціальні продукти – 7633 млн. євро – 22,9 %
Базова хімія – 5752 млн. євро – 17,2 %;
Продукти для с/г – 5021 млн. євро – 15, %;
Нафта і газ – 4791 млн. євро – 14,4 %;
Інші продукти – 1377 млн. євро – 4, 1 %.

3 квітня 1992 р. представництва "БАСФ" було відкрито в Києві. З часом були відкриті також представництва в Харкові, Херсоні та Львові [1: 66,68].

В сфері телекомунікацій зайнято біля 250 тис. чол., а домінуюче становище відіграє компанія "Телеком", оборот капіталу якої становив більше 43 млрд. марок [8: 47].

Слід зауважити, що німецький корпоративний сектор сповідує так звану "німецьку модель капіталізму". На відміну від англо-саксанської моделі, яка є основою британської та американської економік, в німецькій моделі головною метою є не "прибуток за будь-яку ціну", а зайняття корпорацією значної частини ринку та стабільність бізнесу. Також німецькі крупні корпорації, на відміну від американських, досить рідко змінюють спеціалізацію, проводять глибоку реструктуризацію та менш мобільні в зміні своїх бізнес-орієнтирів. Німецький бізнес – насамперед стабільність, коли посади в раді директорів чи голови правління займають одні й ті ж люди десятки років. На відміну від німецького корпоративного сектору, американські компанії сповідують більш динамічний та жорсткий стиль керівництва, змінюючи своїх провідних топ-менеджерів раз в 3–5 років. Ще однією особливістю корпоративної культури німецької економіки є тісна інтеграція промислових компаній з банками та страховими компаніями, що покращує можливості внутрішнього інвестування та розвитку конгломератів за рахунок банків-акціонерів, але в той же час несе серйозні ризики для розвитку компаній внаслідок погіршення загальноекономічної ситуації в країні.

Загалом, німецька економіка є однією з найбільш конкурентноздатних в світі. Проте, впродовж 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. характерними явищами німецького економічного організму були незначний ріст ВВП, високий рівень безробіття, високі податки та трансформація Східної Німеччини, яка поглинає багато коштів та ресурсів.

Лише в 2000 р. вперше з 1991 р. зростання ВВП перевищило 3 % і склало 3,1 %. Після об'єднання країни на протязі 1992–1995 рр. – в Східній Німеччині відбувалось прискорене зростання ВВП, зокрема в 1994 р. ріст склав 10 %. Відбувалась якісна трансформація виробничого апарату, інфраструктури та господарських зв'язків. У цей же час економічне зростання західнонімецьких земель було незначним. Ситуація змінилась після 1995 р. – розпочалось зниження темпів зростання в східних областях і покращення економічної кон'юнктури в західних федеральних землях, передусім в Баварії та Баден-Вюртемберзі. В цей час заробітна плата східнонімецьких робітників зросла в порівнянні із західнонімецьким рівнем з 49 % в 1991 р. до 77,1 % в 2000 р., тоді як продуктивність праці в ті ж роки складала 41,9 та 69,3 % західного рівня. Проте, впродовж 1991–2001 рр. вдалось створити важливі передумови для реального економічного об'єднання країни, в т. ч. без важких соціальних потрясінь. Хоча переміщення на схід країни більше трильйона марок, значна частина яких пішла на невиробничі інвестиції, а на соціальні потреби негативно відбилось на загальноекономічному становищі ФРН.

Найбільш гостра соціально-економічна проблема ФРН – високий рівень безробіття. В найбільш несприятливому 1997 р. тільки зареєстрованих безробітних нараховувалось 4,4 млн. осіб [9: 85]. Лише в 2000 р. відбулось помітне зниження рівня безробіття – до 3,89 млн. осіб. Основними причинами, які стимулюють зростання безробіття є негнучкість ринку праці у ФРН та високі соціальні податки, внаслідок чого підприємці не змогли та не були зацікавлені вкладати кошти у створення нових робочих місць.

З початку нового століття в Німеччині уряд Г. Шредера з метою пожвавлення ділової активності, покращення ситуації на ринку праці, розпочав податкові реформи. Планується зменшити податковий тягар на домогосподарства та підприємства, сукупний податок на прибуток та прибутковий податок. Ці заходи, поряд із зменшенням державних витрат, покликані стабілізувати німецьку економіку та забезпечити її поступальний розвиток.

Характеризуючи економічний вимір українсько-німецького співробітництва слід визначити основні періоди, в яких проходила дана співпраця. В 1991–2001 рр. відбувались значні зміни як в глобальному, так і в локальному контекстах, що впливали на двосторонні стосунки вищезначених країн і змінювали динаміку та тенденції цих відносин: зміна міжнародної ситуації від розпаду СРСР до входження в НАТО колишніх членів Організації Варшавського договору – Чехії, Польщі та Угорщини, теракти в США у вересні 2001 р.; зміна коаліції ХДС/ХСС та ВДП коаліцією соціал-демократів та партії Зелених при владі в Німеччині після виборів 1998 р., що безумовно відбилось на українсько-німецьких стосунках; президентські вибори 1994 р. В Україні, прийняття Конституції в 1996 р., введення гривні та поступова стабілізація економічного становища в нашій державі, утвердження України як суб'єкта міждержавних відносин, початок політичного заго-

стрення наприкінці 2000 р. Всі ці події впливали визначальним чином на двосторонні стосунки і виробляли їх домінуючі тенденції.

Загалом 1991–2001 рр. українсько-німецьких взаємовідносин можна розділити на три періоди:

1991–1994 рр. – період набуття Україною суб'єктності в міждержавних відносинах, початковий етап становлення української держави. В цей час зовнішній світ, в т. ч. ФРН, починає формувати своє ставлення до України як незалежної держави і намагається дати відповідь на нові виклики та тенденції в міжнародних відносинах. Цей період характеризується створенням основи договірно-правової бази між двома країнами, налагодженням контактів між урядами, розбудовою регіонального співробітництва, встановленням контактів на макро – та мікрорівні. Саме в цей час було підписано основні документи між Україною та Німеччиною, які регулювали економічне співробітництво.

1994–2001 рр. – період поступового утвердження України як незалежної держави. Після президентських виборів 1994 р. та прийняття Конституції в 1996 р., яка закріпила основні здобутки незалежності – стала очевидна незворотність процесу набуття Україною суб'єктності в міжнародних процесах. Відповідно, іноземні партнери стали більш чітко і прагматично будувати свій курс відносно нашої держави, розбудовувати свої стосунки на перспективу. Цей період характерний поступовим поглибленням та посиленням співпраці між Україною та Німеччиною, що відбилось в зростанні експортно-імпортних операцій, динамічним політичним діалогом на всіх рівнях влади та спробою створення нових форматів діалогу на високому рівні, зокрема, консультації в рамках трикутника Німеччина – Польща – Україна.

З 2001 р. – період нових викликів в системі міжнародних відносин та в двосторонніх стосунках України з країнами Заходу. Теракти в США 11 вересня 2001 р. Розгорнули нову сторінку світової політики. Окрім цього, прихід в Росії до влади В. Путіна та його політика централізації Росії, економічного прагматизму в стосунках з країнами колишнього СРСР, намагання закріпитись в якості домінанти в цьому регіоні та відновити вплив колишнього імперського центру – створили якісно нову ситуацію для України в цілому. Затяжна політична криза в Україні, пов'язана з касетним скандалом, погіршила тло двосторонніх стосунків із країнами Західного світу. Якщо раніше Захід намагався розглядати Україну як самостійного гравця на терені Центрально-Східної Європи, то після вересня 2001 р., розраховуючи на підтримку В. Путіна в боротьбі зі світовим тероризмом, США та інші країни все більше схилились до співпраці з Росією та взаємного порозуміння. Причому в гарних стосунках з Росією були зацікавлені як США, так і Німеччина та Франція, які не завжди були однастайні в питаннях міжнародної політики з адміністрацією Д. Буша – молодшого. Цей період характерний певним послабленням політичних контактів на високому рівні між Україною та ФРН. Поступово Німеччина поступається за рівнем своїх інвестицій в українську економіку іншим країнам. Проте, деякі негативні тенденції не впливають визначальним чином на перебіг двосторонніх стосунків в економічній сфері – як і раніше ФРН є одним з найважливіших партнерів в експортно-імпортних операціях, потужно розвивається регіональне співробітництво тощо.

Таким чином, вищезгадані узагальнені тенденції двосторонніх стосунків дають підстави визначити особливості кожного окремо взятого періоду та стверджувати про безперечну важливість та вагомість українсько-німецьких стосунків.

Основним документом, який регулює стосунки між Україною та ФРН в економічній площині є *Договір між урядом України та урядом Федеративної Республіки Німеччина про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки*, який був підписаний 10 червня 1993 р. в ході офіційного візиту в Україну Федерального канцлера Г. Коля. Також двома країнами були підписані інші угоди, які допомагали регламентувати окремі сторони економічного співробітництва, а саме: Угода між урядом України та урядом Федеративної Республіки Німеччина про сприяння здійсненню та взаємний захист інвестицій від 15. 02. 1992 р.; Угода між урядом України та урядом Федеративної Республіки Німеччина про співробітництво в галузі поштового та електронного зв'язку від 03. 07. 1992 р.; Угода між урядом України та урядом Федеративної Республіки Німеччина про судноплавство на внутрішніх водах від 14. 07.

1992 р.; Угода між урядом України та урядом Федеративної Республіки Німеччина про реалізацію проекту реконструкції Добротворської електростанції від 27. 08. 1992 р.; Протокол між урядом України та урядом Федеративної Республіки Німеччина про співробітництво у підготовці та підвищенні кваліфікації фахівців та керівних кадрів у галузі економіки та державних органів управління економікою від 16. 02. 1993 р.; Угода між урядом України та урядом Федеративної Республіки Німеччина про повітряне сполучення від 10. 06. 1993 р.; Угода між урядом України та урядом Федеративної Республіки Німеччина про міжнародне автомобільне сполучення від 10. 06. 1993 р.; Угода між урядом України та урядом Федеративної Республіки Німеччина про морське судноплавство від 10. 06. 1993 р.; Угода між урядом України та урядом Федеративної Республіки Німеччина про уникнення подвійного оподаткування від 03. 10. 1996 р.

Таким чином, уряди двох країн на протязі кількох років створили законодавчу базу, яка дала можливість розвивати економічні стосунки на взаємовигідній основі.

З набуттям незалежності Україна, як суб'єкт міждержавних відносин, почала брати участь у зовнішньоторгових відносинах з іншими країнами. Одним з найбільш активних партнерів, який завжди займав вагомую частку в експортно-імпортних операціях нашої держави була ФРН.

Період 1991–2001 рр. характерний своїми певними тенденціями щодо українсько-німецької торгівлі. По-перше, німецька сторона завжди більше експортувала товарів в Україну ніж Україна в Німеччину, внаслідок чого наша держава мала постійний негативний торговий баланс з ФРН. По-друге, впродовж першого десятиріччя незалежності України склались групи товарів якими обидві держави постійно торгували – одяг та текстиль, чорні та кольорові метали і вироби з них переважно складали експортний список України, а експортний список Німеччини – фармацевтичні вироби, ядерні реактори та їх частини, електротехніка, транспортні засоби та оптика. По-третє, Україна експортує переважно товари з неглибоким ступенем переробки, а Німеччина – високотехнологічну продукцію. По-четверте, ФРН стала найбільшим торговельним партнером України серед країн Європейського Союзу (ЄС).

Обсяг торгівлі між Україною та ФРН у 1991–2001 рр. становив:

1992 р. – біля 2 млрд. марок, з негативним сальдо для України в 1,1–1,2 млрд. марок;

1993 р. – 1,8 млрд. марок, в т. ч. експорт з України 380 млн. марок, а імпорт з ФРН – 1,45 млрд. марок;

1994 р. – обсяг українсько-німецької торгівлі зріс на 16,7 %;

1995 р. – 2,4 млрд. марок, в т. ч. експорт з України 380 млн. марок, а імпорт з ФРН – 1,797 млрд. марок;

1996 р. – 1611,8 млн. дол., в т. ч. експорт з України 510 млн. дол., а імпорт з ФРН – 1101,8 млн. дол.;

1997 р. – 2073,9 млн. дол., в т. ч. експорт з України 687,1 млн. дол., а імпорт з ФРН – 1386,8 млн. дол.;

1998 р. – 2111,2 млн. дол., в т. ч. експорт з України 768,7 млн. дол., а імпорт з ФРН – 1342,5 млн. дол.;

1999 р. – 1616 млн. дол., в т. ч. експорт з України 660 млн. дол., а імпорт з ФРН – 1001 млн. дол.;

2000 р. – 2050,1 млн. дол., в т. ч. експорт з України 846,4 млн. дол., а імпорт з ФРН – 1203,7 млн. дол.

Варто зауважити, що остаточне формування імпортних потреб з боку української економіки ще триває. Це пов'язано з поступовим становленням національної економіки як самодостатнього організму, зі своїми потребами та особливостями, визначенням пріоритетів. Так, впродовж тривалого часу, наша держава експортувала багато товарів які вироблялись в Україні, хоча поступово ці групи товарів скорочувались.

Серед торгових партнерів України ФРН на протязі 1996–2000 рр., і, зокрема, в 2000 р. була другою країною експортером та третьою країною імпортером.

Таблиця 3. 1.

Експорт товарів з України в 1996–2000 рр. в млн. дол.

Країна	1996 р.	1998 р.	2000 р.
Росія	5577,4	2905,5	3515,6
Німеччина	421,9	638,7	741,4
Італія	344,6	550,2	638,9
Польща	362,7	313,1	417,9
Болгарія	137,4	205,4	382,5
Угорщина	371,6	263,1	327,3
Туреччина	408,7	696,3	868,5
Китай	768,1	737,4	628,9
США	376,3	502	725

Таким чином, частка українського експорту за підсумками 2000 р. становила:

Росія – 24,1 %;

Туреччина – 6 %;

Німеччина – 5,1 %;

США – 5 %;

Італія – 4,4 %;

Китай – 4,3 %;

Польща – 2,9 %;

Болгарія – 2,9 %;

Інші країни – 45,6 %.

Серед країн-імпортерів, які найбільше постачають своєї продукції в Україну, Німеччина займає друге місце, поступаючись лише Росії.

Таблиця 3. 2.

Імпорт товарів в Україну в 1996–2000 рр. в млн. дол.

Країна	1996 р.	1998 р.	2000 р.
Росія	8816,6	7064,3	5824,9
Німеччина	1068	1263,6	1134,4
Туркменістан	1541,2	1000,3	946,4
Італія	341,8	408,6	346
Польща	510,7	486,2	312,5
Туреччина	109,8	135,7	159,9
Китай	90,2	123,1	131,9
США	569,8	590,3	360,3

Частка найбільших країн-імпортерів у 2000 р. складала:

Росія – 41,7 %;

Німеччина – 8,1 %;

Туркменістан – 6,8 %;

Білорусь – 4,3 %;

Казахстан – 3 %;

США – 2,6 %;

Італія – 2,5 %;

Польща – 2,2 %;

Інші країни – 45,6 %.

Товарна структура українсько-німецької зовнішньої торгівлі протягом 1996–2000 рр. є більш-менш сталою. Україна переважно експортує промислові товари, зокрема текстиль та металургійну продукцію, а імпортує фармацевтичні товари, ядерні реактори, електротехніку, транспортні наземні засоби та оптику.

Так, у 1996 р. основну групу товарів українського експорту до ФРН складали:

одяг, текстиль – 30,71 %;

мідь та вироби з неї – 7,21 %;

чорні метали – 5,21 %;

білкові речовини, крохмал, клеї, ферменти – 4,23 %;
реактори ядерні та їх частини – 4,23 %.
Основну групу імпорту товарів з Німеччини:
реактори ядерні та їх частини – 24,62 %;
електричні машини та устаткування, аудіо та відео апаратура – 6,87 %;
транспортні наземні засоби – 5,47 %;
пластмаси та вироби з них – 3,96 %;
оптичні, медичні та хірургічні прилади – 3,90 %.
В 1997 р. експорт з України:
одяг, текстиль – 25,2 %;
мідь та вироби з неї – 16,97 %;
чорні метали – 8,71 %;
алюміній та вироби з нього – 5,09 %;
вироби з чорних металів – 3,34 %;
реактори ядерні та їх частини – 4,31 %.
Основну групу імпорту товарів з Німеччини:
реактори ядерні та їх частини – 26,58 %;
транспортні наземні засоби – 9,79 %;
електричні машини та устаткування, аудіо та відео апаратура – 6 %;
фармацевтичні продукти – 5,26 %;
пластмаси та вироби з них – 4,64 %;
оптичні, медичні та хірургічні прилади – 4 %.
В 1998 р. експорт з України:
одяг, текстиль – 28,07 %;
мідь та вироби з неї – 15,22 %;
чорні метали – 9,46 %;
алюміній та вироби з нього – 5,88 %;
реактори ядерні та їх частини – 4,89 %;
вироби з чорних металів – 4,17 %.
Основну групу імпорту товарів з Німеччини:
реактори ядерні та їх частини – 25,3 %;
транспортні наземні засоби – 10,7 %;
електричні машини та устаткування, аудіо та відео апаратура – 7,31 %;
оптичні, медичні та хірургічні прилади – 4,61 %.
В 1999 р. експорт з України:
одяг, текстиль – 29,72 %;
мідь та вироби з неї – 16,55 %;
чорні метали – 6,07 %;
алюміній та вироби з нього – 5,33 %;
реактори ядерні та їх частини – 4,19 %;
електричні машини та устаткування, аудіо та відео апаратура – 4,08 %.
Основну групу імпорту товарів з Німеччини:
реактори ядерні та їх частини – 21,49 %;
електричні машини та устаткування, аудіо та відео апаратура – 7,49 %;
транспортні наземні засоби – 5,7 %;
фармацевтичні продукти – 4,41 %;
хімічні волокна – 4,64 %.
В 2000 р. експорт з України:
одяг, текстиль – 24,13 %;
мідь та вироби з неї – 17,07 %;
чорні метали – 12,75 %;
білкові речовини, крохмал, клеї, ферменти – 4,95 %;
алюміній та вироби з нього – 4,33 %.
Основну групу імпорту товарів з Німеччини:
реактори ядерні та їх частини – 18,50 %;

електричні машини та устаткування, аудіо та відео апаратура – 7,72 %;
 транспортні наземні засоби – 7,15 %;
 пластмаси та вироби з них – 5,41 %;
 Мінеральне паливо, нафта і нафтопродукти 4,91 %;
 фармацевтичні продукти – 3,75 %.

Отже, товарна структура українсько-німецьких зовнішньоторгівельних зв'язків засвідчує, що українська сторона є експортером переважно продуктів неглибокої переробки чи сировини, а імпортує з ФРН переважно високотехнологічну продукцію. Також звертає увагу на себе той факт, що українською стороною імпортуються деякі товари, які є вагомою часткою українського експорту до Німеччини – що засвідчує спроможність українського товаровиробника виробляти подібну продукцію в Україні.

Інвестиційне співробітництво. Одним з провідних факторів, що може стимулювати та прискорювати позитивні економічні зрушення є зовнішні інвестиції. В сучасних умовах глобалізованої економіки провідні світові держави – США, ФРН, Японія, Китай та ін. намагаються створити максимально сприятливі умови для інвестора, завдяки якому будуть створені нові робочі місця, сплачені податки, знайдено кошти для реструктуризації підприємства чи галузі. Для країн з перехідною економікою, в т. ч. для нашої держави це особливо важливо ще й тому, що з інвестиціями надходять новітні технології та відповідний час управлінський досвід.

Загалом, за даними Державного комітету статистики України на 01. 01. 2001 р. загальний обсяг прямих іноземних інвестицій складав 3865,5 млн. дол. США. Інвестиції з ФРН в українську економіку становлять 237,9 млн. дол. і поступаються за своїм обсягом інвестиціям з США, Кіпру, Нідерландів, Росії та Великобританії.

Таблиця 3. 3.

Обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку України станом на 01. 01. 2001 р. в млн. дол.

Країна	Інвестиції в млн. дол.	% від загальної частки
США	635,8	17 %
Кіпр	372,6	10 %
Нідерланди	361,7	9 %
Росія	314,3	8 %
Великобританія	299,3	8 %
Німеччина	237,9	6 %
Швейцарія	169,2	4 %
Австрія	126,3	3 %
Всього	3865,5	100 %

У той же час Україна інвестувала в інші держави світу за цей період 98,5 млн. дол. США, зокрема в ФРН – 211,6 тис. дол.

За даними Держкомстату України на 01. 01. 2001 р. в Україні було зареєстровано 948 спільних підприємств (СП) із загальним обсягом інвестицій в 240,9 млн. дол., в яких присутні інвестиції з ФРН. Найбільша кількість СП з наявним німецьким капіталом була зареєстрована в м. Києві – 381, Львівській області – 100, Одеській області – 59, Закарпатській області – 38, Донецькій області – 36, Дніпропетровській області – 34.

Розподіл інвестицій з Німеччини за галузями економіки був наступний:

Харчова промисловість – 67,9 млн. дол. – 28,5 % від загальної суми інвестицій;

Внутрішня торгівля – 36,5 млн. дол. – 15,3 %;

Машинобудування і металообробка – 15,7 млн. дол. – 6,6 %;

Промисловість будівельних матеріалів – 14,6 млн. дол. – 6,1 %;

Пенсійне забезпечення – 14,5 млн. дол. – 6,1 %;

Легка промисловість – 13 млн. дол. – 5,5 %;

Деревообробна і целюлозно-паперова промисловість – 11,8 млн. дол. – 4,9 %;

Хімічна промисловість – 10,7 млн. дол. – 4,5 %.

Варто зазначити, що найбільш значними інвестиціями з ФРН в українську економіку було придбання тютюнових фабрик в Чернігові та Києві за 40 млн. дол. та будівництво нового тютюнового комбінату в Києві компанією "Реємтсма". Компанія "Аннус фляйш" придбала частину акцій Луганського м'ясокомбінату за 26 млн. дол. В київській області був створений фірмою "Тінокс тірцухт" власний м'ясомолочний комплекс. За участі німецького капіталу була також створена компанія "УМС" (Український мобільний зв'язок), яка є одним з лідерів на ринку мобільного зв'язку України. Спільне українсько-німецьке підприємство "Іста-Центр", яке було створене в Дніпропетровську за сприяння німецького концерну "Варта", здійснює виробництво свинцево-кислотних акумуляторів. Також німецьких інвесторів цікавить текстильна промисловість – компанія "Біллербек інтернешнл" інвестувала у два виробничі об'єднання в Києві та Чернігові.

Загалом, варто зазначити, що проблема інвестиційної діяльності як німецьких, а також інвесторів з інших країн залежить від значної кількості факторів: структурованості та стабільності законодавства, рівня корупції, регулювання економіки з боку державних інституцій, адміністративних перешкод, усталеності права приватної власності і т. д. Але, все-ж-таки, найголовнішим чинником, який може кардинально вплинути на рівень інвестицій в нашій державі – це усталеність демократичного ладу, входження до Євroatлантичних структур – НАТО, ЄС та стабільність політичної ситуації в країні. Іноземний капітал почувається найбільш комфортно в стабільних демократичних державах, з прозорим законодавством та зрозумілими правилами гри. Тому, зокрема, в Польщі рівень інвестицій як з ФРН, так і з інших країн набагато вищий ніж в Україні.

Інституційне співробітництво. Для покращення процесу налагодження стабільних економічних зв'язків в 1994 р. в Києві було відкрито Бюро представника німецької економіки, яке підпорядковане об'єднанню німецьких торгово-промислових палат і також має регіональне представництво в Дніпропетровську. Також з початку 90-х рр. в Україні відкрили свої представництва провідні німецькі фінансові установи – Дойче банк, Дрезднер банк, Комерцбанк та ін. Важливим елементом налагодження торгових зв'язків України та ФРН є діяльність німецького товариства кредитування торгівлі "Гермес". Моніторинг основних проблем економічної взаємодії двох країн здійснює представництво Федерального бюро зовнішньої економічної інформації.

Покращенню економічного діалогу сприяють різноманітні численні форуми, семінари, симпозіуми на яких представники політичних та бізнесових кіл можуть обговорити актуальні проблеми двостороннього співробітництва. Зокрема, в травні 1998 р. в Бонні було проведено перші українсько-німецькі консультації з усього кола як двосторонніх, так і міжнародних проблем. Варто зауважити, що крім України консультації в такому форматі ФРН проводить лише з Францією, Польщею та Росією. В лютому 1999 р. був створений німецько-український форум, основне завдання якого – розширити діалог на рівні громадських та неурядових організацій. В листопаді 1999 р. відбувся українсько-німецький економічний симпозіум на тему "Наступні 1000 днів – економічне зростання в Україні" на якому обговорювались шляхи реформування української економіки. В грудні 1999 р. відбувся українсько-німецький форум: "Україна після виборів: політика, економіка, культура". В липні 2000 р. відбулись міжурядові консультації на вищому політичному рівні. Одним з найголовніших питань порядку денного було обговорення проблем реформування української економіки. Налагодженню зв'язків також сприяє діяльність міжпарламентської групи "Німеччина-Україна".

Таким чином, налагодження взаємовигідних двосторонніх торгових зв'язків є актуальним питанням для багатьох урядових та приватних установ та організацій. Вони покликані розширити формат українсько-німецької взаємодії, визначити больові точки та сприяти вирішенню назрілих проблем. Розширена інституційна присутність німецької сторони в Україні засвідчує зацікавленість ФРН у взаємодії з нашою державою.

Список використаних джерел

1. Бізнес. – 2004 – № 24. – С. 39.
2. Крупп Г. Якщо процес реформ триватиме. Українсько-німецькі зв'язки: статус-кво та перспективи // Політика і час. – 1996. – № 12. – С. 18–20.
3. Мартинов А. Українсько-німецькі відносини на межі XXI ст.: попередні висновки та перспективи // Науковий вісник Дипломатичної академії. – 2002. – Випуск 7. – С. 229–

242. 4. Алефіренко В., Руденко Г. Співробітництво України з Німеччиною в контексті сучасних міжнародних відносин // Вопросы германской истории. Сборник научных трудов за редакцією проф. Бобильової С. Й. – Дніпропетровськ. – 2003. – С. 220–226. Мартинов А. Українсько-німецькі відносини на межі ХХІ ст.: попередні висновки та перспективи // Науковий вісник Дипломатичної академії. – 2002. – Випуск 7. – С. 229–242. Кривонос Р. Українсько-німецькі відносини // Людина і політика. – 1999. – № 4. – С. 5–10. 5. Хільчевська І. Г. Суспільно-географічні аспекти зовнішніх зв'язків України та Німеччини. Дис... канд. географ. наук. – Київ, 2002. 6. Устинов И. Н. Мировая торговля. Статистическо-энциклопедический справочник. – М., 2002. 7. Короткий статистичний збірник "Україна та Німеччина". Державний комітет статистики. – К., 2000; Die Ukraine und Deutschland in kurze. Statistisches Bundesamt. – Wiesbaden 2000. 8. Гальчинский А. Возможно ли украинское экономическое чудо // Зеркало недели. – 2001. – 21 апреля. – С. 7. 9. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. під ред. В. М. Литвина – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001. – 704 с. 10. Аслунд А. Розбудова капіталізму. Економічні перетворення в країнах колишнього радянського блоку / Перекл. з англ. – К.: Дух і літера, 2003. – 26 с. 11. Ахтамзян ФРГ в конце ХХ ст. // Новая и новейшая история. – 1999. – № 4. – С. 35–50. 12. Гутник В. Германия. // Международная экономика и международные отношения. – 2001. – № 8. – С. 79–88.

Volodymyr Gavrylyuk

UKRAINIAN-GERMAN RELATIONS. EKONOMICAL APPROACH

In the article the main tendencies of economical development of Ukraine and German in 1991–2001 years and Ukrainian-German relations are investegated.

РОЗДІЛ 3
ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТИ І
КУЛЬТУРИ

УДК 93 (07)

Наталія Ігнатенко

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

У статті подано аналіз змісту, принципів, засобів реалізації громадянської освіти в системі загальноосвітньої школи. Обґрунтовано необхідність її запровадження в контексті юридично-правових відносин сучасного процесу державотворення.

В преамбулі до Загальної декларації прав людини підкреслюється, що "визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, рівних та невід'ємних її прав є основою свободи, справедливості та миру" [1: 2]. З поступовим наближенням України до отримання статусу демократичної держави, зростає інтерес до прав людини, які можуть і повинні стати основою консолідації різних суспільних сил, абсолютною, безумовною для всіх цінністю, спроможною сприяти стабілізації соціального розвитку країни.

Світова спільнота орієнтує людей на ознайомлення зі змістом міжнародних документів про права людини. Комісія ООН з прав людини в березні 1989 р. прийняла резолюцію 1989/53 "Розвиток діяльності суспільної інформації в галузі прав людини, в тому числі Всесвітня компанія з інформування громадськості з питань прав людини". В цій резолюції міститься заклик до всіх держав докласти особливих зусиль, щоб забезпечити широке освітлення заходів ООН у цій царині. На жаль, у нашій державі проблема прав людини довгі роки сприймалася як щось ідеологічно сумнівне, пов'язане з підступами західної пропаганди. Після підписання СРСР у січні 1989 р. Віденської угоди, політичні, організаційні, правові перешкоди для активного вивчення прав людини були нібито усунені. Разом з тим, педагогам ще деякий час доведеться долати гальмівний вплив все ще панівної радянської концепції, згідно з якою всі необхідні трудівникам права в нашій державі забезпечені, ніяких інших нам не потрібно.

Досвід показує, що значних зусиль потребує усвідомлення справжньої ролі прав людини в житті окремих членів суспільства, різних народів, людства загалом. Не всі одразу погоджуються, що права людини абсолютні, а інтереси держави відносні. Не для всіх очевидно, що пріоритет інтересів особистості перед інтересами держави є конкретним виразом принципу гуманізму, що багато наших негараздів беруть початок із недооцінки потреб особистості і переоцінки ролі держави. Популярною залишається думка, що обов'язки людини первинні, а права – вторинні. Ця "альтернатива" хибна: в даному випадку потрібно говорити не про розподіл понять, а про єдність прав і обов'язків, про неможливість існування одних без інших.

З огляду на це важливим і актуальним є концептуальне осмислення наукових і практичних засад громадянської освіти та виховання молоді, зорієнтованість учительського загалу на якнайповнішу реалізацію громадянського потенціалу шкільних курсів. З цією метою варто визначити сутність понять громадянськість та громадянська освіта, принципи та моделі, реалізації яких склалися на основі напрацювань вітчизняної педагогіки, концепцій і тенденцій сучасного європейського світу.

Насамперед звернімося до тлумачення поняття *громадянськість*. У філософському словнику за редакцією В. І. Шинкарука під *громадянськістю* розуміється – усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства, почуття відповідальності за їхнє становище [2: 110]. "Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності" визначає *громадянськість* як духовно-моральну цінність, світоглядно-психологічну характеристику людини, зумовлену її державною самоіндифікацією, усвідомлення належності до конкретної країни [3: 2]. Зауважимо, однак, що суть громадянськості не вичерпується цими визначеннями. Узагаль-

нюючи широкий спектр біологічних, психологічних, соціальних інтерпретацій цього поняття можна розглядати його з двох позицій.

Перша бере за приклад практику громадянства в класичних республіках Греції і Риму. Це республіканська громадянськість, що розглядає особистість як члена політичного суспільства, його складову. Основні принципи такого типу громадянства можуть бути зведені до трьох постулатів: відчуття належності до політичної спільноти як частини загального громадянського життя; вірність своїй вітчизні, що передбачає лояльність до правових норм суспільства; пріоритет громадянських обов'язків, їх перевага над особистими інтересами.

Друга – більш близька до нас у часі (від ідей Дж. Локка та Т. Джеферсона) – базується передусім на вченнях про права і свободи індивіда. Так звана *ліберальна громадянськість*, провідною ідеєю якої є рівність усіх членів суспільства між собою, однаковість їх політичних, соціально-економічних та представницьких прав, стала родоначальницею Загальної декларації про права людини та міжнародних інструментів її впровадження.

Отже, республіканська традиція акцентує увагу на приналежності до колективу, розвитку почуття обов'язку і відповідальності, ліберальна традиція підтримує права індивіда і захищає їх від будь-якого втручання з боку влади. І лише в поєднанні вони утворюють основу для сучасного розуміння громадянськості й визначають мету, шляхи й засоби громадянської освіти та виховання.

Підсумовуючи наявні точки зору на визначення сутності громадянськості, необхідно зазначити, що в західній літературі дослідниками цієї проблеми не виявлено формального визначення громадянської освіти (*civic education*) або точної дефініції її обсягу. Але незважаючи на відсутність однозначного тлумачення, цілком очевидно є головна ідея громадянської освіти в європейському контексті – це освіта, спрямована на формування знань і навичок, необхідних громадянину демократичної, правової держави. Її ядро становлять викладання і вивчення прав людини, а супутні знання повинні допомогти новим поколінням у розумінні сучасного демократичного суспільства, його проблем та засобів їх розв'язання.

З огляду на виняткову важливість проблеми громадянської освіти (особливо для сучасного українського суспільства) цілком логічно постає питання: "У якому віці можна розпочинати громадянську освіту?"

Навчання – процес тривалий, а громадянська освіта повинна починатись ще з дитячого садка. Побудувати громадянське суспільство на засадах авторитарного командно-адміністративного виховання неможливо. Якщо в суспільстві повинні жити громадяни, які дотримуватимуться принципів демократії, то до цього потрібно готувати змалечку. Саме у цей період бажано формувати почуття особистої свободи і громадянського обов'язку, повагу до інших людей, їхнього світогляду.

І все ж найважливішим етапом громадянської освіти є школа. Тут закладаються основи громадянського суспільства, а учень стає громадянином. Ми живемо на початковому етапі громадянського суспільства, тому *громадянська освіта* не може остаточно базуватися на досягненнях інститутів демократії (їх не так багато). Її ядро повинні становити викладання і вивчення прав і свобод людини, формування особистісної і політичної культури, культури міжетнічних стосунків, розвиток правосвідомості і мотивації до праці [4: 1]. На цих засадах ми можемо виховати національно свідомого, відкритого до демократії, соціально активного громадянина, який критично мислить, толерантно ставиться до поглядів навколишніх і протистоїть будь-яким проявам насильства. Разом з тим процес становлення громадянської освіти як засобу гуманізації суспільства передбачає формування ряду змістових орієнтацій, до яких, на наш погляд, потрібно віднести наступні:

- утвердження у свідомості учнів спрямованості на компетентність як базову цінність вітчизняного суспільного розвитку.
- лише компетентні люди, насамперед у політичному, економічному та правовому сенсі, будуть здатними подолати поширені сьогодні в нашому суспільстві негативні явища, такі як, скажімо, корупція, правовий нігілізм, політичне невігластво. Для

України набуття компетентності є особливо важливим, оскільки власне некомпетентність на всіх рівнях суспільної організації можна вважати однією з основних причин наших негараздів.

- формування ставлення до громадянської освіти не як до суми нових знань, а як до своєї *моральної мети*.

В українському суспільстві сьогодні відбуваються динамічні зміни суспільно-політичного характеру. Логіка цих змін пов'язана з цивілізаційним викликом демократизації, якої сьогодні прагнуть близько 40 оновлених країн. Основна мета реформування будь-якого суспільства, котре претендує на те, щоб вважатися демократичним, полягає в трансформуванні його у бік відкритості та справедливості. Виходячи з цього, громадянська освіта має виховувати внутрішньо усвідомлене прагнення змінити життя громадян на краще в розумінні досягнення успіхів щодо охорони здоров'я, забезпечення багатства та добробуту. У морально-етичному сенсі громадянську освіту необхідно розвивати на засадах відмови від ідеологічних штампів, обслуговування влади. Такий підхід сьогодні має стати не лише освітнім принципом, а й життєвим орієнтиром. Доки люди, не усвідомляють необхідності набуття достатніх знань і навичок задля здійснення свідомого контролю за процесом державотворення, ідея демократії в нашому суспільстві залишатиметься й надалі не втіленою.

Надання предметній сутності громадянської освіти переважно практично орієнтованого характеру.

Ідея демократії залишатиметься і надалі не втіленою, доки люди, насамперед підлітки, не усвідомляють необхідності набуття достатніх знань і навичок для здійснення свідомого контролю за діями влади, уряду. Основна практично орієнтована мета громадянської освіти полягає у формуванні суверенного громадянина. Відтак, вона повинна розглядатися з двох боків: як комплекс теоретичних знань про суспільство, політику, державу і право, а також як відповідні вміння і навички їхнього практичного застосування.

Виховання культури вибору, вміння досягати згоди, неприпустимості негативного тлумачення тих чи інших культур, народів, традицій.

Ми живемо в часи, коли змінюється вся структура людської цивілізації. І якщо в розвинених західних демократіях ці зміни відбувалися поступово, упродовж кількох десятиліть, то в Україні цей процес відбувається надто швидко і болісно. Мається на увазі глобальний перехід людської свідомості від надмірного патерналізму до самозабезпечення, свідомого вибору на широко плюралістичній основі. Призначення громадянської освіти – допомогти молодій людині здійснити адекватний вибір.

Формування принципів і критеріїв гуманізму, свободи особистості, рівності, справедливості, терпимості до інакомислячих.

Складовими цього процесу є формування громадянських якостей: внутрішньої свободи, відповідальності, здатності бачити прекрасне в оточуючому світі та в людях.

Утвердження у свідомості людей нової етики, яка розглядає суспільство як осередок для гармонійного поєднання людини і соціуму.

Роз'єднання людей, розлад суспільства призводить до розчеплення, виникнення асоціальної поведінки. Здоров'я суспільства залежить від спільних зусиль, спрямованих на підтримку соціального порядку і суспільного блага через опору на громадянську освіту.

Для реалізації цих глибинних завдань необхідна система роботи побудована на наукових уявленнях про структуру громадянської особистості в демократичному суспільстві, широке використання загальних педагогічних правил і настанов (таких, скажімо, як підпорядкування формуванню громадянських якостей учня всіх видів діяльності в школі), а також максимальна активізація позитивних моментів засвоєння учнями сукупності знань з громадянською спрямованістю. Важливо, аби вчителі постійно акцентували на таких завданнях щодо громадянської освіти і громадянського виховання своїх учнів. "Відповідно до цього у плані-конспекті уроку за позиціями його розвивальної і виховної мети доцільно включати елементи формування і розвитку громадянських якостей школярів. Зокрема, за змістом навчального матеріалу мають бути організовані певні педагогічні пере-

думови сприйняття учнями програмового матеріалу громадянської спрямованості; переконання індивіда як особистості в його соціальному утвердженні на засадах громадянської свідомості в конкретних суто громадянських діях і вчинках" [5: 17].

Безумовно, така робота в кожному закладі освіти повинна мати належне методичне забезпечення, адже кожен навчальний предмет в напрямі громадянської освіти має свої специфічні особливості і по-різному реалізує їх у навчально-виховному процесі. "Разом з тим, – зауважує В. Струманський, – ведучи мову про громадянську освіту, варто було б все ж більший наголос робити на навчальній і методичній роботі учнів і вчителів в академічний урочний час. Дуже важливо, аби в основу ініціювання громадянських інтересів були покладені історичний досвід українського народу в організації свого повсякдення, знання, вміння і навички щодо підготовки дітей і молоді до життя, його історико-культурні традиції, звичаї, мораль, вірування. Саме вони найбільшою мірою забезпечують у зростаючої особистості таку системно-комплексну якість, як духовність" [5: 17].

Не менш актуальним є питання співвідношення ролі школи, сім'ї, громадських об'єднань у процесі громадянської освіти і виховання. "Досвід інших країн свідчить, що громадянська освіта – це поле докладання зусиль насамперед, не державних, а громадських формувань, неурядових організацій, освітянських спілок, батьківських об'єднань, громадськості в цілому", – зазначив з цього приводу П. Полянський [6: 9]. Втім, і держава відіграє тут не останню роль. Дискусії про те, чи має "Громадянська освіта" бути окремим предметом, що точилися з 1998 року, завершилися позитивною відповіддю. Так, це буде окремий предмет. Тепер потрібно з'ясувати теми, програму цієї освіти. Питання складне, але його також можна вирішити. Пробний підручник і методичний посібник "Основи громадянської освіти" для 8–9 класів це підтверджує.

Наступне завдання, яке необхідно розв'язати: "як викладати курс "Громадянська освіта" в школі". Вважаємо, що ефективним буде використання активних форм навчання, таких як рольова гра, дискусія, "мозкова атака" тощо. Тобто таких форм роботи, які допоможуть учневі вчитися самостійно знаходити знання і відповіді на поставлені запитання.

Важлива роль у процесі громадянської освіти відводиться вчителю, як носію ідеології, духовності, культури. "... громадянськість – це пристрасть людського серця, – писав В. Сухомлинський, – і донести до юних душ її можна лише тоді, коли сам постаєш перед своїми вихованцями як громадянин" [7: 164]. На жаль сучасний вчитель не завжди відповідає ідеалу В. Сухомлинського. "Безапеляційність, категоричність учителя, вимоги покори від учня – це реалії сьогоденної української школи. В таких умовах побудувати навчальний курс громадянської освіти практично неможливо, бо він буде заформалізований і не викличе відповідної зацікавленості", – зауважувала з цього приводу О. Сухомлинська [6: 9].

Щоб уникнути профанації громадянської освіти, потрібно, зміцнювати педагогічний мікроклімат у шкільному колективі. Не можна вчити демократії антидемократичними методами. Стосунки між вчителями та учнями повинні базуватись на взаємоповазі, доброзичливості, відвертості, довірі, толерантності. Для цього важливою є рівновага між порядком і дисципліною, дотриманням правил і дружньою атмосферою, спілкуванням на уроці. Учитель повинен заохочувати учнів висловлювати власні міркування, нехай ще не сформовані, і можливо, хибні. Необхідно створити умови аби учні не відчували дискомфорт, не боялися говорити і не заважали робити це іншим. Учитель повинен не нав'язувати власні погляди, а інтегрувати досвід учнів у навчальний процес, не уникаючи суперечливих питань, а намагатись запобігти непорозумінням, пам'ятати, що гуманітаризація і гуманізація навчального процесу починаються не з наказів, а з реальної трансформації власної діяльності.

Нарешті треба відзначити як важливу умову здійснення громадянської освіти учнів активність та гнучкість позиції кожного конкретного закладу освіти, який є окремим автономним суб'єктом процесу громадянської освіти, якщо брати до уваги такі її складові, як розташування (регіон, сільська чи міська школа), тип закладу (масовий чи елітарний), контингент учнів (моноетнічний чи поліетнічний), ступінь автономності щодо влади; освітянські структури, психологічні властивості дітей (соціальний статус) тощо.

Отже, формування правової демократичної держави можливе лише на основі розвинутого громадянського суспільства, для побудови якого потрібні нові ідеї, поштовхи, навіть новий світогляд. Як зазначає сучасний німецький філософ Петер Козловські, – "Суспільство постмодерного типу, яке формується в Україні – це творче суспільство. Кожна людина в ньому може стати художником. Адже будівничий мосту повинен будувати його не тільки технічно грамотно, а й красиво, так, щоб міст не розділяв, а з'єднував протилежні береги" [8: 3]. Найголовнішою метою громадянської освіти повинне стати прагнення суспільства та окремих індивідів до конструктивних змін, формування впевненості в майбутньому, а також творче осмислення світового досвіду впровадження громадянської освіти та його органічне поєднання з вітчизняною культурно-історичною традицією. Якщо вибір України пов'язаний з демократичними орієнтирами, то, виховуючи юних громадян, необхідно мати чітке уявлення про права людини, суть громадянського суспільства, його специфічні риси, закономірності розвитку. Громадянське виховання повинне стати становим хребтом усієї діяльності школи як у процесі навчання, так і у позакласній роботі. Його ефективність залежатиме насамперед від реального визнання педагогами особистості дитини як головної мети виховання, пріоритету, найбільшої цінності суспільства. Усвідомлення цього є вирішальною умовою переходу на нову парадигму громадянського виховання й освіти.

Список використаних джерел

1. Права людини: Міжнародні договори України. Декларації. Документи. – 2-е вид. – Київ: Юрінформ, 1992. – 199 с.
2. Шинкарук В. І. Філософський словник. – Київ: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1986. – 800 с.
3. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Інформаційний збірник міністерства освіти України. – 2000. – № 22. – 23 с.
4. Мокрогуз О. Громадянська освіта: проблеми і перспективи запровадження // Завуч. – 2000. – № 28. – С. 1–2.
5. Струманський В. Соціокультурні основи та педагогічний зміст ініціювання громадянського інтересу в учнів // Рідна школа. – 2001. – № 1. – С. 15–18.
6. Лознякова О. Велика місія громадянської освіти // Освіта України. – 2001. – № 22. – С. 9.
7. Сухомлинський В. А. Избранные педагогические сочинения в 3-х томах. – Т. 2. – Москва: Педагогика, 1980. – С. 161–169.
8. Горбатенко В. П. Громадянська освіта як чинник гуманізації суспільства // Доба. – 2002. – № 3. – С. 2–5.

Natalia Ignatenko

A CIVIL EDUCATION AS A METHOD OF REALIZATION OF PEOPLE'S RIGHTS IN UKRAINE

In this article one can find the analysis of subject and principles, the ways of their realization in the system of general school. The necessity of its introducing in the context of juridical and legal relations of modern process of state founding is also motivated.

УДК 930.1

Степан Вовк

АНАЛІЗ КРИТЕРІЇВ НОВОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ В ДИСКУРСІ ЦІЛІСНОГО СВІТОСПРИЙНЯТТЯ

У статті з позиції некласичної методології і предметної логіки всебічно обґрунтовувати одномірну хибність традиційного розуміння природи й сутності критеріїв нової екологічної парадигми Ф. Капрою та Юр Лозом.

Динаміка розвитку засобів пізнання Реальності у напрямі становлення єдиної міждисциплінарної науки різносторонньо-цілісно залежить від ефективного подолання неоднозначного смислу і змісту поняття "парадигма". Ф. Капра, формально-логічно використовуючи досвід цілісного світосприйняття і світорозуміння східних містиків, квазікласично будує нову екологічну парадигму в рамках концептуального синтезу обґрунтування природи містичних явищ з холістичним підходом у квантовій фізиці, екології та інших науках. У той же час Юр Лоз з позиції свого Вчення і Теорії Гравітаційної Відносності реалізує у традиційному дусі аналіз критеріїв нової парадигми Ф. Капри [2–6]. Вихідною основою такого аналізу є теза: в Реальності Єдина Причина "динамічно взаємопронизує" всі явища Всесвіту. З цих позицій Лоз розглядає п'ять таких критеріїв:

1. "Перехід від частин до цілого" [6: 336]. З точки зору енергетистської логіки – це вельми умовний перехід, що не піддається розшифровці в межах аксіоматичної логіки. В старій парадигмі значення динамічної системи як такої походить з функціонального характеру її частин. У новій парадигмі – навпаки. Це цілком правильно, але необхідно усвідомити особливість аксіоматичної логіки та невизначеність поняття "парадигма". Тому необхідно твердо пам'ятати, що між певною штучною річчю і будь-якою частиною Природи завжди існують неусувні відмінності. Наприклад, машина як така немає безпосереднього зв'язку з цілим. Матеріалістичне порівняння Ф. Капри є явно неспроможне, яке може призвести тільки до хибно-логічного результату. В рамках аксіоматичного підходу ціле є ціленаправленою і ведучою основою в будь-яких людських справах, бо врешті-решт ці справи ведуть до задоволення тілесних потреб. Тому невірним є тлумачення Капрою про те, що в старій парадигмі певне ціле не є наслідковою подією. Стосовно природних явищ навіть аксіоматична логіка безсила допомогти людині знайти істинний зв'язок між явищами, тобто пізнати Природу. Це, дійсно, межово однобічна оцінка даного критерію.

Виникає доленосне для людства питання: якими засобами можна і потрібно розкривати природу та предметну сутність цілого? Для Лоза дійсна пізнавальна логіка – це холістична ієрархічно співпричинна і співнаслідкова логіка, в якій відображується миттєвий зв'язок всіх подій Природи [7: 68]. Причина в такій логіці – гравітаційна польова енергія, котра "пронизала" всі явища Всесвіту. Для Лоза така річ як "зв'язок між явищами" абсолютно не існує. Тим самим він вводить "новітнє" гальмо в процесі пізнання цілісності. Прикладів прямого зв'язку між різними явищами дуже багато. Необхідно пам'ятати, що тлумачення цих фактів виконано аксіоматичним рівнем свідомості людини, а вся інформація вироблена звичайним царством аксіоматичної ілюзії. Отже, зв'язок між явищами – явно хибне поняття, за яким стоїть всеорганізуюча Причина. Тому зрозуміло, що Лоз не виявляє будь-якої новизни в оновлюючій декларації Капри видимості нової парадигми. Це звичайна декларація в межах аксіоматичних можливостей. Такі спроби потрібні для того, щоб привести до розуміння тієї обставини, що в межах математичної, фізіологічної, матеріалістичної логіки абсолютно неможливий будь-який прорив до Істини. Приклад квантової фізики зовсім не підходить для ілюстрації нібито нового методу сприйняття Світу. Нищівній критиці піддається математика як найгірше, що було створено людством

на шляху пізнання Всесвіту. Вся справа в тому, що ця наука створювалась для соціальних потреб, але не для пізнання Природи. Але це вже наднаївна декларація Лоза в "підгонці" до власного розуміння природи й сутності процесу пізнання Природи.

2. "Перехід від структури до процесу". Цей критерій піддається повному "розгрому", але також з вкрай однобічної позиції свого Вчення. По-перше, відзначається, що Капри "працює" в класичній методології в межах аксіоматичної логіки. Він стверджує, що сучасна фізика нібито підтверджує цей критерій, але в дійсності все не так. Такого переходу немає, бо нову парадигму не можна характеризувати поняттям "процес". Тому й необхідно звернутися до Єдиної Причини, щоб плідно здолати межі фрагментарної класичної методології, суттєво погіршеної математикою. Лише в дискурсі холистичної енергетистської логіки немає місця для застосування одиничних індексів, бо Всесвіт – Неподільне Ціле з Єдиною всеорганізуючою Причиною. "Частини Всесвіту, – зазначає Лоз, – існують тільки умовно, тобто ілюзорно, у фізіологічному сприйнятті як виду Homo Sapiens, так й інших представників органічного світу (цікаво, яких представників має на увазі Лоз? – С. В.)" [7: 71]. Таке вербальне пояснення дозволяє йому стверджувати, що поняття "кілограм–маси" в аксіоматичній логіці має редукціоністське застосування. Але в рамках енергетистської логіки перехід від кілограмів до електрон-вольтів просто неможливий в одномірному енергетичному Всесвіті, в якому відсутні будь-які складники. Гучна критика даного критерію Капри – своєрідна "димовая завіса" для прикриття беззмістовності цієї критичної оцінки за допомогою холистичної, енергетистської логіки. Суть поняття яскраво виражена у компромісному висновку Лоза. "Вірно, що матеріалістичний Всесвіт має незчисленну кількість частин, але кожен повинен розуміти первісно необхідну істину, яка полягає в наступному: сам матеріалізм не просто надскладне, надшкідливе, але й цілком всевинищувальне мазання" [7: 71].

3. "Перехід від об'єктивної до "епістамічної" науки". На думку Капри, наукова інформація розглядається як об'єктивна і незалежна від процесу пізнання є недоліком старої парадигми. З точки зору енергетизму це не так. Яке ж обґрунтування даної "інаковості"? За однотипною схемою. Матеріалістична інформація істинно об'єктивна з точки зору людської фізіології та в оцінці Людиною всіх явищ, які відбуваються в певному гравітаційному рівні Землі. Така інформація не залежить від особистого спостереження. Прикладом цьому може слугувати процес зважування, що не залежить від того, хто його проводить, хто добуває це знання в даному рівні гравітаційного поля – енергії Землі. Це своєрідне вербальне "оздоблення" старої парадигми і зовсім непотрібне. На цьому фоні стверджується, що в новій парадигмі немає такої відмінності і розуміння певного процесу безпосередньо включеного в його опис, який залежить від спостерігача. Критика Лоза – безпредметна. Про це переконливо свідчить його лінійно-абсурдний висновок. "Але якщо це так, то такий процес знання відверто суб'єктивний, тобто кожен може мати свою власну правду і... також Всесвіт". І далі: "Розуміється, це єрунда, тому що Реальність не залежить від людської фізіології, або, точніше, від цілком невизначених залежностей квантової фізики. Це пряме "перенесення" фундаментальних рис класичної методології в лоно сучасної логіки. Фактично – це неправомірна критика, яка є багатогранно хибною. Наприклад, для Лоза "епістамічний" принцип означає, що *Людина взагалі не може продукувати об'єктивну інформацію*" [7: 72]. Все це "надфантастична декларація" Капри про нову наукову парадигму. І тут Лоз дає волю своєму гніву, вірніше деструктивній фантазії своєї ненависті до самих способів пояснення в квантовій фізиці. Про це переконливо свідчить той роздум Лоза, в якому він намагається в'яснити головні передумови, які повинні бути в мозку людини для з'явлення претензії на нову наукову парадигму. Він зразу ж стверджує, що перша провокаційна й хибна передумова витікає з пояснювальних конструкцій квантової фізики, які, розуміється, надневизначені. Друга – витікає з плутанини, що утворилась в процесі пояснення страхітливих результатів людської діяльності на Землі за останні три століття. І знову спалах гніву й ненависті відносно квантової механіки. На думку Лоза, тут взагалі не існує методології, тому що в цьому розділі фізики, головний елемент – причина – абсолютно відсутня" [7: 72–73]. Це пряма й однобічна фальсифікація природи, сутності й змісту квантової теорії, як повністю поверхневої видумки. Для чого ця фальсифікація? Щоб Лоз зробив світопізнавальною пана-

цеєю розкриття Багатомірної Цілісності Всесвіту свій одномірний жорстоко детерміністський енергетичний Всесвіт. При цьому він просто декларує, що в Природі навіть однеєдине явище повністю не може трапитися без причини (адже так "диктує" Єдина Причина!).

З іншого боку, в Теорії Гравітаційної Відносності кожне явище жорстоко передвизначено даним рівнем гравітаційного поля-енергії Землі, а також характером енергетичного поля певних субстанцій, що слугують "знаряддями праці" для гравітаційного поля Землі, якщо ми говоримо про всі природні явища в їх зв'язку з Цілим. Але органічні види можуть продукувати деяку вторинну дію, яка ідеально працює в рамках лінійних причинно-наслідкових зв'язків. Це просто "калька" класичної методології, котра принципово не може бути використана для розуміння й розкриття філософсько-методологічного статусу квантової механіки. Але для Лоза чомусь легше здекларувати, що остання – найбільш темна і найбільш неспроможна частина фізики. При цьому він з іронією будує свою аргументацію з акцентом на ту ще неосмислену ситуацію, що, якщо поняття "квант" все ще залишається абсолютно непоясненим в матеріалізмі, то як може сама так звана квантова теорія слугувати прикладом розтлумачення і зрозумілості?! [7: 69]. Це вже підґрунтя для здійснення ціленаправленої "підгонки" до концептуального смислу свого Вчення і Теорії Гравітаційної Відносності. Цілком доречною здається теза, що поскільки субатомарні процеси багаторівневі, вони можуть бути описані "ні надредукціоністською математикою, ні будь-якими витонченими однорівневими поясненнями". Як правильно їх описати і зрозуміти? Відповідь готова. Вони можуть бути зрозумілі тільки в рамках співпричинної ієрархічної логіки, яка відображує миттєвість дії. Ось чому квантова методологія описує процес знання як "епістамічний", з безпричинними зв'язками і з врахуванням відношення між методом і технікою експерименту. В такій ситуації само спостереження не характеризує природну подію без специфічного характеру нашого методу постановки питання (В. Гейзенберг). Чув дзвін, але не знає де він. Що для Лоза це означає? 1) це просто відображення такого прядку речей, коли будь-яке волюнтаристське питання може вести до появи свого власного результату; 2) останній дослідник уже може відважно представляти як реальність. Перед нами вкрай однобічно-хибне уявлення про гносеологічну сутність квантової теорії. Але воно наочно ілюструє глибинну суть "співпричинної ієрархічної логіки"?! З позиції цієї логіки нібито слідує, що така методологія категорично не може називатися об'єктивною (а де ж заявлена "Цілісність"?), тобто вона повинна прийматися як парафраза ведучої концепції квантової фізики під назвою "принцип невизначеності". Розуміється, цьому принципу немає місця в жорсткому одномірному енергетичному Всесвіті Тому неправомірним є висновок: дійсна невизначеність квантової фізики може породити тільки невизначений критерій "перехід від об'єктивної до "епістамічної" науки". Але це ж чисто традиційне обґрунтування в лінійно-одномірному Всесвіті. Невипадково і тут показовим є відхід Лоза.

Виявляється, що в "епістамічній тенденції" є дуже вірний натяк, суворо направлений проти математики, аксіоматичної логіки, котрий завжди веде Людину до ідеї особистісної істини. З іншого боку, епістемологія – внутрішньо притаманна, невіддільна складова процесу знання тільки у Вченні енергетизму, в якому немає смислу й сенсу не тільки розділяти вказані поняття, але навіть вести про це мову взагалі. А ось яке його обґрунтування. Історично поняття епістемології з'явилося із-за того, що існували два види інформації: раціональна (математична, фізіологічна, аксіоматична) і містична. Користувачі останньої ніколи не могли прийняти раціональну логіку, і одночасно не могли пояснити ні неправильність цієї логіки, ні правильність своєї власної (а це вже свідомо фальсифікація навіть при визнанні пріоритетності енергетистської логіки в розкритті феномену Цілісності. Раціональна логіка взагалі несумісна з містичною інтуїцією в плані засобів пізнання багатомірно-цілісного, динамічного Всесвіту). В цьому дискурсі зовсім не ясно, як у сприйнятті Цілісності будь-який містицизм (цікаво, а скільки його видів?) "можна легко порівняти з фізикою субатомних частинок (ось який виток вищеокресленої фальсифікації. – С. В.) тільки тому, що ніхто ще не пояснив ні природу містичних явищ, ні сутність четвертого розділу фізики (ідейна основа фальсифікації. – С. В.)" [7: 94].

4. "Перехід від "будови" до "мережі" як метафора знання". Лоз не заперечує існування фундаментальних законів і принципів, які безпосередньо зв'язані з існуванням основних цеглин деякого Всесвіту, скажімо, атомів чи кварків. Розуміється, в Природі немає ніяких цих об'єктів просто тому, що Світ не матеріальний, а поле-енергетичний?! Ця гіпотеза потребує аргументованого доведення. Але замість цього така декларація: в поле-енергетичному Світі існує ієрархічна співпричинно і співнаслідково об'єднана польова енергія. Тому Всесвіт – організоване Ціле, "котре може бути тільки одномірним, або, точніше, таким, що володіє нульовим виміром, непросторовим і нечасовим" [7: 74–75]. Це повна нісенітниця, яка ще до того ж однобічно абсолютизована. Лоз, дійсно, неперевершений у своїй амбітності й самовпевненості. "Тільки описуваний тут вид Всесвіту (але це тільки його особистий витвір. – С. В.) може проявляти Себе як миттєво діюча Цілісність. Тепер ми можемо ясно і недвозначно зрозуміти, що реальний Світ повинен управлятися і, дійсно, управляється тільки Одним Законом. Далі він виявляє своє незнання квантової фізики. Це засвідчує його звертання до творчості В. Гейзенберга. Лоз вважає, що в п'ятидесятих роках ХХ ст. останній висунув, також номінально, цю ж ідею, але закон В. Гейзенберга був математичним рівнянням, тому він міг мати тільки ілюзорний характер (з позиції одномірного виду Всесвіту Лоза?!). Аналогічно оцінюється смисл ейнштейнівсько-гейзенбергівського погляду про неможливість адаптації теоретичних формул класичної фізики до квантових явищ. Для Лоза "це повинно розглядуватися, в певній мірі, як існування деякої невизначеної темряви в четвертій частині фізики" [7: 75].

А хіба в класичній фізиці все ясно і немає прогалин? Ні. В ній також є "своя темрява", яка власне і привела до розробки квантової фізики. Лоз вишукує "слабкі, неосмислені місця" в квантовій фізиці, але не бачить таких у своїй однобічній "підгонці" до одного рівня гравітаційної польової енергії Землі. Що ж це за "сліпота"? Свідоме викривлення результатів квантової теорії. Для чого? Щоб безапеляційно стверджувати правоту своїх одномірних висновків. Ось один із них: "в Реальності абсолютно немає місця для лінійної техніки імовірності". Яке ж обґрунтування цього висновку? Сонце встає мільярди років і те ж саме буде ще мільярди років (впевненість = повній невизначеності, абсурдності такого прогнозу). Критика стає при цьому також абсурдною. В ній квантова фізика не може розглядатись як наука взагалі. Цікаво, чому? Бо її побудови повністю уявні. І знову ж "відступ". Вірним є те, що мережа подій у фізиці елементарних частинок не подібна на події макросвіту (світу, який частково може сприйматися органами чуття людини). Це так завдяки "непрямому й туманному сприйняттю субатомних подій. Поскільки людські органи сприйняття не можуть формувати спотворені зображення". На цьому підґрунті й робиться необхідний висновок. Для всіх цих мереж-картин, створених слідами частинок високих енергій безумовно існує та ж сама Єдина Причина, яка управляє всім Всесвітом. Але це таке поняття, котре не може бути осмислене матеріалістами з їх аксіоматичним методологічним підходом. Безсумнівно, що в їх принципі невизначеності "існує деякий зсув від класичного пояснення, – не до нової парадигми, а до нової логіки". Фактично – це одномірний "розрив" багатофакторного нелінійного Всесвіту. Ось чому такий зсув залишається повністю необґрунтованим доведеннями в силу повного нерозуміння Реальності при користуванні аксіоматичною логікою. На мій погляд, це також цілеспрямоване спотворення смислу й змісту пізнавального процесу в фізиці. Для цього я звернусь до контексту книги Лоза [7]. В ній він прямо стверджує, що не "ексцентричний принцип невизначеності" необхідно доповнювати ціллю і причиною для того, щоб роз'яснити традиційний метод досліджень: зсув повинен бути від лінійної сило-речовинної причини до ієрархічної польової й енергетичної Причини. Отже, поняття "будова" і "мережа" повинні розглядатись тільки як неточні, неспроможні метафори і не більше того" [7: 76]. Інакше кажучи, це метафори, котрі несуть лише натяк на відчайдушно необхідний перехід від однорівневого причинно-наслідкового зв'язку до ієрархічної миттєводіючої співпричинності.

Замість обґрунтування Лоз пропонує більш точні підходи-метафори в опису фізичної реальності, які можна знайти, наприклад, в гіпотезі бутстрапа Д. Чу, котра проголошує відсутність будь-яких фундаментальних параметрів, понять чи рівнянь. Тому він і квалі-

фікує "принцип відсутності будь-яких констант як найяскравіший крок до Реальності". Немає сумніву в тому, що цей крок неухильно поведе до заперечення всієї матеріалістичної інформації і, насамперед, аксіоматичної логіки як засобу пізнання Природи. При одній умові, якщо хтось відкриє Причину "всіх причин" [7: 76]. Але це і є доведення старої парадигми до механістичного абсурду. Зрозуміло, що "абсолютно немислимо досягти такої мети в рамках гіпотези бутстрапа, тому що в ситуації, коли речі існують "завдяки їх взаємно послідовним відношенням" [7: 337], немає місця гранично необхідній Єдиноорганізуючій Причині" [7: 76]. Та ж сама "підгонка", хоча і в іншому вербальному поясненні, в якому акцент переноситься на розуміння причини існування. Надія тут базується на нескінченних первісних причинах-сутностях, не на атомах, але на кварках чи навіть менших порціях речовини-енергії. Те ж саме відноситься і до інших гіпотез, скажімо, дисипативного типу, не говорячи вже про повністю пізнавально нежиттєвий системний підхід. Всі вони надредукціоністські. Чому? Бо їх автори нині намагаються розколоти – навіть не об'єкти застосування причин-сил, – вони анонімно, неусвідомлено, але відважно розбивають "цілісну" всеорганізуючу Причину на кваркоподібні шматки чогось причинно подібного, котрі ніби гармонійно діють самостійно. Подібні гіпотези потрібно характеризувати як безнадійно наївні і незрівнянно більш шкідливі, ніж картезіансько-ньютонівська парадигма. Для Лоза – це абсолютно волюнтаристські і тим самим цілком мертві і явно незастосовувані конструкції. В цьому випадку залишається сподіватися, що вони не зможуть самі по собі породити якісь хибні дії чи надихнути людей на щось шкідливе.

У рамках цієї фантазії дається пояснення наступному питанню: "Чому принцип бутстрапа не притягнув уваги більшості фізиків?" Відповідь, розуміється, тривіальна. В даній гіпотезі відсутня відповідна причина, котра могла би з'єднати незчисленні різноманітні явища в єдине Ціле. Тут доцільно задати таке логічно необхідне питання: чому гіпотеза бутстрапа Д. Чу, а потім і бомівська концепція голоруху з'явилися всередині співтовариства квантових фізиків? Цікаво, а в якій галузі знання вони могли з'явитись? І знову відповідь Лоза предметно "розмита", невизначена. Тільки в силу незадоволення поясненнями квантової механіки. А це уже однотипна фальсифікація квантової фізики, яку не можна заховати у будь-якій словесній системі.

Ф. Капра у своїй манері тлумачення пояснює, чому фізика не може прийматися (рахуватися) самим фундаментальним рівнем науки. Тому що об'єкт вивчення квантової фізики не може прийматися як більш фундаментальний, ніж сфери дослідження інших областей науки. Ця думка зовсім не означає, що "фізика частинок високих енергій ніколи раніше не була дійсним флагманом в задачі пізнання Реальності: вона була просто невірною, цілком хибною орієнтацією" [7: 78]. Але Лоза вважає, що пояснення Капри не є правильним. Чому? Бо, на його думку, будь-яка мислима однорівнева, зовнішньо безпричинна мережа понять і моделей не повинна прийматися як правильний шлях до Істини. Звідси він робить незвичний висновок, що "всі так звані самоорганізаційні пояснення досить швидко розкривають себе як дуже смішні жарти". Чи є вихід з цих "смішних жартів"? Є, але типово лозівський. У відповідності з Теорією Гравітаційної Відносності існує тільки одна причина – організатор для всього Всесвіту, котрою є гравітаційна ієрархічно співпричинна й співнаслідкова і тому миттєводіюча польова енергія. Це, справді, фантастичне вербальне пояснення, яке "начинене" нібито надзагальними механістичними уявленнями щодо пізнання структури й сутності одномірного енергетичного Всесвіту. "В кожному із своїх нескінченних рівнів, – зазначає він, – ця Причина "перекроюється" на аксіоматичні причинно-наслідкові залежності, тому стара парадигма дійсно правильна для пояснення всіх дій, направлених на задоволення тілесних потреб Людини, але не для розкриття "вертикальних" залежностей". На мій погляд, це пряме заперечення своїх же роздумів про розуміння Цілісності. Це не просто гносеологічне безглуздя, а незаперечний висновок, що слідує із вихідного "розриву" духовно-тілесної цілісності Природи. Таким же хибним є і висновок про те, що тільки "вертикальні" залежності можуть гарантувати майбутнє Людини. Причому в холістичній, енергетистській логіці цілком неможливо розмірковувати ні про галузі знання, ні про різні системи – рівні пізнання. Тобто перейти на шляхи східного містицизму?!

5. "Перехід від істини до наближеного опису". Цей критерій Капра представляє як синтез перших чотирьох (всі вони взаємно залежні). Чи рівнозначні ці критерії? Лоз стверджує, що в такому випадку вони повинні бути з'єднані співпричинно. Це тільки означає – вони лінійні і тому не володіють здатністю відобразити "загальну причину організації індивідуальних організмів, соціальних систем чи екосистем" [7: 78]. З іншого боку, в аксіоматичних рамках дослідники не можуть ясно усвідомити, що будь-яка система або підсистема є такою внаслідок відокремлення її від Цілого за допомогою людських перцептивних органів. Це звичайна ілюзія. У **"Реальності немає ні кварків, протонів, атомів... ні матеріалістичного Всесвіту"**. Дослідник стоїть перед повною відсутністю різних рівнів систем, а також різних рівнів систем наближеності знання-опису. Що тут є найважливішим для розуміння? Визнання того, що не існує зв'язку всього зі всім. Чому? Тому що в Природі немає таких відкрито хаотичних речей, як абсолютно непояснювальні і однаково неможливі поняття "самоз'єднань" чи "взаємної залежності". Але такої "кальки" в принципі не може бути. Істина не в тому, що "вони утворені за допомогою повністю пізнавально-хибних засобів". Це свідомо вигадка, що спирається на необґрунтовану сутність фізіологічної здатності людини розчленовувати світ у процесі його опису і пояснення. У цій здатності почуття і розум злиті воєдино! Тому побудова абстрактно-логічних картин неухильно розширює межі представлення й розуміння найвищої абстрактної реальності в буддизмі, даосизмі та інших вченнях Сходу. Але звідси не випливає, "що всі явища не існують в реальній Цілісності, яка функціонує завдяки дійсному існуванню Єдиної ієрархічної Причини – Правительки всіх ілюзорних молекул, речей, частин організмів, і так далі по наростаючій; будь-які багаторівневі системи категорично не можуть існувати без такої Причини, Котра... і з'єднує воєдино все і все" [7: 79]. Це надзвичайно суперечливий роздум в рамках того уявлення, яке я не можу назвати інакше, як "надмеханістичний догматизм".

У той же час, Ф. Капра "приходить до висновку, що всі гіпотези, теорії, наукові моделі – наближені конструкції. У зв'язку з цим "наука ніколи не зможе дати якогось повного й визначеного розуміння" [6: 338]. Це дозволило Лозу прямо заявити, що "наука – всього лише звичайна єрунда" [7: 79]. І знову ж його хибне одномірне уявлення: це "абсолютно правильно, якщо ми аналізуємо не речовинну, матеріалістичну, аксіоматичну науку, в рамках якої причинно-наслідкові залежності в одному рівні гравітаційного поля-енергії Землі, працюють цілком прекрасно, а ефемерні залежності квантової не є ні причинними, ні наслідковими, ні суворо часовими, ні відкрито просторовими, і в той же час вони... аксіоматичні" [7: 79–80]. І знову ж м'який "відступ". Хоча критерії Капри майже неможливо запам'ятати і чітко розрізнити, але все-таки в певній мірі вони позитивні (чи не для пізнання цілісності світу? – С. В.)

Досить показовим у полі однофакторної критики Лозом критеріїв нової парадигми Ф. Капри є його резюме стосовно способу сприйняття, судження, мислення у всій соціальній діяльності. По-перше, так звана парадигма як нове поняття лежить цілком в межах аксіоматичної логіки, котра є повністю редукаціоністською і базується на якісній одиниці або безякісній математичній?! Тому зображувати вищевказану рису як недолік старої парадигми означає тільки виявити фундаментальний порок сучасної людської логіки. Ясно, що в такій ситуації Капра об'єктивно не може вказувати дійсні відмінності між старою і новою парадигмами. Тому Лоз прямо стверджує, що "таких немає". Спостерігається те, що ніби нова парадигма тільки розширює стару. Вона набула деяких формальних відмінностей тільки завдяки застосуванню старої до більш широкого об'єкту дослідження. Уявляється, що деяка новизна нової парадигми досягнута тільки завдяки застосуванню невизначених залежностей квантової фізики, **"але це не та новизна, яка могла б породити дійсно нову методологію"** [7: 80]. Тут Лоз повний догматик свого Вчення. Його не "рятує" те, що всі критерії переходу від старої до нової парадигми взаємозалежні. Одночасно Капра сформулював риси цих критеріїв, обмежившись виключно різними цілком умовними словами та їх комбінаціями, а не на базі нових ідей. При цьому застосування такого фундаментального редукаціоністського інструменту, як математика цілком виключає саму появу нової методології. Це – прямий наслідок догматизму Лоза.

По-друге, всі критерії пливають невизначеним потоком. Ф. Капра не розшифрував "душу" аксіоматичної логіки, але визнав безпричинну техніку фізики частинок високих енергій (це уявлення уже відкинуто?!).

По-третє, нова парадигма ще не народилась. Немає нічого, що ми могли би назвати холістичним – не парадигмою, – а методологією сприйняття, судження, мислення і дії, яка узагальнюється в понятті "логіка". Необхідно звільнитися від "атомізуючої тупості математики", щоб не можна було уявити так званий матеріалістичний прогрес, або ж зворотну сторону прогресу – духовний регрес, деградацію виду Homo Sapiens на шляху до... духовного прогресу! Це не просто одномірне безглуздя, а глибинний порок будь-яких роздумів (і не тільки роздумів Лоза!) в лоні догматизації західного механістичного світогляду.

Список використаних джерел

1. Вовк С. М. Вступ до Даофізики. – Чернівці: Прут, 2004. – 250 с.
2. Зелинский А. Н. Кушаны и махаяна. – Центральная Азия в кушанскую эпоху. – Т. 2. – М., 1975. – С. 223–236.
3. Капра Ф. Дао фізики. – Бостон, 1991.
4. Капра Ф. Паутина жизни. – Нью Йорк, 1996.
5. Капра Ф. Поворотный пункт. – Нью Йорк: Саймон и Шустер, 1982.
6. Капра Ф. Теория систем и новая парадигма // Ключевые концепции в критической теории. Экология. – Нью Джерси, 1999.
7. Юр Лоз (Лидин). Антидао фізики. – Кн. 7. – Ч. 1. – Беркли, 2003. – 352 с.

Stepan Vovk

ANALYSIS OF CRITERIA OF NEW ECOLOGICAL PARADIGM IN THE DISCOURSE OF UNIFIED WORLD COMPREHENSION

The aim of the investigation is to give an objective foundation of one dimension error of the traditional perception of nature and essence of the ecological paradigm initiated by F. Capra and criticized by Yur Loz from the point of nonclassical methodology and subject logic.

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (477. 43/44)

Іван Рибак, Лілія Іваневич

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У ПОГЛЯДАХ КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО

У статті проаналізовано маловідомі праці Костя Широцького, присвячені історичному минулому України.

"Його статті, розвідки, замітки розкинуті по багатьох періодичних виданнях... Його наукові праці виходили й окремими книжками, брошурами і відбірками з часописів. А більш значні праці ще й зовсім не вийшли з друку", так зазначав про наукову діяльність дослідника історії та культури України К. Широцького (1886–1919) його вчитель, визначний історик Є. Сіцінський [1: 85], підкреслюючи, що він "був дуже позивчивий на всі сучасні події, на факти з культурно-просвітнього та наукового життя", про які відразу ж намагався висловити свою думку в друкованих виданнях [1: 97]. І як кожна людина, що любить свою Батьківщину, поважає її історію, шанує її культуру поспішав внести свою частку в їх дослідження, ґрунтовно й переконливо розкрити власну концепцію стосовно тих, чи інших історичних фактів і подій в житті українського народу.

Окремі згадки про історичні праці Костя Віталійовича подали у своїх розвідках Є. Сіцінський [1], Л. Биковський [2], І. Калинович [3], Л. Кароєва [4] і П. Толочко [5]. Детальному висвітленню наукової спадщини вченого з історії української нації й вагомості його вкладу в українську історіографію, нами, в рамках дослідної програми "Видатні постаті Поділля" Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ при Кам'янець-Подільському державному університеті і власного дисертаційного дослідження, із використанням відомих та нововіднайдених праць й присвячена дана стаття.

Будучи закоханим у свій рідний край, його мальовничу природу, його своєрідні, оригінальні традиції та звичаї, його самовідданий, вольовий і працьовитий народ, котрий вперто протягом багатьох століть намагався добитися незалежності, самостійності й соборності для своєї держави, професор Кость Широцький не зміг оминати в своїх наукових дослідженнях проблему його історичного розвитку. Так, учений в рукописній праці "Минуле Подільської землі" [6] відобразив свій погляд на історичні події, що відбувалися на Поділлі в цілому та його окремих повітах від часів язичництва, запровадження християнства у Київській Русі, татаро-монгольського іґа, литовської доби, польського правління, виникнення козацтва, гетьманування Б. Хмельницького, гайдамацьких повстань, народних виступів на чолі з Кармелюком, панування Росії аж до сучасного авторові періоду, звертаючи окрему увагу на історію розвитку господарського промислу, ремісництва, торгівлі, мови, письменства, мистецтва та еволюцію культури подолян. Першою назвою Поділля вчений вважав "Пониззя" – край, що розміщений внизу Карпатських гір і через який протікають річки Південний Буг та Дністер. Він підкреслив, що подоляни в язичницький період поклонялися окрім поширеним на українських землях богам, ще й своєму власному богові "Світовидові" – богові щастя, врожаю і погоди, кам'яний образ якого був віднайдений в середині XVIII ст. у річці Збручі біля Кам'янця-Подільського. Дослідник підтримував позицію інших українських істориків щодо надзвичайної важливості введення християнства на Русі Володимиром Великим у 988 р., його еволюційних наслідків для подальшого розвитку освіти, усіх культурних процесів, ремесла, розбудови міст, монастирів, храмів, тобто становлення цивілізації на етнічно-українській території, зокрема й Подільській землі. Найзнаменитішим й мудрим державним діячем на Поділлі після розпаду Київської Русі на окремі князівства Кость Віталійович назвав внука Ярослава Мудрого – галицько-подільського князя Ярослава Осмомисла, за татарського панування – князя Юрія Галицького або "короля Малої Русі", за литовської доби – князів

литовських Юрія, Олександра, Костянтина і Федора Коріатовичів, які збудували знамениту неприступну кам'яну фортецю у Кам'янець-Подільському. Кость Широцький відзначив величину впливу, який мала культура, мова і віра українського народу на культурний розвиток й становлення татар та литовців як окремих націй, а литовці довгий час розмовляли саме руською (українською) мовою. Причинами виникнення козацтва за часів правління Польського Королівства, а опісля Речі Посполитої вчений вважав масове насильне насадження католицької віри на подолян та самовільне відбирання польською шляхтою земель в українських селян. Вивчаючи історію розквіту Запорізької Січі й розвитку козацтва вчений відзначив виникнення особливої архітектури церков на Поділлі, котрі будували як замки, з вікнами для гармат в церковних стінах та дрібними віконцями для рушниць, високою дзвіницею на воротах для спостереження за ворогом, однією з них він назвав церкву в с. Сутківцях Летичівського повіту. Природні багатства й народні надбання Подільської землі, про які вже тоді, як відзначав дослідник, ходили чутки за кордоном й дуже вабили Польщу, тому не дивно, що гербом Поділля стало сонце – ознака багатства, зауважував Кость Віталійович. Позитивними сторонами козацької доби й одночасного польського гніту вчений назвав запровадження і розвиток цехового ремісництва на Поділлі, заснування православними міщанами та подільським духівництвом великої кількості товариств при храмах, які сприяли будівництву шкіл, друкуванню книг, еволюції освіти та науки. Саме короткий період існування Козацької Української держави на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким Кость Широцький назвав найкращим і найліпшим в історичному минулому України та житті українського народу. Досить автономне життя подолян вчений досліджував й протягом 25-річного панування на Подільській землі турків, починаючи з 1676 р. Значну увагу Кость Віталійович приділив історії гайдамацького руху на Подільських землях проти поляків. Подальші історичні події на території Поділля, землі якого довгий час розривали між собою уряди Польщі та Росії він вважав важким етапом в українській історії та житті наших пращурів, внаслідок чого й виникали постійні народні повстання, описавши з своєї точки зору серед них на Поділлі повстання на чолі з Олійником, Кармелюком тощо. З іншого боку, тривале пригнічення українського народу, на думку вченого, сприяло ще більшому бажанню відстоювати й зберігати свою віру, мову, звичаї, в свою чергу – культурному й освітньому розвитку нації. Лише кін. ХІХ – поч. ХХ ст. К. Широцький назвав добою початку звільнення України від неволі, що супроводжувалася скасуванням заборони на друкування українською мовою книг і часописів. Адже "голос кращих людей не пропав, нова революція збурила старий ганебний лад, ми опинилися у вільній своїй українській землі", з великою надією і вірою в краще незалежне майбутнє своєї держави зазначав дослідник у завершенні [6: 2].

Перебуваючи деякий час на Галичині, Буковині та Прикарпатті, Кость Широцький використовував усі нагоди для змістовного дослідження історичного минулого і культури місцевого населення у всіх її проявах. Результати своїх студювань учений виклав у низці праць: відділ "Мистецтво" у виданні "Галичина, Буковина, Угорська Русь" (1914) [7], "Ілюстрована історія Галичини у коротких нарисах" (1915) [8], "Мистецтво у Східній Галичії" (1915) [9], "Коротка історія Галицького князівства" (1915) [10], "Нарис з історії художньої культури Галичини" [11] та "Буковина („Зелена Русь“) і її минуле" (1915) [12]. У дослідженнях Кость Віталійович відобразив історію походження цих регіонів України та їх розвиток протягом Х–ХІХ ст., висвітлив різноманітність етнічного складу населення (виділивши гуцулів, бойків і лемків) та його історію, звичаї, обряди, національний одяг, господарство, архітектуру, мистецтво і культуру в цілому.

Свою критичну оцінку праці "Буковина ("Зелена Русь") и ея прошлое" подав рецензент з криптонімом "О. П-к", зауваживши, що в ній автор зумів вдало, стисло й змістовно викласти географію та історію Буковини, описати її минуле й сучасне, приділивши особливе місце відображенню історії культури і мистецтва Буковини. Разом з тим, критик висловив побажання вченому в другому виданні ширше розкрити складні відносини на Буковині, вплив німецької культури на її мистецтво, що призвело до гострих національних конфліктів [13].

У цілій низці праць: "З Петербурзької Української Колонії" (1908), "З Петербурзької Академічної Громади" (1908), "З життя українських студентів петербурзького університе-

ту" (1909), "Наукові змагання нашої академічної молоді в Петербурзі" (1909), "Лист з Петербургу" (1909), "Лист з Петербургу" (1910) та "Петербурзький Університет" (1910) [14] професор Широцький висвітлив історію розвитку національного руху українців у Петербурзі, зокрема, передумови та мету заснування студентської організації – "Гуртка Українознавства" при Петербурзькому університеті, а також його активне життя, деякі аспекти з громадсько-освітньої й політичної діяльності старої і молоді Громад, Товариства Українських Поступовців, Українського Клубу "Громада" та Товариства ім. Т. Шевченка для допомоги студентам-українцям.

Вчений детально висвітлив свою точку зору стосовно окремих історичних подій на території України у працях: "Дзвін Сави Чалого" (1911) [15], де описав історію життєдіяльності гайдамацького ватажка Сави Чалого та залишеної після нього історичної пам'ятки, а саме, подарованого ним до Степашської церкви дзвону; "Зносини Венеції з Україною 1650 року" (1913) [16], у котрій подав власне трактування винайдених у венеційських архівах мемуарів венеційського посла Альберто Віміна стосовно історії зовнішньополітичних відносин Б. Хмельницького з правителями Венеції, висвітлив особливості державотворчої діяльності й ведення дипломатичних стосунків видатного гетьмана Козацької України; "Коліївщина. (Гайдамаччина в 1768 році)" (1918), в якій зробив своєрідну спробу відобразити історію стосунків України з Польщею і Росією в період Коліївщини [17], а в рукописній праці "Народні спомини про декабристів в с. Кирнасівка Брацлавського повіту на Поділлі" описав цікавий та важливий історичний факт із декабристського руху на Подільській землі [18].

Професор В. Данилевич, характеризуючи працю К. Широцького "Коліївщина. (Гайдамаччина в 1768 році)", писав, що спроба вченого описати події Коліївщини 1768 р. була наближена до літературної, а не історично-наукової версії, тому відносно московсько-українських стосунків багато хибного, однак відносини поляків до України дослідник висвітлив глибоко й правдиво [19].

Проблему історії національного питання Кость Віталійович ставив в основу всіх своїх історичних досліджень. Так, у працях: "Про церковну мову на Україні" (1911), вчений показав історію незаконної насильної русифікації українського духовенства й захист права незалежного існування, розвитку і запровадження української мови у всіх сферах життя нашої нації [20]; "Покажчики росту" (1913) – констатував факт піднесення розвитку української мови, послаблення її дискримінації, початок процесу масового видання українських літературних творів та науково-публіцистичних видань, українських реклам, навіть українських малюнків-етикеток на різноманітній промисловій і сільськогосподарській продукції, в яких дослідник вбачав "ознаку зростаючої національної сили" [21]; "Золото до золота" (1917) [22] і "Ведмедники" (1918) [23] – присвятив відображенню національної ідеї українського народу; "Різдвяні дари" (1919) – пролив світло на історію святкування Різдва 1654 р., Переяславську Раду та її наслідки і провів аналогію між ними й сучасним йому ставленням Росії до України, закликаючи українську націю захищати свої права, незалежність своєї держави і не піддаватись на агітацію Москви щодо злуки України з Росією [24]. У дослідженні "Український національний колір" (1911) учений подав ґрунтовні докази щодо історії походження національного синьо-жовтого кольору України на основі наявності аналогічних барв у переважній більшості знамен та вбрання козаків, наприклад, сотенні хоругви полтавського полку шилися з голубого шовку із золотистим полем для національного гербу, а могили козаків прикрашалися крім хрестів ще й деревцем із маленькою хустинкою на його гілці – прапорцем з синіми та жовтими пасмами, адже синій і жовтий колір був ознакою мужності, відваги та сили козака, тому й носили вони часто голубі жупани з жовтими каймами або жовті жупани і блакитні шаровари. Зустрічалися, за свідченнями Костя Віталійовича, такі кольори і в стародавньому церковному одязі, іконописах, народних вишивках, килимах, жіночих плахтах, різноманітних побутових речах, мистецьких витворах українців, їх зовнішньому художньому оздобленні будинків, архітектурі палаців та церков. Любов українського народу до синього та жовтого кольорів дослідник простежував ще від Київської Русі, що підтверджували численні давньоруські літописи, мініатюри до Святославових "Ізборників" й синьо-жовті орнаменти на книгах князівської доби. Згадки про популярність цього поєднання кольорів на

Україні Кость Широцький віднайшов також у різдвяних колядках, народних думах, історичних піснях, Шевченківських літературних творах та різноманітних українських звичаях. Філософське значення і зміст українського національного кольору вчений вбачав у любові українців до природи, їх асоціації синього й жовтого поєднання із золотистим степом та синім небом, синім морем та річками із жовтими очеретами, рудими скелями та синіми горами, тобто багатством та миром і вважав ці кольори національною ознакою українського громадянства [25]. Цю ж тематику дослідник продовжив і в розвідці "Наш прапор" (1918), де висвітлив історію становлення кольору національного українського прапора та проблему повернення синьо-жовтого забарвлення сучасному йому прапору України, який вважав атрибутом незалежної соборної держави [26].

Крім цього наукова спадщина Костя Віталійовича містить значні дослідження з історії українського освіти, серед них: "Про Академію Мистецтв" (1917) – присвячене історії відкриття нового освітнього закладу, його можливостям, намірам і значенню в культурно-освітньому розвитку українського народу, зокрема, його молодого покоління [27]; "Вищі школи на Україні" (1918) – відображає здобутки Генерального Секретарства Освіти України після революції, результативна діяльність яких призвела до заснування трьох вищих важливих в освітньому процесі держави навчальних закладів – Українського Університету, Педагогічної Академії та Української Академії Мистецтв у Києві [28].

Кость Широцький – відданий виразник національної ідеї, вболіваючи всім серцем за її становлення, наголошував у своїх працях, що "українська мова має всі дані на самостійний літературний і науковий розвиток, має повне право і рацію на уживання її в урядових інституціях і в церкві, тільки в Росії Україні це право заказано..." [20], а "воля – найбільше благо в світі і ми любимо волю свою більше, а ніж зрадливі дари москвичів. Воля дасть нам дістати незліченно більші дари і своєї власної землі і хисту нашого народу" [24], тому й закликав український народ відстоювати незалежність своєї країни, одночасно підкреслюючи, "читаймо ж свої книги і навчаймося самі своєї мови. Дізнаймося, який у нас був лад, яка була культура" [6: 2].

Отже, значну частину наукового здобутку вченого становлять саме ґрунтовні дослідження історичного минулого всього українського народу та населення окремих регіонів України. Історичні праці Костя Широцького займають важливе місце в українській історіографії й національній спадщині українців, адже дають змогу сучасникам по-новому поглянути на ті чи інші історичні події, дізнатися про маловідомі факти з історії країни оцінити їх значення для становлення Української держави та культурного й освітнього розвитку української нації. Тому ми плануємо проводити подальше вивчення історичного напрямку доробку професора К. Широцького в окремих статтях та дисертаційному дослідженні.

Список використаних джерел

1. Сіцінський Є. Праці К. В. Широцького по історії українського мистецтва // Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-3333. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 85–97.
2. Биковський Л. Бібліографія праць К. В. Широцького // Зб. секції мистецтва УНТ. – К., 1921. – С. 137–144.
3. Бібліографічні картки праць К. Широцького. Упор. І. Калинович // Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Ф. 57. – Спр. 472. – Арк. 141–153.
4. Кароєва Л. Етнографи Поділля // Етнографія Поділля: Тези доп. наук. конф. – Ч. 1. – Вінниця, 1992. – С. 9–10;
5. Невідомий і відомий Костянтин Широцький // Український історичний календар-’96. За ред. П. Толочка. – Вип. 2. – К.: Україна, 1995. – С. 179.
6. Широцький К. Минуле Подільської землі // Вінницькі вісті. – Вінниця, 1941. – № 8. – С. 2, № 9. – С. 2, № 14. – С. 2, № 15. – С. 2, № 17. – С. 2, № 20. – С. 2, № 21. – С. 2.
7. Широцький К. Мистецтво // Галичина. Буковина. Угорська Русь. М.: Задруга. 1914.
8. Баладиженко К. Иллюстрированная история Галичины в кратких очерках. – Петроград, 1915. – 99 с.
9. Широцький К. Мистецтво у Східній Галіції // Аполон. К., 1915.
10. Баладиженко К. Краткая история Галицкого княжества. – Петроград, 1915. – 32 с.
11. Широцький К. Нарис з історії художньої культури Галичини // Вінницькі вісті. – Вінниця, 1941. – № 40. – С. 3, № 42. – С. 9; 1942. – № 2. – С. 3, № 3. – С. 4.
12. Баладиженко К. Буковина ("Зелена Русь") и ея прошлое. – Петроград, 1915. – 50 с.
13. Рец. О. П-к на: Ши-

роцький К. Баладиженко К. Буковина ("Зелена Русь") и ея прошлое // Украинская жизнь. – М., 1915. – № 10. – С. 111–112. 14. Широцький К. З Петербурзької Української Колонії // Рада. – К., 1908. – № 257. – С. 1–2; З Петербурзької Академічної Громади // Там же. – № 260. – С. 1; З життя українських студентів петербурзького університету // Там же. – 1909. – № 51. – С. 2; Лист з Петербургу // Там же. – № 226. – С. 2; Лист з Петербургу // Там же. – 1910. – № 98. – С. 1; Петербурзький Університет // Там же. – № 250. – С. 2; 15. Широцький К. Дзвін Сави Чалого // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1911. – Т. CIV. – Кн. IV. – С. 174–176. 16. Широцький К. Зносини Венеції з Україною 1650 року // Рада. – К., 1913. – № 157. – 10 липня. – С. 1–2. 17. Широцький К. Коліївщина. (Гайдамаччина в 1768 році). – К.: Час, 1918. – 48 с. 18. Широцький К. Народні спомини про декабристів в с. Кирнасівка Брацлавського повіту на Поділлі // Інститут рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського. – Ф. I. – Од. 34893. – Арк. 1. 19. Рец. В. Данилевича на: Широцький К. Коліївщина. (Гайдамаччина в 1768 році) // Наше минуле. – К., 1918. – Ч. 3. – С. 168–169. 20. Широцький К. Про церковну мову на Україні // Рада. – К., 1911. – № 118. – 26 травня. – С. 1. 21. Ладиженко К. Показчики росту // Рада. – К., 1913. – № 36. – 12 лютого. – С. 1–2. 22. Широцький К. Золото до золота! // Нова Рада. – К., 1917. 23. Широцький К. Ведмедники // Нова Рада. – К., 1918. – № 12. – 17 січня. 24. Широцький К. Різдвяні дари // Життя Поділля. – Кам.-Под., 1919. – 16 січня. – № 23. – С. 2. 25. Широцький К. Український національний колір // Рада. – К., 1911. – № 179. – 10 серпня. – С. 1. 26. Широцький К. Наш прапор // Календар на рік звичайний 1918. Вид. "Благодійного товариства видання загально-корисних та дешевих книжок" під ред. К. Широцького. – К., 1918. – С. 23–24. 27. Широцький К. Про Академію Мистецтв // Вільна українська школа. – К., 1917. – Т. I. – № 3–4. – С. 192–194. 28. Широцький К. Вищі школи на Україні // Календар на рік звичайний 1918. Вид. "Благодійного товариства видання загально-корисних та дешевих книжок" під ред. К. Широцького. – К., 1918. – С. 11–12.

Ivan Rubak, Lilia Ivanevich

HISTORICAL PAST OF THE UKRAINIAN PEOPLE IN THE GLANCES OF KOST' SHIROTSKY

In this article is presented the payment of less known works Kost' Shirotsky which are dedicated to the historical past of Ukraine.

УДК 930. 1 (477)

Оксана Гриб

ОЛЕКСАНДР БАРВІНСЬКИЙ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІО- ГРАФІЇ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХІХ – ПЕРША ЧВЕРТЬ ХХ СТ.)

У статті подається аналіз історичної спадщини Олександра Барвінського та її значення в західноукраїнській історіографії.

Постать Олександра Барвінського – українського політика, історика, педагога, громадського діяча посідає важливе місце в історії національного руху західних українців. Багатогранність його наукової та громадсько-педагогічної діяльності вимагає скрупульозного наукового вивчення. Особливої уваги потребує дослідження його внеску в західноукраїнську історіографію, адже протягом свого життя Олександр Барвінський видав чимало історичних праць, які відіграли важливу роль у становленні історичної науки, а в ра-

дянську добу замовчувалися. Сучасний стан історичної науки дозволяє дослідити наукову спадщину Олександра Барвінського з метою її повернення українській громадськості, оцінити його внесок у розбудову культурного та освітнього життя українців-галичан.

Наприкінці XIX століття відбувалося становлення західноукраїнської історіографії. На той час не було вироблено єдиної концепції національної історії, що насамперед було спричинено конфронтацією русофільського та українофільського спрямувань галицьких істориків. Як зазначав В. Сарбей, в Галичині у 60–80-х рр. XIX ст. москвофільство поставало як клерикально-поміщицька течія, представники якої орієнтувалися на російське самодержавство, звідки отримували фінансову допомогу, заперечували існування української нації, визнаючи лише єдиний російський народ від Карпат до Камчатки. У публіцистиці вони використовували "язичіє" – суміш російської, польської, української та церковнослов'янської мов [1: 200–201]. Народовці, на відміну від москвофілів, притримувались української орієнтації. Виходячи з того, що українці – окрема нація, яка проживала на території від Кавказу до Карпат, вони виступали за єдність всіх українських земель та розвиток єдиної української мови. Значну підтримку народовці отримували з Наддніпрянської України, в результаті якої у Львові було відкрито друкарню та засновано Літературне товариство імені Шевченка (1873 р.) [2: 158].

Слід зазначити, що на кінець XIX століття в західноукраїнській гуманітарній науці не існувало єдиних та загальновизнаних критеріїв науковості. Історики здебільшого безсистемно поєднували елементи наукового, публіцистично-полемічного, популярного і літературно-белетристичного стилів викладу, що перетворювало зображення історичних подій у збелетризовану розповідь про минуле, інколи на підставі неперевіраних критикою джерел [3]. Такий аматорський підхід до історичної науки можна пояснити відсутністю фахової підготовки у галицьких істориків. Лише окремі з них (В. Ільницький, І. Шараневич та О. Барвінський) здобули належну освіту. Виходячи з вищенаведеного, метою даного дослідження є визначення місця і ролі Олександра Барвінського у західноукраїнській історіографії та його внеску у розвиток історичної науки в Україні кінця XIX століття.

Варто зазначити, що з юних літ Олександр Барвінський цікавився історією, вихований у патріотичному дусі, він ще у шкільних роках самотужки вивчав праці наддніпрянських істориків. Про це яскраво свідчать нотатки в його записній книжці 1864 року, що зберігається у Відділі рукописів Львівської Наукової Бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, в якій окремим заголовком виділена: "Хронологія фактівъ описаних въ історіі Малорусі (зъ Маркевича історіі Том V)" [4: арк. 29–40], де виписана повна хронологія від 882 до 1793 року з короткими відомостями фактів. Олександр Барвінський був обізнаний з працями не лише істориків Східної України, а й творами польських та німецьких дослідників, на матеріали яких опирався при написанні.

Велике значення в просвіті галицьких українців надавав Олександр Барвінський історії, тому на початку 1880-х років він активно починає займатися дослідженнями історії рідного краю та вивчає історичну літературу, що надходила зі Східної України. Товариство "Просвіта" у 1879 році видало "Історію Русі" Івана Нечуя-Левицького, що була передруком київського видання (Історія Русі. Після Івана Нечуя. I. Руські князі. – Львів, з друкарні товариства ім. Шевченка, 1879; Історія Русі. Після Нечуя. II. Напади татарські і литовські на Русь. – Львів, коштом і заходом товариства "Просвіта", 1879). Внаслідок того, що подальші частини не вийшли друком, Олександр Барвінський особисто продовжує написання "Історії Русі" пізнішого часу, яку своїм коштом видало товариство "Просвіта" [5; 6; 7].

В значній мірі на написання "Історії Русі" вплинуло протистояння москвофілів та народовців. Поява цієї праці на прохання "Просвіти" була реакцією на видану в 1880 році "Ілюстровану народну Історію Русі, написану катехитом самбірської віділової школи о. Репецким, членом товариства ім. М. Качковського. Як згадував сам Олександр Барвінський: "... Москвофіли добре розуміли й оцінювали залюбування широких верств народних у читанню нашої історії і сим способом намагалися поширити в народі "об'єдинительну ідею". Ся "історія" видана С. Дудою (секретарем товариства ім. М. Качковського – О. Г.) пішла широко в нарід яко агітаційна книжка і тому товариство "Просвіта" вважало неминучою потребою проти сеї москвофільської отруї подати нашому народови відповідний лік, справдешню історію, що розкрилаб йому очі на свою

дний лік, справдешню історію, що розкрилаб єму очі на свою рідну бувальщину" [8: 3–6]. Слід зазначити, що ще одним приводом для написання своєї роботи був проголошений конкурс на написання "Історії Руси" і запропонований провідним історикам Західної України, проте на нього відгукнувся лише Олександр Барвінський. В результаті протягом 1880–1882 року було написано III та IV частини "Історії Руси" [5; 6].

В "Київській старині" за березень 1883 року видатний український історик Наддніпрянщини Володимир Антонович подав схвальну оцінку III та IV частини "Історії Руси": "Особливо по нашій думці, талановито зложені дві останні книжки, редакцію котрих "Просвіта" поручила Ол. Барвінському. Спорудник ужив чимало труду до того, щоби приготувитися до виконання своєї задачі: він пильно виучив численні твори галицьких руських, польських і чужосторонніх письменників щодо вибраної ним доби історії Руси, бачно слідив за ходом руської історичної науки, користувався її новішими розвідками і витворив собі ясне і виразне понятє про долю свого народу в даній добі часу, виложив її вельми доступно, але разом з тим задержав в оповіданю зовсім поважний і предметовий настрій; п. Барвінський не уживає ані поук (повчань – О. Г.), ані тенденційних виходок; він оповідає просто і спокійно, але оповідані події взивають до народного самопізнання більш грімко чим усякі фрази. Видно, що автор проникнутий сам глибоким народолюбивим чувством, свідомостю правоти свого народного діла і тому не вважає потрібним прибігати до іскусних способів для тенденційного освітлення подій" [9: 196–197].

Схвальні відгуки одного з провідних українських істориків того часу, свідчать про достатній професіоналізм у дослідженні історичних фактів та їх вдалий письмовий виклад. При цьому слід врахувати, що це був перший досвід О. Барвінського як історика. Сам автор влучно дає оцінку своїй праці, якою закінчує IV частину "Історії Руси": "Віддаючи ту працю нашим родимцям, примічаю, що не раз довелось описувати не одну сумну подію нашої минувшини, розкривати не одну ярку картину нашої щербатої долі; однак, у всім руководивсь я лиш любовю правди і безпристрастностию, та писав у науку і хосен народа... Оскільки я відповів сим вимогам, се лишаю благосклонному осудови наших учених істориків" [6: 90].

Прихильну оцінку Володимира Антоновича отримала і V частина "Історія Руси", що була поміщена у серпневому випуску "Київської старини" за 1884 рік: "Неперечно такий образ вельми трудно подати для публіки мало привичної до поважного читання... Мимо сих трудностей п. Барвінський виконав дуже гарно свою задачу, завдяки своїй методі: він строго логічно обдумав предмет, розвинув кожду його частину ясно, логічно і просто, а особливо умів усунути все другостепенне, неважне і скупити увагу читача виключно на суццних чертах зображуваної ним картини. Він не затемнив ані разу головних черт історичної картини і представив їх настільки випукло і наглядно, наскільки ясно і виразно зрозумів їх сам, вибравши матеріал з вельми численної і ріжнородної історичної літератури" [10: 32].

З цих рецензій бачимо, що Олександр Барвінський досить свідомо підійшов до вивчення історичного минулого рідного краю, опрацював велику кількість джерел для повного і об'єктивного їх висвітлення у "Історії Руси". Автор був упевнений, що знання власної минувшини має не лише морально-виховуюче та культурне значення, а й впливає на розвиток та утвердження національної самосвідомості народу.

Олександр Барвінський займався історичними дослідженнями протягом усього свого творчого життя. Схвальні відгуки Володимира Антоновича спонукали його до написання цілої низки історичних праць. Так, у 1890 році з'являється у світ "Ілюстрована історія Руси від найдавніших часів до нинішніх днів після руських і чужих істориків". Ця праця вміщувала у собі повний виклад матеріалу з історії України від давніх слов'ян до аналізу стану українських земель під пануванням Австрії та Росії середини XIX століття. У вступних замітках видання автор зазначає: "Знати се, що діялось зь нашимъ рускимъ народомъ, якъ жили наши предки, чимъ они въ світі прославились, а що може робили нерозумно, се не только річ цікава, але й дуже потрібна і повчаюча. Познавши бувальщину руского народу, мы ще горячіше полюбимо его и ту землю, на якій вонъ жиє. Мы тоді будемо знати, якъ намъ та нашимъ детямъ треба жити, щобъ не попадали в таке саме лихо, яке доводилося нашимъ батькамъ та дедамъ" [11: 7]. Через 14 років, у 1904 році,

виходить друга виправлена та скорочена редакція цієї праці: "Історія України-Руси", у вступному слові якої Олександр Барвінський зазначає, що вона створена: "... для тих, що не мають спромоги і часу читати великих наукових книжок про минувшину, розкажемо коротенько наважніші події з давньої бувальщини – з історії українко-руського народу" [12: 5].

За нею побачила світ ще одна редакція: "Історія України (з образками)" [13], в якій виклад основних подій та фактів подано у досить стислому вигляді. Ця праця Олександра Барвінського побудована таким чином, щоб можна було зацікавити читача, залучити до подальшого вивчення історії, але при цьому основна увага зосереджена на подіях, які легше запам'ятовуються.

Історична спадщина Олександра Барвінського не обмежується лише працями з історії України. У 1924 році він випускає посібник з всесвітньої історії у двох частинах з ілюстраціями. Кожна частина складалася з оповідань, що розкривали суть тієї чи іншої події, що відбувалися в країнах Західної Європи певного періоду світової історії від первісного суспільства до завершення Першої світової війни. Книжка містить оповідання з давньої історії Західної Європи, окремо висвітлюється історія Німеччини, Франції, Англії, Польщі; у другій частині оповідання з історії відкриття Америки, розкривається суть італійського Відродження, наслідки Реформації, Наполеонівські війни, історія Америки (США), Австрії, Польщі тощо. Слід зазначити, що автор зображує історію українських земель в контексті світової історії, так наприклад, окремими параграфами виносить Національно-визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького, боротьбу І. Мазепи за самостійність України, вказуючи на важливість цих подій для світової історії. Кожний період автор закінчував завданнями "До повторення" [14: 23]. В кожному оповіданні простежується причинно-наслідковий зв'язок та подається стислий аналіз події.

Окрім написання власних творів Олександр Барвінський займався перекладами досліджень з російської та польської мови наддніпрянських та польських істориків. Деякі праці були опубліковані особистими заходами О. Барвінського: "Руска история в життєписах єї найголовніших діятелів Н. Костомарова", "Закревський Вікентій. Всесвітня історія для висших клас середніх шкіл. Том I–III" [15; 16]. Серед неопублікованих перекладів слід відзначити монографії М. Костомарова, "Очеркь истории Великого княжества Литовського до половины XV столетия В. Антоновича" та "Образки до старинної і середньовічної історії Євгенії Савчуківни – картини та пояснення до них", що зберігаються у фонді родини Барвінських (фонд № 11) Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

Серед численних публікацій Олександра Барвінського слід відзначити його історичні розвідки. Однією з перших можна назвати "Гуня і Остриця", що у 1867 році була надрукована у часописі "Правда" і була присвячена козацькому повстанню 1638 року [17]. З цього часу публікації Олександра Барвінського постійно з'являються на шпальтах часопису "Правда", що у другій половині XIX століття відігравав одну з провідних ролей у суспільному житті Східної Галичини. Велике значення для сучасного дослідження соціально-економічного життя галичан мають статті Барвінського "Гадки о наших народних потребах" [18], "Наші народні хиби і потреби" [19], "Про упадок нашого хліборобства і способи його піднесення" [20], що були протягом 1880–1885 років надруковані в газеті "Діло". В них автор аналізував економічне та культурне становище українського селянина у Східній Галичині та вказував на можливі шляхи подальшого розвитку села, спираючись на досвід розвинених країн Європи. Окрім того на шпальтах газети "Діло" друкувалися спомини Олександра Барвінського про подорож по Наддніпрянській Україні [21], стаття "Родина як вогнище народної свідомості" [22], в якій розкривалося значення родинного виховання в контексті патріотично-національного виховання молоді, також розвідка про стан українських історичних пам'яток у Галичині [23]. Не обминув увагою Олександр Барвінський і таких видатних постатей українського народу, як Тараса Шевченка [24; 25], Василя Білозерського [26], Маркіяна Шашкевича [27], Миколу Костомарова [28].

Окремими виданнями вийшли такі історичні розвідки Олександра Барвінського, як "Боротьба за волю і самостійність України" [29], в якій автор змальовує нелегкий шлях

українського народу у боротьбі за самостійність; "Значення українсько-руського народу для Австро-Угорщини" [30], початково ця стаття була надрукована в австрійському виданні німецькою мовою, і лише пізніше з'явилася в українському перекладі; "З останніх десятиліть XIX віку" [31], в якій Барвінський висвітлює роль українського духовенства в національному відродженні Західної України. На окрему увагу заслуговують історичні розвідки Олександра Барвінського про Ставропігійське братство [32; 33], присвячені 300-річчю його заснування, а також праця, присвячена заснуванню кафедри історії України в львівському університеті [34]. Отже, як бачимо, Олександр Барвінський займався не лише дослідженнями в галузі історії, він вивчав також сучасне йому життя та культурний розвиток українців-галичан, їх взаємозв'язки з іншими народами, що може слугувати цінним матеріалом для дослідження соціально-економічного та культурного розвитку західноукраїнських земель кінця XIX – початку XX століття.

Великого значення у своїй праці галичанин надавав порадам видатного історика В. Антоновича, тому притримувався основних його методологічних порад. Особливо це проявилось при укладанні "Руської історичної бібліотеки", коли О. Барвінський особисто бачився з В. Антоновичем для обговорення проекту цього видання.

Ідея створення серії історичних видань належить Олександру Барвінському. У своїх "Споминах з мого життя" він пояснює передумови виходу "Руської історичної бібліотеки": "... я впевнився, що нашій освіченій верстві суспільності потреба поглиблення її народної свідомості, а се можна би досягнути з підмогою основного пізнання нашої минувшини. Популярні книжечки мої з "Історії Русі" видані товариством "Просвіта" не могли, на мій погляд, заспокоїти сеї потреби, не могли нашій інтелігенції дати основного історичного знання... Тим-то задумав я розпочати видавництво "Руської історичної бібліотеки", в котрій передовсім мали бути поміщені систематично зложені історичні розвідки від почину Русі аж до найновіших часів в перекладах з московського і польського язика... Треба було, однак, не тільки ложити відповідно плян видавництва, але й приєднати перекладників, котрі би зробили сю роботу..." [35: 225–226].

Як відомо, у той час на Наддніпрянщині визначну роль у формуванні історичної школи відігравав Володимир Антонович, тому дуже важливо було отримати його схвальні відгуки. Не ризикуючи власноруч укладати "Руську історичну бібліотеку", Олександр Барвінський вирішує особисто зустрітися з видатним українським істориком задля обговорення плану, змісту та послідовності друку історичних праць. Під час зустрічі Володимир Антонович визнав необхідність створення цієї серії та радив розпочати видавництво з загального історичного огляду, а вже пізніше подавати історичні монографії від найдавніших часів до сьогодення. Так було вирішено розпочати "Руську історичну бібліотеку" з видання праці Стефана Качали "Коротка історія Русі", в подальшому планувалося надрукувати "Історичні монографії" Миколи Костомарова, "Княжий період..." Д. Іловайського, "Монографії до історії Галицької Русі" М. Смирнова, твори М. Шашкевича, І. Шараневича; "Історію Великого князівства Литовського" В. Антоновича. Історію козацької доби мали висвітлювати історичні розвідки Миколи Костомарова про Б. Хмельницького, І. Виговського, гетьманування Брюховецького, період Руїни та І. Мазепу.

Програму видання окрім Володимира Антоновича схвалили також Олександр Кониський, Василь Вовк-Карачевський та Павло Житецький, які погодилися перекладати історичні монографії для "Руської історичної бібліотеки".

В цілому вийшло 24 томи цієї серії. Її видання Олександр Барвінський розпочав ще у Тернополі, при значній допомозі Осипа Павловського, який не лише взяв на себе відповідальність за друк видання, але й надав кошти для його початку. Після переїзду О. Барвінського до Львова, починаючи з XVI тому, видання "Руської історичної бібліотеки" продовжило Наукове товариство імені Шевченка, під незмінною редакцією Олександра Григоровича.

Не дивлячись на усю щирість намірів, "Руська історична бібліотека" з першого ж тому зустріла супротив з боку діячів москвофільського і польського табору, вбачаючи в ній політичну загрозу своєму пануванню. Окрім цього, редактор зіткнувся із труднощами поширення перших томів серії, попри її символічну ціну, яка не перевищувала 2р 10кр (II том). У своїх листах до Михайла Драгоманова Олександр Барвінський скаржиться на

збитковість видавництва: "... Розпочав, та гидко кидати, а тим приняв собі тяжку колоду до ніг. До кожного тому мушу доложити 100–156 гульденів і так виплачувати мушу з своєї плати, та кривдити своїх дітей, котрих у мене шестеро!" [36: арк. 36].

Михайло Драгоманов схвалював видання "Руської історичної бібліотеки" та надавав практичні рекомендації її редактору. На ознаку пошани Олександр Барвінський справно вислав по одному примірнику кожного тому для його бібліотеки. Окрім того безкоштовно висилалися томи серії по всіх товариствах, читальнях та деяким приватним особам [36: арк. 36]. Не залишались осторонь "Руської історичної бібліотеки" і галицькі діячі, так, наприклад, Володимир Охримович (український громадсько-політичний діяч, юрист, учений, журналіст, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, член-кореспондент Петербурзької АН; брав активну участь у суспільно-політичному житті Галичини. Належав до Української радикальної партії (з 1890 р.), Української національно-демократичної партії (з 1899 р.) та Українського національно-демократичного об'єднання (з середини 1920-х рр.). Автор низки праць з питань етнографії [37: 546–547]) та Олександр Колеса (український літературознавець, мовознавець, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ, був одним із засновників Українського вільного університету, його професором і кількарізовим ректором [37: 328]) допомагали поширювати книжки серії по Західній Україні [38: арк. 6]. При виданні наступних томів була вже створена так звана сітка з продажу примірників "Руської історичної бібліотеки", що свідчило про зростання її популярності серед населення.

Виданням "Руської історичної бібліотеки" Олександр Барвінський зробив значний внесок у розвиток історіографії в Галичині. Він відкрив для західноукраїнських земель історичне надбання Наддніпрянщини, що сприяло покращенню взаємозв'язків між Заходом і Сходом країни, а також усвідомленню цілісності та самобутності українського народу.

Історичні праці Олександра Барвінського написані здебільшого у публіцистичній, науково-популярній формі, адже вони розраховані на широке коло аудиторії та спрямовані на зацікавлення читача до вивчення історії, саме в чому і полягала його просвітницька роль. Відстоюючи українофільську концепцію національної історії, він один з перших почав піднімати західноукраїнську історичну науку до професійного рівня, протиставляючи її русофільській концепції, намагався при цьому надати їй цілісної та завершеної форми.

Список використаних джерел

1. Сарбей В. Національне відродження України / Україна крізь віки. – Т. 9. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 336 с.
2. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Леоніда Запкільняка. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – 406 с.
3. Куций І. Рецепція національної історії в українській науково-історичній думці Галичини (1830-і – 1894 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Тернопіль, 2003. – 222 с.
4. Львівська наукова бібліотека НАН України, Відділ рукописів. – Ф. № 11 (Барвінських). – Спр. № 4088 (Записки історичні, літературні і етнографічні. Записна книжка). – П. 233. – 64 арк.
5. Історія Руси. Часть III. Русь під панованем Литви і Польщі аж до злуки сих держав під панованем Ягайлонів. Після руских і чужих істориків написав О. Барвінський. У Львові. Товариство "Просвіта". З друкарні товариства ім. Шевченка, 1880. – 86 с.
6. Історія Руси. Часть IV. Русь під панованем Ягайлового роду аж до підготовлення Люблінської унії... З друкарні товариства ім. Шевченка, 1882. – 90 с.
7. Історія Руси. Часть V. Внутрішній стан Руси під пануванням Ягайлового роду аж до цілковитого зілляня Литви з Польщею в Люблінській унії 1569 року... З друкарні товариства ім. Шевченка, 1884. – 96 с.
8. Барвінський Олександр. Як я написав "Ілюстровану Історію Русі" для товариства "Просвіта". (Частина із "Споминів з мого життя"). – Львів: Друкарня Ставропігійського Інституту, 1926. – 15 с.
9. Олександр Барвінський. Спомини з мого життя. Друга часть. (Образки з громадського і письменського розвитку Русинів від 1871–1888 р., з додатком споминів про М. Лисенка). – Львів: Накладом Якова Оренштайна в Коломиї. З друкарні В. А. Шийковського, 1913. – 406 с.
10. Олександр Барвінський. Спомини з мого життя / упор. А. Шацька, О. Федорук;

ред. Л. Винар, І. Гирич. – К.: Смолоскип, 2004. – 528 с. 11. Ілюстрована історія Руси від найдавніших часів до нинішніх днів після руських і чужих істориків. Написав Олександр Барвінський, член товариства "Просвіта". З двома історичними картами Руси і 40 ілюстраціями. У Львові: Коштом і заходом товариства "Просвіта". З друкарні товариства ім. Шевченка, 1890. – 281 с. + карта. 12. Історія України-Руси написав Олександр Барвінський. Коштом і заходом Товариства "Просвіта". З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка. У Львові, 1904. – 126 с. 13. Історія України (з образками). Написав Олександр Барвінський. У Львові. Накладом товариства "Просвіта". З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1904. – 40 с. 14. Олександр Барвінський. Оповідання з всевітньої історії. II часть. Нововічна доба. З 29 ілюстраціями. – Берлін: Накладом видавництва "Українське слово", 1924. – 102 с., іл. 15. Руска історія в життєписах її найголовніших діячів Н. Костомарова. Переложив Ол. Барвінський. Т. I–III. Передрук з "Правди", 1877. У Львові. З друкарні товариства ім. Шевченка, 1877. 16. Закшевський Вікентій. Всесвітня історія для висших клас середніх шкіл. Т. I–III... З III-го польського видання переложив з дозволу автора Олександр Барвінський. У Львові: Накладом фонду краєвого. З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1900–1903. 17. Гуня і Остриця. – Правда. – 1867. – № 18–22. 18. Гадки о наших народних потребах. – Діло. – 1880. – № 22–26, 40–43, 52–54, 59–61. 19. Наші народні хиби і потреби. – Діло. – 1881. – № 59–60. 20. Про упадок нашого хліборобства і способи його піднесення. – Діло. – 1885. – № 39–42. 21. На Україні. Спомини і враження з подорожі. – Діло. – 1885. – № 101, 103–106, 108–110, 112, 114–118, 120. 22. Родина як вогнище народної свідомості. – Діло. – 1891. – № 183, 184. 23. Де діваються наші історичні пам'ятки. – Зоря. – Львів. – 1891. – № 19. 24. Тарас Шевченко. Промова на XXIV роковини смерті поета на вечорі в Тернополі. – Батьківщина. – Львів. – 1885. – № 14, 16, 17. 25. Погляди на життя і твори Тараса Шевченка. – Ватра, літературний збірник. – Стрий. – 1887. – С. 129. 26. Василь Михайлович Білозерський // Руслан. – Львів. – 1899. – № 71–72. 27. З Маркіянової спадщини. – Львів. – Просвіта. – 1894. 28. Микола Костомаров // Календар товариства "Просвіта". – Львів, 1885. 29. Боротьба за волю і самостійність України. – Львів: Просвіта, 1917. 30. Значіння українсько-руського народу для Австро-Угорщини. – Львів, 1912. 31. З останніх десятиліть XIX віку. – Львів: Руслан, 1906. 32. Ставропігійське братство Успенське у Львові, його заснування, діяльність і значення церковно-народне. – Львів: Просвіта, 1886. 33. Ставропігійська церква Успенія Пр. Богородиці у Львові і заходи коло її обнови і прикраси. – Львів: вид. Ставроп. Інституту, 1920. 34. Засноване кафедри історії України в львівському університеті. – Львів, 1925. 35. Олександр Барвінський. Спомини з мого життя. Друга часть. (Образки з громадського і письменського розвитку Русинів від 1871–1888 р., з додатком споминів про М. Лисенка). Львів: Накладом Якова Оренштайна в Коломиї. З друкарні В. А. Шийковського, 1913. – 406 с. 36. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. № 663 (Павлик М.), – Оп. 2. – Спр. 72 (Листи Драгоманову М. від кореспондентів з прізвищами на "Б"). 37. Довідник з історії України (А – Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с. 38. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 372 (Охримович В.). – Оп. 1. – Спр. 26 (Листи Барвінського О. та інших до Охримовича В.). 39. Стефанія Павлишин. Олександр Барвінський. – Львів: "Академічний експрес", 1997. – 148 с., іл. 8 с.

Oksana Gryb

ALEXANDER BARWINSKY IN THE WEST-UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY (THE LAST QUARTER XIX – FIRST QUARTER XX CENTURY)

The article presents analysis historical heritage of Alexander Barwinsky and its significance in the West-Ukrainian historiography.

УДК 94 (477)

Валентин Терещенко

ДІЯЛЬНІСТЬ ІПОТЕЧНИХ БАНКІВ НА УКРАЇНІ В РОКИ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ П. СТОЛИПІНА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

В статті розглядається історіографія діяльності іпотечних банків в період столипінської аграрної реформи

Столипінська аграрна реформа з самого початку її впровадження викликала дуже активний інтерес в наукових колах. Ряд аспектів даної реформи залишаються до цього часу предметом наукової дискусії, у тому числі оцінка ролі Селянського банку у впровадженні аграрної реформи на Україні.

Мета даної публікації – з'ясувати, які напрямки діяльності іпотечних банків в проведенні столипінської реформи знайшли відображення в дореволюційній, радянській та сучасній історіографії. Відразу слід відзначити, що предметом дослідження як дореволюційних так і радянських дослідників була переважно діяльність Селянського поземельного банку, як важливого інструменту впровадження аграрної політики. Значно менше уваги приділялось вченими діяльності Дворянського земельного банку. Акціонерні та приватні іпотечні банки довгий час взагалі не були предметом окремого дослідження.

До найперших спроб узагальнити досвід діяльності Селянського банку, в тому числі в початковий період столипінської реформи, можна віднести монографію А. Н. Зака "Селянський поземельний банк. 1883–1910 гг." [1]. Автор зробив спробу дати характеристику головним напрямкам діяльності Селянського банку починаючи від його заснування у 1882 р. і до 1910 р. Таким чином в полі зору автора опинились чотири перші роки столипінської реформи. А. Н. Зак детально аналізує зміни в законодавчій базі діяльності Селянського банку, спричинені початком аграрної реформи; розглядає банківські операції по купівлі поміщицьких земель та їх подальший розпродаж селянам, досліджує обсяги кредитних та посередницьких операцій. Дослідник критикує деякі аспекти банківської політики, зокрема випадки купівлі Банком поміщицьких земель по завищеним цінам з метою фінансової підтримки дворянства. Регіональні особливості діяльності Селянського банку в українських губерніях відображені в даній монографії незначною мірою.

Селянський банк та його політика були предметом активного обговорення в дореволюційній публіцистиці. Зокрема в статті Н. Василенка [2] Банк піддається критиці за надто високі, на думку автора, річні відсотки. Більшовик Д. Антошкін [3] критикував Банк за його роботу в інтересах поміщиків. На його думку це проявлялося в тому, що банківська оцінка поміщицької землі переважала її фактичну вартість [3: 1]. Тому при купівлі Банком дворянських маєтків поміщики отримували значні суми грошей, як компенсацію за втрату землі. Іншу оцінку роботі Банку в цьому напрямку дає монархіст А. П. Мещерський [4]. Він стверджував, що діяльність Селянського банку насправді не вигідна для поміщиків, тому що при купівлі поміщицьких маєтків банк встановлює оцінку нижчу за ціну, запропоновану продавцем [4: 57]. Неоднозначні оцінки діяльності Селянського банку викликані тим, що столипінські аграрні перетворення тим чим іншим чином зачіпали інтереси різних суспільних прошарків. Дореволюційна історіографія проблеми була в першу чергу відображенням часто протилежних інтересів різних соціальних груп.

Радянську історіографію даної проблематики формувалась під впливом негативної оцінки столипінської реформи взагалі та політики Селянського банку зокрема, даної В. І. Леніним. Лідер більшовиків звинувачував Селянський банк в фінансовій підтримці дворянства у вигляді купівлі у них землі Банком за підвищеними цінами: "подумайте тільки яка золота ріка тече поміщикам, чиновникам, адвокатам, купцям у вигляді мільйонів, що роздаються "селянським" банком переляканим поміщикам" [5: 294]. Крім того В. Ленін звинуватив Банк в захисті інтересів виключно заможних клієнтів: "будь-які банки

взагалі та селянський банк зокрема допомагають здобути землю далеко не усім селянам, ... а тільки мізерному числу селян, тільки багатіям" [6: 152]. Така оцінка надалі поширювалась та була визначальною в дослідженнях практично всіх радянських дослідників даної проблематики.

В радянській історіографії 20-х років слід виділити монографію Д. А. Батуринського [7]. Автор розглядає діяльність Селянського банку протягом усього періоду його існування (1882–1917 рр.). Багато уваги приділяється автором аграрній політиці царизму та її впливу на роботу Банку. Д. А. Батуринський висуває та обґрунтовує статистичними даними твердження, що покупці банківської землі, які в банківських звітах були внесені в категорію безземельних та малоземельних селян, насправді належали до заможних, тому що купували більші ділянки землі ніж інші покупці [7: 129–130].

Першою монографією, в якій розглядається специфічні риси проведення столипінської аграрної реформи на Україні, було дослідження О. Погребинського "Столипінська реформа на Україні" [8]. Автор уперше звернув увагу на вплив Селянського поземельного банку через співпрацю з землевпорядними комісіями на приватизаційні процеси в Україні в роки реформи Столипіна. Оцінки автора є типовими для радянської історіографії. Дослідник звинувачував Селянський банк в маніпулюванні земельними цінами, орієнтації на найзаможніші прошарки села та вузькій соціальній базі клієнтури. Автор багато уваги приділяє розвитку приватного селянського господарства в тому числі на хуторах та відрубках, куплених селянами з фонду Селянського банку. Зокрема, О. Погребинський детально аналізує статистичні звіти урядового обслідування хуторів в Бердянському, Богодухівському та Кременчуцькому повітах. Дані про врожайність окремих зернових культур, забезпеченість худобою та сільськогосподарською технікою змушують О. Погребинського визнати більшу економічну ефективність хуторів та відрубів, утворених на землях Селянського банку у порівнянні з іншими видами приватних селянських господарств.

Іншим відомим дослідником столипінської реформи на Україні був Ф. Є. Лось. В своєму дослідженні "Україна в роки столипінської реакції" [9] автор окремо зупиняється на розгляді діяльності Селянського банку на Україні. Автор характеризує Селянський поземельний банк в першу чергу як інструмент насадження хутірського та відрубного господарства, тому звертає увагу виключно на ті аспекти діяльності Банку, які були прямо пов'язані з реалізацією урядової реформи. Фактично Ф. Є. Лось обмежився аналізом операцій Селянського банку по продажу земель та посередницьких операцій. Як і інші радянські вчені, він піддавав діяльність Селянського банку гострій критиці в першу чергу за спекуляції на ринку землі та за орієнтацію тільки на заможні верстви українського селянства. Слід відзначити, що як і О. Погребинський та і Ф. Лось мало уваги приділяли розгляду специфіки окремих регіонів України (Правобережжя, Лівобережжя та Південь). Проте не зважаючи на деякі недоліки даних двох досліджень, ці праці мають важливе значення для вивчення нашої теми. Саме О. Погребинський та Ф. Лось зосередили свою увагу на специфіці України, як окремого регіону Російської імперії, на відміну від своїх попередників які розглядали аграрну реформу П. Столипіна та роль у ній Селянського банку або в масштабах всієї Російської імперії.

Одним з найвидатніших радянських дослідників аграрної реформи Столипіна справедливо вважається С. М. Дубровський [10]. Цей вчений досліджував в першу чергу вплив даної іпотечної установи на соціально-економічні зміни в сільському господарстві Російської імперії, причому основна увага приділяється результатам діяльності Банку в соціальній сфері. Відповідно найбільшу увагу автор приділяє таким проблемам, як вплив Селянського банку на ціни на ринку землі в період революційних подій 1905–1907 рр. та аналіз соціальної структури клієнтів Банку. Ці проблеми досліджені автором найбільш ґрунтовно серед радянських дослідників. Як і його попередники С. Дубровський звинувачував селянський банк у штучній підтримці високих цін на землю в період революції 1905–1907 рр.: "в ці роки ціни були значно вищі, ніж в попередні. Висота їх, безперечно не могла визначатися тільки стихійними ринковими причинами. Враховуючи малий попит на землю з боку селян та велику пропозицію з боку поміщиків можна було б очікувати різкого падіння земельних цін. Якщо вони не впали, то це пояснюється штучним під-

вищенням цін Селянським банком. Таке завдання було поставлене перед ним поміщицьким урядом в 1905–1906 роках" [10: 321]. Більше того, С. Дубровський стверджував, що "весь зміст діяльності банку полягав в тому, що він не повинен був допустити здешевлення земельної власності поміщиків" [10: 318]. Автор, використовуючи статистичні дані діяльності Селянського банку по Російській імперії, як і його попередники, робить висновок, що основна маса клієнтів банку належала до найбільш заможних селян. Намагаючись визначити реальну частку малоземельних та безземельних селян С. Дубровський, як і О. Погребинський, теж звернув увагу на те, що серед тих, хто купував банківську землю відсоток безземельних нижче процента клієнтів, що не мали худоби. Таким чином, велика частина селян, що входили до категорії безземельних, насправді не завжди належали до найбідніших прошарків села. С. Дубровський відносить їх до заможних. Вони, на його думку, були в основному сільськими торгівцями та дрібними службовцями. Дослідник робить висновок, що "покупці у Банку – це нова сільська буржуазія, яка до того мала порівняно мало власної землі, але встигли тим чи іншим шляхом накопичити капітал, і тепер реалізовувала його купівлею землі" [10: 347]. Хоча дослідження автора ґрунтується на загальноросійських показниках діяльності Селянського банку, він також певну увагу приділяє регіональним особливостям, в тому числі в низці питань наводить дані окремо щодо українських губерній.

Серед радянських досліджень 70–80-х рр. ХХ ст. необхідно відзначити праці С. М. Сидельнікова, А. Опрі. В монографії С. Сидельнікова "Аграрна політика самодержавства в період імперіалізму" [11] окремий розділ присвячений діяльності Селянського банку. Автор коротко розглядає основні напрямки політики Банку. Велика увага присвячена розгляду проектів реформування Селянського банку, процесам формування законодавчої бази діяльності Банку в період столипінської реформи, а також політичній боротьбі між представниками різних політичних сил щодо законопроектів стосовно Селянського банку, під час засідань в Державній Думі, Державній раді, Раді міністрів.

В найбільш повній мірі діяльність Селянського банку на Україні досліджена в дисертаційній роботі дніпропетровського дослідника А. В. Опрі [12]. А. Опря визнає Селянський поземельний банк головним знаряддям столипінської реформи. Дослідником проведена значна робота з опрацювання статистичних джерел, для характеристики найбільш суттєвих кількісних показників роботи Банку в Україні в зазначений період. На основі даних річних звітів Селянського банку автор вперше підрахував сумарні (за 1906–1915 рр.) показники діяльності Банку в цих напрямках його роботи, як в межах України, так і по регіонам. Автор коротко розглядає фінансову діяльність банку (випуск банківських облігацій, механізми видачі позик тощо), розвиток законодавчої бази діяльності банку та її спрямованість на підтримку клієнтів одноосібників.

А. Опря визнає, що Селянському банку довелось діяти на Україні в несприятливих умовах і багато уваги приділяє характеристиці цих несприятливих факторів. Дослідник відзначає, що перешкодою для розгортання купівельних операцій Селянського банку був інтенсивний розвиток капіталізму в поміщицькому господарстві, внаслідок чого прибутки з маєтків росли і поміщики не хотіли продавати свої землі Банку. Автор приділяє значну увагу іншим несприятливим факторам – німецькій колонізації та опору діяльності Банку на Правобережжі з боку польських землевласників.

А. Опря вважав умови діяльності Селянського банку невідповідними для більшості селян через високі доплати, високі продажні ціни та платежі, продаж землі з торгів. Тому він акцентує увагу на випадках розорення позичальників, неспроможності селянами сплачувати відсотки за позики, конфліктах між селянами та Банком. Проте автор не міг не відзначити той факт, що в роки Першої світової війни банк надавав боржникам суттєві пільги та відстрочки. Третій розділ даної дисертації присвячений селянським виступам проти політики Селянського банку.

За затвердженою в радянській історіографією традиції автор негативно характеризує зміст та результати роботи Селянського банку в Україні, він неодноразово визначає політику Банку як "грабіжницьку". А. Опря наголошував на тому, що Селянський банк сприяв соціальній диференціації селянства. Проте в його висновках немає догматичної однозначності, характерної для робіт на цю тему інших радянських вчених. Зокрема ав-

тор визнає, що діяльність Селянського банку сприяла вирівнюванню економічного розвитку регіонів України.

В працях радянських авторів з даної теми легко помітити спільність проблематики та однотипність оцінок. Як бачимо радянські дослідники розглядали доволі вузьке коло пов'язаних з Селянським банком наукових проблем, оцінки його діяльності однобічно негативні.

Крім Селянського банку в радянській історіографії вивчалися окремі аспекти діяльності іншої державної іпотечної установи – Дворянського земельного банку. В цьому плані можна відзначити дисертацію Н. Єлісеєвої. Дослідниця піддала історіографічному аналізу документацію Дворянського банку з метою вивчення способів виробництва поміщицького господарства Російської імперії в кінці XIX – початку XX ст.

Неважко помітити, що при розгляді розвитку сільського господарства Російської імперії на початку XX ст. поза увагою радянських дослідників залишався такий важливий компонент сільськогосподарської системи як приватна іпотека.

Розпад Радянського союзу та лібералізація суспільно-політичного життя сприяли поширенню в українській та російській науці нових підходів до вивчення аграрної реформи П. Столипіна.

В сучасній російській історіографії необхідно окремо відзначити працю "Селянський поземельний банк" дослідниці Н. А. Проскурякової [13], де робиться спроба застосувати нові підходи при вивченні діяльності Селянського банку. Н. Проскурякова намагається спростувати деякі критичні оцінки стосовно впливу Банку на земельні ціни, становища його позичальників та хуторян, які купили у банку землю. Вона визнає що Селянський банк, як найбільший в імперії покупець землі, впливав на ринок землі, проте наголошує, що це робилось з метою утримання стабільних цін на землю без різкого їх падіння чи зниження. [13: 74] Таким чином, на думку автора, Банк запобігав спекуляціям землею. Н. Проскурякова також вважає, що умови видачі позик були в цілому вигідними для селян. Дослідниця вперше звертає увагу на такі важливі аспекти діяльності Банку як розмежування банківського земельного фонду на хутори та відруби та фінансова діяльність. Автор позитивно оцінює проведену Селянським банком роботу і вважає його досвід корисним для проведення реформи сільського господарства Російської федерації.

В сучасній вітчизняній історіографії інтерес до історії сільськогосподарського кредиту в Російській імперії почав поширюватись в 2 пол. 90-х років XX ст. В статті "Приватизація надільної землі в Україні 1906–1917 рр.: причини, зміст, наслідки" [14] автори відзначають велику роль Селянського поземельного банку в поширенні селянських приватних господарств та високо оцінюють ефективність цієї кредитної установи у справі реалізації урядової аграрної політики.

Автори статті "Робота з клієнтами державних земельних банків України в епоху вільного підприємництва (друга половина XIX – початок XX ст.)" [15] детально аналізують методи роботи Дворянського земельного та Селянського поземельного банків. В статті звертається першочергова увага на механізми видачі позик цими установами.

Першою спробою предметного розгляду Селянського поземельного банку та його ролі в проведенні столипінської реформи була стаття В. С. Майстренка [16], в якій автор досліджував дану проблему на прикладі Харківської губернії. На основі наведених в статті статистичних даних автор констатує докорінну зміну на користь селян одноосібників в структурі клієнтів Селянського банку в роки реформи, а також паралельне скорочення частки селянських громад серед покупців банківської землі. Ці процеси В. С. Майстренко цілком справедливо пов'язує з політикою Банку, яка в свою чергу була зумовлена завданнями аграрної реформи по руйнуванню общинного землеволодіння та утвердженню міцного приватного селянського господарства. Крім того, розглядаючи операції Селянського банку по продажу землі автор звертає увагу на кількісне скорочення операцій цього виду в Харківській губернії в роки Першої світової війни. Значну перевагу відрубного господарства над хуторами на землях куплених селянами з фонду Селянського банку автор пояснює специфікою природних умов Харківської губернії. Спираючись на дані банківських звітів В. С. Майстренко робить висновок про те, що клієнтами Банку були переважно малоземельні та безземельні селяни-одноосібники, які вийшли з общини.

При цьому автор не враховує застереження багатьох радянських вчених проти повного ототожнення малоземельних селян з найбільш бідними прошарками селянства.

Дослідження ролі Селянського поземельного банку в проведенні століпінської аграрної реформи в Харківській губернії В. С. Майстренко продовжив у своїй дисертації [17], де окремий розділ присвячений даному питанню. Крім проблем розглянутих у відзначеній вище публікації в даній дисертаційній роботі автор визначає також обсяги кредитної діяльності Селянського поземельного банку та аналізує вплив цієї кредитної установи на становлення приватного селянського господарства на Харківщині. В цілому автор дає високу оцінку Селянському поземельному банку, як, за його визначенням, одному з головних засобів проведення аграрної реформи. На думку В. С. Майстренка, діяльність Банку давала змогу селянам покращити своє земельне становище.

Першою в сучасній українській науці предметне вивчення іпотечного кредиту на Україні в 2 пол. XIX – поч. XX ст. розпочала полтавська дослідниця О. М. Краснікова. В статті "З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні" [18] авторка коротко розглядає історію становлення іпотечного кредиту в 1861–1918 рр. Саме в цій науковій публікації вперше робиться спроба порівняти обсяги діяльності державних та приватних іпотечних банків, щоправда лише на основі даних 1909 р. Розглядаючи регіональні показники діяльності приватних та акціонерних банків, державних Дворянського та Селянського банків авторка робить висновок, що на початку XX ст. найбільш активно іпотечні банки діяли на Півдні України, дещо менше на Правобережжі та ще менше на Лівобережжі.

Дисертаційна робота О. М. Краснікової [19] присвячена розвитку сільськогосподарського кредиту на Лівобережжі в 1861–1918 рр. Значна увага приділена діяльності земельних банків, як державних так і приватних. Проте слід відзначити, що в багатьох випадках авторка хронологічно не виділяє окремо період століпінської реформи. Розглядаючи процеси іпотечного кредитування в сільському господарстві на поч. XX ст. О. М. Краснікова стверджує, що акціонерні іпотечні банки, як наслідок ринкових відносин, не лише успішно конкурували з відповідними державними банками, але й поступово витісняли їх з грошового ринку.

Особливості проведення аграрної реформи П. Століпін в Катеринославській та Харківській губерніях досліджуються в дисертації В. В. Бочарова [20]. Автор аналізує вплив Селянського банку на динаміку землеволодіння та наголошує на несприятливих умовах діяльності Селянського банку в даних губерніях. Крім того, дослідник вивчає питання майнової диференціації покупців банківських земель. За підрахунками автора більшість покупців в даному регіоні відносились до безземельних та малоземельних селян по кількості землі, а за числом худоби – до заможних селян [20: 92]. Ці підрахунки підтверджують позицію радянського дослідника С. М. Дубровського з даного питання.

Власюк І. М. в своєму дослідженні, присвяченому впливу століпінської реформи на економічний розвиток Правобережної України [21] позитивно оцінює діяльність Селянського банку в регіоні. На думку автора ця іпотечна установа "сприяла перерозподілу землі у напрямі її більш ефективного використання новими землевласниками-селянами, які мали певний господарський досвід, бажання та можливості поступового поліпшення добробуту" [21: 13].

Зовсім інша оцінка діяльності Селянського банку на Україні дається в роботі Л. Р. Ігнатової [22]. На думку дослідниці "...Селянський банк стояв на захисті інтересів поміщиків і тому постійно підвищував ціни на землю... також намагався зосередити в своїх руках посередницькі угоди на купівлю землі селянами безпосередньо у поміщиків" [22: 15]. Ігнатова визнає що позики Селянського банку на купівлю землі були достатньо високими, проте стверджує, що "політика банку у підвищенні цін на землю та стягування платежів за кредит призвели до того, що селяни неохоче користувалися допомогою банку. Невигідною для селян була також політика банку щодо надільної селянської землі. Якщо ціни на поміщицьку землю банк постійно підвищував, то селянська надільна земля коштувала вдвічі дешевше за ринкову" [22: 15].

Як бачимо в сучасній історіографії дана проблематика викликає неоднозначні оцінки. Фактично відбулось відродження наукової дискусії навколо проблеми ефективності

Селянського банку, як урядового інструменту проведення столипінських аграрних перетворень. Тому виникає необхідність детального вивчення історії приватних земельних банків в даний період.

Список використаних джерел

1. Зак А. И. Крестьянский поземельный банк. 1883–1910. – М., 1911. – 607 с.
2. Василенко В. Справи хліборобські на Полтавщині // Нова громада. – 1910. – № 10. – С. 49–59.
3. Антошкин Д. Крестьянский банк и пролетаризация крестьян // Пролетарская правда. – 1914. – № 2. – С. 1.
4. Мещерский А. П. Цены на землю и Крестьянский банк. – СПб., 1911. – 73 с.
5. Ленин В. И. Полное собрание сочинений: в 32 т. – М., 1982. – Т. 13. – 392 с.
6. Ленин В. И. Полное собрание сочинений: в 32 т. – М., 1982. – Т. 7. – 321 с.
7. Батуринский Д. А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский банк. – М.: "Новая деревня", 1925. – 144 с.
8. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. – Бм.: Пролетар, 1931. – 127 с.
9. Лось Ф. Є. Україна в роки столипінської реакції // Нариси з історії України. – Вип. 11. – К.: Вид-во АН УРСР, 1944. – 140 с.
10. Дубровский С. М. Столыпинская аграрная реформа: из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.
11. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1980. – 288 с.
12. Опря А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906–1916 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07. 00. 02. / Днепрпетровский гос. ун-т. – Днепрпетровск, 1982. – 182 с.
13. Проскурякова Н. А. Крестьянский поземельный банк (1883–1916 гг.) // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 66–83.
14. Якименко М., Краснікова О., Селіхов Д. Приватизація селянської землі в Україні 1906–1917 рр.: причини, зміст, наслідки // Економіка України. – 1997. – № 8. – С. 62–70.
15. Якименко М. А., Краснікова О. М. Робота з клієнтами державних земельних банків України в епоху вільного підприємництва (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – 2001. – № 2. – С. 64–67.
16. Майстренко В. С. Участь Селянського поземельного банку у здійсненні столипінської аграрної реформи на Харківщині в 1906–1915 рр. // Международная конференция молодых историков. Материалы международной конференции молодых историков – Харьков: Харьковский гос. ун-т. – 1994. – С. 201–206.
17. Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії (1906–1916 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01. / Харків. держ. ун-т. – Харків, 1997. – 195 с.
18. Краснікова О. М. З історії функціонування земельних банків на Україні (1861–1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 64–70.
19. Краснікова О. М. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.): Автореф. дис... канд. екон. наук: 08. 00. 03. / Полт. держ. с/г. ун-т. – Полтава, 1999. – 232 с.
20. Бочаров В. В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській та Харківській губерніях (1906–1916рр.): Дис... канд. іст. наук.: 07. 00. 01 / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 176 с.
21. Власюк І. М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / НАН України. Інститут історії України. – К., 2000. – 20 с.
22. Ігнатова Л. Р. Аграрна реформа П. Столипіна та її завдання в Україні (1907–1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01/ Одеський нац. ун-т. – Одеса, 2002. – 19 с.

Valentin Tereschenko

THE ACTIVITY OF LANDBANKS DURING PERIOD OF P. STOLIPIN'S AGRARIAN REFORM (1906–1916): HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The article is dedicated to the historiography of bank's activity during period of agrarian reform P. Stolipin (1906–1916).

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ СЕРЕДИНИ 1980-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ У КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано стан вивчення українського національного руху середини 1980-х – початку 1990-х рр. у вітчизняній, діаспорній та зарубіжній історіографії.

Дослідження проблем виникнення, становлення та розвитку українського національного руху як в історичній ретроспективі, так і на сучасному етапі є одним із ключових напрямків вітчизняної історіографії. Значною мірою це пояснюється об'єктивними змінами в становищі української нації після 1991 р., які змусили критично переглянути всі складові її буття як-от ідеологія, наука, право, мораль крізь призму націотворення. Такий усталений у західноєвропейському суспільствознавстві підхід радянською історичною наукою, спрямованою на аналіз класової боротьби, повністю ігнорувався. Не випадково на початках новітнього українського державотворення постала нагальна потреба переосмислення всієї парадигми вітчизняної історії, її нового прочитання через підгонку власної емпірії під домінуючі зарубіжні методологічні концепції або ж вироблення власних, які б мали об'єктивний характер. Обмаль останніх спричинює компенсаційний характер сучасної української націології, що, втім, є не вадою, а закономірним етапом становлення.

Вивчення українського національного руху кінця ХХ ст., попри всю свою актуальність, має серйозну перепону, заховану в людській психології, адже хоча ці проблеми постійно "на слуху", ґрунтовних досліджень наразі немає через відомий парадокс, за яким до історії відноситься все те, що було до нашого народження, а усі діяння нинішнього покоління компактно вкладаються у безпосередній життєвий досвід і політизуються. Автори підручника "Новітня історія України (1900–2000)" це явище охарактеризували наступним чином: "період 1985–1991 рр. в українській історії ще не проаналізовано належним чином. Адже процеси, започатковані в добу горбачовської перебудови, тривають і досі, а деякі видозмінюються, внаслідок чого первинні оцінки втрачають своє значення" [1: 537].

Перші дослідження з даної проблеми, з'являються в кінці 1980-х років у середовищі української діаспори. Цьому сприяло: 1) інтегрованість вчених у західноєвропейське та американське інформаційне поле в котрому домінують націократичні суспільні теорії; 2) відсутність зовнішньої цензури, домінування принципів свободи думки, слова, друку в політичному житті; 3) розвиток радянології як синтетичної науки, та її практична роль у виробленні принципів взаємовідносин між Заходом і СРСР; 4) етнічне походження дослідників; 5) незавершеність попереднього етапу розвитку українського національного руху, представниками і апологетами якого вважали себе вчені.

Уже класичною стала праця А. Камінського "На перехідному етапі. "Гласність", "перебудова" і "демократизація" на Україні", написана на основі численних відомих на Заході офіційних друкованих та радіоматеріалів. У ній висвітлено формування організаційної структури національного руху, починаючи від створення неформальних організацій – до Народного руху України за перебудову [2]. Аналогічні проблеми, розглядаючи діяльність переважно офіційних структур, насамперед, Спілки письменників України, піднято в аналітичних статтях М. Малецького, М. Мельника, М. Прокопа та В. Косика [3]. Вони першими показали значення перебудовних процесів у СРСР для розвитку українського національного руху, відзначили його перспективи на фоні суспільної кризи в державі. У той

же час їм притаманне спрощене тлумачення цього явища, гіперболізація інтегрально-націоналістичної течії в розвитку українського націоналізму та дисидентства, а звідси – критика націонал-демократів за надмірну лояльність до радянської влади та "непомічання" ролі суверен-комуністів. Розвиток українського націоналізму міркується як нерозривний процес об'єднаний спільною метою – незалежністю України. Це особливо помітно в працях С. Галамая, В. Мазура та М. Плав'юка [4]. Співвідношення ролі національної та демократичної складової опозиційного руху для проголошення незалежності ними тлумачиться на користь першої.

Останнє твердження, на нашу думку, дещо не вірне, адже абсолютизує значення факту проголошення незалежності шляхом екстраполяції основного гасла "демократизованого" інтегрального націоналізму на об'єктивну дійсність, і не бере до уваги відмінностей з ним у фундаментальних засадах, закладених в основу молодій державі. Частково це пояснюється загальним піднесенням у середовищі діаспори, викликаним проголошенням незалежності, а з іншого боку – елементарним небажанням визнати помилковість власних суджень щодо процесу розвитку українського національного руху на етнічних територіях.

Не випадково інша частина українських істориків у діаспорі критичніше розглянула цю проблему, використовуючи переважно модерністські концепції на противагу примордіалізму своїх опонентів. На думку Р. Шпорлюка, становлення українського національного руху – це частина значно ширшого й глибшого процесу формування модерної української нації, нації як громадянського суспільства з різними поглядами, течіями, інтересами. Через це у ньому домінують принципи демократії, плюралізму та толерантності [5]. У той же час О. Мотилем відзначено дуже низький рівень розвитку українського націоналізму, а відповідно і його ролі у проголошенні незалежності. Натомість провідну роль відведено регіональній еліті: "Хоча певну роль у розпаді СРСР відіграла й боротьба "низів", його невідворотність зумовили, з одного боку, паталогії тоталітарної держави, а з другого – намагання еліт якимось цим паталогіям зарадити" [6: 62]. Головною причиною такого стану речей, на думку дослідника, є те, що українці не склали нації [7]. Подібний погляд характерний для О. Субтельного, який наголосив, що нова українська держава "з'явилася без національно-визвольної боротьби" [8: 66], а тому головна роль у її створенні належала представникам місцевого партапарату, який, "використовуючи націоналістичну аргументацію, зумів від'єднати Україну від імперії та зберегти контроль над новою незалежною державою" [8: 69].

Відзначаючи велику роль суверен-комуністів у досягненні Україною незалежності, цитовані дослідники все ж не вважають їх за націоналістів, а отже, суттєво обмежують структуру національного руху. Натомість П. Балеї закликав змінити ставлення до українських комуністів, адже "без такої об'єктивної, очищеної від усяких "ізмів" переоцінки, соціальна, внутрішньополітична й економічна структура сьогоденної України, адміністративний режим та історичне значення його для стабілізації державної незалежності залишаться не повністю зрозумілими, а то й фальшиво утлумаченими" [9: 75].

Окремі аспекти розвитку українського національного руху, його порівняння з аналогічними рухами у сусідніх республіках та взаємодію з робітничим рухом знаходимо у Р. Сольчаника та Б. Чайківського [10]. Також варто згадати книгу Б. Кравченка "Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття", яка містить цікаві думки і спостереження щодо феномену української нації [11].

Дослідження сучасного національного руху вітчизняними істориками, політологами, суспільствознавцями розпочалося паралельно до його актуалізації в політичному житті. На початках воно здійснювалося переважно в руслі перебудовних змін як фактора демократизації суспільства. У цьому контексті доречно відзначити довідник А. Слюсаренка та М. Томенка "Нові політичні партії України" [12], цикл статей В. Литвина у журналі "Політика і час", присвячений діяльності національних організацій та партій [13], праці І. Мартинюка, В. Драч, В. Філенка, О. Гараня, В. Рубана, В. Михайліва, А. Білоуса, Є. Головахи, Є. Базовкіна [14]. Специфіка їхніх досліджень полягає в наявності політологічного аналізу діяльності національних організацій та партій, розкритті механізмів їх взаємодії. Однак поза увагою залишено практичний аспект роботи.

Початок комплексного вивчення сучасного українського національного руху поклав О. Гарань невеликою за обсягом монографією "Від створення Руху до багатопартійності", яка побачила світ у 1992 р. [15]. Висловлені думки знайшли продовження у наступній праці – "Убити дракона: 3 історії Руху та нових партій України" [16]. Дослідником прослідковано основні етапи становлення й розвитку українського національного руху в кінці 1980-х – на початку 1990-х років на фоні суспільних змін в СРСР. Проаналізувавши динаміку його зростання, ступінь впливу на суспільну свідомість і порівнявши з аналогічними рухами в прибалтійських республіках, О. Гарань прийшов до висновку, що "внесок Руху, а також нових політичних партій у здобуття Україною незалежності, боротьбу за демократію є незаперечним" [16: 191]. Водночас впадає у вічі відсутність ретроспективного огляду розвитку національного руху, що суттєво ускладнює розуміння цього феномена, його ототожнення з націонал-демократичною течією, намагання звести всю складність політичного протистояння до дихотомії влада – опозиція, акцентація на політичній складовій націотворення та ряд інших менш серйозних вад.

Якісні зміни в ставленні до національного руху стали наслідком переосмислення всієї парадигми вітчизняної історії. Ключова роль у цьому процесі належала Інституту історії України НАН України. У 1992 р. видано збірник науково-популярних статей "Україна 90-х: шлях до незалежності" під редакцією П. Панченка, у 1996 – двохтомник "Історія України: нове бачення", у 1997 – "Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії" та навчальний посібник "Історія України" [17], якими закладено методологічну основу наступних досліджень. Їхнім здобутком став показ спадковості державотворчих традицій української нації, де національний рух кінця 1980-х – початку 1990 рр. поставав виразником її інтересів. Це дозволило поглянути на нього не просто як на феномен доби перебудови, але й як на вияв життєвості нації, принаймні у ХХ столітті. Водночас загальновищезначимим недоліком цих видань стала абстрактність висновків, як наслідок методологічних пошуків після відмови від радянської методології.

Протягом 1999–2000 рр. Інститутом історії України видано п'ятнадцятитомне видання "Україна крізь віки". У 13-му томі – "Україна в умовах системної кризи", написаному В. Бараном та В. Даниленком, висловлено думку, що саме криза радянського укладу життя спричинила новий виток у розвитку українського націоналізму: "Наприкінці 80-х років відбувся перелом у суспільній свідомості та практиці. Національно-демократичний рух став стрімко набирати силу, ставав усе масовішим. Комуністична партія втрачала політичну ініціативу й змушена була пристосовуватися до якісно нової ситуації" [18: 274]. Побічно зазначимо, що аналогічні міркування знайшли продовження у монографії В. Барана "Україна: новітня історія (1945–1991)" [19].

Безпосередньо сучасний український національний рух аналізується у 14-му томі – "Україна на межі тисячоліть" за авторством В. Литвина, де він постає одним із детермінантів революції 1985–1991 рр. Високий ступінь узагальненості не дозволяє досліднику структурувати весь спектр національних організацій і партій, показати їх внутрішню еволюцію та вплив на практичне життя й формування національної свідомості. Аналіз політичного протистояння еліт домінує над іншими аспектами націотворення, а також дистанціює від них широкі верстви населення, ускладнюючи, таким чином, розуміння їх впливу на суспільні процеси [20].

У 2003 р. побачив світ шеститомник "Політична історія України. ХХ століття". У його заключному томі значну увагу відведено розвитку українського національного руху, який постає рушійною силою переходу суспільства від тоталітаризму до демократії. Ключовим моментом у цьому процесі постає проголошення незалежності Української держави. Ґрунтовна джерельна база, детальний науковий аналіз домінуючих суспільних тенденцій проведений провідними українськими істориками (серед авторів О. Бойко, В. Литвин, О. Гарань), логічність висновків позитивно характеризують дану роботу [21]. Втім помітне прагнення авторів "підігнати" емпіричний матеріал під загальну концепцію вітчизняної історії, що нагадує виправдання *post factum* проголошення незалежної Української держави, а не розгляд його у контексті тогочасної політичної кон'юнктури.

Поява цих узагальнюючих праць посприяла виникненню численних авторських концепцій української історії, яким, втім, бракує оригінальності підходу, цілісності викладу,

однозначності в оцінках та наукової новизни. Більшість з них є кон'юнктурними, ідеологічно заангажованими й зумовленими компенсаційними тенденціями у вітчизняній історичній науці. Розгляд національного руху кінця ХХ ст. у них переважно поверховий, позбавлений ґрунтового аналізу і не виокремлений із загальної канви подій.

На цьому фоні варто виділити навчальний посібник Ю. Алексеєва, С. Кульчицького та А. Слюсаренка "Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.)", у якому приділено значну увагу виникненню та розвитку національного руху, визначено сприятливі фактори та охарактеризовано внутрішньополітичну кон'юнктуру. У той же час використаний фактичний матеріал не завжди отримує узагальнюючі оцінки [22]. Аналогічним чином подано матеріал у підручнику "Новітня історія України (1900–2000)", де національний рух постає головною передумовою початку третьої національної революції українського народу [1: 475].

Варто звернути увагу на "Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст." львівського історика Я. Грицака, для якого характерне модерністське тлумачення процесу націотворення. Цікаві його висновки: "Культурницьким елітам у 1989–1991 рр. вдалося мобілізувати під свої лозунги не більше 25–30 % населення України. Переважаючи підтримку національній ідеї забезпечили так звані національні комуністи – представники автономістичної орієнтації серед української партійно-державної еліти на чолі з Л. Кравчуком, які в останні роки Горбачова перескочили у поїзд опозиції" [23: 325].

І все ж мусимо наголосити: висвітлення сучасного українського національного руху в цих працях не є предметним, а зумовлюється загальним спрямуванням об'єкта дослідження – суспільно-політичної історії України, а тому потреба його (національного руху) виокремлення зумовила появу численних наукових розвідок та досліджень. Насамперед варто відзначити працю А. Русначенка "Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років". На думку дослідника, "виникнення незалежної української держави є результатом перш за все національно-визвольного руху як попередніх десятиліть, так і, особливо, вже безпосередньо останніх літ його розвитку, а також цілого ряду інших соціально-економічних і політичних чинників, що призвели до розпаду СРСР" [24: 258]. Сучасний національний рух постає, з одного боку, спадкоємцем зв'язг попередніх поколінь, а з іншого – специфічним проявом перебудовних змін. Не випадково його становлення дослідником розглядається посередністю трьох фаз, визначених чеським вченим М. Грохом – академічної, культурницької та політичної. Центральна увага приділяється аналізу діяльності Української гелісінської спілки як продовжувача попереднього дисидентського етапу боротьби та її впливу на еволюцію Народного руху України, показуючи таким чином спадковість у розвитку національного руху. Цікавим виглядає його розгляд у східноєвропейському контексті. Водночас доводиться констатувати, що автор йде за хронологією подій, розглядає вплив національного руху на суспільне життя, в тому числі й на появу націонал-комунізму, а не внутрішньої структури, його ототожнення з націонал-демократами, а також відносно малий обсяг відповідного розділу в порівнянні з іншими. Окремі аспекти національного руху розглядаються А. Русначенком у інших працях [25].

У дослідженнях В. Кулика український національний рух розглядається в контексті модернізаційних змін. Доволі цікавим видається спостереження про притаманність різним українським елітам протилежних стратегій: гуманітарній – примордіальної, а партійно-радянській – інструментальної, що мало своїм наслідком наявність кількох варіантів розвитку української державності [26: 9–11]. Значний інтерес становлять інші роботи дослідника – "Повторення перейденого. Українська революція 1917–1991", "Новий український націоналізм: три поверхи вертепу" та "Письменницьке відродження: українська державна ідея в дискурсі "опозиція в середині режиму" перших років перебудови" [27].

У ґрунтовній праці В. Кафарського "Комунізм і український національно-визвольний рух" зроблено спробу осмислити ці два феномени в контексті їх взаємодії задля розвитку української державності [28]. Проведений аналіз дозволяє говорити про наявність точок дотику між українськими націоналістами та комуністами, що є серйозною підставою для відмови від категоричності їх протиставлення напередодні проголошення незалеж-

ності. Втім, надто широкі хронологічні рамки дослідження заважають вченому дати глибокий і всебічний аналіз сучасного національного руху й приводять до описовості подій, зосередженості на політичній складовій націотворення. Відзначимо ще одну працю дослідника – "Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність" присвячену теоретичному осмисленню таких феноменів як українська нація, український націоналізм тощо [29].

Критичному аналізу піддано український національний рух у політологічному есе І. Андрусяка та Є. Петренка "Блиск і злиденність української націонал-демократії". Насамперед впадає у вічі його ототожнення з націонал-демократією, що позначається на загальному висновку про постання незалежної України завдяки амбіціям комуністичної номенклатури. Головний аргумент дослідників полягає в тому, що націонал-демократам "так і не вдалося створити потужну націонал-демократичну організацію, яка гармонійно поєднувала всі сторони діяльності політичної партії – організаційну, ідейно-теоретичну, фінансово-економічну – та реально претендувала на владу в державі" [30: 45]. Схожої думки дотримуються укладачі монографії "Україна: проблеми самоорганізації" В. Кремень, Д. Табачник та В. Ткаченко: "Народно-демократична революція не вдалася, робітничий рух ще не усвідомив себе самостійною політичною силою. А, отже, трудящі були обділені як представництвом у структурах влади, так і майном, що розподілялося в ході "тихої приватизації". Владу взяли ті, у кого була сила" [31: 355].

З-поміж останніх досліджень виділимо монографію О. Бойка "Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку", у якій автор розглядає події зазначеного періоду, а разом із ними й український національний рух у контексті модернізаційних змін. Стосовно останнього, то відношення дослідника до нього критичне, що знайшло відображення у висновках: "політично самостійною Україна стала несподівано, практично внаслідок своєї "закономірної випадковості", пов'язаною більшою мірою з зовнішнім чинником – невдалим серпневим путчем ортодоксальної частини номенклатури колишнього СРСР, а не з внутрішніми політичними процесами – національно-визвольними змаганнями української політичної контреліти" [32: 261]. Ці думки знайшли своє відображення і в інших роботах автора – "Історія України у ХХ столітті: 20-ті – 90-ті роки", "Історія України", "Україна 1991–1995: тіні минулого чи контури майбутнього", а також у цілій низці статей у наукових виданнях [33].

Успіхи українського націоналізму надзвичайно критично й певною мірою тенденційно оцінюють В. Гриньов і А. Гугель у монографії "Потерянное десятилетие – контуры новейшей политической и экономической истории Украины". На їх думку, "на більшій частині України в зростаючому антикомуністичному настрої суспільства націоналістичний компонент не грав скільки-небудь самостійної ролі" [34: 14].

Окремі аспекти сучасного українського національного руху висвітлено в монографіях І. Белебехи, В. Бортнікова, В. Бурносова, М. Вівчарика, М. Голубця, Г. Зеленько, В. Іваненка, І. Кресіної, С. Кульчицького, М. Михальченка, О. Мороза, Я. Малика, А. Панюка, Л. Нагорної, І. Онищенко, М. Рябчука, В. Турівного, В. Шпака [35], статтях В. Бортнікова, М. Вівчарика, В. Євтуха, О. Кривицької, С. Кульчицького, О. Майбороди, О. Шевчука, Т. Журченко [36] та інших авторів.

Значне місце в історіографії займає дослідження діяльності окремих національних організацій, товариств та партій. Комплексному вивченню історії НРУ присвячені праці В. Ковтуна "Історія Народного Руху України" та Г. Гончарука "Народний Рух України: Історія" [37], у яких простежено етапи розвитку організації та її вплив на суспільне життя. Особливу цінність становлять роздуми авторів над питаннями нереалізованості рухівської ідеї у всеукраїнському масштабі, що з певною обережністю можна екстраполювати на весь національний рух в цілому. Водночас впадає у вічі категоричність висновків, акцентація на політичній діяльності Руху, певна ідеалізація предмета дослідження тощо. До вивчення діяльності НРУ також доклали зусиль Ю. Луканов, Б. Харахаш та П. Гайдучок [38], ця тема була провідною на трьох конференціях "Народний рух України: місце в історії та політиці", що відбулися в Одесі у 1994, 1996 та 1998 рр. [39]. Набуває поширення і регіональний аспект вивчення діяльності НРУ, зокрема, у роботах М. Тиского, Б. Степанишина, М. Голубця та інших авторів [40].

Етапи становлення і розвитку Товариства української мови розглядаються у "Нарисі історії "Просвіти", збірниках "Просвіта": історія та сучасність (1868–1998) та "Ми йдемо! Нариси з історії Донецького обласного Товариства Української мови ім. Т. Г. Шевченка – першої масової національно-демократичної громадської організації Донеччини", працях М. Косіва, І. Ющука, М. Фостуна, К. Кіндрась, Б. Савчука [41]. Національні аспекти екологічного руху проаналізовано М. Алексієвцем у монографії "Екологічний рух в Україні", а також О. Стегнієм, А. Пановим, М. Саппою, Н. Світличною [42], релігійного руху – Я. Стоцьким, О. Бажаном, Ю. Данилюком, О. Вороніним й В. Бондаренком [43].

Створення й діяльність політичних партій на етапі боротьби за незалежність, за невеликим винятком, досі не стала предметом серйозних історичних досліджень. Переважає політологічний аналіз. З-поміж інших виділимо роботи А. Білоуса, К. Богомаза, В. Кременя, Є. Базовкіна, І. Калмакана, О. Брендаса, В. Журавського, О. Кучеренка, М. Михальченка, М. Томенка, колективну монографію "Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку" під редакцією Ф. Рудича та "Роль політичних партій в творенні державності України" під редакцією М. Горлача, аналітичні статті О. Гараня, Д. Видріна, В. Литвина та Л. Слюсаренка [44], в яких розкрито внутрішню структуру українського національного руху, проаналізовано ідеологічні засади, напрямки діяльності політичних партій, визначено їх соціальну базу, територію популярності тощо. Дослідженню діяльності Української республіканської партії присвячені статті О. Слободяна та Ю. Киричука, а проблемам організації колишніх політв'язнів у період боротьби за незалежність – А. Кондрацького та Я. Малицького [45].

Незначною є кількість літератури, присвяченої аналізу діяльності активних учасників національного руху. У ній переважає якщо не ідеалізація, то, принаймні, заздалегідь позитивне ставлення до героїв. Виділимо книги Т. Батенка з аналізом громадсько-політичної роботи І. Геля та братів Горинів, книги "А ми тую червону калину підіймемо..." П. Марусика та "Він спалахнув смолоскипом", присвячених В. Чорноволу, "І плакали у січні квіти..." Т. Нетудихати про О. Ємця, статтю О. Мусієнка "Український "Овод" Левко Лук'яненко", дослідження В. Чемериса "Президент", М. Михальченка та В. Андрущенка "Беловежье. Л. Кравчук. Україна 1991–1995", з аналізом діяльності Л. Кравчука тощо [46].

У цьому контексті доречно виділити монографії В. Литвина "Політична арена України: дійові особи та виконавці" та "Україна: політика, політики, власть (на фоні політичного портрета Леоніда Кравчука)" [47], написаних на основі архівних матеріалів ЦК КПУ та власних спостережень автора за кулуарами української політики. В них розкрито масштаби впливу національного руху на зміну світогляду, а отже й орієнтації, частини партійної еліти, так званих суверен-комуністів, висвітлено їх роль у проголошенні незалежності України. Прикметно, що ці зміни подано дослідником не узагальнено, а в конкретно-особистісному виразі, наприклад, Л. Кравчука, І. Плюща, В. Гриньова, В. Масола та ін. Поява цих книг стала своєрідним рубіконом у вітчизняній історіографії, після якого вже неможливо применшувати роль суверен-комуністів у процесі сучасного державотворення й відмовляти їм у належності до національного руху.

Вже в роки незалежності тема національного руху та проблем, пов'язаних з ним, стала предметом академічних досліджень. Це, насамперед, успішно захищені докторські дисертації В. Литвина, Й. Рисіча, А. Русначенка, К. Богомаза та кандидатські дисертації О. Бажана, Т. Болбата, О. Бураковського, І. Кривдіної, В. Кулика, В. Марчука, І. Місеври, О. Пилипенка, А. Русначенка, Л. Савченка, Є. Самойленка, І. Стасюка, О. Шевчука [48]. Багато з цих академічних робіт знайшли продовження на сторінках монографічних досліджень, фахових наукових видань.

Зарубіжні дослідження проблем сучасного українського національного руху не вирізняються послідовністю та систематичністю. Втім, погляд зі сторони завжди є корисним, адже дозволяє уникати однобічності, яка неминує виникає з огляду на національну належність істориків.

Відзначимо дослідження Д. Армстронга та К. Фармера [49], у яких "український націоналізм" ототожнюється лише з інтегрально-національною течією. Безпосередньо подій кінця 1980-х – початку 1990-х років торкнулися у своїй монографії Т. Кузьо та Е. Вілсон

[50]. Дотримуючись теорії раціонального вибору, вони вважають, що проголошення незалежної Української держави стало можливим як у результаті розгортання національного руху, так і через підтримку його програми представниками партноменклатури. Окремі аспекти, пов'язані переважно з робітничим рухом, порушено в роботах В. Корнера, Д. Марплза, роль різних моделей української ідентичності в консолідації суспільства розглянуто Е. Вілсоном та Д. Арелем [51].

Кризу комуністичного ладу та породженого ним тоталітарного суспільства як передумову розпаду СРСР розглядають у своїх роботах З. Бжезінський, А. Валіцький та Д. Сорос [52]. Характерним для цих авторів є розгляд національних рухів у союзних республіках, в тому числі й в Україні, як носіїв демократії, зародків громадянського суспільства.

Для більшості західних радянологів властива підвищена увага до ролі особистості в історії, зокрема М. Горбачова, а розгляд українського національного руху здійснюється в контексті проблем, пов'язаних із розпадом СРСР. У подібному ключі написані праці Г. Табачника, Г. Харта, М. Малі, Д. Хоскінга [53]. Якщо ці автори відводять національним рухам центральну роль у розпаді СРСР, то марксист Е. Гобсбаум вказує на економічну кризу та дезінтеграцію центральної влади як першооснову [54: 441].

Подібні підходи притаманні російській історіографії. Центральне місце відводиться процесу перебудови та розпаду СРСР, які розглядаються в каузальній залежності. Саме цим зумовлено упереджене ставлення до українського національного руху, який постає дезінтеграційною руйнівною силою, применшено або й зовсім не враховано його історичні витоки. Тенденційність російської історичної науки впливає з її залежності від пануючої ідеології будівництва "великої Росії". Тому навіть погоджуючись із наявністю перегинів у національній політиці стосовно українців, російські історики не вважають це достатньою підставою для сепаратизму. Не випадково, що за таких обставин уся вина перекладається на центральне керівництво СРСР на чолі з М. Горбачовим. "Інтернаціоналізм у нових умовах (перебудови. – Я. С.), – читаємо в одному з підручників, – означав заохочення національних рухів при визначальній ролі центру, який претендував на роль певного наднаціонального утворення, але в республіках асоціювався з російською владою. Не будучи владою росіян і не формуючи їх інтереси, центр тим не менше давав добро на націоналізм місцевих титульних націй. Наднаціональний центр, залишившись без наднаціональної ідеї, об'єктивно працював проти єдиної держави" [55: 367]. Зі схожими оцінками зустрічаємося в мемуарах відомих радянських, а згодом російських політиків: Н. Рижкова, В. Болдіна, А. Собчака, А. Черняєва, наукових працях А. Міграняна, В. Медведєва, Ю. Ігрицького, С. Чешко, Г. Бордюгова, В. Козлова, М. Гелнера, А. Некрича [56].

Відзначимо також роботу В. Помогаєва "Украинский национализм: теория и практика" [57], чи не першу спробу в російській історіографії підійти до наукового осмислення цього явища. Розвиток неформального руху як передвісника національного аналізується у роботах А. Громова, О. Кузіна, Д. Ольшанського, авторського колективу під редакцією В. Печенєва, а також у збірнику "Общественные самодеятельные движения: проблемы и перспективы" [58]. Щоправда діяльність українських неформальних організацій у них проаналізована поверхнево.

Проведений аналіз літератури показує недостатність вивчення сучасного українського національного руху в зарубіжній, діаспорній і вітчизняній історіографії. Якщо на Заході превалює його оцінка в контексті модернізаційних змін як рушійної сили для побудови демократичного суспільства, то росіяни акцентують увагу на негативних рисах і сепаратистських тенденціях. Представники діаспори також не підготували фундаментальних досліджень, однак інтегрованість у західне інформаційне поле, доступ до передових надбань історичної науки дозволила їм стати своєрідним генератором нових ідей та підходів для наукової роботи вітчизняних істориків.

На ставлення до національного руху вітчизняних науковців помітно вплинули об'єктивні зміни в становищі нації протягом кінця 1980-х рр. – початку XXI ст. – здобуття незалежності, розбудова державності, комплексне реформування усіх її складових елементів тощо. Якщо до 1991 р. національний рух розглядався виключно як наслідок поро-

джених перебудовою гласності, плюралізму, демократизації суспільного життя, то в наступні роки ці умови виявилися лише специфічним тлом для його розгортання. Головна причина визначається онтологічністю традицій боротьби нації за власну державність як протягом ХХ так і попередніх століть.

Зміна історичної парадигми розвитку української нації в працях вчених після 1991 р. – підсумок не стільки занепаду попередньої радянської методології історії, скільки відповідь на нову політичну кон'юнктуру. У виступі на ХІХ міжнародному конгресі історичних наук у серпні 2000 р. члена-кореспондента Російської академії наук В. Волкова відзначалося, що політичні зміни в Східній Європі вплинули і продовжують впливати на стан історичної науки в країнах цього регіону. Змінилися не лише дослідницькі парадигми, оцінки попереднього періоду розвитку, віддаленіших хронологічних епох, але й робляться спроби переглянути своє місце на політичній карті [59: 14]. Домінуючим у вітчизняній історіографії став недержавницький напрям, як поєднання державницької концепції українських істориків першої половини ХХ ст. із радянським стилем наукового мислення. Як альтернатива йому протистоїть окциденталістський, заснований використанні методологічних концепцій та інструментарію західної історичної науки [60: 127, 130]. В межах нової цивілізаційної парадигми український національний рух розглядається: а) в контексті боротьби за державність як рушій національних революцій і визвольних змагань; б) як ключовий фактор комплексної модернізації суспільства; в) як рушій переходу від тоталітаризму до демократії. Втім між названими підходами протиставлення не існує.

На вивченні проблем українського національного руху середини 1980-х – початку 1990-х рр. позначається загальний кризовий стан вітчизняної історіографії. Втім поняття "криза" зовсім не тотожне "занепаду", "стагнації", а лише віддзеркалює зміну наукових парадигм внаслідок зміни соціальних та наукових умов розвитку історіографії [61: 30]. Вже зараз помітно, що повне відкидання марксистського тлумачення історії не стало домінуючим, усунуто лише ті архаїзми, які заважали проникненню в нього інших альтернативних методологічних підходів, поширених у західній історіографії. Відповідно вихід із кризи мислиться шляхом синтезу, необхідною умовою котрого, на думку В. Потульницького є належне осмислення попереднього досвіду зарубіжної історіографії на власному емпіричному матеріалі [62: 34].

Аналіз історіографії дозволяє простежити етапність її розвитку. Перші спроби комплексної оцінки ролі національного руху в проголошенні незалежності України під впливом часової, та й, зрештою, ідейної ерозії втратили об'єктивність, не дають відповіді на дедалі зростаючу кількість запитань щодо передумов націо- та державотворчого процесу. І це закономірно, адже на все що пишеться одразу впливає перше враження, заполітизованість, некритичне сприйняття. В подальшому відбулася відмова від комплексної оцінки, навпаки, загострилася увага до окремих складових національного руху – культурної, політичної, екологічної, релігійної, які розглядаються на вузьконауковому рівні історичними, політологічними, націологічними, культурологічними методами. Зароджується новітня біографістика. Це зумовлюється, на думку О. Реєнта, спонтанним характером обговорення назрілих наукових проблем, яке ще не набуло критичної маси, що дає поштовх для якісного стрибка [63: 5].

Беззаперечними успіхами вітчизняної історіографії з даного питання є: 1) нагромадження значної кількості емпіричного матеріалу, що дозволяє скрупульозно відновити канву подій кількарічної давнини; 2) закладення методологічної основи й визначення основних напрямків досліджень; 3) доведення спадковості традицій і визначення передумов актуалізації національного руху; 4) завершення аналізу ідеологій національних товариств, об'єднань, партій, а також поглядів на розвиток суспільства їх лідерів; 5) показ ролі націонал-демократів у досягненні незалежності й формуванні національної свідомості українців; 6) визначення комплексу факторів, котрі сприяли проголошенню незалежності й місця серед них національного руху.

Водночас помітні й недоліки: 1) переважання публіцистики та пріоритет накопичення фактажу над концептуальним осмисленням подій; 2) використання узагальнень на кшталт "схід – захід", "патріот – комуніст", не виправданих екстраполяцій, ярликів та політичної заангажованості над об'єктивним аналізом; 3) неузгодженість наукової терміно-

логії; 4) залишено численні прогалини у вивченні неформального руху 1987–1989 рр.; 5) відсутній комплексний аналіз ідеології суверен-комунізму та інтегрального націоналізму як течій національного руху; 6) досі не узгоджено внутрішню структуру національного руху на етапі боротьби за державність, місця в ній молодіжних релігійних, екологічних організацій; 7) не встановлено співвідношення національної й демократичної складової в ідеології національних організацій; 8) відсутність досліджень по роботі національних організацій на рівні низових осередків, а також їх впливу на вироблення ідеології; 9) відсутні порівняльні дослідження українського національного руху з аналогічними рухами в республіках СРСР; 10) повністю не розкрито механізмів взаємозв'язків між національним і робітничим, демократичним, екологічним, релігійним рухами, та рухами національних меншин; 11) аналіз ряду документів, подій здійснюється з точки зору наступного ходу подій, а не тогочасної політичної кон'юнктури, що привносить в історію елемент виправдання.

Подоланню цих недоліків сприятиме, насамперед, подолання концептуальної кризи в методології вітчизняної історичної науки, перехід подій 1987–1991 рр. із галузі практичної політики у площину історії, зростання кількості мемуарної літератури в міру відходу діячів національного руху від громадсько-політичної роботи, відкриття засекречених справ і систематизація архівів національних організацій, посилення міждисциплінарних зв'язків тощо. Напрацювання вітчизняних і зарубіжних істориків, підсилені новою інформацією безперечно наблизять до відповідей на ключові питання нашого державотворення – в результаті чого постала незалежна українська держава, та яку роль в цьому відіграв національний рух.

Список використаних джерел

1. Новітня історія України (1900–2000): Підручник. / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. П. Дрошшин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663 с.
2. Камінський А. "На перехідному етапі. "Гласність", "перебудова" і "демократизація" на Україні". – Мюнхен, 1990. – 624 с.
3. Малецький М. Пріоритети. Статті / Передмови І. Драча та І. Кедріна. – К.: Рада, 1996. – 255 с.; Мельник М. Українські проблеми: зб. статей і коментарів. – К.: Смолоскип, 1999. – 694 с.; Прокоп М. Напередодні незалежної України: спостереження і висновки / Б-ка українознавства. – Т. 62. – Нью-Йорк, 1993. – 646 с.; Прокоп М. Україна після референдуму // Сучасність. – 1991. – № 5. – С. 67–74; Косик В. Деклярація про суверенітет не є деклярацією про самостійність // Визвольний шлях. – 1990. – № 10. – С. 1164–1166.
4. Галамай С. Боротьба за визволення України. 1929–1989. – Репр. вид. – Львів: Каменяр, 1993. – 343 с.; Мазур В. Ми плекали віру у визволення України. Вибрані публіцистичні виступи. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2000. – 368 с.; Плав'юк М. Вирішальний внесок націоналізму в боротьбі за українську державність // Розбудова держави. – 1992. – № 7. – С. 10–11.
5. Szporluk R. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union. – Stanford: Hoover Institution Press, 2000. – 436 с.; Про перспективи українського національного відродження / Інтерв'ю з Р. Шпорлюком. // Поступ. – 1990. – № 7.
6. Мотиль О. Структурні обмеження й вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії та Україні // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 61–73.
7. Motyl A. Sovietologie, Rationaliti: Commining to Grips with Nationalism in the USSR. – N. Y., 1990.
8. Субтельний О. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України // Сучасність. – 1994. – № 12. – С. 65–72.
9. Балеї П. Події в Україні в історичній ретроспективі // Сучасність. – 1993. – № 6. – С. 73–81.
10. Сольчаник Р. Україна, Білорусь, Молдова: інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання // Український історичний журнал. – 1992. – № 7–8. – С. 124–135. Продовження у № 9. – С. 129–136, та № 12. – С. 134–139; Чайківський Б. Десять днів, що потрясли бюрократичну систему України // Сучасність. – 1990. – № 2. – С. 62–72.
11. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
12. Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії України. Довідник. – К.: Знання, 1990. – 48 с.
13. Литвин В. Партія демократичного відродження України: (Новонароджена партія) // Політика і час (ПіЧ). – 1991. – № 1. – С. 84–86; Демократична партія України // ПіЧ. – 1991. – № 2. – С. 56–57;

Молодіжні громадсько-політичні організації // ПіЧ. – 1991. – № 3. – С. 53–58; Сучасні політичні блоки та об'єднання на Україні // ПіЧ. – 1991. – № 4. – С. 58–62; Українська християнсько-демократична партія // ПіЧ. – 1991. – № 5. – С. 62–65; Українська селянсько-демократична партія // ПіЧ. – 1991. – № 6. – С. 57–61; Українська республіканська партія // ПіЧ. – 1991. – № 7. – С. 74–78; Сучасні соціал-демократичні партії України // ПіЧ. – 1991. – № 8. – С. 44–49; Асоціація "Зелений світ" і Партія зелених України // ПіЧ. – 1991. – № 9. – С. 53–57; Народна партія України // ПіЧ. – 1991. – № 10. – С. 66–69; Ліберально-демократична партія України // ПіЧ. – 1991. – № 11. – С. 63–65; Новітні політичні партії і робітничий рух // ПіЧ. – 1991. – № 13. – С. 41–46; Українська народно-демократична партія // ПіЧ. – 1991. – № 15. – С. 54–59; Ліберальна партія України // ПіЧ. – 1991. – № 16. – С. 62–64; Соціалістична партія України // ПіЧ. – 1991. – № 17–18. – С. 80–85; Ліві, праві і центр // ПіЧ. – 1992. – № 4. – С. 65–71. 14. Мартинюк І. Чи стане "Народний рух ..." всенародним? // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 10. – С. 60–61; Драч В. Народ і партія єдині? // Вітчизна. – 1991. – № 7. – С. 129–136; Філенко В. Суверенітет України. Хто і як його прагне // Голос України. – 1991. – 15 березня; Гарань О. Багатопартійність на Україні стає реальністю // Золоті ворота. – 1991. – № 1. – С. 48–57; Рубан В. Довга дорога до себе. Політична думка в Україні 1991 року // Сучасність. – 1992. – № 1. – С. 90–106; Михайлів В. Українська національна партія // Політика і час. – 1992. – № 2. – С. 64–68; Політичне об'єднання "Державна самостійність України" // ПіЧ. – 1992. – № 3. – С. 72–75; Білоус А. Багатопартійність в Україні: порівняльний огляд // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 108–119; Головаха Є. Партії очима виборців // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 67–72; Базовкін Є. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час. – 1991. – № 10. – С. 40–46. 15. Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності. – К.: Знання України, 1992. – 47 с. 16. Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. – К.: Либідь, 1993. – 200 с. 17. Україна 90-х: шлях до незалежності. Зб. наук. – поп. статей / Н. П. Барановська, М. М. Вівчарик, О. М. Веселова, Л. В. Ковпак та ін. – Ред. П. П. Панченко. – К., 1991. – 109 с.; Історія України: нове бачення. – У 2-х т. – К.: Либідь, 1996. – Т. 2; Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії / П. П. Панченко, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1997. – 352 с.; Історія України: навчальний посібник / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. / Під ред. В. А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – 424 с. 18. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) // Україна кризь віки в 15-ти томах / За ред. В. Смолія. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 13. – 304 с. 19. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с. 20. Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) // Україна кризь віки в 15-ти томах / За ред. В. Смолія. – К.: Альтернативи, 2000. – Т. 14. – 360 с. 21. Політична історія України. ХХ століття: у 6-ти т. Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О. Майборода, Ю. Шаповал, О. Гарань та ін. – К., 2003. – Т. 6. – 696 с. 22. Алексеєв Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). Навч. посіб. – К.: ЕксОб, 2000. – 296 с. 23. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с. 24. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с. 25. Русначенко А. Пробудження. робітничий рух на Україні 1989–1993 рр. – К., 1995. – 230 с.; Проблеми робітничого руху в сучасній Україні // Сучасність. – 1992. – № 12. – С. 39–45; Національне відродження і робітничий рух у Донбасі // Слово і час. – 1992. – № 1. – С. 151–163; Як Україна здобувала незалежність і що з того виходить // Сучасність. – 1996. – № 3–4. – С. 58–64; На шляху до національної армії (1989–1991). – К., 1992. – 75 с. 26. Кулик В. Український націоналізм у незалежній державі. – К.: КМ Academia, 1999. – 64 с. 27. Кулик В. Повторення перейденого. Українська революція 1917–1991 // Сучасність. – 1992. – № 2. – С. 59–72; Новий український націоналізм: три поверхи вертепу // Сучасність. – 1993. – № 3. – С. 150–167; Письменницьке відродження: українська державна ідея в дискурсі "опозиція в середині режиму" перших років перебудови // Сучасність. – 1998. – № 1. – С. 54–

79. 28. Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 832 с. 29. Кафарський В. Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 336 с. 30. Андрусак І. Петренко Є. Близькість і злиденність української націонал-демократії. Політологічне есе. – К.: Смолоскип, 1999. – 80 с. 31. Україна: проблеми самоорганізації / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – В 2-х т. – Критика історичного досвіду. – К.: Промінь, 2003. – Т. 1. – 384 с. 32. Бойко О. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. – К.: ШІЕНД, 2002. – 306 с. 33. Бойко О. Історія України у ХХ столітті: 20-ті –90-ті роки: Навч. пос. – Ніжин, 1994. – 284 с.; Історія України. – К., 2000; Україна 1991–1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії). – К., 1996. – 208 с.; Феномен жовтневої революції 1990 року // Нова політика. – 2001. – № 4. – С. 40–44; Загострення політичної конфронтації в Україні: атака опозиції та контрнаступ консерваторів (серпень – грудень 1990) // Сучасність. – 2003. – № 1. – С. 82–87; продовж. – № 2. – С. 67–76; Народний Рух України: від виникнення ідеї масової опозиційної організації до створення її програми // Людина і політика. – 2001. – № 2. – С. 26–35 та ін. 34. Гринев В., Гугель А. Потеряное десятилетие – контуры новейшей политической и экономической истории Украины. – К.: МАУП, 2001. – 432 с. 35. Белебега І. Поразки та надії України: (Проблеми історичного розвитку України). – Харків: Прапор, 1996. – 365 с.; Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.). / В. Бортников та ін. – Луцьк: Вежа, 2001. – 694 с.; Бурносів В. Соціально-економічне становище та політичне життя в Донбасі (1989–1994 рр.). – Донецьк, 1995. – 98 с.; Вівчарик М. Україна: від етносу до нації. – К.: Вища шк., 2004. – 240 с.; Голубець М. Біловезька зустріч, напередодні та опісля: (До 10-ї річниці від дня підписання угоди). – Львів: ПОЛЛІ, 2001. – 62 с.; Зеленько Г. "Навздогінна модернізація": досвід Польщі та України. – К.: Критика, 2003. – 216 с.; Іваненко В. Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі: Монографія. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2003. – 330 с.; Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. – К., 1998. – 392 с.; Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. – К., 2001.; Кульчицький С. Історичне місце української радянської державності. – К., 2002. – 63 с.; Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич–Київ, 2004. – 488 с.; Мороз О. Модерна нація: українець у часі і просторі. – Львів: Універсум, 2001. – 437 с.; Малик Я., Панюк А. Становлення незалежної держави в Україні: Текст лекцій. – Львів, 1994. – 51 с.; Нагорна Л. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998. – 278 с.; Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К., 2002. – 272 с.; Онищенко І. Етно- та націогенез в Україні (Етнополітологічний аналіз): Монографія. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 240 с.; Рябчук М. Дилеми українського Фауста. Громадянське суспільство і "розбудова держави". – К.: Критика, 2000. – 272 с.; Рябчук М. Дві України. – К.: Критика, 2002; Турівний В. Сучасне українське державотворення: національно-політична суть, етнопедагогічний аспект. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. – 208 с.; Шпак В. Україна: від "російського комунізму" – до європейської інтеграції. – Черкаси: Брама, 2003. – 280 с. 36. Бортников В. Особливості політичної боротьби на Волині у 1990 – першій половині 1991 року // Волинь у новітній історії української державності: Зб. наук. праць / За ред. Б. Яроша. – Луцьк, 1999. – С. 244–252; Вівчарик М. Ідеї української державності в контексті позицій "шістдесятників" // Українське суспільство. Друга половина ХХ століття. Історія та сучасність: Зб. науково-попул. статей. – К., 2002. – С. 51–71; Євтух В. Етнополітичний ренесанс в Україні // Quo vadis, Україно? Матеріали третьої (зимової) сесії Міжнародної школи україністики (Київ, січень, 1992). / Упоряд. І. Осташ. – Одеса, 1992. – С. 107–125; Кривицька О. Чи видно із Львівського високого замку донецькі терикони? // Віче. – 1997. – № 2. – С. 33–42; Кульчицький С. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 2000. – № 12. – С. 64–90; Нагорна Л. Українська політична нація: лінія розламу і консолідації // Віче. – 2000. – № 1. – С. 132–146; Майборода О. Етнонаціональна політика і перспективи етнонаціонального розвитку в Україні // Сучасність. – 1995. – № 12. –

С. 77–83; Шевчук О. Інтелігенція України у реалізації національно-культурних програм (кін. 50-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 1996. – 34 с.; Шевчук О. Новий етап у піднесенні українського національного руху в другій половині 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (36 статей). – К.: Рідний край, 1998. – С. 30–37; Шевчук О. Український національно-культурний рух (др. пол. 50-х – поч. 90-х рр.) // VIII всеукр. наук. конфер. "Історичне краєзнавство і культура". Наук. доповіді і повідомлення. – К. – Харків, 1996. – С. 352–354; Журченко Т. Міф про дві України // Сучасність. – 2003. – № 4. – С. 78–83. 37. Ковтун В. Історія Народного Руху України. – К., 1995. – 395 с.; Гончарук Г. Народний Рух України: Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 378 с. 38. Луканов Ю. Куди піде рухівський "тризуб"? // Сучасність. – 1992. – № 5. – С. 100–107; Харахаш Б. НРУ: життєвий цикл (спроба політико-маркетологічного аналізу) // Нова політика. – 1997. – № 4. – С. 2–4; Гайдучок П. Народний Рух України: історія, сучасний стан та перспективи (До 10-ї річниці створення, 8–10. 09. 1989 р.) // Армія України. – 1999. – 9 вересня. 39. Народний рух України: місце в історії та політиці. Тези доп. Першої Всеукр. конф. (14–16 вересня 1994 р., м. Одеса) / редкол.: Г. Гончарук (голова) та ін. – К., 1994. – 96 с.; Народний рух України: місце в історії та політиці. Мат. трет. Всеукр. конф., 10–11 вер. 1998 р., м. Одеса / Г. Гончарук та ін. – Одеса: Астропринт, 1998. – 71 с. 40. Тиский М. Весна тривоги і надій. – Луцьк: Обл. Друк., 1999. – 166 с.; Тиский М. Історія виникнення Народного руху України на Волині. – Луцьк: Ініціал, 2001. – 256 с.; Степанишин Б. Четвертий ренесанс України. Вислід боротьби "Просвіти" і Народного Руху України за національне відродження 1988–1998 рр. – Рівне: Б. в., 1999. – 236 с.; Голубець М. Народний РУХ України: Львівщина. Рік перший. – Львів: ПОЛЛІ, 1998. – 32 с.; Народний Рух України на Збаражчині. У двох книгах. – Кн. 1. – Історія зародження та становлення. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 216 с. 41. Нарис історії "Просвіти"/Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів – Краків – Париж: Просвіта, 1993. – 232 с. – (Попул. Енциклопедія "Просвіти"; Ч. 1); "Просвіта": історія та сучасність (1868–1998): 36. Матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка / Упоряд., ред. В. Германа. – К.: Вид. центр "Просвіта", Вид. "Веселка", 1998. – 488 с.; Ми йдемо! Нариси з історії Донецького обласного Товариства Української мови ім. Т. Г. Шевченка – пешої масової національно-демократичної громадської організації Донеччини. – Донецьк, 1998. – 224 с.; Косів М. Назва – ідея: не спалити не знищити! // Культура і життя. – 1993. – 4 грудня; Косів М. "Просвіта" давня і сьогочасна // Слово. – 1991. – Березень. – № 6; Ющук І. Будити душу народу: [До 125 річчя "Просвіти"] // Урядовий кур'єр. – 1993. – 7 грудня; Фостун М. 130-річчя товариства "Просвіта" // Визвольний шлях. – 1999. – № 1. – С. 13–24; Кіндрась К. Про історичну місію і принизливі звички: [До 125 років "Просвіти"] // Голос України. – 1993. – 14 грудня; Савчук Б. Волинська "Просвіта". – Рівне: Ліста, 1996. – 149 с. 42. Алексієвець М. Екологічний рух в Україні. – Тернопіль: Лілея, 1999. – 276 с.; Стегній О. Неурядові екологічні організації України: сучасний стан і перспективи розвитку: (За результатами національного соціологічного дослідження). – К.: Наукова думка, 1996. – 110 с.; Панов А. "Зелений рух" в Україні // Сучасність. – 1991. – № 6. – С. 109–113; "Зелений рух" України очима учасників і соціолога / М. Саппа, Н. Пахомова, Т. Лихоліт // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 10. – С. 18–24; Світлична Н. Екологія і громадський рух в СРСР // Сучасність. – 1990. – № 2. – С. 73–76. 43. Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 432 с.; Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950–1980-х рр. – К., 2000. – 329 с.; Воронін О. Від Великодня до Великодня. З хроніки відродження Української Автокефальної Православної Церкви на Україні // Сучасність. – 1990. – № 7–8. – С. 213–219; Бондаренко В. Церква і молодіжні організації в Україні // Людина і світ. – 1992. – № 7–8. – С. 17–20. 44. Білоус А. Політичні об'єднання України. – К., 1993. – 108 с.; Богомаз К. Політичні партії і громадські організації на Україні (друга половина 80-х – початок 90-х років ХХ ст.). – К.: ШК при КДУ, 1992. – 144 с.; Кремень В., Базовкін Є. Політичні пар-

тій України: порівняльний аналіз програмних документів. – К.: НІСІ, 1993; Калмакан І., Брендас О. Виникнення та еволюція партійної системи в Україні в ХХ столітті. – Одеса: Астропринт, 1997. – 191 с.; Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К.: Логос, 1999; Томенко М. Самоозначення України: від історії до політики (державна стратегія сучасної України в контексті історичних традицій та світового досвіду). – К.: Заповіт, 1998. – 272 с.; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол.: Ф. Рудич та ін. – К.: Парламентське в-во, 2002. – 352 с.; Роль політичних партій в творенні державності України: З курсу лекцій політології: Методичні рекомендації / за ред. М. Горлача. – Харків, 1994. – 46 с.; Гарань О. Багатопартійність на Україні: формування, проблеми, перспективи // Україна багатопартійна: програмні документи нових партій. – К.: Пам'ятки України, 1991. – С. 5–28; Выдрин Д. Многопартийность: “за” и “против” // Социально-политические науки. – 1990. – № 9. – С. 71–77; Литвин В., Слюсаренко А. На політичній арені України (90-ті роки). Роздуми істориків // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 9–30; Продовження – УІЖ. – 1994. № 2–3. – С. 28–51. 45. Слободян О. Українські республіканці – “найтрадиційніша партія” // Розбудова держави. – 1997. – № 4. – С. 22–26; Киричук Ю. Нарис історії УГС–УРП. Ч. 1 // Республіканець. – 1991. – № 2. – С. 80–95; Кондрацький А. Часопис київського політрепресанства (коротка історія Київського товариства політв'язнів та жертв репресій 1988–1998 рр.). – К.: Стилос, 1998. – 48 с.; Малицький Я. Спілка політв'язнів України, 1990–2003. Львівська обласна організація. – Львів, 2003. – 223 с. 46. Батенко Т. “Я повстаю, отже, я існую ...”: Політичний портрет І. Геля: (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років). – Львів: НТШ, 1999. – 222 с.; Батенко Т. Політичний портрет Богдана Гориня. – К., 1994. – 24 с.; Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст.: політичний портрет Богдана Гориня. – Львів: Кальварія, 1997. – 350 с.; Батенко Т. Свіча Михайла Гориня: Штрихи до портрета. – К.: УРП, 1995. – 61 с.; Марусик П. А ми тую червону калину підіймемо...: Документальне есе, 1989–1999. – Івано-Франківськ, 1999. – 256 с.; Він спалахнув смолоскипом... (Спогади... спогади... спогади). – Львів: Джерело, Дубно: Дубен, 1999. – 79 с.; Нетудихата Т. І плакали у січні квіти ...: Пам'яті відомого українського політика Олександра Ємця. – К.: МП Леся, 2003. – 253 с.; Мусієнко О. Український “Овод” Левко Лук'яненка // Рідна школа. – 1998. – № 9. – С. 31–50; Чемерис В. Президент. – К., 1994; Михальченко М., Андрущенко В. Беловеж'є. Л. Кравчук. Україна 1991–1995. – К.: Укр. центр духовної культури, 1996. – 512 с. 47. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 496 с.; Литвин В. Україна: політика, політики, власть (На фоні політичного портрета Л. Кравчука). – К., 1997. 48. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці (Суспільно-політичний розвиток України у другій половині 80-х – першій половині 90-х років): Автореферат дис... д. і. н. – К., 1995. – 48 с.; Рисіч Й. Демократія в Україні до і після 1985 року (історико-політологічний аналіз): Автореферат дис... д. політ. н. – К., 1996. – 36 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні – середина 1950-х – поч. 1990-х років: Автореферат дис... д. і. н. – К., 1999. – 42 с.; Богомаз К. Громадсько-політичні рухи і партії в Україні у другій половині 80-х – на поч. 90-х рр.: Автореферат дис... д. і. н. – К., 1992. – 42 с.; Бажан О. Опозиційний рух в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.): Автореферат дис... к. і. н. – Дніпропетровськ, 1996. – 24 с.; Болбат Т. Національне питання в діяльності громадських об'єднань Донбасу (II половина 80-х – початок 90-х рр.): Автореферат дис... к. і. н. – К., 1993. – 18 с.; Бураковський О. Історія Ради Національностей Народного Руху України, 1989–1993 рр. Політологічний аналіз: Автореферат дис... к. політ. н. – К., 1999. – 20 с.; Кривдіна І. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – поч. 90-х років): Автореферат дис... к. і. н. – Одеса, 2001. – 20 с.; Кулик В. Формування та еволюція української державної ідеї: 1986–1991: Автореферат дис... к. політ. н. – К., 1999. – 20 с.; Марчук В. Національно-демократичні традиції в державотворчому процесі України (друга пол. 1980-х – перша пол. 90-х років): Автореферат дис... к. і. н. – К., 1996. – 22 с.; Місевра І. Внесок ВУТ “Просвіта”

ім. Т. Г. Шевченка в піднесення рівня національної самосвідомості громадян України (1988–1996 рр.): Автореферат дис... к. і. н. – Одеса, 1999. – 19 с.; Пилипенко О. Національно-демократичний рух в Україні (друга пол. 80-х – поч. 90х років ХХ ст.): Автореферат дис... к. і. н. – Донецьк, 1997. – 24 с.; Русначенко А. Рабочее движение на Украине в 1989–1991 годах: основные этапы, элементы политической культуры: Автореферат дис... к. и. н. – М., 1993. – 23 с.; Савченко Л. Національне самовизначення українців як фактор дезінтеграції СРСР (1985–1991): Автореферат дис... к. і. н. – Дніпропетровськ, 1994. – 17 с.; Самойленко Є. Військове питання в програмних документах партій та рухів в Україні (кін. 80-х – поч. 90-х років ХХ століття): Автореферат дис... к. і. н. – Дніпропетровськ, 1993. – 20 с.; Стасюк І. Український національно-патріотичний рух в УРСР (сер. 1950-х – кін. 1980-х років): Автореферат дис... к. і. н. – Львів, 2002. – 18 с.; Шевчук О. Український національно-культурний рух (друга половина 50-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.): Автореферат дис... к. і. н. – Запоріжжя, 1998. – 20 с. 49. Armstrong J. Ukrainian nationalism. – 2 ed. – Colorado, 1980. – 361 p.; Армстронг Д. Український націоналізм // Зустрічі. – 1991. – № 2.; Farmer K. Ukrainian nationalism in the post-Stalin Era. The Hague, Boston, London. Marminus nijhoff Publishers. – 241 p. 50. Kuzio T., Wilson A. Ukraine. Perestroika to Independence. – Edmonton, Toronto, CIUS, – 1994. – 260 p. 51. Conner W. Accidental Proletariat. Workers, politics and crisis in Gorbachev's Russia. – New Jersey: Prinseton Universiti Press. – Prinseton, 1991. – 374 p.; Marples D. Ukraine under Perestroika. Ecologi, economacs and the worker's revolt. – Macmillan. – 1991. – 245 p.; Вілсон Е. Національна ідентичність в Україні // Політична думка. – 1999. – № 3. – С. 120–128; Арель Д. Спокуса "націоналізації" української держави // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 84–107. 52. Бжезінський З. Великий провал. // Всесвіт. – 1992. – № 1–2. – С. 215–222; № 3–4. – С. 160–167; № 5–6. – С. 185–196; Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної утопії / Пер. з польськ. Д. Андрухів. – К., 1999. – 510 с.; Сорос Д. Советская система: к открытому обществу. – М.: Политиздат, 1991. – 220 с.; Утвердження демократії. – К.: Основи, 1994. – 224 с. 53. Табачник Г. Последние хозяева Кремля: за кремлевскими кулисами. – 2-е изд. – М., Нью-Йорк: Орфей, 1994. – 512 с.; Харт Г. Россия потрясает мир: Вторая русская революция и ее воздействие на Запад. – М.: Новости, 1992. – 365 с.; Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – К.: Мегатайтп, 2000. – 608 с.; Хоскинг Д. История Советского Союза (1917–1991). – М.: Вагриус, 1995. – 512 с. 54. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку (1914–1991). – К.: Альтернативи, 2001. – 544 с. 55. Новейшая история Отечества. ХХ век: учебник. / Под ред. А. Киселева, Э. Щагина. – В 2-х т. – М., 1999. – Т. 2. – 448 с. 56. Рыжков Н. Перестройка: история предательств. – М., 1992; Болдин В. Крушение пьедестала: штрихи к портрету М. Горбачева. – М.: Республика, 1995. – 446 с.; Собчак А. Хождение во власть. – Рассказ о рождении парламента. – М., 1991. – 272 с.; Черняев А. Шесть лет с Горбачовым. – М., 1993; Мигранян А. Россия в поисках идентичности (1985–1995). – М., 1997; Прозрение, миф или предательство? К вопросу об идеологии перестройки. – М., 1998; Игрицкий Ю. Общественные трансформации в СРСР после 1985 г. взгляды и концепции. – М., 1998; Чешко С. Распад Советского Союза: Этнополитический анализ. – М., 1996; Бордюгов Г., Козлов В. История и конъюнктура: субъективные заметки об истории советского общества. – М., 1991. – 350 с.; Геллер М., Некрич А. История России 1917–1995. – В 4-х томах. – М.: МИК, АГАР, 1996. 57. Помогаев В. Украинский национализм: теория и практика. – Тамбов: обл. изд., 1995. – 93 с. 58. Громов А., Кузин О. Неформалы: кто есть кто? – М.: Мысль, 1990. – 269 с.; Ольшанский Д. Неформалы: групповой портрет в интерьере. – М.: Педагогика, 1990. – 188 с.; Неформалы: кто они? Куда зовут? / Под ред. В. Печенева. – М.: Политиздат, 1990. – 334 с.; Общественные самодеятельные движения: проблемы и перспективы: Сб. науч. тр. / Ред. Е. Сулова. – М., 1990. – 447 с. 59. Тихвинский С. Итоги XIX международного конгресса исторических наук в Осло // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1. – С. 3–28. 60. Савченко С. Сучасна українська історіографія: спроба характеристики // Сучасність. – 1999. – № 11. – С. 127–131. 61. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української науки // Українсь-

---

кий історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 30–39. 62. Потульницький В. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 20–37. 63. Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 3–33.

Yaroslav Seko

**UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT OF THE MIDDLE 1980-TH – EARLY
1990-TH IN THE CONTEXT OF REVIVAL OF THE UKRAINIAN STATE:
HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM**

In the article the investigation of the Ukrainian national movement of the middle 1980-th – early 1990-th in the national diaspora and foreing historiography is analysed.

РОЗДІЛ 5. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94 (477)

Микола Алексієвець, Леся Алексієвець, Ірина Федорів

МОРОЗОВ А. Г., КОРНОВЕНКО С. В. "АНТИ". – ВІННИЦЯ: ВИДАВНИЦТВО "ФОЛІАНТ", 2004. – 65 С.

У рецензії здійснено аналіз праці черкаських учених, присвяченої історії антів – східнослов'янських племен III–VII ст.

Проблема походження слов'ян – одна з ключових в історії народів Центральної та Південно-Східної Європи. В її контексті можна виділяти кілька вузлових тем, навколо яких упродовж уже досить тривалого часу виникають дискусії, однією з яких є формування величезної етнічно-культурної спільноти східнослов'янських племен у III–VII ст. – антів. Адже їх союз підтверджує безперервний державотворчий процес на території Середнього Подніпров'я ще з епохи енеоліту.

З огляду на це, актуальною сьогодні є праця істориків Черкаського Національного Університету імені Богдана Хмельницького Морозова А. Г. та Корновенка С. В. про початки східнослов'янської державності – "Анти". – Вінниця: Видавництво "Фоліант", 2004. – 65 с. У ній на широкому джерельному матеріалі висвітлюються маловідомі сторінки соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного життя союзу східнослов'янських племен. Своєчасність дослідження посилює факт, що незважаючи на очевидний зв'язок антів зі слов'янами IX ст., період III–VII ст. ще донедавна в українській історії випадав з давньої історії України. Це можна пояснити тривалим пануванням у вітчизняній історичній науці норманської теорії. П. Третьяков із цього приводу влучно зауважив, що "висвітлення історії антів неминуче приводило до висновку, що давньоруська держава IX ст. була не стільки початком... історичного життя слов'янства, скільки підсумком тривалого, вже пройденого ними шляху" [С. 4].

У історіографічному екскурсі автори проаналізували, як трактували етногенез східного слов'янства такі історики як О. Шахматов, А. Ольрик, М. Тихомиров, В. Ключевський, С. Соловйов, Л. Нідерле, А. Спіцин, М. Грушевський та ін. Відповідно вказали, що досі існували різні погляди стосовно етногенезу антів. Їх розглядали як предків східного слов'янства "всього взагалі руського племені" (О. Шахматов), українського народу (М. Грушевський, М. Кордуба, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко), або вважали не слов'янами, а кавказькими аланами (А. Ольрик, Ф. Дворник, Л. Шмідт, Ю. Левицький), ототожнювали з бужанами, що проживали вздовж Західного Бугу (М. Тихомиров), венедами, які населяли Карпати (В. Ключевський); вбачали в них південно-західну частину східних слов'ян (С. Соловйов) або лише південну (Л. Нідерле, А. Спіцин) [С. 4–5].

А. Морозов та С. Корновенко відзначають, що особливого розвитку антська тематика набула в повоєнні роки. Тоді було перекладено основну кількість джерельних матеріалів, виявлено нові археологічні знахідки, здійснено спроби систематизації вже існуючих пам'яток. Джерельний матеріал узагальнили праці Б. Рибаківа, П. Третьякова, А. Спіцина, В. Петрова, М. Браїчевського. Вони вказували на різницю між слов'янами і антами, ототожнювали антів з українцями і східними слов'янами, підкреслювали, що територія між Дністром і Дніпром – це простір, на якому впродовж багатьох століть існувало автохтонне населення [С. 6–7].

Пізнавальною для читача буде структура рецензованої нами праці, яку автори побудували з таких логічних і взаємодоповнюючих розділів: етимологія етноніма "ант", перші писемні відомості, археологічна належність, економічна основа союзу, суспільно-політична організація антів, армія та флот, завоювання антами Балкан, війни з Візантією (середина VI – поч. VII ст.), біля витоків українського письма.

Безперечно, що спеціальну проблему в історичній та мовознавчій науці становить походження етноніма "ант". При всій полярності думок з цього приводу більшість науковців вважає, що він не може бути самоназвою слов'ян, оскільки зустрічається ще в Галікарнаському надписі V ст. до н. е. як ім'я грецького жерця [С. 7–8].

На думку авторів дослідження, які проаналізували значний масив джерельного матеріалу, етнонім "анти" в III–VII ст. мав три основних значення, які стосувалися населення Середнього Подніпров'я і його території: 1) країна, порубіжжя; 2) дужі, хоробрі, войовничі, чисельні; 3) центральну частину, те, що тримає в цілості структуру, тобто територію Середнього Подніпров'я.

Аналізуючи писемні відомості про антів, Морозов А. та Корновенко С. вказують на цінність таких джерел як "Про походження та дії гетів" Йордана, "Історії війн" Прокопія з Кесарії, "Про царювання Юстиніана" Агафія, "Церковна історія" Євагрія, "Церковна історія" Іоанна Ефеського, "Стратегіон" Маврикія, "Пасхальна хроніка", "Хроніка" Ісідора Севільського, "Історія" Сімокатта, "Хроніка" Феофана [С. 11–16].

Проте, попри важливість відомостей, вміщених у них, дослідники привертають нашу увагу на археологічну належність антів, бо саме з розвитком польової археології та накопиченням матеріалів доби I тис. н. е. з'являються спроби пов'язати антів з тим чи іншим ареалом східнослов'янських культур, а етнічна атрибуція археологічних культур Дніпровського Правобережжя раніше VIII ст. породжує жваву дискусію серед учених.

Зокрема, у праці зазначається, що досі великою популярністю користується концепція В. Хвойки, яка розглядає черняхівців як слов'ян, що в III–VII ст. мали назву "анти", а черняхівську культуру – як одну з найбільших соціально-економічних і етнокультурних утворень I половини I тис. н. е. в Південно-Східній Європі. Її територія охоплювала лісостепову і степову зони сучасної території Правобережжя України, лісостеп Лівобережжя Дніпра, Молдову, Лівобережжя Нижнього Дунаю, частково Трансільванію в Румунії, а також частину Південно-Східної Польщі. Назва культури походить від відомого могильника, розташованого у с. Черняхів Кагарлицького району Київської області, обстеженого В. Хвойкою в 1900–1901 рр. Крім названого могильника, В. Хвойка розкопав могильник у селі Ромашки Рокитнянського району тієї ж області та поселення біля сіл Стрітівка, Жуківці, Витачів на території Середнього Подніпров'я. Всі пам'ятки об'єднані в єдину культуру і датуються II–V ст. [С. 16].

Про те, що "антська культура представлена пам'ятками черняхівського типу" писав М. Брайчевський. Цю концепцію розглядали як факт та доповнювали новими сюжетами Б. Рибаків, П. Третьяков, В. Сєдов, В. Баран, В. Петров [С. 18–19].

Разом з тим Морозов А. та Корновенко С. наголосили, що деякі дослідники, зокрема А. Сміленко, О. Приходнюк вказують на невідповідність хронологічних меж існування черняхівської культури з антським союзом і пропонують інші точки зору: належність антів до пеньківської культури [С. 19–20]. На думку авторів, доцільніше було б матеріальну культуру антів віднести до черняхівсько-пеньківських пам'яток, що зумовлено: – хронологічними межами; – культурною єдністю цих двох культур; – спільністю територій. Витоки пеньківської культури, стверджують історики, спостерігаються передусім в таких елементах черняхівських старожитностей як кераміка та побудова осель. У жодній із синхронних культур на сусідніх територіях немає керамічного комплексу, подібного пеньківському [С. 21].

Таким чином, на основі аналізу археологічних пам'яток, Морозов А. та Корновенко С. розглядають черняхівську та пеньківську культури як єдине ціле, культуру одного й того ж етносу. Відмінності, що спостерігаються між ними, об'єктивні і зумовлені розвитком суспільства та небезпечним сусідством зі степом, яке породжувало синкретизм кочової та землеробської культур, а зміни "сусідів" і породжували зміни, які спостерігаються за археологічними пам'ятками цих культур [С. 23].

Слід відзначити, що дослідники дали докладну характеристику господарства східнослов'янського союзу на основі характеру і топографії поселень та могильників культури полів поховань черняхівсько-пеньківського типу. Вони стверджують, що анти були осілим народом, пов'язаним у своїй господарській діяльності, передусім, із землеробством. Рівень розвитку цього заняття не був однорідним на всій території політичного союзу. У

степовій смузі була поширена перекладна система землеробства, а у лісостеповій – перекладно-підсічна на староораних землях [С. 24]. Автори стверджують, що анти виробляли певну частину товарного зерна, вели індивідуальне господарство, займалися скотарством, мисливством, рибальством, бджільництвом. Численні знахідки залізних криць та виробів свідчать про відокремлення залізоробного і ковальського ремесла, що було історичною необхідністю, викликаною інтенсивним розвитком сільського господарства [С. 25].

Розвиток ремесла і торгівлі, концентрація ремісників спричинили з часом виникнення торговельно-ремісничих поселень, що перетворювались при нагоді у міста [С. 26].

У підсумках розділу, Морозов А. та Корновенко С. стверджують, що 1. Землеробство було основним заняттям антів. 2. Рівень розвитку землеробства давав великий додатковий продукт. 3. На поселеннях черняхівської, пеньківської культур знайдені численні ями-зерносховища. 4. Міри сипких тіл Київської Русі повністю тотожні з античними. 5. Численні скарби римських монет цього періоду є матеріальними доказами існування торговельних зв'язків антів з античними містами Причорномор'я та Римом. 6. Безпосередній етнічний зв'язок антів із скіфами-борисфенітами і успадкування першими багатой традиції землеробської культури останніх. 7. Наявність постійного зернового ринку у містах Північного Причорномор'я та в римських провінціях, що стимулювало розвиток землеробства антів [С. 32–33].

Свідчення давніх авторів, вивчення та аналіз численних археологічних знахідок похоронного інвентаря, скарбів дали підстави дослідникам рецензованої праці твердити, що в антському суспільстві існували чотири основні майнові групи: 1) верхівка, що стояла біля керма влади й очолювала військові загони; 2) дружинники, котрі були "професійними" воїнами; 3) селяни або вільні общинники; 4) раби, котрі мали змогу за певний викуп стати вільними. Лише останні не мали громадянських прав. Це підтверджує, що анти перебували на шляху сталого державотворення. Вони мали сильну політичну владу князів, розгалужений апарат управління і створили, нехай і примітивне – політичне об'єднання державного типу з досить розвиненою економікою, складною політичною системою, активною зовнішньою політикою, професійною армією. Анти заклали основи майбутньої політичної могутності Київської Русі. Вони стали важливою складовою частиною у великому еволюційному процесі українців [С. 36, 39].

Викликає пізнавальний інтерес питання антської армії та флоту, яке досліджене авторами праці в окремому розділі, адже військова організація антів була надзвичайно сильною. Читач зможе ознайомитись з особливостями функціонування піхоти, кінноти, військово-морського флоту, тактикою і стратегією антів на сторінках 39–47 рецензованої праці.

Військово-політична та економічна спрямованість антів локалізувалась в основному навколо Балканського півострова. Східною межею антських походів і широкомасштабної колонізації був морський шлях вздовж західного узбережжя Чорного моря. Окремий інтерес становив для антів і степ. Політична ситуація у північно-причорноморських степах не відзначалася стабільністю, тому стосунки з народами, які населяли її, теж не були однорідними.

Посиленню зовнішньополітичної активності антів сприяла політична ситуація, яка склалася у Східній Європі в середині VI сторіччя. На Верхній Саві, Дунаї і Нижній Тисі проживали германські племена гепідів. Володіючи Сірмієм, вони контролювали переправу через Дунай і за недорогої плати переправляли у межі Візантійської держави інших варварів. Найближчими сусідами гепідів на сході вздовж Дунаю були слов'яни, які на початок VI ст. колонізували всю рівнину лівого берега Дунаю. Сусідами слов'ян на сході, від Дністра до лівобережжя Дніпра, були "численні племена антів" [С. 48–49].

Безперервний тиск слов'ян на Візантійську імперію мав загальноєвропейське значення, оскільки змушував Візантію стримувати свій наступ на Захід, а потім відкликати звідти свої війська і кинути їх проти слов'ян. Це сприяло соціально-економічному розвитку Вестготського Королівства в Іспанії, Франкського у Галії, лангобардського в Італії. З початком VII ст. Дунай як кордон Східно-Римської імперії з варварським світом втрачає цю функцію і слов'яно-антсько-аварсько-гунські дружини без перешкод просуваються по

всій Візантії. Це період, коли слов'яни переселяються на Балкани великими масами, опановують певну територію і стають не дикими колонізаторами з півночі, а будівничими своєї держави на новій Батьківщині [С. 51].

Останній розділ дослідження Морозова А. та Корновенка С. присвячений розвитку праукраїнського письма і абетки, оскільки це один з важливих аспектів проблеми генезису українського народу, тісно пов'язаний зі східними слов'янами I тис. н. е. Зауважимо, що впродовж тривалого часу у вітчизняній науці панувала думка, згідно з якою витoki східнослов'янської абетки пов'язувалися із створенням братами Кирилом та Мефодієм так званої глаголиці і поширенням християнства на Русі в X–XI ст. У свою чергу, Морозов А. та Корновенко С. стверджують про існування писемності у східних слов'ян ще до цього часу, оскільки: по-перше, до запровадження християнства, як було зазначено істориками середньовіччя, анти-поляни-руси були язичниками. Кожна віра, якою б примітивною чи складною вона не була, неодмінно потребує двох речей: класу жерців і писемності. Тому можна припустити наявність письма вже в антив. По-друге, населення сучасної України здавна підтримувало жваві торговельні відносини із сусідніми племенами, державами. Недарма ще Ольвію називали "торжищем Борисфенітів". Зовнішньоекономічні відносини завжди вимагають писемності для укладання договорів, оформлення різноманітних актів. По-третє, перша половина I тис. н. е. характеризується сильним розвитком усього протоукраїнського на Східноєвропейській рівнині, зокрема на політичній арені тогочасної Європи існував антський союз племен. Як і кожна тогочасна політична організація, він проводив власну зовнішню політику. А дипломатичні зв'язки вимагають діловодства і писемності. По-четверте, культурні взаємовпливи між сусідами. Цілком логічне припущення авторів праці, що з християнством наші предки познайомились задовго до IX ст., адже готи мали його ще у III ст. н. е. Християнські місіонери, проповідуючи "Слово Боже", повинні були не лише знати мову народу, серед якого проповідували, а й мати переклади "святих книг" мовою язичницьких народів, котрі мали своє письмо. Привертає увагу й послання римського папи Іоанна VIII, в якому відзначено, що слов'яни мали письмо ще до Кирила і що ним "слов'янські письмена тільки віднайдені" [С. 54–55].

Отже, на думку авторів, у I половині I тис. н. е. східні слов'яни мали вже сталі писемні традиції. Було три види письма: "черти і різи" культового призначення, вузликоче письмо – своєрідний родовий літопис; письмо із запозиченими буквами грецького та латинського алфавітів, яке забезпечувало зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні потреби антського союзу племен.

Як бачимо, монографія Морозова А. Г. та Корновенка С. В. "Анти" – одна з тих праць, в якій на основі ґрунтовної джерельної бази доведено, що Київська Русь – не так початок, як підсумок тривалого історичного життя східного слов'янства, свідченням чого є антський період в історії України. У цей час слов'яни вийшли на політичну арену тогочасної Європи і заявили про себе як про потужну економічну, політичну, військову одиницю. III–VII ст. стало добою складних соціально-економічних, суспільно-політичних трансформацій внутрішнього життя антив. У зв'язку з цим – дослідження відкриває потенційні можливості для подальшого розвитку даної наукової проблеми, збагатить вітчизняне слов'янознавство, позитивно вплине на сучасні процеси націотворення східнослов'янських спільнот.

Mykola Alexiyevets, Lesya Alexiyevets, Iryna Fedoriv

MOROZOV A. G., KORNOVENKO S. V. "ANTS". – VINNYTSYA: PUBLISHING HOUSE "FOLIANT", 2004. – 65 P.

In the review the investigation of the scholars of Cherkasy, dedicated to the history of the Ants, the eastern slavic tribes of the III–VII centuries, is analysed.

УДК 94 (477)

Павло Коріненко

ЮРІЙ ПРИСЯЖНЮК. РУСЬ ДОСТЕМЕННА. АВТОРСЬКИЙ КУРС ЛЕКЦІЙ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ. – ЧЕРКАСИ: ВЕРТИКАЛЬ, 2004. – 252 С.

У статті автор дає розгорнуту рецензію на посібник Ю. Присяжнюка. Русь достеменна.

Прошло уже 13 літ з часу проголошення Верховною Радою УРСР Акту про незалежність України. Для багатовікової української історії, пройдений нами за роки незалежності час – лише мить. Для науковців, викладачів, вчителів історії України – це були роки великих можливостей для поглибленого дослідження усіх її історичних періодів. Це втручання у дослідження не зовсім популярних тем, це демонстрація при опорі на широке коло нових історичних джерел, власного бачення, яке вимагає певної сміливості, чіткого прояву особистої громадянської позиції з багатьох уже здавалосьь усталених проблем. За ці роки викладачі вищої школи скористались правом готувати та видавати для студентів підручники, посібники з історії України. На сьогодні, практично у кожному вищому навчальному закладі, уже опубліковано, або завершується робота з підготовки до друку узагальнюючих, або з окремих періодів, посібників з історії України [1]. Можемо констатувати, що "голод" на підручники та посібники з історії України для студентів, учнів, який мав місце на початку 90-х років минулого століття, уже пройдений етап. Науковці відділу історії НАН України, провідні викладачі вищих навчальних закладів дослідили в своїх нових працях, дали нові, більш об'єктивні оцінки багатьох проблем, а інколи і "білих плям" в історії України. Особливу увагу вони звернули на зародження та результативність національно-визвольних рухів, на роль історичних осіб, на впливи сусідніх держав щодо перебігу подій упродовж багатьох століть.

Рецензований посібник Ю. Присяжнюка "Русь достеменна", той випадок в історіографії, коли при роботі з ним виникають нові думки, більш глибоко і багатогранно бачаться різні аспекти української історії, постає чимало питань, а пошук відповідей на них вимагає інтелектуальної напруги, з'являється бажання заглибитись в нашу непросту минувшину, уважніше подивитись на сьогодення і дійти до істини. Автор посібника намагався зрозуміти і висвітлити українську історію як розгортання в часі історії людської, в якій націо-та державотворчі процеси здійснювалися на тлі соціокультурної, релігійно-церковної та етнонаціональної форми ідентифікації української людності.

Досвідчений викладач вищої школи (а саме таким є Ю. Присяжнюк) обрав своєю висхідною позицією, мірилом аналізу історії України те, наскільки враховувалися політичними силами, окремими історичними особами різних епох національні інтереси. Все, що хоч в найменшій мірі наближало до здійснення національних інтересів, оцінюється автором посібника позитивно і навпаки – все, що суперечило, гальмувало реалізацію національних інтересів, оцінюється ним негативно.

У вступному слові до посібника автор заявив про бажання відійти від трактування української історії як результату виключно несприятливих зовнішніх впливів, а також прорахунків ("зрад") окремих політичних діячів [2: 4]. Можемо лише сказати, що це цілком похвальне бажання для автора рецензованого посібника. В українській історіографії давно назріла потреба глибинного наукового аналізу внутрішніх чинників, які відігравали ключову роль на всіх історичних етапах. Однак, в ході викладу історичного матеріалу, автор інколи все-таки не зміг повністю відійти від того стереотипу, що ворогом українців була і залишається Росія (царська, більшовицька, радянська). До цього аспекту ми ще повернемося дещо пізніше, у подальшому аналізі рецензованої праці.

Виклад історичного матеріалу носить чітко виражений проблемний характер. І це робить посібник цікавим, дозволяє викладачеві розширити, піднести на вищий рівень науковий кругозір студентів. За таких умов патріотичні почуття у студентів посилюються, оскільки вони налаштовуються на роздуми, на співпереживання за здобутки (їх, на жаль, було небагато) і втрати українців.

Рецензований посібник можна цілком поставити в ряд тих праць, які є значним добром сучасної української історіографії. А дискусійний характер (інколи автор самим викладом матеріалу свідомо загострює проблему) лише засвідчує те, що українська історія – це історія людських поколінь і кожне із них по своєму оцінює певні події, факти, явища. Автор рецензованого посібника намагається уникнути спокуси кожен раз давати своє трактування проблемним, або ще мало дослідженим темам, і цим немовби засвідчити свою обізнаність. В багатьох випадках він спирається на наукові історичні знання своїх попередників, у тому числі на праці Брайчевського М. Ю., Полонської-Василенко Н., Кульчицького С. В., Котляра М. Ф., Смоля В. А., Грицака Я. Й., Масненка В. В., Шаповала Ю. І. та інших, і це додає йому поваги.

Перша лекція, як і слід було очікувати, після ознайомлення із визначенням автором цілей та завдання курсу, присвячена державотворчим процесам на українських землях (до IX ст.). Присяжнюк Ю. слушно зауважує на той доконаний факт, що основною особливістю української історії була майже постійна боротьба автохтонного населення за право бути повноправним господарем на своїй землі. І тут ми цілком погоджуємось із автором посібника, що цей фактор не тільки послаблював, а інколи і ставив під пряму загрозу націотворчі процеси. Не відкидаючи певних впливів етнокультурних традицій індоєвропейців – автохтонного населення Європи, автор посібника погоджується з думкою тих істориків, які виводять зародження власне української державницької традиції з антських часів (IV–VI ст.) [3].

У VIII–IX ст. рівень виробництва, формування еліти, соціому не по родоплемінному, а по територіальному принципу організації влади досягло такого рівня, що саме з цього часу державотворчі процеси у Середньому Подніпров'ї набули незворотного характеру.

Руська держава IX – першої третини XIII ст. постала як форма політичної самоорганізації суспільства на історичному переході від первісних (родоплемінних) форм суспільної організації до цивілізаційного життя. Присяжнюк Ю. приєднується до висновків тих істориків, які вважають, що терміни Русь, руський народ вживалися для означення, були власним іменем Київської держави IX–XIII ст. і перш за все Київської, Чернігівської, Переяславської землі.

Цікавою для студентів є спроба автора прослідкувати генезу понять Мала Росія та Велика Росія, які були започатковані в церковних канцеляріях, а належність до єдиної православної віри українців і росіян стане з часом трактуватися як їх належність до "єдиного православного народу". Автор заглиблюється в проблему і намагається з'ясувати, по крайній мірі для себе, наслідки, пов'язані з введенням в Київській Русі християнства [4: 21–22].

Взагалі слід відзначити, що проблема етногенезу українців надмірно заполітизована в науковій літературі. Щоб уникнути крайнощів в оцінці цього явища, слід виходити із того, як це робить Півторак Г. П. [5: 78–79], що етногенез і етнодержавність не співпадали в часі, а політика експансії, надбання Київською Руссю великих територій на Північному Сході привела з часом до поширення серед тамтешнього населення християнства і перейняття ним етнічної назви Русь. Міграція людей з Переяславського, Київського, Чернігівського князівств на Північний Схід після навали Батия надасть цьому процесу ще більшої ваги.

Період раннього середньовіччя виявився для України чи не найтрагічнішим серед інших тогочасних європейських народів. Міждержавне та міжконфесійне протистояння досягло небачених масштабів. У третій лекції рецензованого посібника автор у хронологічній послідовності веде розповідь, роздумує над тим, чому ж все-таки татарщина, Литва, Польща, Туреччина, Московія намагались вирішувати і вирішували свої проблеми за рахунок України, чому українські землі стали об'єктом змагань вищеназваних народів за право володіти ними. Автор справедливо зауважив, що це стало можливим тому, що на

той час єдиної централізованої держави на етнічній основі уже не існувало. Відчуття єдиної родини практично уже було втрачено. Спроби Данила Галицького, Володимира Мономаха відродити єдину централізовану країну не призвели до бажаного результату не тільки через зовнішні чинники, але і через поліетнічність, яка і буде визначати тогочасну історію і на перспективу. Зауважимо, що спроба автора в даній лекції заявити свою позицію щодо історичних коренів, ментальності, політичної культури росіян [6: 34], з нашої точки зору, є недоречною хоча б тому, що ця проблема не є предметом даної лекції.

Автор слушно зауважив, що до цього часу в українській історіографії мають місце певні прогалини щодо оцінки та ролі Магдебурзького права на теренах України. Той факт, що воно застосовувалося в основному в "скороченому" варіанті, без гарантії принципу індивідуальної свободи міщан та права приватної власності, якби опосередковано підтверджує факт зміцнення колоніального режиму. Несподіваним є ракурс, під яким автор розглядає наслідки Грюнвальдської битви для Польського королівства і для українських земель. Польща разом з Литвою рухались в напрямку зміцнення єдиної централізованої держави і це дало їм можливість в короткий термін після Грюнвальдської битви перетворитися в могутню європейську державу, яка одразу ж сформулювала свої експансіоністські претензії на українські землі. Закріпачення польською шляхтою українських селян, церковний розкол 1596 року – це найбільш вагомі і видимі засоби реалізації політики колонізації нашого краю. Додамо від себе, що відносна легкість, з якою Річ Посполита захопила українські землі, стала реальністю і тому, що саме в цей історичний період у нас не знайшлося лідерів, спроможних протистояти вищеназваним експансіоністським процесам.

Четверта лекція присвячена періоду XV–XVI ст., коли можлива втрата українським народом культурно-релігійної та етнонаціональної ідентичності була цілком реальною. І лише армія без держави – козацтво, виконає свій історичний обов'язок. Небезпека повної полонізації та окатоличення українського населення буде відсунута. Цей процес займе другу половину XV – другу половину XVII ст. За 200 років будуть здобутки, будуть гіркі втрати. Саме в ці роки розпочнеться і завершиться процес формування із частини пристепових мешканців воїнів-землеробів, які повинні були заступити шлях і татаро-турецьким нападникам. Після багатьох століть, упродовж яких були відсутні справжні національні герої, XVI–XVII ст. неначебто покликані були надолужити втрачене. Д. Вишневецький, К. Косинський, С. Наливайко, П. Сагайдачний, І. Сулима – ось ті народні герої, на конкретних подвигах яких автор лекції використовує можливості патріотичного виховання студентської молоді.

Поразка турецького війська під Хотиним у 1621 році від українсько-польського війська надовго унеможливить нову агресивну хвилю турків. Польща і на цей раз, як це уже було після Грюнвальдської битви, використає мирний час для нарощування власної могутності і посилення соціального і національного гноблення бездержавної української нації. Козацько-селянські повстання 20–30-х років XVII ст. під керівництвом М. Жмайла, Т. Федоровича, І. Сулими, П. Павлюка, Д. Гуні, Я. Острянина проти такої політики Польщі, не будучи підтримані реєстровими козаками, не могли бути переможними. Таким, на думку Присяжнюка Ю., був шлях становлення ранньомодерної української нації.

Черкащина – це край, де зародилось, зміцніло і заявило про свою готовність виборювати державність українське козацтво. Цілком закономірно, що той героїчний період в історії нашого народу знаходиться в центрі уваги науковців Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Саме з їх ініціативи регулярно проводяться Всеукраїнські історичні читання "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку". Теми кандидатських дисертацій молодих вчених, дипломних робіт студентів і, звичайно ж, по особливому прочитанні студентам лекції – ось ті напрямки, якими здійснюється поглиблене дослідження української національної революції. В лекції Присяжнюка Ю., присвяченій цій проблемі, чітко прослідковується бажання автора не стільки ознайомити студентів із перебігом подій української національної революції (вони їм добре відомі із шкільної програми), а зміщення акцентів на ті проблеми, які продовжують турбувати науковців і громадськість.

У першу чергу автор звертається до проблеми державотворення в Запорізькій Січі і формування ранньомодерної нації з такими її суперечливими ознаками, як збереження цивілізаційно-політичних та культурних відмінностей між регіонами та соціальними верствами. По-друге, автор цілком справедливо розмірковує над тим фактом, що будівництво національної козацької держави було найбільш успішним у роки війни, яке було відтворенням Запорізького політичного устрою. Полки, сотні, окрім військових, перебрали на себе і адміністративно-територіальні функції. Назва цій державі була – Військо Запорізьке. Автор дещо вагається, і на це має підстави, щодо визначення нижньої дати української національної революції. 1676 рік, так зване "падіння" П. Дорошенка начебто і зручний аргумент для визначення закінчення української національної революції, однак з наукової позиції є далеко незаперечним.

При оцінці Переяславської Ради та Березневих статей в лекції акцентується увага на тому, що сторони далеко неоднозначно розуміли сутність того, що відбувалося між двома народами та державами. Дві думки, дві позиції зіткнулися в тому часі: українці, усвідомлювали себе як окремий народ, росіяни, сприймали усе через призму необхідності "збирання земель". Денонсування Іваном Виговським у 1658 році Переяславсько-Московського договору, на наш погляд, все-таки слід розглядати як фактор, який поглибив розбіжності в українському політикумі, сприяв затягуванню Руїни. Звичайно, самим простим і доступним для студентів визначенням поняття Руїни може бути таке: занепад козацької державності. Автор посібника поглиблює, доповнює це визначення, звертає увагу студентів на те, що Руїна – це не тільки територіальне розчленування, це була Руїна і у свідомості еліти. В неї було відсутнє бачення єдиного шляху розв'язання проблеми державності. Отже, автор робить цілком обґрунтований висновок, що значною мірою занепад козацької держави в Україні у другій половині XVII століття був зумовлений внутрішніми чинниками [7: 59].

Автор посібника обережно і в той же час прискіпливо розглядає проблему інкорпорації України до складу Російської держави (кінець XVII – XVIII ст.), намагається розкрити еволюцію українського суспільства. Йому вдалось у невеликій за обсягом лекції справитись з поставленою метою тільки тому, що він правильно вибрав напрямок свого викладу, а саме, постать і діла І. Мазепи. Трагізм І. Мазепи (а відповідно і українського народу) був не тільки в тому, що він уклав союз з Швецією, що народ не підтримав його закликів до зміни політичної орієнтації, а ще і в тому, що українська церква, для якої він так багато зробив – буде проклинати його упродовж багатьох десятиліть [8: 67]. Трагізм великими колами і не раз прокотиться по всій Україні. Трагічною у XVIII ст. виявилася доля інституту гетьманства, запорізького козацтва, трагічним для українців буде відновлене безмежне свавілля польської шляхти на Західній та Правобережній Україні. Гайдамаки, опришки, Коліївщина – це уже були протестні соціальні рухи без національної еліти, а, значить, і без надії на успіх. Це сталося тому, що політичний і релігійний центр суспільного життя українського народу змістився з Південного Заходу на Північний Схід. Тому-то не дивно, що релігійна, наукова еліта, митці потяглися до нового центру. Лише Г. Сковорода був виключенням із того загального правила.

Особливості політичного, соціально-економічного життя українського народу в складі Російської та Австро-Угорської імперії кінця XVIII і аж до початку XX століття розглядаються в сьомій лекції. Капітал (отримання прибутку) як основна мета і цінність суспільного життя, витісняв землеробську працю. Так, це було справедливо на той час в інших країнах, але не в Україні, де населення більш як на 90 відсотків було представлене селянством. Не тільки автор посібника, але й інші історики затрудняються пояснити, чому ж наш селянин сприймав своє існування тільки "від землі" і готовий був її шукати аж біля Тихого океану і сподіватися на щасливе життя там тільки від землеробської праці. Навіть індустріалізація останньої третини XIX –початку XX ст. не змогла втягнути в своє лоно українське селянство. Такий ракурс розгляду даного історичного періоду звичайно ж заінтригує слухачів, в них неминуче з'явиться бажання дати свою відповідь, зрозуміти феномен українського суспільства тієї пори.

В дев'ятій лекції автор посібника ставить за мету переосмислити основні віхи національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., більш об'єктивно оцінити державотворчі зу-

силля тогочасної української політичної та інтелектуальної політики. Одразу ж скажемо, що впоратись з такими завданнями упродовж однієї лекції важко навіть досвідченому викладачеві. Нам здається, щоб не припускатись помилок, бути максимально об'єктивним під час аналізу тих надскладних історичних перипетій, варто йти не за політичними партіями, сприймати або не сприймати їх програмні документи, гасла, а дивитися в суть проблеми. Вона, на наш погляд, полягала в тому, що 90 % українських селян (бідне, середнє і заможне) хотіли землі, в такій же мірі вони не бажали воювати на фронтах Першої світової війни. Проблеми націо-державотворення їх зачіпали значно менше. Тому-то спроби української політичної еліти змістити акценти у своїй діяльності в сторону націо-державотворення часто не знаходили розуміння і підтримки з боку селян. Тим більше, що і серед української еліти ми не бачимо єдності в поглядах на тогочасні політичні процеси і на перспективу. Нормою відносин були суперечки, як у діячів Центральної Ради, Директорії так і у більшовиків. До речі, автор згадує усі форми державності, окрім радянської. Якщо цього не робити в даній лекції, тоді студентам важко буде зрозуміти, чому це саме радянська влада перемогла усіх інших претендентів і існувала такий тривалий час.

Українська історія 20–30-х років ХХ ст. потребує від викладача одночасного аналізу економічних, політичних перетворень та рівня вирішення соціальних проблем, що були в радянській Україні і на західноукраїнських землях. Радянська Україна (автор посібника чомусь вводить новий термін – підрадянська) вийшла на друге місце в Європі (після Німеччини) з виплавки чавуну, четверте в світі – з видобутку вугілля. За виробництвом металу та машин вона йшла попереду Франції та Італії, наздоганяла Англію [9: 127]. Західноукраїнські землі, Закарпаття, Північна Буковина, які перебували на становищі колоній в Польщі, Чехословаччині, Румунії залишились на стадії доіндустріального суспільства. В даному випадку автору варто було б розкрити причини цього унікального явища, адже одним із чинників вражаючих економічних результатів в УРСР була важка праця українців. Але не тільки їх. Такі здобутки могли стати реальністю тільки завдяки спільним зусиллям народів СРСР, і, в першу чергу, російського. І усі вони, а не тільки український народ, заплатили велику ціну, нікого не обійшли напівголодні і голодні роки, репресії адміністративно-командної системи.

Звичайно, дотримуючись історичної послідовності, автор переходить до розгляду нашої історії в роки Другої світової війни. Одразу ж зауважимо, якби на початок 40-х років економічний і військовий потенціал Радянської України був таким же, яким він був на західноукраїнських землях, наша подальша історія склалась би дещо по іншому. Автор посібника не може сприйняти термін Велика Вітчизняна війна тільки тому, що українці не вибороли собі свободи, не спромоглися вийти з тієї війни народом державним [10: 134]. А що перемога фашистської Німеччини у тій війні несла українцям свободу і державність? План "Ост" та його реалізація на Україні в 1941–1944 рр. засвідчують, що наша територія звільнялася, зачищалася від українців для послідуєчого її заселення німцями, датчанами, голландцями, шведами та іншими народами. Хіба ще потрібні якісь докази того, що з боку українського народу війна могла бути і була Вітчизняною – за право жити на своїй землі.

Не можемо ми погодитись із думкою автора про те, що "більшість населення сподівалося, що з новою (німецькою) владою настане краще життя, ніж із безбожним комунізмом" [11: 138]. Непідготовленість до такої жорсткої війни і, як наслідок, великі людські, економічні, територіальні втрати дійсно викликали у частини людей в Україні розгубленість, страх і паніку. Героїчна оборона Києва, Одеси, Севастополя та інших міст засвідчує і інший стан суспільства. Рішучість боротися, не здаватися ворогу все-таки брала верх. Усього за роки Великої Вітчизняної війни більше 7 млн. українців воювало проти німецько-фашистських загарбників [12: 148]. Понад 6 млн. українців віддали життя за свою Вітчизну. Оце і є та більшість, яка не очікувала кращого життя в умовах німецької окупації, а здобувала перемогу у війні.

Повоєнні десятиліття української історії розглядаються у дванадцятій лекції. Автор розпочинає студентам лекцію з твердження, що українське населення бажало процвітання [13: 152]. Ні, воно в тих конкретно-історичних умовах достеменно бажало миру,

спокою і готове було все терпіти, важко працювати, аби тільки не було нової війни. Не можемо погодитись зі ще одним твердженням Присяжнюка Ю., а саме: Західна Україна з її 7-ми мільйонним населенням доволі легко ввійшла до складу УРСР [14: 153]. Ні, це результат досягнення СРСР військової переваги над Німеччиною, економічної та військової співпраці країн антигітлерівської коаліції, героїзму і жертв з їх боку. Без попередніх перемог відновлення довоєнних кордонів УРСР було б неможливим.

При розгляді даної теми автор посібника вступає у протиріччя сам з собою. На стор. 156 він стверджує, що Москва в 1946 р. організувала черговий голод жертвам і переможцям нацизму. На цій же сторінці він розкриває цілком об'єктивні причини голоду, по-перше, в середині – другій половині 1940-х років багато орних земель в Україні не оброблялося через відсутність робочої сили та обмаль сільгосптехніки; по-друге, мала місце виснаженість ґрунтів, засміченість бур'янами; по-третє, окремі поля залишалися замінованими і, по-четверте, посуха в південних і східних областях України. Можемо продовжити перелік причин голоду і додати, що у тому часі сотні тисяч пудів хліба з України було відправлено в Румунію, Болгарію, де також мала місце посуха.

Автор посібника аналізує в основному лише одну сторону радянзації в західних областях України – репресії з боку органів влади проти місцевого населення. Так, це дійсно мало місце. Насильне відчуження землі у селян і колективізація, гоніння на УГКЦ, недовіра до місцевих кадрів, збройна боротьба проти представників ОУН – ось основні напрямки репресій. Але ж і друга сторона (ОУН і залишки УПА) також здійснили 14, 5 тис. диверсій і терористичних актів, в яких загинуло майже 30 тисяч чоловік [15: 158]. Попри усі трагічні події тих років варто все-таки в лекції сучасним студентам розповісти про здобутки в процесі радянзації в становленні системи освіти, охорони здоров'я, забезпечення житлом і підвищення матеріального рівня життя значної частини населення.

60–80-ті роки ХХ ст. – це роки досягнень в економічному розвитку, це роки зростання матеріального добробуту громадян України (житлове будівництво, пенсійне забезпечення, безкоштовне медичне обслуговування, середня і вища освіта). З початку 70-х років відбувалось уповільнення темпів зростання валового національного продукту. Автор посібника правильно зазначає, що Комуністична партія шукала шляхи виходу із кризового стану в економіці, однак результат тих зусиль був незначний. Як ми тепер можемо сказати, ВПК "з'їдав" у ті роки надто велику частку валового національного продукту. Ні організація соціалістичного змагання в промисловості і сільському господарстві, ні мобілізація наукового потенціалу винахідників і раціоналізаторів, ні нафтодолари СРСР не змогли вирішити проблему підвищення продуктивності праці і на цій основі підносити життєвий рівень населення України. З'явилась опозиція радянській системі влади. Вона не мала економічної програми виходу із кризи, але вважала, що одним із невідкладних завдань мала стати демократизація суспільства. Перебудовчі процеси в Україні відбувались надто уповільненими темпами. Автор посібника має рацію, коли оцінює реформи М. Горбачова, як революційні перетворення, які, на жаль, не охопили сформованої психокультури населення [16: 171].

В останній лекції автор посібника буквально кількома штрихами, невиправдано поверхово окреслює шлях України в умовах незалежності. При цьому, він в появі багатьох економічних, політичних, соціальних проблем вбачає ту причину, що політична незалежність України не супроводжувалася і не сприяла національному відродженню [17: 175]. Ми не заперечуємо цього факту, але і не обмежуємося лише його констатацією. Можемо додати, що не доводиться розраховувати на легкий шлях розвитку в умовах, коли одночасно відбувається утвердження незалежності і докорінна зміна політичного та економічного курсу держави. До того ж, перехід від соціалістичних принципів в економіці до капіталістичних не сприймає значна частина українського суспільства, вбачає цей процес основною причиною, і небезпідставно, суттєвого погіршення свого матеріального становища. Нейтралізувати ось ці об'єктивні складнощі хоч в якійсь мірі мала б зовнішня політика України і ті кроки в області роззброєння, які були здійснені в односторонньому порядку, але і цього не сталося.

Автор посібника чомусь не зробив узагальнюючих висновків щодо курсу лекцій з історії України, хоча, з нашої точки зору, мав на те усі можливості. В значній мірі це упущення компенсоване підготовкою добре продуманих проблемних питань, підбором

щення компенсоване підготовкою добре продуманих проблемних питань, підбором та змістовим навантаженням тлумачного та іменного словника. Стануть в пригоді сучасним студентам розшифровка умовних позначень назв різних органів влади, політичних та громадських рухів України, назв міжнародних організацій та ін. Джерела та література розміщені автором в кінці посібника. Вони також можуть бути використані студентами, особливо при пошуку ними відповідей на проблемні питання з історії України.

Русь достеменна (справжня, дійсна) [18: 243]. Вражає намагання автора дійти істини в пошуках відповіді на всі більш-менш значимі явища, події, факти з історії України. Не претендуючи на необхідність зміни сучасної назви нашої держави, автор посібника доводить студентам, що термін "Русь" бере першопочаток з території України.

Отже, у результаті клопіткої праці упродовж багатьох років, систематизації та аналізу багатьох джерел, спеціальних історичних досліджень автору вдалося створити свій курс лекцій для студентів, який вносить певний вклад в історіографію історії України. Видання не залишиться поза увагою викладачів вищих закладів освіти, студентів, вчителів історії, усіх, для кого історія України важлива з погляду на необхідність знання нашої минавшини, заради кращого розуміння складних процесів сьогодення. Сподіваємось, що Ю. Присяжнюк продовжить свою роботу над удосконаленням курсу лекцій і ми отримаємо друге видання, в якому автор постарається уникати надмірної політизації в оцінці багатьох проблем, а більше уваги зосередить на характеристиці об'єктивних економічних та соціальних процесів, особливо новітньої доби нашої історії.

Список використаних джерел

1. Історія України. Навчальний посібник. Під заг. редакцією В. А. Смолія. К.: Альтернативи, 1997. – 416 с.; Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до ХХ століття. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.; Бойко О. Д. Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академія, 1999. – 568 с.; Історія України. Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Вид 2-ге, зі змінами. – Львів: Світ, 1998. – 498 с.; Історія України. Навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей. – Донецьк. Центр підготовки абітурієнтів, 1998. – 396 с.; Михальчук П. А. Історія України. Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей вищих закладів освіти. – Тернопіль: СМП "Астон", 2002. – 255 с.; Полянський О. А. Історія України. Курс лекцій з історії України. – Тернопіль: "Підручники і посібники", 2004. – 192 с. та ін.
2. Присяжнюк Ю. Русь достеменна. Авторський курс лекцій з української історії. Навчальний посібник. – Черкаси: "Вертикаль", 2004. – 252 с.
3. Морозов А. Г., Корнавенко С. В., Реєнт О. П. Анти. – Черкаси, 2004.
4. Присяжнюк Ю. Рец. праця. – С. 21–22.
5. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски". – К.: Вид. центр "Академія", 2001. – С. 78–79.
6. Присяжнюк Ю. Рец. праця. – С. 34.
7. Там же. – С. 59.
8. Там же. – С. 67.
9. Там же. – С. 127.
10. Там же. – С. 134.
11. Там же. – С. 138.
12. Там же. – С. 148.
13. Там же. – С. 152.
14. Там же. – С. 153.
15. Там же. – С. 158.
16. Там же. – С. 171.
17. Там же. – С. 175.
18. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: 2001. – С. 243.

Pavlo Korinenko

YRIY PRYSIASHNIYK. RUSS DESTEMENNA. AVTHOR COURSE OF LECTURES ON UKRAINIAN HISTORI. –CHERKASY: VERTYKAL, 2004. – 252 S.

In the article the author gives his extended op opinion of the Yriy Prysiashniuk text book.

УДК 94(477)

Тадей Яценюк

ЛЮБОМИР РОМАН ВИНАР. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА. ВИБРАНІ ПРАЦІ / РЕДАКТОР ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ, УПОРЯДНИК АЛЛА АТАМАНЕНКО. – КИЇВ – ЛЬВІВ – НЬЮ-ЙОРК – ПАРИЖ, 2003. – 677 С.; ІЛ.

У рецензії аналізується збірка праць видатного історика Любомира Винара, присвячених історії українського козацтва.

Побачила світ збірка вибраних праць видатного українського історика, людини вражаючої енергії і працелюбності Любомира Романа Винара. Книга є систематизованим виданням, в яке увійшли монографії та статті, більшість яких були написані в другій половині ХХ ст. і присвячені важливим аспектам становлення козацтва, його ролі у розбудові Козацько-Гетьманської держави та боротьбі за її незалежність у середині ХVII – на початку ХVIII ст.

Редактор видання професор Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету ім. І. Огієнка, доктор історичних наук Валерій Степанков, говорячи у вступі про життєвий та творчий шлях Любомира Винара, його науковий доробок, розкриває мотиви, які спонукали до такого видання. Багатогранна і щоденна діяльність Любомира Винара щодо створення і налагодження наукових осередків за кордоном, викладацька та науково-дослідницька робота, безкорислива сподвижницька праця в царині організації українського наукового життя й розвитку історичної науки в Україні, не дали йому можливості зреалізувати свою мрію – написати двотомну "Історію українських козаків". Друковані праці вченого, присвячені цій героїчній сторінці історії українського народу, були розкидані по різних виданнях і не створювали цілісної панорами творчого доробку вченого. Надруковані в різні роки за межами України ці публікації і нині продовжують залишатись недоступними для масового українського читача.

Щоб мати повніше уявлення про дослідження вченим проблем Козацької України, глибше осягнути засадничі принципи концептуального бачення автором цієї епохи та з нагоди його 70-річного ювілею, вирішено було зібрати та упорядкувати всю історичну козацьку спадщину науковця. Ця величезна робота з успіхом була пророблена Валерієм Степанковим та доцентом Національного університету "Острозька академія", кандидатом історичних наук Аллою Атаманенко.

Збірка складається з "Переднього слова" та чотирьох частин, в яких праці вченого надруковані мовою оригіналу без зміни правопису, лише з внесеними редактором потрібними уточненнями.

Вміщена в "Передньому слові" узагальнююча стаття Валерія Степанкова "Проблеми козацтва та його боротьби за незалежність України у творчості Любомира Винара" розкриває процес формування у дослідника інтересу до історії українського козацтва, аналізує його наукові доробки в цьому напрямку, зокрема головні ідеї концепції становлення козацтва та його боротьби за незалежність України в середині ХVII – початку ХVIII ст., характеризує розробку Любомиром Винаром різноманітних історіографічних сюжетів та джерелознавчих студій, присвячених проблемі козацького стану.

Сюжетна лінія статті В. Степанкова тісно пов'язана в "Передньому слові" з автобіографічними нотатками самого Любомира Винара – "Мої зустрічі" з запорозькими козаками", в яких він прагне донести до сучасного покоління істориків свій науково-дослідницький шлях до історії українського козацтва та його здобутки. Саме університетські студії Дмитра Дорошенка, Олександра Оглоблина, Наталії Полонської-Василенко, Бориса Крупницького були тим ґрунтом, на якому відроджувалась держав-

ницька історична школа та формувались погляди Любомира Винара на козацтво та його роль в історії українського народу.

Розвиваючи методологічні засади історичного дослідження, сформульовані М. Грушевським та О. Оглоблиним, Любомир Винар рішуче виступив проти догматизму й історіософічних спекуляцій, завжди будував свої історичні праці на внутрішньому і зовнішньому критичному аналізі архівних джерел. У розумінні історичного процесу він зумів органічно поєднати сильніші сторони основних наукових шкіл української історіографії, що дало йому можливість правдиво відтворити найважливіші сторінки української історії, дати об'єктивну оцінку ролі в ній народних мас, еліти, особи, держави й геополітичного чинника.

Найбільш велика по об'єму і кількості праць є перша частина збірки – "Козаччина на переломі в другій половині XVI століття". В ній вміщена монографія "Князь Дмитро Вишневецький", яка була першою обширною студією в українській історіографії про цього видатного історичного діяча. В її розділах розкривається історична доба і родовід Вишневецького, його протитатарська боротьба та виняткова роль в ранньому розвитку козащини, особливості заснування козацької твердині на острові Мала Хортиця, співпраця з Іваном Грозним, втручання у молдавські справи, які завершилися походом в Молдавію, полоном та смертю Байди-Вишневецького. Цікавим в монографії є і розділ, де показано відображення в народній творчості та поезії лицарського життя Байди-Вишневецького.

В першій частині збірки вміщені також розвідки Любомира Винара про початки українського козацтва, причини появи цього нового соціального стану, джерела його поповнення та формування трьох організаційних формацій, які були державотворчим чинником в історії України – запорожців, реєстровців і незалежних козацьких дружин. Досліджуючи проблеми періодизації козацької доби та типології козацької організації, дослідник виділяє чотири періоди в його становленні та розвитку: початковий, ранній козацький, розквіту й доби козацько-гетьманської держави.

Матеріали збірки свідчать про те, що уже в останній третині XVI ст. козацтво починає проводити активну зовнішню політику, яка у 90-х рр. стала повністю самостійною, зокрема у стосунках з Польщею, Молдавією, Австрією, Ватиканом. Молдавська політика козацтва, якій Л. Винар приділяє значну увагу, засвідчує, що походи козаків у Молдавію 70–90-х рр. XVI ст., участь у них Івана Підкови, були не типовими грабіжницькими нападами з метою захоплення здобичі, а свідченням того, що козаки намагались заснувати тут "козацько-молдавську державу", яка б захищала Україну від її неспокійних сусідів.

Досліджуючи революційний рух брацлавського міщанства 1594–1596 рр., організуючу роль в ньому С. Наливайка, Л. Винар з'ясовує наявність у козаків політичних планів і висуває гіпотезу про те, що уже у середині 90-х рр. XVI ст. в середовищі незалежної військової дружини Северина Наливайка існувала ідея "утворення козацької республіки".

Досліджуючи комплекс питань становлення козацтва та його утвердження як суб'єкту міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі, Любомир Винар паралельно вивчав революційні події середини XVII ст., процес розбудови Української держави Богданом Хмельницьким і боротьбу за її збереження у наступні десятиріччя після його смерті. В центрі уваги другої частини збірки, яка носить назву "У боротьбі за Козацько-Гетьманську державу", опинилися три сюжети: зовнішня політика уряду Б. Хмельницького впродовж 1648–1657 років; життя й діяльність вождя радикально налаштованих революційних мас Максима Кривоноса та постать небожа Івана Мазепи Андрія Войнаровського.

Боротьбу українського народу під проводом Б. Хмельницького проти Речі Посполитої проф. Л. Винар називає "українською революцією", яка визволила Україну з під гніту польсько-шляхетського режиму, сприяла створенню незалежної держави та призвела до докорінних змін у Східній Європі. Дослідження основних напрямів державницької ідеології та зовнішньої політики Б. Хмельницького, привели Л. Винара до відокремлення її молдавського аспекту. Вчений перший серед істориків оцінив молдавську політику великого гетьмана не лише, як акт встановлення династичних зв'язків з господарем В. Лупу, а перш за все, як далекоглядний, державотворчий крок зі створення Наддунайської ліги в складі Молдавії, Валахії й Трансильванії.

Серед сюжетів другої частини збірки найбільшої уваги дослідник приділив вивченню постаті Андрія Войнаровського. Проаналізувавши багату джерельну базу й наукову літературу Любомир Винар написав ґрунтовний історичний нарис, який став першою науковою біографією Андрія Войнаровського на тлі доби і дозволяє відтворити цілісну картину його життя й діяльності. Дослідник констатує важливу роль А. Войнаровського у перебігу подій українсько-російської війни 1708–1709 рр., розкриває його боротьбу зі старшиною за гетьманський спадок та причини відмови очолити першу українську політичну еміграцію після смерті І. Мазепи, з'ясовує діяльність А. Войнаровського у 1710–1714 рр. Не обминув своєю увагою автор нарису й тернисту долю А. Войнаровського після його захоплення царськими агентами в 1716 р., талановито змальовує його поведінку під час п'ятирічного ув'язнення у Петропавловській фортеці й заслання, проявлену ним вражаючу твердість духу й мужність під час тортур.

Серед величезної кількості робіт Любомира Винара, присвячених українському козацтву, помітне місце займають різноманітні історіографічні сюжети, в яких з'ясовується стан дослідження істориками проблематики становлення козацького стану, його боротьби за незалежність України та розбудову держави, особливостей економічного розвитку козацьких господарств, політичної культури тощо. Ці праці містяться в третій частині збірки – "Історіографічні й джерелознавчі студії". Висловлені в них міркування, судження й оцінки становлять важливу складову частину концепції бачення й розуміння дослідником суті козацької доби та її значення в історії України.

Професор Любомир Винар одним із перших не лише звернув увагу вчених на актуальність козацької проблеми, але й подав чітку і цілісну панораму розвитку поглядів літописців, хроністів й істориків впродовж XVI – середини XX ст. Аналізуючи хронологічні етапи та методологічно-дослідницькі теорії розвитку знань про українське козацтво, причини його виникнення та генезу, дослідник поділив ці знання на дві основних групи: добу прагматично-описової (XVI–XVIII ст.) та наукової історіографії (XIX–XX ст.). До першої доби професор відносить – поляків М. Бельського, Б. Папроцького, М. Стрийковського, В. Коховського, італійців К. Камберіні, А. Гваньїні, французів Г. Л. де Боплана, П. Шевальє, австрійця Е. Лясоту, українців Г. Грабянка, П. Симоновського. Досліджуючи теорії доби наукової історіографії Л. Винар приділив значну увагу характеристиці еволюції поглядів на походження, становлення та розвиток козацтва українських істориків В. Антоновича, М. Грушевського, А. Скальковського, Д. Яворницького, Б. Крупницького, І. Крип'якевича, поляків О. Яблоновського, Ф. Равіти-Гавронського, Л. Боратинського, З. Вуйціка, німців Г. Шумана, Г. Штекля та багатьох інших.

Особливу увагу в історіографічних та джерелознавчих студіях Л. Винар приділив проф. Олександрю Оглоблину – вченому, який мав значний вплив на його життєвий шлях та формування наукової методології. Досліджуючи наукову спадщину О. Оглобина проф. Л. Винар акцентує увагу на його історіографічних працях, дослідках економічної та політичної історії України, серед яких особливе місце займало українське козацтво. Беручи до уваги тематичну різноманітність зацікавлень О. Оглобина, а також хронологічний діапазон його творчості, Л. Винар виділяє його дослідження, присвячені Козацько-Гетьманській державі XVII–XVIII ст., добі Б. Хмельницького та І. Мазепи.

Особливо ґрунтовно аналізує Л. Винар монографію О. Оглобина "Гетьман Іван Мазепа та його доба". В ній відкинуто трафаретні історіографічні схеми як радянських істориків, так і діаспорних, второвані шляхи "заболочування" та "забронзування", і на основі глибокого аналізу джерел критично проаналізована діяльність І. Мазепи, його однодумців і противників, правдиво реконструйований та синтезований український історичний процес "Мазепинської України". Саме О. Оглобин, згідно твердження Л. Винара, вперше показав І. Мазепу прихильником міцної гетьманської влади, талановитим керманічем та будівничим Козацько-Гетьманської держави, який в умовах наступу російського царизму на українську автономію прагнув активно цьому протистояти, шукав можливі шляхи виходу з важкої ситуації. Однак, як засвідчує аналіз монографії, Іван Мазепа не спромігся домогтися національної солідарності, об'єднати опозиційні групи козацької старшини, отримати беззастережну підтримку з боку рядового козацтва й простоліуду, психологічно підготувати українське населення до своєї "шведської концепції".

Відтворенню та аналізу українського історичного політико-культурного процесу другої половини XVIII ст., присвячена робота О. Оглоблина "Люди Старої України", в якій подано 23 біографічних нариси діячів з Новгородсіверщини. Аналіз цієї праці дав можливість Л. Винару стверджувати, що розповіді про представників української старшини – "козацької інтелігенції" – свідчать, що вони репрезентували не лише станово-соціальні інтереси, але й керувалися загально-національними засадами – захищали українське селянство і рядове козацтво.

Говорячи про зарубіжних істориків і радянських, як представників єдиної української історичної науки, професор Л. Винар аналізує також досягнення та упущення в дослідженні козацтва сучасної радянської історіографії. Розглядаючи концепції радянської української історіографії, дослідник цілком справедливо стверджує, що історики в Україні були поставлені в умови пристосувань до директив комуністичної партії та постулатів "українсько-російської дружби", які унеможлилювали правдиве й об'єктивне висвітлення історії козацтва. Саме це яскраво проявилось в монографії В. Голобуцького "Запорожское казачество". Проф. Л. Винар піддав різкій критиці погляди В. Голобуцького на зародження й формування козацтва, його бачення заснування козацької твердині – Запорозької Січі та діяльності князя Д. Вишневецького. Схвально оцінюючи деякі підходи до історії козацтва в працях О. Барановича, Д. Мишка, І. Бойка, М. Алекберлі, Л. Винар констатує, що першим, хто зробив спробу в 90-х рр. XX ст. дати цілісну картину генези і розвитку козацької організації, був В. Щербак.

Аналізуючи джерела з історії Козацької України Любомир Винар ґрунтовно досліджує один із найбільших і найкращих описів козацтва другої половини XVI ст. – "Щоденник Еріха Лясоти" (1594 р.). Потрібно зазначити, що текст "Щоденника" поданий в збірці англійською мовою, а переклад зроблений з оригінального манускрипту, що знаходиться в бібліотеці німецького міста Бауцен. Це надає "Щоденнику" особливої джерелознавчої цінності. Детально проаналізувавши текст рукопису, дослідник висвітлює життєвий шлях австрійського дипломата, хід козацько-австрійських переговорів у Січі, характеризує відтворення Еріхом Лясотою внутрішнього життя козаків, їх соціальну і військову організацію, елементи політичної культури, звичаї та побут тощо.

Четверта частина вибраних праць Л. Винара містить "Додатки", де є повна бібліографія публікацій вченого з козацької тематики: монографії, книжки, статті та енциклопедичні гасла, рецензії. "Додатки" збагачені і редакційними примітками, покажчиком імен.

Збірка праць ілюстрована зображенням титульних сторінок найбільш важливих робіт дослідника, мапами України, Польщі, Угорщини, козацьких земель, портретами козацьких вождів, зразками козацької зброї, гербом і печаткою Війська Запорозького тощо.

У "Передньому слові" збірки її автор написав: "Я вдячний долі, що на моєму шляху на службі Клію я часто "зустрічався" з запорозькими козаками і причинився в деякій мірі до кращого розуміння їхнього життя і діяльності в контексті світової історії". Можна з впевненістю сказати, що "зустрічі" проф. Любомира Винара з запорозькими козаками, залишили нам цінну наукову спадщину, яка допоможе краще зрозуміти історичний феномен Козацької України та ґрунтовно вивчати і досліджувати героїчну історію українського козацтва. Не дивлячись на відмінність сюжетних ліній, які містяться у "Козацькій Україні", всі вони прямо чи опосередковано формують цілісну авторську концепцію козацької доби. Збірка вибраних робіт видатного українського історика, автора більш як 1700 наукових праць, голови Світової Наукової Ради при Світовому Конгресі Українців, президента Українського Історичного Товариства, голови Історичної секції Української Вільної Академії Наук у США, головного редактора журналу Український Історик, професора Любомира Романа Винара є важливим надбанням сучасної української історіографії періоду незалежності і розрахована на фахівців-істориків, студентів, а також всіх, хто цікавиться українською історією, зокрема її яскравою сторінкою – історією козацтва.

Tadey Yatsenyuk

LUBOMYR ROMAN WYNAR. COSSAKS UKRAINE. SELECTED WORKS / VALERII STEPANKOV, EDITOR. ALLA ATAMANENKO, COMPILER. – KYIV – LVIV – NEW-YORK – PARIS, 2003. – 677 P.

The collection of scientific works of the famous historian Liubomir Vynar dedicated to the history of the Ukrainian kozatstvo (cossacks movement) is analyzed in the present review.

УДК 94 (477)

Олег Полянський, Руслана Децик

ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

У рецензії аналізується нова книга історика Ярослава Грицака "Страсті за націоналізмом".

Такий підзаголовок носить велика синтетична праця Ярослава Грицака – "Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття", яка поруч з роботою Н. Яковенко "Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст." стали зразком "неканонічної", "неакадемічної" інтерпретації історії України й викликали велике зацікавлення не тільки в наукових колах, а й в широкій громадськості. Як і будь-яка неординарна праця, в якій застосовано модерну методологію історичного дослідження, досягнення зарубіжної історіографії, нетрадиційні оцінки здавалося б відомих фактів, подій та особистостей, власна концепція історичного процесу в Україні, робота Я. Грицака, в той же час, оцінювалася істориками та "любителями від історії" часто з діаметрально протилежних позицій.

То ж презентація на львівському книжковому форумі 2004 р. його нової книжки – "Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – 344 с. привернула увагу, як спеціалістів-істориків, так і широкого читацького загалу й стала однією з небуденних подій серед багатьох презентацій та інших заходів форуму. Як зазначає у передмові сам автор, книжка є збіркою есеїв друканих раніше у "Критиці", "Українському гуманітарному огляді", "Україні модерній", американській "Свободі" та львівському "Поступі". Крім того, тут вміщено також тексти публічних виступів та передмов. Всіх їх автор вважає, з одного боку, продовженням книжки "Нариси з історії України", а з другого – попередніми популярними висновками, своєрідними тезами до одного з своїх наукових творчих проєктів, над якими працює.

Варто відразу ж зауважити, що читачі, які сподіваються знайти у книжці Я. Грицака "традиційне", так-би мовити "класичне", тлумачення націоналізму і всього, що з ним пов'язано в українській дійсності, будуть розчаровані. Будучи представником окремого напрямку в українській історіографії й творячи, зрештою, свою власну історичну школу, автор, як фахівець високого класу, має право на своє бачення історії України. Таке бачення, не інтерпретує застарілі схеми і концепції, а виводить українську історіографію на рівень кращих світових стандартів. А оскільки все нове приживається повільно і важко, природно, що праця Я. Грицака з його "нетрадиційними" методологічними підходами сприймається неоднозначно.

У цьому контексті доречними видаються роздуми над сучасною українською історіографією ще одного львівського історика Леоніда Зашкільняка, який зазначає, що "здобуті історичні знання можуть використовуватися як з метою їхньої доктринальної інтерпрета-

ції, так і з наміром кращого розуміння обставин і мотивів діянь людей у минулому. У першому випадку історичні знання підлаштовуються під суспільні потреби сьогодення, в другому – служать збагаченню людського пізнавального досвіду. Ця подвійна функція історіографії віддавна турбувала істориків й зродила "подвійний" стандарт історіописання: історію для фахівців й історію "для підкріплення сердець". Так вони й уживаються в сучасному світі, витримуючи постійні атаки як з боку "ревнителів" служіння суспільству, так і критиків з боку "чистої науки". Світова спільнота фахових дослідників минулого уконституювалася порівняно давно й з великою неприязню ставиться до дилетантського втручання громадськості в її справи. Прибічники "прагматичного" використання історії, яких не бракує в кожному суспільстві, вимагають від істориків вірного "служіння вітчизні", навіть якщо воно розходиться з історичними реаліями" ("Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004, с. 4).

Щодо праць Я. Грицака, то свої методологічні концепції історик розкриває в розлогу інтерв'ю Івано-Франківському видавництву "Лілея НВ", яке реалізовує цікавий проєкт під назвою "Інший формат". В цій серії вже побачили світ інтерв'ю Олега Лишеги, Оксани Забужко, Юрія Іздрика, Юрія Андруховича, Бориса Гудзяка. Шостою книжечкою стали роздуми Ярослава Грицака, які допомагають зрозуміти не тільки генезу його історичних праць, а й методологію наукових досліджень. Наведемо деякі його концептуальні положення: "Той, хто хоче знати історію, чи той, хто вже трохи знає, розказуючи щось, завжди вживає таких слів – здається, на мою думку. ...Немає одної історії. Те, що ми називаємо історією, надто широке поняття. Воно поєднує різні ступені, різні стадії нашого знання про минуле. ...Українська історія читається нормально. Вона є нормальною історією – не гіршою і не ліпшою. Вона має свої особливості, але вона не є унікальною. Її можна спокійно читати, спокійно вивчати і знати. Бо у нас цілком нормальна історія і ми є цілком нормальними людьми (Це реакція автора на слова В. Винниченка, що українську історію можна читати лише з бромом). ...Істориків дуже мало. Дипломованих істориків, кандидатів, докторів, студентів багато, але тих, хто фахово займається історією і пише історію, дуже-дуже мало. ...Якщо марксистки дивилися на всю нашу історію через класи і класову боротьбу, так у нас дивляться на всю нашу історію, як на історію української нації. І це – скажемо так – дуже і дуже завужене розуміння історії. ...Історик пропонуючи свою точку зору, мав би чесно признатися: будьте обережні, бо я пояснюю вам лише від і до. Завдання історика показати, що можливі різні історії. Якщо ми хочемо бачити ширшу історію, то давайте на цю національну історію дивитися разом з іншими історіями. Не замінювати, а дивитися, як національна історія функціонує з історією європейською... З точки зору історика не може бути нічого, що би не підлягало сумнівові. Інша справа – для чого це робиться. Найгірше, коли сумніваються заради сумніву... Деконструкція без конструкції межує з безвідповідальністю. Деконструкція завжди повинна мати елементи майбутньої конструкції" ("Інший формат: Ярослав Грицак. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2003. – 60 с.). А тепер, давайте повернемося до книжки "Страсті за націоналізмом". Передовсім зазначимо, що як і в багатьох інших випадках, авторські тлумачення не збігаються з уявленнями про це явище не тільки широкого загалу української громадськості, а й багатьох істориків, політологів та філософів. Я. Грицак схильний до модерних, світових трактувань цієї дефініції. І це простежується як в численних статтях, друкованих в історичній періодиці, "Нарисах з історії України", так і в рецензованій праці.

Так, ще в "Нарисах..." він зазначає, що сучасний стан досліджень націоналізму, зокрема українського, у світовій історіографії далекий від ідеального. Це зумовлюється тим, що основне коло фахівців зі східноєвропейської історії на Заході сформувалося з числа російських істориків-емігрантів та їхніх учнів, які прищепили на європейський та американський ґрунт російськоцентричну точку зору. На його думку, мова повинна йти про націоналізм, як рух та відповідну ідеологію, що дотримується принципу, згідно з яким кожний етнос повинен мати свою національну державу. Додамо, що коли мова йде про український націоналізм, то варто вести мову не тільки про рух та ідеологію, а й організаційні структури. Зрештою є необхідність розмежування понять "націоналістичний" та "національний" рухи.

В "Страстях за націоналізмом" погляди Я. Грицака зазнали певної модернізації. Зауваживши, що зазвичай під націоналізмом розуміють різні речі, тобто в "найбанальнішому сенсі його вживають на позначення нетерпимости, шовінізму й етнічної виключности", то "в академічному сенсі мають на увазі щось інше: йдеться про певну ідеологію та пов'язані з нею політичні практики. ...Я пропоную вживати розширене визначення націоналізму – як певного світогляду, котрий вважає, що весь світ природно поділений на нації та що нація й національна ідентичність є найважливішими принципами, котрі організують модерний світ і модерну людину".

Висловивши таке трактування цієї проблеми в розділі "Про сенсовність і безсенсовність націоналізму в Україні", Я. Грицак в наступному – "Дилемі українського націотворення" звертає увагу, що новітня історіографія, на відміну від старої ("стара і нова наукова парадигма"), проблематично ставиться до поняття про націю, як об'єктивну реальність. Прихильники нової наукової парадигми твердять, що "нації – як, зрештою, й інші соціальні групи та утворення: клас, вік, стать, держава, імперія тощо – є радше суб'єктивними конструкціями, ніж об'єктивними сутностями. Соціальний світ існує, сказати б, двічі – у речах і в головах. Те, що існування більшості суспільних утворень, часто не можна ствердити інакше, ніж складаючи собі уявлення про них у голові, не зменшує їхньої реальности. Але важливим є чесне визнання факту, що вміння відрізнити одну націю від іншої, "метрополію" від "колонії", "пролетаріят" від "буржуазії" тощо надто часто залежить від людини, яка здійснює цю операцію, а не від об'єктивних ознак "нації", "колонії" чи "пролетаріату". Простіше кажучи, різниця між "своїм" і "чужим", "нами" й "ними" залежить від того, хто та як цей поділ уявляє або як про це пише".

Це безпосередні, конкретні роздуми вченого про націю і націоналізм. Але й у всіх інших розділах книги ці проблеми присутні, так-би мовити, опосередковано. Тобто мова у них йде про український національний рух в різні історичні періоди, але особливий наголос робиться на XIX–XX століттях.

Як і годиться для солідного видання, книга відкривається передмовою, яка, відразу ж, привертає увагу не тільки вишуканим літературним стилем, але й авторським баченням особливостей українського націотворення. У першому розділі "Як викладати історію України після 1991 року?" Я. Грицак висловлює свої не тільки методичні, але й методологічні концепції. Здійснивши критичний аналіз української радянської історіографії, головною метою якої, на його думку, був показ "віковичних" прагнень українців до "воз'єднання з братнім" російським народом, він висловлює актуальне зауваження: між академічною історією та історією, яку викладають у вищих навчальних закладах і школах, а ще більше – між цими двома історіями та історичною пам'яттю суспільства немає безпосереднього зв'язку. І що дуже важливо, він, як професійний історик, ставить важливі методологічні запитання – що таке історія? Наскільки вона є науковою? Чи достовірними є історичні знання? В цьому плані його сумніви не стільки підважують усталені історичні стереотипи, скільки порушують важливі проблеми сучасної української історіографії. Тому можна погодитися з його міркуваннями, що "історія, коли вже заходить мова про її суспільну функцію, має бути не вчительською, а виховательською. І давати не уроки, а поради. Історія повинна виховувати, як добра повість, з тією, однак, різницею, що історики мають справу не з фікцією, а з реальним матеріалом і, на відміну від письменників, оперують певними науковими методами, формулюють гіпотези, концепції й теорії за визначеними правилами свого ремесла, замість давати волю фантазії".

Своєрідною методично-методологічною рекомендацією, зокрема молодим історикам, є сентенція Я. Грицака, що "розгляд кожного тривалого періоду української історії варто завершувати не крапкою, а великим знаком питання".

Наступні розділи праці Я. Грицака можна згрупувати за такими тематичними принципами: четвертий і п'ятий присвячені питанням української національної революції 1914–1923 рр. Як відомо хронологічні рамки революції більшістю істориків визначаються 1917–1920–1921–1923 роками. Тобто, за початкову дату, що, до-речі, логічно, береться, все ж, 1917 рік. А все що було до, починаючи з 1914 р., швидше відноситься до передумов. Щодо кінцевої дати, то мають рацію ті дослідники, які вважають нею 1921 чи навіть 1923 рік, в якому щодо України були прийняті рішення Паризької мирної конференції.

Шукаючи відповіді на запитання чому зазнала поразки українська революція, дослідник, використовуючи досягнення української історіографії, робить свої поліваріантні висновки про причини як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Хоча окремі положення їх, очевидно є дискусійними. Це стосується, зокрема, тези, що утворення Радянського Союзу було більше українською, ніж російською ідеєю. Втім, розвиваючи свої думки з даного приводу, дослідник робить цікавий і важливий висновок. "Без Української Народної Республіки не було би й Української Советської Соціалістичної Республіки, – пише він. Беручи це до уваги, поразка українських сил не була повною. За весь час панування советської влади, існування хоча й формальної української держави в складі відновленої імперії, становило поважну проблему для Москви. Витрачаючи неймовірні зусилля, щоби побороти автономістичні й самостійницькі поривання української політичної еліти, вона підривала свої внутрішні сили".

Дев'ятий – тринадцятий розділи присвячені надзвичайно актуальним проблемам взаємин українського народу з поляками та євреями. Якщо взяти до уваги, що практично в кожному розділі йдеться про українсько – російські взаємини, то порушувана проблематика стосунків українців з своїми найближчими зовнішніми сусідами (росіянами і поляками), а також внутрішніми (євреями), викликає безперечно підвищений інтерес. Цікавим в цьому плані є видавничий проект "Україна Incognita" газети "День" – збірники матеріалів, що друкувалися у цій газеті: "Дві Русі" – про російсько – українські та "Війна і Мир" – польсько – українські взаємини.

Очевидно ці взаємини слід розглядати у кількох площинах, тобто, принаймні, на рівні відносин між народами, між державою (російською, польською) і Україною, між двома бездержавними народами – єврейським і українським. Але прийнятною платформою, на якій об'єктивно можна розглянути ці складні питання, може бути вихідна теза: російсько-українські і єврейсько-українські взаємини, в т. ч. і конфлікти, відбувалися не під Москвою і Варшавою, чи на "землі обітованій", а таки в Україні, де перші завжди виступали як загарбники чи, вживаючи марксистсько-ленінську термінологію – експлуататори, а другі – боронили свою національну ідентичність на власних етнічних землях. Вважаємо, що виходячи саме з цих реалій, потрібно оцінювати ці складні, здебільшого драматичні питання. І порозуміння має досягатися на паритетних засадах шляхом взаємного покаяння. При цьому не мало б бути ні комплексу національної зверхності, ні комплексу національної меншовартості. Можна погодитися з думкою Я. Грицака, що при розбудові майбутніх українсько-польських стосунків не вдасться переступити через минуле, тобто історичну пам'ять. В той же час, як афористично пише дослідник, мусимо пам'ятати, що лише любов довго може бути нерозділеною, а ненависть має тенденцію бути взаємною.

В контексті порушуваних проблем, історія єврейсько-українських взаємин навряд чи є пробним каменем загального стану української історіографії, а лише, образно кажучи, одним невеличким камінчиком у великій будові української історіографії. Всі історичні події мають аналізуватися виходячи з конкретної часової ситуації, передумов й багатьох інших внутрішніх і зовнішніх чинників, які впливали на ці взаємини. Тому, очевидно, не могло бути офіційної політичної заяви ОУН з приводу німецької антисемітської політики, а, як вірно зауважує Я. Грицак "моральність українського суспільства рятувала та невелика група сміливців, які не чекали мовчки на звільнення, а зброєю чи листівками намагалися прискорити крах німецької окупації".

Продовжуючи тему Другої світової війни варто окремо зупинитися на есе Я. Грицака "Тези до дискусії про УПА", які були видруковані влітку цього року часописом "Критика" і викликали чимале зацікавлення не лише в науковців, а й широких кіл громадськості, в т. ч. учасників повстанського руху, а вже згодом увійшли до рецензованої книжки. Можна погодитися з тезою автора, що прогрес історичної науки не завжди узгоджується з політичними інтересами, бо історія тоді є наукою, коли не підлягає диктатові політики. Але, чи є проблема УПА однією з історичних мін, підкладених під наше суспільство? Дозволимо собі замість однозначної відповіді поставити великий знак запитання! Так, ця тема збуджує певне протистояння різних історичних шкіл, конфлікти між трьома відлами ОУН й почасти в суспільстві. Але це, швидше, проблеми перехідного періоду, які здебільшого викликані тим, що деякі безмежно вірні і безнадійно впевнені у своїй правоті, на-

віть маючи під руками конкретні джерела, не можуть чи не хочуть збагнути, що боротьба УПА – це масовий всенародний рух, насамперед західних українців, за незалежну державу. Звичайно, потрібно пам'ятати, що проти фашистської Німеччини боролася не лише УПА. Тому не варто впадати в іншу крайність, як це робила радянська історіографія, і засуджувати чи не визнавати боротьби проти Німеччини мільйонів українців у радянській армії.

В п'ятнадцяти тезах про УПА Я. Грицак порушує найактуальніші, гостро дискусійні проблеми цієї унікальної в історії світових воєн військової формації. Це, зокрема, питання про демографічні втрати України від початку Першої світової війни й до кінця Другої, коли на українських землях загинули кожен другий чоловік і кожна четверта жінка. Ці втрати зумовлювалися тим, що "головним інструментом будування модерного суспільства було насильство... Тому українцям за цих умов доводилося виявляти подиву гідну здатність вигадливості, аби щоразу пристосуватися до нових обставин. Вони мусили перепробувати різні варіанти: від колаборації до опору".

Звідси постає ще одна проблема української історіографії, яку намагається розв'язати автор – питання колаборації. Погоджуючись з його міркуваннями з цього приводу, хочемо зауважити, що при розгляді цього питання варто мати на увазі суттєву різницю між колаборціонізмом державних (історичних) і поневолених (неісторичних) націй, а також особливості німецького окупаційного режиму в рейхскомісаріаті й генерал-губернаторстві.

Аналізуючи тези про УПА слід пам'ятати, що вони базуються на значно обширнішому матеріалі з "Нарисів історії України". Тому питання про періодизацію боротьби та чисельність УПА у "Страстях ..." подано у сконденсованому вигляді, який, проте, не заважає не тільки прослідкувати авторську наукову концепцію, а й громадянську позицію щодо УПА – "якщо я поділяю захоплення нею та вивожу себе – принаймні почасті з її традицій, то мушу визнавати її окремі прорахунки...". Але ці прорахунки не є достатньою мотивацією для тези: "На польській стороні лежить відповідальність і за жертви серед мирного українського населення. Але цю вину та відповідальність не можна ставити на один щабель із рішенням політичного керівництва УПА".

Вважаємо, що питання про реальність програм і планів ОУН та УПА, якою ціною робилися спроби їх досягти, яким було співвідношення між теоретичними ідеями і їх практичною реалізацією, зрештою, чи виправданими були величезні жертви всіх учасників конфлікту, потребують дальшого дослідження. Між іншим, серйозна наукова відповідь, принаймні на частину поставлених запитань, зроблено в окремому випуску серійного видання Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України – "Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – Львів, 2004. – 296 с."

Крім усього потрібно завжди мати на увазі, що серед сотень-тисяч людей, які брали участь в жорстокій і кровопролитній боротьбі, абсолютна більшість була за тими, хто воював з ідейних міркувань. Але були й такі, хто використовував цю екстремальну ситуацію в особистих інтересах. Але не це визначало суть тогочасних подій. А вона полягала в жертвній боротьбі українських повстанців за незалежну Україну. Тому, сьогодні маємо всі підстави зробити такі висновки. По-перше, український національно-визвольний рух, очолюваний ОУН і матеріалізований в УПА, був рухом широких верств західноукраїнського населення, користувався його всебічною підтримкою і завдяки цьому в екстремальних умовах зміг протриматися понад десять років. По-друге, незважаючи на поразку УПА, український національно-визвольний рух не був подоланим, він набрав інших, мирних форм і тривав до проголошення незалежності України 1991 р. По-третє, завдяки боротьбі ОУН та УПА у свідомості кількох поколінь західних українців збереглися ідеали безкомпромісної боротьби за національне визволення і незалежну державу. По-четверте, досвід боротьби ОУН та УПА засвідчує, що на перемогу можуть розраховувати ті політичні сили, які користуються підтримкою більшості населення всієї України, а не якоїсь її частини. По-п'яте, для перемоги УПА потрібні були не лише внутрішні передумови, а й сприятлива міжнародна кон'юнктура. Ні першого, ні другого, на жаль, у 40–50-х рр. для України не існувало.

Продовжуючи аналіз книги Я. Грицака, хочемо зауважити, що два есеї (16 і 17) – це полемічні рефлексії спричинені книгами М. Рябчука: "Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення" та "Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і розбудова держави". Ще два (14 і 15) присвячені підсумкам та перспективам української незалежності. Окремою тематичною спрямованістю, своєрідним "розкладанням по полицях" галицької ментальності відзначаються три наступні розділи – 18–20, яким підходить спільна назва – "Страсті по Львову або важливість бути галичанином".

"Перед українськими інтелектуалами стоїть тяжке, але привабливе завдання: переозначити українську ідентичність, – пише Я. Грицак. Кожне нове покоління української інтелегенції було змушене визначати для себе, що таке Україна, і наскрізною темою впродовж усіх тих часів була історично-культурна ідентифікація в координатах "Схід–Захід".

Ця проблематика розглядається у трьох есе (21–23), яким можна було б дати єдину назву – "І ми в Європі?", з особливим акцентом на знакові запитання. Втім, як пише автор: "Є різні рецепти бути модерним, є різні способи бути європейцем, і можна по-різному бути українцем, як, зрештою, існують різноманітні способи бути людиною. Важливо, щоб наші бажання якимось збігалися з нашими усвідомленими можливостями й усвідомленою відповідальністю за зроблений вибір".

Одним словом, книга Я. Грицака "Страсті за націоналізмом" читається легко, з не-підробним інтересом і викликає чимало емоцій. З концепціями і твердженнями, висловленими ним, можна погоджуватися чи дискутувати та глибока наукова ерудиція автора, вишуканий літературний стиль, вміння коректно, але надзвичайно дошкульно розвінчати концепції своїх опонентів – ці властивості не часто зустрічаються в українській історіографії. Добре володіючи здобутками вітчизняної історіографії, автор, в той же час, глибоко знає і залучає до своїх досліджень досягнення зарубіжних вчених, в т. ч. методологічні. Багато і плідно працюючи в закордонних навчальних і наукових закладах він, тим самим налагоджує вкрай потрібні українським історикам контакти зі своїми зарубіжними колегами, зрештою гідно представляє там українську історичну науку.

Фактично, його праці є своєрідним каталізатором наших, дуже часто тривіальних, уявлень про історію України. Його тексти, це до певної міри, така собі інтелектуальна гра з читачем – даючи нестандартні, критичні, полемічно загострені оцінки здавалося б усталеним істинам, він свідомо прагне викликати в нього відповідну реакцію, яка спонукає до пошуку істини.

Крім того, Я. Грицак глибокий психолог. Чого вартий початок його есе "Парадокси української модернізації" – про книжку Б. Кравченка "Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.". Ті нюанси, які "вловив" Я. Грицак на фотографії, що вміщена на звороті обкладинки книжки Б. Кравченка, свідчить не лише про його вміння проникати в закутки свідомості й підсвідомості людської сутності, а й витончений психологізм автора. Вчитайтесь: "На звороті обкладинки книжки Богдана Кравченка поміщено фотографію автора. Об'єктив схопив його тієї миті, коли він, сидячи в кріслі, щось доводить невидимому співбесідникові. Книжкові полиці позаду натякають на інтелектуальний характер розмови. Розведені великий і вказівний пальці піднятої руки ніби показують, що мова йде про певний відсоток, частку, або пропорцію. Якщо збіг фотографії на обкладинці зі змістом книжки не випадковий, можна привітати художника-оформлювача з уміло досягнутим ефектом".

У цьому плані цікавим є художнє оформлення книжки самого автора, в якому використано фрагмент картини Теодора Жерико Плот "Медузи". Чому саме ця картина, чи точніше її фрагмент, вміщена на першій сторінці обкладинки? Що хотіли цим сказати автор і видавництво? Яка ідея цього творчого проекту?

Часткову відповідь на запитання, зокрема про наукову й суспільно-політичну позицію Я. Грицака, можемо знайти в його "Слові до читача" з "Нарисів історії України": "Політичні уподобання автора лежать явно й однозначно на боці української самостійності. Серед усіх політичних партій та течій, які коли-небудь діяли на території України і добивалися визнання її політичних і культурних прав, він є прихильником традиції т. зв. демократичного націоналізму, розвинутої у писаннях і діяльності кирило-мефодіївців, Драгоманова, Франка, Грушевського, ідеологів українського повстанського і правозахис-

них рухів, ліберальної української емігрантської інтелігенції та центристських громадсько-політичних діячів горбачовської перебудови і української незалежності після 1991".

Oleh Polyanskyu, Ruslana Detsyk

PASSION FOR NATIONALISM

In this article a new book by historian Yaroslav Hrytsak "Passion for nationalism" is analyzed.

УДК 94 (477)

Тадей Яценюк

СТЕПАН КАЧАРАБА. ЕМІГРАЦІЯ З ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1919–1939). – ЛЬВІВ: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УН-Т ІМ. І. ФРАНКА, 2003. – 416 С.

У рецензії розкриті основні положення монографії, що присвячена головним напрямом еміграції з Східної Галичини, Західної Волині, Західного Полісся впродовж міжвоєнного двадцятиліття та еміграційній політиці польських властей.

У низці соціально-економічних проблем у Західній Україні в міжвоєнний період чільне місце посідала еміграція. Головним напрямом еміграції з Східної Галичини, Західної Волині та Західного Полісся впродовж 1919–1939 рр. і присвячена монографія львівського дослідника С. П. Качараби.

Поставивши собі за мету виявити спонукальні фактори, соціально-економічні і політичні причини еміграції різних національностей та проаналізувати її вплив на громадсько-політичне життя і побут населення краю, міжнаціональні стосунки, автор роботи особливу увагу приділив виявленню тих аспектів еміграційного руху, методів його заохочення і стримування, складу учасників, напрямів, що не були предметом вивчення попередніх дослідників.

Як свідчить текст монографії, її автор в повній мірі використав досягнення історичної науки по вивченню проблем еміграції з Західної України та вперше ввів у науковий обіг велику кількість матеріалів та документів, виявлених ним у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові, Архіву нових актів у Варшаві, Брестського обласного державного архіву Республіки Білорусь, Державних архівів Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Рівненської, Волинської областей, періодичних виданнях міжвоєнного часу. Комплексне дослідження проблеми дало можливість С. П. Качарабі написати оригінальну роботу, значно збагатити знання про еміграцію з Західної України, які мала досі українська та зарубіжна історіографія.

Досліджуючи передумови еміграції, автор монографії підкреслює, що важливим етапом у міграціях населення стала Перша світова війна. Після її закінчення найбільший еміграційний потенціал зосередився у країнах, які утворилися на руїнах колишніх монархій. Серед них була і відновлена у 1918 р. Польська держава, що успадкувала від Австро-Угорщини Східну Галичину, а від царської Росії – Західну Волинь і Західне Полісся.

Аналізуючи національний склад населення цих регіонів С. Качараба підкреслює, що українці в них становили корінну національну більшість. Водночас тут мешкало чимало поляків, євреїв та білорусів. Така національна структура населення західноукраїнських земель відверто не влаштовувала урядові кола Варшави. Прагнучи механічно збільшити кількість поляків у регіоні і таким чином зміцнити його "польський характер", польський

уряд приділяв серйозну увагу еміграції, яка могла суттєво змінити кількісні показники українського та єврейського населення. У зв'язку з цим було створено розгалужений еміграційний апарат, що мав всебічно сприяти переселенню українців та євреїв за океан.

Уряд також санкціонував відкриття численних представництв мореплавних компаній, агенти яких безконтрольно і безкарно грабували західноукраїнське населення. Такі заходи, як свідчать матеріали монографії, дуже швидко дали результати. Сотні тисяч українців та євреїв емігрували до США, Канади, Аргентини, Бразилії, Парагваю, Уругваю, Куби, Палестини. Всього, за підрахунками автора, еміграцією було охоплено майже 600 тис. осіб (С. 380). Щоправда, місцеві адміністративні органи всіляко обмежували еміграцію поляків за океан і максимального сприяли відходу їх на сезонні і постійні роботи в Німеччину, Францію, Данію, Латвію та інші європейські країни.

С. Качараба ґрунтовно аналізує становлення еміграційної політики Польщі, її еміграційне законодавство, зокрема закон від 4 листопада 1920 р. "Про врегулювання добровільної та примусової міграції населення", висвітлює діяльність польського еміграційного апарату. Зловживанням польських урядовців у вирішенні еміграційної політики в Західній Україні повинні були протидіяти громадські об'єднання опіки над емігрантами. Однак їхні зусилля переважно не мали позитивного ефекту. Як свідчать вміщені в монографії документи, еміграційні товариства перебували під пильним контролем властей і залежали від асигнувань уряду, який намагався використати ці інституції для реалізації еміграційних намірів у Західній Україні.

Основну частину монографії становить матеріал, в якому розглядаються географічні напрями еміграції із Західної України. За низкою характеристик особливе місце серед них посідали США і Канада. За підрахунками дослідника, лише за період з 1926 по 1938 рр. до США виїхало 21130 осіб (С. 170), а до Канади – 79480 (С. 190). На етапи та масштаби переселення населення з Західної України до США та Канади впливали зміни в імміграційному законодавстві цих країн. Аналізуючи "закон Джонсона", імміграційні приписи та обмеження, наслідки світової економічної кризи, автор приходить до висновку, що ці імміграційні обмеження США та Канади привели, з одного боку – до значного зменшення кількості емігрантів з Західної України в ці країни та зміни їх соціального складу, з другого – стали причиною великомасштабних переселень до країн Південної Америки, насамперед до Аргентини, Бразилії, Уругваю та Парагваю.

Цей еміграційний напрям – найтрагічніша сторінка в заокеанській еміграції з західноукраїнських земель. З огляду на поміркований характер імміграційного законодавства і незначних квот "показових грошей" (грошові суми, необхідні при в'їзді в державу), сюди масово емігрувало найбільше українське населення Волинського та Поліського воєводств. Лише до Аргентини з цих воєводств в період з 1926 р. по 1938 р. виїхало більше 36 тис. осіб (С. 230). Серед тих, хто емігрував з Західної України до країн Південної Америки, значний відсоток становили євреї. За вказаний період Аргентина прийняла їх близько 23 тисячі (С. 233). Однак на противагу українцям, вони оселялися переважно у містах і не зазнавали поневірянь та тяжкої праці в латиноамериканських землях.

Характеризуючи напрями еміграції з Західної України С. Качараба детально зупиняється на єврейській еміграції до Палестини. З загальної кількості 255 тис. євреїв, які виїхали з Західної України протягом 1926–1938 рр. в різні країни, до Палестини емігрувало 229 тисяч, що становить більше 89 % від загальної кількості емігрантів-євреїв (С. 314). У переселенні до Палестини, окрім соціально-економічних факторів, значна роль належала сїонізму. Його прихильники зуміли організувати на західноукраїнських землях низку еміграційних інституцій і фондів, які розгорнули серед єврейського населення масову агітаційну роботу. В монографії розкрита ефективна діяльність сїоністських партій та об'єднань Західної України, показані форми і методи використання проблеми єврейської працьовитості у їх політичній діяльності. Широка мережа таких інституцій давала можливість збирати значні кошти для емігрантів-євреїв, організувати екскурсії до Палестини, видавати книги, засновувати численні трудові табори перекваліфікації тощо. Проте, як свідчать матеріали п'ятого розділу роботи, еміграція до Палестини відбувалася нерівномірно. Розглядаючи її етапи С. П. Качараба серед причин такої нерівномірності

виділяє імміграційну політику Британської мандатної адміністрації та арабо-єврейське протистояння в регіоні.

Останній розділ монографії присвячений континентальній еміграції. С. П. Качараба обгрунтовано доводить, що на противагу переселенню за океан, вона відбувалася здебільшого за міжнародними угодами, укладеними польським урядом з Францією, Німеччиною, Данією, Бельгією, Латвією, Румунією та ін. Аналіз міжнародно-правових засад континентальної еміграції дає можливість автору монографії стверджувати, що польська влада прагнула за рахунок еміграції до європейських країн розв'язати проблему надлишку робочої сили в краї, узаконити за собою право визначати місцевості, де мали організовуватися рекрутації заробітчан, впливати на національний склад емігруючих. Для західноукраїнських воєводств виділялися незначні еміграційні контингенти, причому переважно для місцевостей зі значним відсотком польського населення.

Аналіз еміграції до європейських країн дав можливість С. Качарабі детально охарактеризувати дві її форми: постійну (переселенську) і сезонну (заробіткову). Емігранти-поляки зазвичай скеровувалися на високооплачувану постійну роботу у промислові підприємства та шахти Франції та Бельгії, євреї були зайняті в торгівлі та ювелірному промислі, українці – на сезонних роботах у сільському господарстві, де отримували незначну винагороду. Еміграційна політика Польщі, спрямована на відправлення українців за океан і обмеження їх виїзду в європейські країни, давала свої наслідки. Так, з 1709 емігрантів, які виїхали з Західної України до Бельгії протягом 1922–1938 рр., лише 256 були українцями (С. 356). Подібною була картина і по інших європейських державах.

Цікавим в монографії С. Качараби є матеріал розділів, де розкриті умови та шляхи еміграції з Західної України, охарактеризовані регіони компактного проживання та чисельність українських, польських та єврейських осередків, труднощі та успіхи їх становлення, умови праці та побуту, відношення місцевого населення в регіонах поселення тощо.

Детально проаналізовані архівні матеріали та дослідження науковців дозволили С. Качарабі скласти таблиці, в яких міститься кількість емігрантів з Західної України в цілому, та окремих її воєводств, співвідношення емігрантів за віровизнанням, їх національний та соціальний склад, вік та стать. Робота ілюстрована фотографіями з періодичних видань досліджуваного періоду та архівів, картами розселення західноукраїнських емігрантів у світі, містить список використаних джерел та літератури, іменний та географічний покажчики.

В цілому дослідження Степана Качараби є серйозним і значним надбанням історичної науки, в якій висвітлена одна з трагічних сторінок у долях сотень тисяч людей в Західній Україні. Досвід еміграції міжвоєнного періоду може бути повчальним для сучасних і прийдешніх поколінь, а монографія львівського історика стане в нагоді всім, хто цікавиться долею свого народу і є не байдужим до історії свого краю, своєї держави, світового українства.

Tadey Yatsenyuk

KACHARABA STEPAN. EMIGRATION FROM WESTERN UKRAINE, 1919–1939. – LVIV, 2003. – 416 P.

The major issues (items) of the monograph dedicated to main trends of the emigration from Eastern Halichyna, Western Volyn' and Western Polissya during two decades between World War I and World War II as well as the emigration policies of the Polish authorities are analyzed in the review.

УДК 94 (100)

Микола Алексієвець, Леся Алексієвець, Оксана Валіон

**ЮРІЙ М. Ф. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ СВІТ УКРАЇНИ: МОНОГРАФІЯ. –
ВИДАННЯ 2-Е. – К.: КОНДОР, 2004. – 738 С.**

У статті проаналізовано наукове дослідження відомого українського історика М.Ф. Юрія, яке розкриває місце України у світовому співтоваристві на рубежі західної та східної цивілізації.

Проблеми соціокультурного виміру дедалі більше виходять на передній план соціально-гуманітарної думки, адже саме вони можуть найбільш повно і адекватніше відобразити зміни, що відбуваються в житті суспільства. Кожне суспільство ззовні виглядає як певна впорядкована система, проте існує ще внутрішній світ – осередок морального життя, джерело і вмістилище всіх цінностей. Суспільство існує там і тоді, де й коли існує спільна і загальновизнана система цінностей і норм, яку як загальнообов'язкову визнає більшість громадян. Варто лише зруйнувати традиційні колективні цінності й уявлення, вірування й традиції, як суспільство наближається до катастрофи та загибелі.

Перехід від тоталітарного режиму до формування нового соціального ладу, відкритого громадянського суспільства, створив в Україні саме таку ситуацію, яка, власне, притаманна всім перехідним суспільствам. Не надавши алгоритму суспільним перетворенням в усіх сферах, суспільство було введено у стан хаотичності, оскільки не було взято до уваги виняткового чинника стабілізації та гармонізації суспільства – національну свідомість і культуру. Адже стрижневим компонентом усієї суспільної будови разом із державою є ідеологія як система цінностей, яку визнає й засвоює суспільство, виступаючи тим самим консолідуючою максимом, здатною мобілізувати національну енергію для здійснення найвищої суспільної мети – повноцінного розкриття і правового забезпечення природних задатків людини.

Саме такі соціокультурні проблеми лягли в основу монографії М. Юрія, у якій автор простежує розвиток самоідентифікаційної свідомості українського народу, становлення його державності і владних відносин, релігійних вірувань і менталітету. У передмові до видання дослідник називає ці проблеми "базовими у розвитку будь-якого суспільства і українського зокрема". Їх усвідомлення та засвоєння дасть змогу уникнути "небезпеки, яка загрожує суспільству". Провідною ідеєю, яка наскрізь пронизує монографію є наявність національної ідеї, тобто, усвідомлення себе суб'єктом своєї історії. М. Юрій глибоко переживає за долю своєї нації та з чималим динамізмом показує позитивні та негативні аспекти складного й суперечливого багатовікового шляху історичного процесу українського народу.

Рецензована праця є оригінальною та нестандартною, з огляду на її міждисциплінарний характер. Книга написана на стику різних наук – історії, соціології, філософії та психології, що дає змогу краще побачити не лише фактичний історичний матеріал, а й зрозуміти проблеми нашого народу і державності з погляду інших наукових дисциплін.

Монографія складається з передмови та шести розділів, які розкривають проблему комплексно з урахуванням сучасних методологічних позицій, що вкотре засвідчує оригінальність праці. Вона спирається на широке коло різноманітних джерел та матеріалів, опублікованих в періодичних виданнях, часописах, монографічних працях українських та зарубіжних істориків, соціологів, психологів та політологів.

У першому розділі "Специфіка історичного шляху України" автор обґрунтовує історичну долю українського народу, з'ясовує його роль і місце серед інших країн та народів. При цьому пізнання історії, на думку М. Юрія, полягає не лише в описі предметного змісту історичної події, а також в розумінні того, якою мірою самі люди усвідомили зміст вла-

сних дій і, відповідно, навчилися їх змінювати, корегувати. Історія людства, як вказує автор, є рефлексійна, тобто, відбувається посилення здатності людини творити свою історію, саму себе предметом своєї відтворювальної діяльності, змістом своєї культури. Слушними є роздуми дослідника про культуру як рушійну силу людської діяльності та діяльності, яка, власне, визначає історичний процес. Він розглядає всезагальність культури, яка оцінює реальність у категоріях можливості, вірогідності, минулого та майбутнього, в різних модальностях. Культура, насамперед, означає якісну характеристику суспільства, передає міру його прогресу, рівень досягнень у значенні панування над силами природи і своїми власними соціальними зв'язками та стосунками.

У другому розділі "Архаїка і розвиток свідомості українського народу" автор сконцентровує увагу на пам'ятках архаїчних культур, в яких знаходяться відбитки дотеоретичного мислення людей. Першою історичною формою синтетичного осягнення світу є міфи. Саме вони, на думку дослідника, дають змогу перетворити хаос в космос, створити для первісної людини можливість осягнення світу як організованого цілого, виразити його у простій і доступній схемі. М. Юрію вдалося проаналізувати головні ознаки міфологічного мислення в кількісних позиціях, що виражають природу міфу як синтезу, в якому поєднуються реальність та ірреальність, прихильність наукового мислення до предметної сфери та універсалізм міфологічного як цілісного пояснення світу тощо. Цікаві думки автора про те, що міф стає символом віри тоді, коли щезають цінності та приходить відчай. Відтак, міф є дивним світом або ж "другою реальністю" людини, що спрямовує її дії в "першій реальності" буденного життя. Дослідник прослідковує розвиток самоідентифікаційної свідомості українського народу, і цілком обґрунтованим виглядає висновок про те, що цей розвиток відповідає розвитку інших народів, які пройшли через ті ж етапи становлення свідомості, що й стародавні слов'яни.

Надзвичайно важливим у дослідженні є третій розділ "Соціодинаміка української державності", в якому М. Юрій розглядає драматичний, суперечливий та трагічний процес становлення української державності. Він аргументовано розкриває тезу, що в Україні існує певний рівень державної віддаленості від місцевого "ґрунту", проте зауважує, що така тенденція характерна і для будь-якої іншої державності. Генетично це пов'язано з тим, що в основі більшості державностей було іноземне завоювання (норманське завоювання лягло в основу британської державності, галльське – в основу французької, варязьке, монгольське, польсько-литовське та російське – в основу української). Цілком логічним є висновок автора про те, що процес державотворення не є спонтанним продуктом народного життя, внутрішньої соціальної диференціації. Воно супроводжувалося сильним екзогенним фактором – втручанням в народне життя іноземних сил, як правило, краще організованих з воєнно-адміністративного нагляду. Дослідник піддає глибоким роздумам поняття психології соціального безсилля, яке лежить в основі системи уявлень української політичної культури, запозиченої протягом віків від Росії. Як наслідок цього процесу, М. Юрій називає тенденції неможливості виходу власними зусиллями за межі визначених соціальними умовами бідності та принизливості, що, в свою чергу, породило цілу систему механізмів адаптації до цих умов, зокрема, – здатність до "терпіння". Від теоретичних проблем обумовленості української держави автор переходить до з'ясування соціодинаміки української державності, починаючи від витоків Київської держави. Розкриває причини роздробленості на Русі, характеризує тривалий і складний процес бездержавного життя українського народу, завершуючи свої думки тим, що здобуття української державності – це результат боротьби поколінь українського народу, а сприятливі обставини 1990–1991 рр. – це лише "пусковий механізм" нагромадженої енергії самоствердження.

Четвертий розділ монографії "Влада й українське суспільство" присвячений як загальним розумінням проблем політики, влади, держави, так і тенденціям їхнього розвитку, і конкретним аспектам прояву їхньої взаємодії з іншими суспільними сферами. Справді, процеси державо- та націотворення та їх співвідношення здавна викликали підвищену увагу провідних українських істориків. Однак, автор обґрунтовує власну оригінальну думку про те, що процеси творення української нації та української держави є взаємодоповнюючими, синхронними та такими, що підпорядковуються законам зворотнього зв'язку.

Водночас М. Юрій вказує на ще один процес, який є, можливо, найголовнішим – це демократизація суспільства, яка включає соціальну справедливість в її нетоталітарному варіанті. Хочемо підтримати дослідника в цій тезі, адже саме внутрішня і зовнішня свобода особистості завжди була істотною домінантою у процесах державо- та націотворення, і саме реалізація її сотнями тисяч та мільйонами людей вкотре примножила їх здібності та енергію, що дало змогу досягнути нового ступеня людського прогресу. На жаль, відсутність "незалежності особистостей", зазначає автор, стала головною передумовою поразки української, визвольної революції 1917–1920 рр., оскільки еліта тогочасного суспільства не спромоглася знайти правильне, гармонійне співвідношення між свободою етнічною та свободою соціальною, що й стало фатальним, руйнуючим фактором.

У п'ятому розділі "Релігія і українське суспільство" М. Юрій прагне знайти місце у соціокультурному світі такому важливому його елементу як релігія. Її основне завдання – не пояснення світу, а задоволення потреби у підтримці, пожвавленні та зміцненні колективних ідей та почуттів, з яких складається єдність суспільства. Проте дослідник пропонує подивитися на проблему глибше – з'ясувати соціально-психологічну функцію релігії. Слушно підкреслюється те, що людина у своєму житті прагне до максимального задоволення, тоді як соціальна дійсність спонукає її обмежувати багато імпульсів. У такому випадку суспільство намагається компенсувати індивіду ці обмеження іншими видами задоволення. Вони й реалізуються, на думку автора, в колективних фантазіях, найстарішим видом яких є релігія. У цьому контексті М. Юрій розглядає початок християнізації Русі, становище Русі-України в системі відносин західного і східного християнського світів у XIII – на початку XIV ст., релігійні проблеми українського суспільства у складі Речі Посполитої, питання російсько-українських церковних відносин у XVII – на початку XVIII ст., боротьбу за автокефалію православної церкви в Україні в 1917–1919 рр. Характеризуючи релігійну ситуацію в Україні наприкінці XX ст. автор вважає, що українське релігійне життя набагато вільніше від російського, де здійснюються порушення прав релігійної меншості, ініційовані духовенством та ієрархією РПЦ, які намагаються закріпити свої монопольні позиції та офіційну роль. В цьому плані українське суспільство плюралістичніше, а релігійний плюралізм одна із його невід'ємних складових. Завершуючи думки з цього приводу, М. Юрій відводить релігії роль універсального, зв'язуючого начала, здатного створити соціально-політичну єдність суспільства.

Шостий і завершальний розділ дослідження "Менталітет українського народу" важливий з огляду на коло питань, яких торкається автор. Поняття менталітету він вбачає у способі масово-індивідуального історичного мислення, бачення історії, який формується, функціонує і змінюється набагато повільніше й поза свідомістю тих, хто є його носієм. Як важливу та невід'ємну складову менталітету дослідник називає суспільну свідомість – сукупність психологічних властивостей, притаманних певному суспільству. У розділі важливе місце М. Юрій відводить з'ясуванню психологічних особливостей українців Галичини, Наддніпрянщини та Лівобережжя. Він стверджує, що відмінності між українцями Наддніпрянської України та Галичини лежать ще в глибині віків, адже протягом тривалого часу Галичина належала до іншої держави, церкви, ніж Велика Україна, й жила під іншими культурними впливами. Наддніпрянці, на думку автора, – це переважно люди східноєвропейської культури і свідомості, тоді як світогляд галичан генетично формувався й рівнявся на західноєвропейську – австро-німецьку та польську культуру, звичаї і традиції. М. Юрій вказує, що відмінності між українцями Наддніпрянщини і Галичини існують також і в діалектах мови, психології, різних церковних конфесіях та правосвідомості. Однак, принципово важливим є ключовий висновок дослідника, який вважає неприпустимим ігнорування психологічного стереотипу поведінки, що виробився у нашого народу впродовж століть. Тільки врахування менталітету українського народу може дати позитивні наслідки в процесі тих перетворень, які сьогодні відбуваються в країні.

Таким чином, у результаті тривалої роботи над монографією, систематизації різноманітного джерельного матеріалу, спеціальних досліджень М. Юрію вдалося створити оригінальне, змістовне дослідження. Значний інтерес викликають структура видання, а також всебічний аналіз місії України й українського народу у світовому співтоваристві на рубежі Західної та Східної цивілізацій.

У цілому монографія М. Юрія вносить вагомий вклад в українську історіографію загалом та історію вивчення соціокультурних проблем зокрема. Тому, на нашу думку, рецензована праця приверне до себе пильну увагу науковців, студентів і всіх тих, кому не байдужа історія та культура свого народу.

УДК 94 (438)

Леся Алексієвець

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС У ПОЛЬЩІ: ОСНОВНІ ЕТАПИ І ДОСЯГНЕННЯ. AJNENKIEL ANDRZEJ. KONSTYTUCJE POLSKI W ROZWOJU DZIEJOWYM 1791–1997.– WARSZAWA: OFICyna WYDAWNICZA RYTM, 2001. – 415 S.

У статті проаналізовано дослідження визначного історика Польщі А. Айненкеля, присвячене синтезу історії ухвал і дії конституцій країни

Одним з важливих факторів формування державності є творення на основі Конституції країни її політико-правової абетки, та прийняття законодавчих актів, що ґрунтуються на основному законі держави, трансформації або відміні загальнообов'язкових правил найвищої юридичної сили відповідно до нових суспільних реалій життя. Активне державотворення можна розгортати за умови створення відповідної законодавчої бази, передусім прийняття Конституції, яке завершує процес становлення політичної системи держави як цілісного організму з більш-менш чіткою визначеністю структурних елементів, їх функціонального призначення та принципів зв'язку. Кожен новий основний закон, з одного боку, фіксує та регламентує те, що існує в реаліях, з іншого – є своєрідною юридичною програмою країни, яка визначає та стверджує головні принципи та цілі майбутнього розвитку державотворчого ходу. Суть конституційного процесу полягає в забезпеченні становлення та розвитку правової системи держави, утвердженні законності та правопорядку в суспільстві, вихованні правової свідомості та формуванні політичної культури населення. Затвердження Конституції створює юридичне підґрунтя для ефективної та раціональної розбудови політичних структур, стабілізації економіки, формування розвиненого громадянського суспільства, органічного входження країни до світової спільноти.

Під таким кутом зору підготовлена синтетична праця визначного польського історика Анджея Айненкеля, яка є вдалою новітньою спробою наукового дослідження конституційного процесу у Польщі, основних його етапів та пріоритетів у національній юридичній традиції. Ця робота є результатом уже понад десятирічного досвіду життя країни після здобуття свободи і незалежності наприкінці 80-х років минулого століття. Книга задумана як підручник для студентів факультетів права і адміністрації, політичних наук та історії, проте вона далеко виходить за межі навчального посібника і є доброю основою для всіх, хто цікавиться означеними питаннями. Дослідження вченого має не тільки пізнавальне, але й науково-практичне значення для громадян усіх країн Центрально-Східної Європи, які стали на шлях самостійного і суверенного розвитку.

Праця складається з 19 розділів, які відтворюють цілісну систему конституційного процесу в Польщі, від Конституції 3 травня 1791 р. до діючої нині Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. Тобто, вона розглядає польські основні закони, починаючи з витвору Великого Сейму і традиції Конституції 3 травня, до сьогодення. Тут ми маємо глибокий аналіз державотворчих актів різного значення, генезису й долі.

Великий науковий інтерес викликає поданий уже на початку книги всебічний професійний аналіз польської історіографії історії розбудови конституційних основ Польської держави. У цьому зв'язку, як зазначає автор, винятково важливе значення мають праці таких знаних польських дослідників, як Г. Коллонтая, Й. Лелевеля, М. Бобжинського, М. Каляса та інших відомих істориків, правознавців і політиків Польщі. Конституційна проблематика простежується через характеристику концептуальних основ краківської і варшавської шкіл.

Перший розділ рецензованої книги закономірно присвячений широкому і ґрунтовному аналізу Конституції 3 травня 1791 р. – документу величезної політичної ваги у польській історії. Тут характеризуються не лише основні положення названого закону, але й, що особливо важливо, епоха, в яку з'явилася Конституція, а також стисло подається історія попередніх суспільно-політичних стосунків. Це дало можливість А. Айненкелю зробити висновок, що основний закон 3 травня був глибоко продуманою спробою реформування шляхетського ладу станової Речі Посполитої, справою групи політиків, що усвідомлювали свої цілі, велику роль серед котрих відіграв сам король, і прагнули використати для реалізації намірів сприятливий уклад міжнародних взаємин. Для представлення Конституції аналізуються становище, в якому опинилася держава, переми, що відбулися у суспільстві на фоні змін укладу зовнішніх сил і, що не менш важливо, перетворень, які мали місце у цивілізованому світі в епоху Французької революції. Так, в основу Конституції 3 травня було покладено засади поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, проголошені французьким просвітителем Ш. Л. Монтеск'є. Далі уважно розглядаються головні положення основного закону, сам текст якого складався з вступу, 11 статей і трьох додатків. Відповідно до нього королівська влада проголошувалася спадковою, встановлювалася виборність королівської династії, *liberum veto* скасовувалося, а у зв'язку з цим – і конфедераційний характер сейму. У доповненні до Конституції 3 травня, яке прийняв сейм 22 жовтня 1791 р., зазначалося збереження федеративного, польсько-литовського характеру Речі Посполитої, проте скасовувався дуалізм посад скарбу і війська. Основний закон фактично запроваджував у країні конституційну монархію. Упродовж багатьох років Конституція 3 травня 1791 р. істотно впливала на розвиток польського суспільства, надихала патріотичні кола на боротьбу за незалежність, закарбувалася в його пам'яті, виявом чого є щорічне відзначення 3 травня як національного свята. Історик звертає увагу на те, що цей документ був другим за часом появи основним законом у світі – після прийняття Конституції США 15 листопада 1777 р. Принагідно зауважимо, що перша українська Конституція – Пилипа Орлика, з'явилася ще 1710 року.

Наступні розділи стосуються основних норм обмеженої суверенності і конституцій Варшавського Князівства, Польського Королівства і вільного міста Кракова. Ці акти об'єднує спосіб їх творення – надання зовнішніми чинниками, незалежними від будь-якого польського органу. Єднає їх також суспільний контекст. Вони стосуються ладу, в якому надалі панував феодальний поділ на стани з домінуванням шляхти. Тут автор проводить цікаву паралель з епохою листопадового повстання, зазначаючи, що законодавство її ладу із суспільної точки зору не відрізняється від окреслених розв'язань.

У другій половині XIX ст., разом з черговою (заключною) фазою формування сучасного польського народу, утворенням системи політичних партій, народжуються нові ідеології й програми з питань суспільного устрою. Дослідження А. Айненкеля представляє їх в межах, необхідних для розуміння генезису окремих рішень та установ, які пізніше з'явилися в основних актах незалежної Польської держави.

II Річ Посполита відродилася до незалежного існування в умовах потужних політичних й суспільних потрясінь – Першої світової війни, російської революції, які справили великий вплив на структуру й ментальність поляків. Можна повністю погодитися з автором, що Мала Конституція і Березнева Конституція 1921 р. були віддзеркаленням складних внутрішніх і зовнішніх явищ та зумовленостей цього періоду. Разом з тим, основи політичного ладу Польщі ґрунтувались на спадкоємності традицій держави. Розділ Березневої Конституції 1921 р. присвячений всебічному аналізу документа. Така увага є природною, адже прийняті положення закріплювали в країні основи парламентсько-демократичної республіки. Це був на той час один з найдемократичніших основних за-

конів в світі. Згідно з ним верховною владою в країні наділявся народ. В Конституції задекларовані республіканська форма правління, представницька демократія, поділ влади, унітарність держави. Законодавча влада передавалася до двопалатного парламенту – сейму й сенату. Конституція 18 березня 1921 р. завершила формування устрою Польської держави й стабілізувала на певний час її внутрішню структуру. Вона була прогресивним документом, який запроваджував у Польщі демократичний парламентський устрій, характерний для стабільних і розвинутих країн світу.

Та хід подій виявився безжалювим до відновленої держави. Незалежна Польща, як визначає А. Айненкель, стала жертвою двох тоталітаризмів. Спочатку від пакту Ріббентропа-Молотова 1939 р., де вони були в союзі. Потім, після 22 червня 1941 року, СРСР опинився в таборі коаліції. Однак це не змінило сталінських методів і цілей діяльності. Визволена з-під німецької окупації Польща опинилася під безпосереднім радянським натиском. Їй було нав'язано залежне від Москви керівництво, яке прагнуло за допомогою масових репресій і терору підпорядкувати собі, а тим самим і московському центру, польське суспільство. Масштабні переселення й виселення, поєднані з попередніми злочинами вбивства людей, виконаними передусім німцями; післявоєнна відбудова знищеної країни спричинила, на думку автора те, що Польща стала ареною перетворень у масштабах, яких не знали попередні століття. Запроваджені (а швидше нав'язані) тоді суспільні інституції, конституційні вирішення ставали, а часто були від самого початку, фасадом, за яким ховалися дії, що мали служити прогресуючій „советизації” Польщі. До цього можна звести зміст Конституції ПНР від 22 липня 1952 року. Її подальша історія аж до 1990 року, це образ змагань, в яких слабнучому в Польщі й інших країнах так званому реальному соціалізму, протиставлялося різними способами суспільство, яке захищалося від нього. Процес цей не тільки приніс відновлення незалежності, а й можливість творення конституції суверенної, демократичної Речі Посполитої – Польщі. Ця подія, така знаменна для поляків, становить у книжці черговий детальний огляд. У ньому представлені суспільно-юридичні й політичні проблеми, пов'язані з перебудовою держави, в тому числі деталі питання, які стосуються прийняття Малої Конституції від 19 жовтня 1992 року, а також зміст і важкі випадки її застосування. Останній розділ показує шлях, що привів до прийняття діючої сьогодні Конституції Республіки Польщі від 2 квітня 1997 року і її постанов, а також елементи практики конституційного життя до сьогоднішнього дня.

Варто відзначити, що перший варіант оглянутої праці з'явився ще в умовах, коли "Солідарність" відновлювала свою перервану воєнним станом діяльність. Наступний, другий, більш поширений варіант – в 1990 році, тоді розпочинався процес будівництва суверенної, демократичної держави. І власне пропонований читачеві – уже в час певного досвіду III Речі Посполитої. Це дало можливість автору ще і ще раз переглянути, доповнити дослідження й подати цілісний варіант історії польського конституціоналізму від його початків, що часово припадають на рубіж XV–XVI віків до початку XXI століття.

Книга написана на високому професійному рівні, потужній джерельній базі, ґрунтовно подає конституційний процес в Польщі за весь період її існування, має як науково-пізнавальне, так і практичне значення, особливо для країн Центрально-Східної Європи. Безумовно, що монографічне дослідження А. Айненкеля є особливою подією не тільки в польській новітній історіографії, але і в зарубіжній. Досвід конституційного творення в Польщі приверне увагу також громадськості України, зокрема до уроків та проблем розбудови польської системи конституційних засад. Праця також відкриває великі потенційні можливості для подальшого розвитку цієї проблематики. Тому, цілком можна сподіватися, що монографія А. Айненкеля становитиме неабиякий інтерес для політиків, правознавців, науковців, викладачів і студентів та всіх тих, хто цікавиться історією Польської держави, актуальними конституційними проблемами, стане чинником національно-політичного прогресу наших держав.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Микола Алексієвець** – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Леся Алексієвець** – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лев Баженов** – академік Української Академії історичних наук (УАІН), доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського державного університету імені Івана Огієнка.
- Любомир Білинський** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Юлія Блох** – аспірантка кафедри політології та соціології Рівненського державного гуманітарного університету.
- Сергій Бондаренко** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Оксана Валіон** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Степан Вовк** – доктор філософських наук, професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Іван Воротняк** – аспірант кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Володимир Гаврилюк** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Оксана Гомотюк** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства.
- Оксана Гриб** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Наталія Григорук** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Руслана Децик** – здобувач історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Андрій Дмитрук** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лілія Іваневич** – здобувач Кам'янець-Подільського державного університету імені Івана Огієнка, викладач Хмельницького інституту конструювання і моделювання швейних виробів.
- Оксана Іваник** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Наталія Ігнатенко** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Микола Кабачинський** – кандидат педагогічних наук, докторант Хмельницької національної академії державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.
- Василь Карпо** – кандидат історичних наук, доцент, заступник декана історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Андрій Кліш** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Павло Коріненко** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

- Ярослав Кулянда** – директор ЗНЗ № 14, м. Чернівці.
- Григорій Кучеров** – аспірант історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету імені Івана Огієнка.
- Світлана Лозинська** – викладач комісії гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Львівського державного медичного коледжу імені А. Крупинського.
- Олександр Масан** – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Оксана Михальчук** – асистент кафедри українознавства Луцького державного технічного університету.
- Віктор Мудеревич** – здобувач історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Володимир Окаринський** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Вадим Ореховський** – кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Олег Полянський** – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Львівської богословської академії.
- Іван Рибак** – кандидат історичних наук, професор, викладач Кам'янець-Подільського державного університету імені Івана Огієнка та Хмельницького економічного університету.
- Наталія Саламаха** – аспірантка кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка
- Ярослав Секо** – асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Василь Смолей** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії держави і права юридичного інституту Тернопільської академії народного господарства.
- Тетяна Совецька** – викладач кафедри історії, соціології і політології Подільського державного аграрно-технічного університету.
- Ганна Сталовєрова** – асистент Рівненського національного університету водного господарства та природокористування.
- Валентин Терещенко** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Богдан Трофим'як** – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ірина Федорів** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Богдан Чортик** – начальник управління освіти і науки Чернівецької облдержадміністрації.
- Тадей Яценюк** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ЗМІСТ

<i>Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ</i>	3
Олександр Масан 1410 РІК: ВІДЛУННЯ ГРЮНВАЛЬДА У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ТЕРЕБОВЛІ ТА ЇЇ ОКОЛИЦЯХ (ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ РИЦАРІВ З ГАЛИЧИНИ У ВЕЛИКІЙ ВІЙНІ 1409–1411 РР.).	4
Мар'яна Долинська СПРОБА РОЗРАХУНКУ КІЛЬКОСТІ ЧИНШВНИКІВ НА ЛЬВІВСЬКИХ ПЕРЕДМІСТЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ.	9
Оксана Гомотюк УКРАЇНОЗНАВЧИЙ ДОРОБОК М. МАКСИМОВИЧА.....	13
Вадим Ореховський ХОЛМСЬКЕ "ВОЗ'ЄДНАННЯ" 1875 Р. ЯК ЗНАРЯДДЯ "ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ ЗА ДУШІ НАСЕЛЕННЯ"	20
Іван Воротняк ВПЛИВ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ЗЕМЛЕРОБСЬКІ ЗАНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)	24
Оксана Валіон РОЛЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО В РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ГАЛИЧИНІ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.).....	30
Андрій Кліш ФОРМУВАННЯ К. СТУДИНСЬКОГО ЯК ОСОБИСТОСТІ, НАУКОВЦЯ ТА ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА.....	36
Наталія Григорук РОЛЬ МИКОЛИ ЧУБАТОГО У СТАНОВЛЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА	44
Микола Кабачинський ОКРЕМИЙ КОРПУС ПРИКОРДОННОЇ СТРАЖІ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	52
Григорій Кучеров ЖЕНИШКІВСЬКА "ПРОСВІТА": СТОРІНКИ ІСТОРІЇ (1918–1919 РР.)	58
Богдан Трофим'як ПРОФЕСОР ІВАН БОБЕРСЬКИЙ (4. 08. 1873 – 17. 08. 1947) – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ, ДЕРЖАВНИЙ ТА ВІЙСЬКОВИЙ ДІЯЧ.....	62
Любомир Білинський СПРОБИ КОНСОЛІДАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНИМ ОБ'ЄДНАННЯМ (1925–1939 РР.).....	68
Володимир Окаринський ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СКАУТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ДО 1944 РОКУ).....	73
Лев Баженов ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ПОДІЛЛЯ, ВОЛИНІ Й ПРИКАРПАТТЯ У ПРАЦЯХ ОЛЕКСАНДРА ПРУСЕВИЧА.....	77
Оксана Іваник РОЛЬ МИТРОПОЛИТА ШЕПТИЦЬКОГО В ОРГАНІЗАЦІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В ГАЛИЧИНІ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.).....	81
Василь Карпо, Віктор Мудеревич ДАЛЕКОСХІДНА "ПРОСВІТА": ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ	85

Микола Алексієвець, Ірина Федорів ПРИЧИНИ ЛІКВІДАЦІЇ ТА ПОЛІТИЧНІ СПРОБИ УКРАЇНЦІВ ВІДНОВИТИ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ В ПЕРІОД РУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	92
Оксана Михальчук КУЛЬТОСВІТНІ ЗАКЛАДИ ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА 1960–70-Х РОКАХ	100
Сергій Бондаренко ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ	104
Тетяна Совецька СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦТВА В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ.....	109
Василь Смолей ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	113
<i>Розділ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....</i>	<i>116</i>
Світлана Лозинська ПЛЕМЕНА КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА I СТ. ДО Н. Е. – II СТ. Н. Е.)	117
Наталія Саламаха М. ПОГОДІН І РОЗВИТОК ПАНСЛАВІСТСЬКИХ ІДЕЙ В РОСІЇ	121
Леся Алексієвець, Микола Алексієвець ПОЛЬСЬКІ ЗЕМЛІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	127
Юлія Блох АНГЛО-ЯПОНСЬКИЙ ДОГОВІР 1902 РОКУ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА.....	133
Ярослав Кулянда УТВОРЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО ВОЄННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМІТЕТУ	139
Богдан Чортик ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ І ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	143
Леся Алексієвець ПОЛЬЩА: ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ (1918–1926 РР.).....	149
Ганна Сталовєрова ПРОБЛЕМИ ДОМІНІОНІВ У КОНТЕКСТІ ВЕСТМІНСТЕРСЬКОГО СТАТУТУ 1931 Р.	159
Андрій Дмитрук ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ РОСІЇ ВІДНОСНО УКРАЇНИ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ.....	167
Володимир Гаврилюк УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ. ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР.....	171
<i>Розділ 3. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТИ І КУЛЬТУРИ .....</i>	<i>185</i>
Наталія Ігнатенко ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ.....	186
Степан Вовк АНАЛІЗ КРИТЕРІЇВ НОВОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ В ДИСКУРСІ ЦІЛСНОГО СВІТОСПРИЙНЯТТЯ.....	191

Розділ 4. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО.....	198
Іван Рибак, Лілія Іваневич ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У ПОГЛЯДАХ КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО	199
Оксана Гриб ОЛЕКСАНДР БАРВІНСЬКИЙ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХІХ – ПЕРША ЧВЕРТЬ ХХ СТ.)	203
Валентин Терещенко ДІЯЛЬНІСТЬ ПОТЕЧНИХ БАНКІВ НА УКРАЇНІ В РОКИ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ П. СТОЛИПНА: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	210
Ярослав Секо УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ СЕРЕДИНИ 1980-х – ПОЧАТКУ 1990-х РОКІВ У КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	216
Розділ 5. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ.....	231
Микола Алексієвець, Леся Алексієвець, Ірина Федорів МОРОЗОВ А. Г., КОРНОВЕНКО С. В. "АНТИ". – ВІННИЦЯ: ВИДАВНИЦТВО "ФОЛАНТ", 2004. – 65 С.....	232
Павло Коріненко ЮРІЙ ПРИСЯЖНЮК. РУСЬ ДОСТЕМЕННА. АВТОРСЬКИЙ КУРС ЛЕКЦІЙ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ. – ЧЕРКАСИ: ВЕРТИКАЛЬ, 2004. – 252 С.	236
Тадей Яценюк ЛЮБОМИР РОМАН ВІНАР. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА. ВИБРАНІ ПРАЦІ / РЕДАКТОР ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ, УПОРЯДНИК АЛЛА АТАМАНЕНКО. – КИЇВ – ЛЬВІВ – НЬЮ-ЙОРК – ПАРИЖ, 2003. – 677 С.; ІЛ.	243
Олег Полянський, Руслана Децик ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ	247
Тадей Яценюк СТЕПАН КАЧАРАБА. ЕМІГРАЦІЯ З ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1919–1939). – ЛЬВІВ: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УН-Т ІМ. І. ФРАНКА, 2003. – 416 с.	253
Микола Алексієвець, Леся Алексієвець, Оксана Валіон ЮРІЙ М. Ф. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ СВІТ УКРАЇНИ: МОНОГРАФІЯ. – ВИДАННЯ 2-Е. – К.: КОНДОР, 2004. – 738 С.	256
Леся Алексієвець КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС У ПОЛЬЩІ: ОСНОВНІ ЕТАПИ І ДОСЯГНЕННЯ. AJNENKIEL ANDRZEJ. KONSTYTUCJE POLSKI W ROZWOJU DZIEJOWYM 1791–1997.– WARSZAWA: OFICyna WYDAWNICZA RYTM, 2001. – 415 S.....	259
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	262

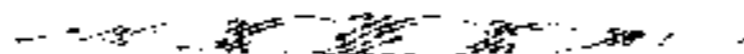

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія. Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2004 – Вип. 2 – 268 с.

Комп'ютерний набір: Андрій Кліш
Комп'ютерне оформлення: Юрій Древницький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 8.11.2004 р. Підписано до друку 10.12.2004 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський Умовних аркушів 25,55. Обліково-видавничих аркушів 33,63
Замовлення 127 Тираж 300 прим. Свідоцтво про реєстрацію ТР № 241 від 18.11.97.

Увага

I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:

- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6. 0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec95, Strishenec97. Де 95 і 97 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
- ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
- ✓ виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
- ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон)

II. Вимоги до оформлення друкованих праць:

1. Формат сторінки А4.
2. Поля 2x2x3x1.
3. Шрифт Times New Roman, Arial.
4. Величина шрифту – 14.
5. Інтервал: 1, 5 (Ctrl+5).
6. Абзац: 1, 25 см.
7. Рядків на сторінці – 29–30.
8. Символів на рядок – 65–70.
9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
11. Ініціали (Алексієвець М. М.; М. М. Алексієвець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання (« [14: 23] ») ставляться непереносимі пробіли.
12. Посилання на список використаних джерел: [12: 56–57; 14: 23], [14: 23], [14: арк. 23],
  - ✓ де «12» та «14» порядковий номер у списку використаних джерел;
  - ✓ «56–57, 23» – номери сторінок;
  - ✓ арк. 23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
  - ✓ « : » ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
  - ✓ « , » – між номерами сторінок;
  - ✓ « ; » – між порядковими номерами різних джерел.
13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
  - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы. – Отд. II. – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 222–224.
  - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НаУКМА. – 1995. – С. 36–37.
  - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
  - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С. О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
  - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.
  - ✓ Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII-XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.